॥ श्रीहरिर्विजयतेतराम् ॥

श्रीविश्वनाथ-शास्त्रि-प्रभाकर-संकलिता

प्रारम्भिकपाणिनीय-

परमलघुसिद्धांतकौमुदी

પૂર્વાર્દ્ધ ભાગ

શ્રી 'વિજયા' ગુજરાતી સરલાર્થ વ્યાખ્યા સમેત

— લેખક —

શાસ્ત્રી દયાશંકર રેવાશંકર શર્મોપાધ્યાય

વ્યાકરણ-સાહિત્ય-પુરાણ-વેદાન્તાચાર્ય

શ્રી સ્વામિનારાયણ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયોપાધ્યાપક

શ્રી મનોહર સંસ્કૃત પાઠશાલા પ્રધાનાધ્યાપક

અમદાવાદ

— પ્રકાશક —

વૈદ્ય સોમાભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલ

બી. એ. બી કોમ. એલએલ બી. આયુર્વેદભિષક્

ગુજરાત આયુર્વેદ યુનિવર્સિટી સેનેટ સભ્ય

અમદાવાદ

દ્વિતીયાવૃત્તિ

સને. ૧૯૬૭-નવેમ્બર

મૂલ્ય રૂા. ૩=૦૦

સમર્પણ

મારાં સ્વ. માતાપિતા તથા પ. પૂ. સ્વ. ગુરુશ્રી ગિરિજાશંકરજી તથા પ. પૂ. સ્વ. ગુરુશ્રી ભોલાનાથજી તથા પ. પૂ. ગુરુશ્રી દુર્ગાનાથઝાજી તથા વારાણસીસ્થ સ્વ. પ. પૂ. ગુરુશ્રી સભાપતિજી તથા પ. પૂ. ગુરુશ્રી બાલકૃષ્ણભાઈ તથા મારા પ. પૂ. વડીલબંધુ શ્રી મણિશંકર રેવાશંકર

— તથા —

અમદાવાદ નરનારાયણદેવ પીઠાધીશ્વર પ. પૂ. ધ. ધુ. આચાર્યવર્યશ્રી દેવેન્દ્રપ્રસાદજી વાસુદેવપ્રસાદજી મહારાજશ્રીના કરકમલમાં

મારું આ 'વિજયા' ગુજરાતી ટીકાવાળું પુસ્તક સમર્પિત કરીને કૃતાર્થતા અનુભવું છું.

यतः—

विद्यादाताऽन्नदाता च कन्यादाता तथैव च ।
जन्मदो ज्येष्ठबन्धुश्च पञ्चैते पितरः स्मृताः ॥

આપનો વિનમ્ર બાલક

દયાશંકર શર્મોપાધ્યાય

યથાર્થ પ્રાક્કથન

ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ બી. એ. સંસ્કૃત સ્પેશિયલમાં માન્ય રાખેલી '**વૈયાકરણ સિદ્ધાંતકૌમુદી**'નાં સંજ્ઞા, પરિભાષા, પંચ-સંધિ, અને કારક પ્રકરણો '**સૂર્યા**' નામની સુંદર ગુજરાતી ટીકા લખી મેં બહાર પાડેલાં પ્રકાશન કાર્યમાં '**દ્રવ્ય**' ની ખૂબ જ આવશ્યકતા જણાયેલી, તેથી દ્રવ્ય, પ્રેસકાર્ય, પ્રચાર, તેમજ પુસ્તકોની ગુણવત્તા, જોઈ ને અનેક સદ્‌ગૃહસ્થો, તથા સંસ્કૃતના વિદ્વાનો તેમજ કૉલેજોના પ્રાધ્યાપકોનું માર્ગદર્શન મળેલું. અને તેમાં કાશીના સંસ્કૃત પંડિત સમુદાયમાં માન્ય પ. પૂ. સ્વ. ગુરુવર્ય શ્રી '**સભાપતિજી**' તથા ગુર્જર માતૃભાષીય '**શ્રી વારાણસેય સંસ્કૃત વિશ્વ વિદ્યાલય' વારાણસી**ના પ્રાચીન નવ્ય વ્યાકરણ પ્રાધ્યાપક. પ. પૂ. ગુરુજી **બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીજી** તથા શ્રી **ડાલરરાય માંકડ**, અને **જયંતરાય જે. પંડયા**, શ્રી **ભગવતીપ્રસાદ પંડયા**, શ્રી **અરુણોદય જાની**, વડોદરા, **ભાઇશંકરભાઇ પુરોહિત**, મુંબઈ વગેરે અનેક સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપકોના અભિપ્રાયો ઉપરોક્ત પ્રકરણોમાં અંશતઃ પ્રકાશિત કરેલા છે.

ઉપરનાં પ્રકાશિત પુસ્તકો મારા મુરબ્બી ભાઈશ્રી **વૈદ્યશાસ્ત્રી નટવરલાલ નારાયણશંકર પ્રાણાચાર્ય**, ગુજરાત રાજ્ય આયુર્વેદ બોર્ડના પ્રમુખશ્રીને મળેલા, તેઓશ્રીએ હાલમાં **જૂનાગઢ** ખાતેની સરકારી આયુર્વેદિક ફાર્મસીના પ્રધાન વહીવટ કરનારા **વૈદ્યરાજ શ્રી સોમાભાઇ પટેલ**ની મુલાકાત કરાવી. મારાં પ્રકાશિત પુસ્તકો, તેઓ-શ્રીને ખૂબ જ યોગ્ય લાગ્યાં. અને **પંચસંધિ** પ્રકરણમાં તેઓશ્રીએ યથાશક્તિ સહાય આપી, અને અપાવેલી. અને પુસ્તકની યોગ્યતા ખૂબ ઝીણવટભરી દૃષ્ટિએ વિચારી.

ત્યાર બાદ એકાદ વર્ષ પછી શુદ્ધ આયુર્વેદનો અભ્યાસક્રમ નક્કી થતાં **પાણિનીય વ્યાકરણ શાસ્ત્ર** સર્વશાસ્ત્રોપકારક હોઈ **પ્રારંભિક પાણિનીય ઉર્ફે પરમ લઘુ સિદ્ધાંતકૌમુદી** નામનું પુસ્તક પ્રથમ

વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં નક્કી થતાં ફરીથી મારો સંપર્ક સાધ્યો. અને મને કહ્યું કે આ પુસ્તકની ટીકા ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરો.

સંસ્કૃતના વિદ્વાનોને આર્થિક કષ્ટ હોય છે જ, તેથી મે તેઓશ્રીને પુસ્તક છપાવવા ના પાડી. અને કહ્યું કે જો આપ પુસ્તક છપાવો તો હું નિઃશુલ્ક લખી આપીશ. ત્યાર બાદ એક સપ્તાહ વિચાર કરીને મને તેઓશ્રી મળ્યા, અને કહ્યું કે શાસ્ત્રીજી આપ પુસ્તક લખો, અને હું આપશ્રીને આર્થિક તમામ સહાય આપીશ તેઓશ્રીની આ પરોપકાર વૃત્તિ અને સંસ્કૃત પ્રત્યેનો ખૂબ જ આદર જોઈ, મેં તેઓશ્રીને કહ્યું કે આ **પુસ્તક છપાવવાનું જે કાંઇ ખર્ચ થાય, તે ખર્ચનું દ્રવ્ય આપશ્રીને પરત કર્યા બાદ જે કોઇ દ્રવ્ય બચે, તેનો હક્ક, હિસ્સો આપનો રહેશે નહીં.** અને તે દ્રવ્ય મારે ગમે તે પુસ્તક છપાવવું હોય તેમાં ખર્ચી શકું તે વાત પણ તેઓશ્રીએ વિના સંકોચે સ્વીકારી. તેથી જ મેં પુસ્તક પ્રકાશનમાં બીજી આવૃત્તિમાં પણ તેઓશ્રીનું નામ **પ્રકાશક** તરીખે રાખેલું છે.

નામકરણ

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।
प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः ॥

એ કાલીદાસની સૂક્તિના આધારે, લેખનકાર્ય કઠિન તેમજ પાણિનીય વ્યાકરણ વધારે કઠિન હોવાથી **ત્રિગુણાત્મિકા ભગવતી મહાસરસ્વતી**નું સ્મરણ, સપ્તશતી પાઠથી કરતો હતો. તે વખતે “ विजया स्थातु पृष्ठतः ” વચનનું ઉચ્ચારણ થતું હતું, તે વખતે મારા પૂ. મોટાભાઈ **શ્રી શંકરલાલ મોહનલાલ ઉપાધ્યાય** તથા તેમના ધર્મપત્ની મારા પૂ. ભાભીશ્રા ‘ **વિજયા** ’ બંને મુંબઈથી આવેલાં તે જ વખતે આ પુસ્તકની ગુજરાતી ટીકાનું નામ ‘ **વિજયા** ’ રાખવું એમ સંકલ્પ કરીને જ ટીકા લખવાની શરૂઆત કરેલી.

સંસ્કૃત અને સંસ્કૃતજ્ઞની ઉપર ખૂબ જ અભિરુચિ ધરાવનારા

અને પ્રકાશનીય પુસ્તકમાં નિઃસ્વાર્થ ધનનું આદાનપ્રદાન સંસ્કૃતભાષા, તથા આયુર્વેદના ઉદ્ધારાર્થે કરનારા શ્રી સોમાભાઈ પટેલનો ટૂંકો યથાર્થ પરિચય બતાવવો, તે અયોગ્ય નથી જ. એમ મારું મન્તવ્ય હોવાથી તેઓશ્રીનો પરિચય નીચે પ્રમાણે આપું છું.

વૈદ્યરાજ સોમાભાઈ ઈશ્વરભાઇ પટેલ

શ્રી સોમાભાઈ પટેલ ગામ નાર, તા. પેટલાદ, જિ. ખેડાના વતની છે. તેઓશ્રીએ મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ પોતાના વતનમાં કર્યો છે. સન ૧૯૩૫માં મેટ્રિક પાસ થયા. ઇ. સ. ૧૯૩૯માં ગુજરાત કોલેજ અમદાવાદ દ્વારા બી. એ. પાસ થયા. ઇ. સ. ૧૯૪૧માં લૉ–કોલેજ અમદાવાદ દ્વારા એલએલ. બી. થયા. અને ઇ. સ. ૧૯૪૨માં એચ–એલ. કોમર્સ કોલેજ દ્વારા બી.કોમ. થયા.

ત્યાર પછી શુદ્ધ આયુર્વેદનો શોખ જાગવાથી પોતે રાજવૈદ્ય શ્રી પ્રભાશંકર નાનભટ્ટ ગઢડાવાળાનો સમ્પર્ક સાધી ઇ. સ. ૧૯૪૪ થી ૧૯૬૫ સુધી તેઓશ્રીની પાસે સતત ૧૨ વર્ષ રહીને આયુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યો. અને તે દરમ્યાન ૧૯૪૬માં આયુર્વેદ ભિષક્‌ની પરીક્ષા પાસ કરી.

પોતે મિલ લાઇનમાં સેલ્સમેન સુધી કાર્ય કરે છે. છતાં શુદ્ધ આયુર્વેદમાં વધારે રસ લાગવાથી મિલ લાઇનમાં ઓછું કામ કરીને આયુર્વેદની પ્રેક્ટિસ સ્વતંત્ર રીતે કરે છે. અને ખાડિયા ચાર રસ્તા, તથા પોતાના બંગલે, આયુર્વેદની પ્રેક્ટિસ કરે છે.

સન ૧૯૬૩ની સાલમાં ગુજરાત સરકારે આયુર્વેદ બોર્ડમાં તથા શુદ્ધ આયુર્વેદ પાઠ્યક્રમ સમિતિના માનદ સેક્રેટરી તરીકે તેમની નિમણૂક કરી હતી. તે પછી સને ૧૯૬૪–૬૫માં ગુજરાત સરકારે ગુજરાત આયુર્વેદ બોર્ડના પ્રથમ ચેરમેન તરીકે તેમને નીમ્યા હતા.

તા. ૨૧–૭–૬૫થી અત્યાર સુધી ગુજરાત આયુર્વેદ વિકાસ મંડળના સભ્ય સચિવ તરીકે જૂનાગઢ ખાતેની સરકારી આયુર્વેદિક

ફાર્મસીનો વહીવટ સંભાળે છે. પાંચ વર્ષ સુધી આ કામ માટે સરકારે તેમની નિયુક્તિ કરી છે. અત્યારે જ્યારે ગુજરાતમાં આયુર્વેદ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના જામનગર ખાતે થઈ છે તેમાં **સેનેટના સભ્ય** તરીકે ચૂંટાઈ આવેલ છે. વળી તેઓશ્રી આયુર્વેદ ઉપરાંત વેદાન્ત, સંગીતના પણ ઉપાસક છે. ને વ્યાકરણમાં **સિદ્ધાન્તકૌમુદી** પણ શીખવા માટે વારંવાર મને જણાવે છે. અને શાસ્ત્રમાં ખૂબ જ રસ ધરાવનાર વ્યક્તિ છે.

આયુર્વેદના વિકાસ માટે ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રના સન્માનનીય વૈદ્યોનો પરિચય મેળવી, અનેક સંમેલનો આયુર્વેદના ઉદ્ધાર અને વિકાસ માટે ભરેલાં. અને હાલમાં પણ આયુર્વેદનો વધારે વિકાસ થાય તે માટે જ આ પુસ્તકની દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રકાશન કરવા માટે નિઃસ્વાર્થ સેવા આપવા તૈયાર થયેલ છે, તે જ તેમની આયુર્વેદ પ્રત્યેની **સંનિષ્ઠા, નિઃસ્વાર્થ સેવા, મમતા,** પ્રેમ અને **પરોપકારવૃત્તિ** સૂચવે છે. તેઓશ્રીની અનિર્વચનીય કાર્યદક્ષતા જોઈ ને જ સંમાનનીય વૈદ્યોએ તથા ગુજરાત રાજ્યના ભૂતપૂર્વ આરોગ્ય મન્ત્રી શ્રી **મોહનલાલભાઈ વ્યાસ** સાહેબે તેમને સેક્રેટરી તથા પ્રમુખ વગેરે સ્થાને નીમ્યા હતા. ને હાલમાં પણ જૂનાગઢની ફેકલ્ટીમાં સેવા આપી રહ્યા છે.

પ્રારંભિક પાણિનીય–ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓને ભણવાનું અઘરું લાગતું હતું. તેને લઈને આ પુસ્તકની ગુજરાતીમાં ટીકા થાય તો સારું, અને તેથી જ તેઓશ્રીએ મારો સંપર્ક સાધેલો, "ગુજરાત આયુર્વેદ યુનિવર્સિટી"એ માન્ય રાખેલા અભ્યાસક્રમમાં આ પુસ્તકની **દ્વિતીય આવૃત્તિ** પ્રકાશિત કરવા માટે મેં તેઓશ્રીને કહ્યું કે હાલમાં છાત્રોને ખૂબ જ તકલીફ પડે છે. અને પ્રથમ પુસ્તકની એક પણ પ્રત નથી. અને છાત્રો મારે ઘેર આવીને નિરાશ થઈ પાછા જાય છે. તો આપશ્રી ફરીથી પુસ્તક પ્રકાશિત કરવા દ્રવ્યની સહાયતા પૂર્વવત્ આપો. તેઓશ્રીએ સહર્ષ સહાયતા આપવાનું સ્વીકાર્યું. અને આ દ્વિતીયાવૃત્તિ તદ્દન નવી જ લખીને–તેઓશ્રીની સહાયતાથી પ્રકાશિત કરી શક્યો છું.

દ્વિતીય આવૃત્તિ

દ્વિતીય આવૃત્તિ, આપ સર્વ છાત્રો, સંસ્કૃતાનુરાગીઓ અને વિશેષમાં ગુજરાત આયુર્વેદ યુનિવર્સિટીમાન્ય તમામ કૉલેજના સંમાનનીય સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક સાહેબો સમક્ષ આ પૂર્વાર્ધ ભાગ મૂકવા માટે આત્માએ પ્રેરણા આપી છે. તેથી આપ સર્વ આ નૂતન દ્વિતીય આવૃત્તિને જોઈ, વિચારી, અનુભવીને મારા પ્રયત્નને સફળ કરશો એવી આશા સાથે વિરમીશ. ભગવતી મહાસરસ્વતી દરેકનું કલ્યાણ કરો. અને સારાસાર તત્ત્વજ્ઞાન માટે સર્વને સદ્બુદ્ધિ આપો. આ નૂતન આવૃત્તિમાં પ્રેસદોષ, બુદ્ધિમાન્દ્ય, આદિ અનેક કારણોને લઈ ને ત્રુટિઓ રહેલી હોય તેને આપ સર્વ ક્ષમ્ય ગણીને મને સૂચના આપશો જેથી સુધારવા પ્રયત્ન કરીશ. સર્વજ્ઞ તો કેવળ ઈશ્વર જ છે.

અન્તમાં પ્રથમાવૃત્તિ, તેમજ દ્વિતીય આવૃત્તિમાં મન, વાણી, ને ક્રિયાથી સક્રિય સફળતા આપતા આપ સર્વનો આભાર માનીને વિરમીશ.

નિવેદક-લેખક

પ્રસ્તાવનોપક્રમ

મુરબ્બી પંડિતપ્રવર શ્રી દયાશંકર શાસ્ત્રી સંપાદિત પ્રારમ્ભિક **પાણિનીય=પરમલઘુસિદ્ધાન્તકૌમુદીની** પ્રસ્તાવના લખતાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે.

આર્થિક તેમજ શારીરિક દૃષ્ટિએ પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં કેવળ સંસ્કૃત સેવાની જ ભાવનાથી કાર્યરત રહેતા શાસ્ત્રીજીના અવિરત પ્રયત્નના પરિપાકરૂપ આ સર્જનના નિકટના સાક્ષી તરીકે હું ગૌરવ તથા આનંદ અનુભવું છું. આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ આટલા ટૂંકા સમયમાં પ્રગટ થાય છે, એ જ હકીકત પુસ્તકના સંપાદક શ્રી શાસ્ત્રીજીની વિદ્યાર્થીપ્રિયતા તથા પંડિતપ્રિયતા પ્રગટ કરે છે.

ગુજરાતમાં સંસ્કૃત તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. સંસ્કૃતનું અધ્યયન, અધ્યાપન, પ્રચારની દૃષ્ટિએ વિસ્તૃત

હોવા છતાં, ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ નગણ્ય છે, તેથી સંસ્કૃત વાઙ્મય-નિધિના અમૂલ્ય રત્નરૂપ વિવિધશાસ્ત્રોને મહાશાલીય શિક્ષણના અભ્યાસ-ક્રમમાં પણ યોગ્ય અવકાશ ન મળે તે સ્વાભાવિક છે. આવી સ્થિતિમાં ગુજરાત આયુર્વેદ યુનિવર્સિટીની અભ્યાસ સમિતિએ સિદ્ધાન્તકૌમુદીની પદ્ધતિએ જ તેમાંથી માત્ર અગત્યનાં સૂત્રો તારવીને સંકલિત કરવામાં આવેલી પ્રારંભિકપાણિનીય=પરમલઘુ સિદ્ધાન્તકૌમુદીને પાઠ્યક્રમમાં નિર્ધારિત કરીને શાસ્ત્રસેવાની દિશામાં યોગ્ય પગલું ભર્યું છે. मुखं व्याकरणं–प्रोक्तम् , काणादं पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारकम् વગેરે વાક્યો વ્યાકરણના અભ્યાસની મહત્તા બતાવવા પૂરતાં છે.

સમગ્ર સંસ્કૃત વાઙ્મયને જો આપણે સમૃદ્ધ ખજાનો ગણીએ તો વ્યાકરણ એ આ ખજાનો આત્મસાત્ કરવાની ચાવી છે. પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી વિશાળ સુંદર બગીચાની ભૂલભુલામણી જેવી છે જેની અતિસૂક્ષ્મ અને કલાયુક્ત પગથીઓ સાચા ભોમિયા વિના કેવી રીતે જ્ઞાત થાય. મુરબ્બી શાસ્ત્રીજી આવા એક ભોમિયા છે. વ્યાકરણ જેવા દુરૂહ વિષયમાં સરળ છતાં સારયુક્ત ગુજરાતી ટીકા સાથે આ પુસ્તકનું તેમજ ગુજરાત યુનિવર્સિટી નિર્ધારિત બી. એ. સંસ્કૃત સ્પેશિયલ વિષયના–વૈયાકરણ સિદ્ધાન્તકૌમુદીનાં સંજ્ઞા, પરિભાષા, પંચ સંધિ અને કારક, પ્રકરણોનું સંપાદન કરવાથી વિદ્યાર્થીઓ તથા આ વિષયના અભ્યાસીઓ ઘણા ઉપકૃત થયા છે. આ પુસ્તકો વિદ્યાર્થીભોગ્ય બનવાની સાથે વિદ્વદ્ભોગ્ય પણ બન્યાં છે. એ જ પ્રસ્તુત સંપાદકની લેખનશક્તિની પ્રતીતિ કરાવે છે. સંપાદન દ્વારા શાસ્ત્રીજી ઉત્તરોત્તર સંસ્કૃત સાહિત્યની સેવા કરતા રહે એવી શુભેચ્છા સાથે હું વિરમું છું.

એ જ

રજનીકાન્ત પરીખ

અધ્યાપક–સ્વામિનારાયણ
આર્ટ્સ કૉલેજ, મણિનગર,
અમદાવાદ–૮

પ્રસ્તાવના

अनादिनिधना देवी वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ (कृ. दै. भाष्य)

આ ભાષ્ય વચનના આધારે બ્રહ્માએ સર્વ પ્રથમ આદિ અન્ત વગરની શાશ્વત સુંદર વેદવાણી ઉચ્ચારી જેના દ્વારા તમામ પ્રવૃત્તિઓ થવા માંડી.

संस्कृतं नाम दैवी वाक् अन्वाख्याता महर्षिभिः । (काव्यादर्श) વચનના આધારે દૈવવાણી અલૌકિક છે. એમ તે મહર્ષિઓએ પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેથી તેનું નામ સંસ્કૃત છે. सम्+कृत સંસ્કાર પામેલી ભાષા.

वाग् वै पराच्यव्याकृताऽभवत् । ते देवा इन्द्रमब्रुवन् । इमां नो वाचं व्याकुर्विति । तामिन्द्रो व्याकरोत् । (तै, सं. ६/४/७)

વાણીના અવ્યાકૃત રૂપને વ્યાકૃત સ્વરૂપમાં લાવવા માટે દેવોએ ઇન્દ્રને પ્રાર્થના કરી. અને તેમણે તેનો વ્યાકૃત–વ્યાકરણ નિબદ્ધ–વ્યાકરણ શુદ્ધ આકાર આપ્યો. માટે ઇન્દ્ર, સર્વ પ્રથમ વ્યાકરણકાર છે. ત્યાર બાદ આપિશલિ, કાશ્યપ, ગાર્ગ્ય, ગાલવ, ચાક્રવર્મણ, ભારદ્વાજ, શાકટાયન, શાકલ્ય, સેનક અને સ્ફોટાયન નામના દશ આચાર્યોએ નવીન વ્યાકરણ રચી વેદવાણીને સંસ્કૃત સ્વરૂપ આપ્યું.

પાણિનિ

व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दाः अनेन इति व्याकरणम् । (જેનાથી શબ્દ સિદ્ધ થઈ અર્થજ્ઞાન જલદીથી થઈ શકે=વ્યાકરણ) વ્યુત્પત્તિના આધારે 'પાણિનિ' મુનિએ પ્રાથમિક વ્યાકરણકારોની ક્ષતિઓ દૂર કરવા નવીન વ્યાકરણ રચ્યું. અને તેને આઠ અધ્યાયમાં વહેંચી નાખ્યું. દરેક અધ્યાયના ચાર ચાર ચરણ બનાવ્યાં. કુલ લગભગ (૪૦૦૦) ચાર હજાર સૂત્રો રચી લૌકિક તથા વૈદિક સંસ્કૃતને આવરી લીધું.

પાણિનિ વ્યાકરણ બદલ વૈદેશિક પંડિતોના ઉદ્‌ગાર

(૧) વાત્સકી :–પાણિનીય વ્યાકરણ, માણસોમાં રહેલી મગજ-શક્તિની મોટામાં મોટી રચના છે.

(૨) કોલબ્રુક :–પાણિનીય વ્યાકરણ(સૂત્રો)ના નિયમોની રચના અત્યન્ત પ્રતિભાથી ભરપૂર છે. અને તેના નિયમો તર્કયુક્ત બનાવેલ છે તે નિઃસંદેહ છે.

(૩) સર W, W. હંટર :–સંસારનાં દરેક વ્યાકરણોમાં પાણિનીય વ્યાકરણ મુકુટશિરોમણિ છે. અને તે મનુષ્યોની મગજ શક્તિના અત્યંત આવિષ્કારરૂપ છે.

(૪) મોનિયર વિલિયમ્સ :–પાણિનીય વ્યાકરણ, મનુષ્યની મગજ શક્તિની પ્રતિભાનો આશ્ચર્યકારક નમૂનો છે. જેને આજ દિવસ સુધી ભારત સિવાય અન્ય દેશોએ પોતાની સામે રાખ્યો છે.

શબ્દાનુશાસન

શબ્દાનુશાસન, વ્યાકરણનું નામાન્તર છે. अनुशिष्यन्ते अपशब्देभ्यः विविच्य कथ्यन्ते साधुशब्दाः अनेन इति अनुशासनम् । नामसूत्र-वार्तिकभाष्याख्यानादिरूपं शास्त्रम् । (महाभाष्य) સાધુ શબ્દ, પુણ્યજનક છે. एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुक् भवति (वेदनिरुक्त) વ્યાકરણ શાસ્ત્રના જ્ઞાન સિવાય વેદાર્થ, સ્મૃતિ, પુરાણ, ઇતિહાસ, કાવ્ય, કોશ, ઉપનિષદ વગેરે સંસ્કૃતભાષા નિબદ્ધ કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. यो वेद वेदवदनं सदनं हि सम्यक् ।

(भास्कराचार्य)

વેદનાં છ અંગ

(૧) શિક્ષા, (૨) કલ્પ, (૩) વ્યાકરણ, (૪) નિરુક્ત, (૫) છંદ, (૬) જ્યોતિષ–આ છ વેદનાં અંગ છે. તેમાં मुखं व्याकरणं प्रोक्तं ज्योतिषं नेत्रमुच्यते । निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे । शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पौ प्रचक्षते ॥

વ્યાકરણકાર અનેક થઈ ગયા છે. તેઓનો પરિચય અમે અમારાં વ્યાકરણવિષયક સિદ્ધાંતકૌમુદીનાં બહાર પાડેલ "સૂર્યા" નામની સુંદર ગુજરાતી ટીકા યુક્ત ત્રણ પ્રકરણ (સંજ્ઞા પ્રકરણ, પરિભાષા પ્રકરણ અને કારક પ્રકરણ) દર્શક એ ભાગમાં સવિસ્તર આપેલો છે. પરંતુ આ પણ વ્યાકરણ વિષયક પુસ્તક હોઈ સંક્ષિપ્ત આકારમાં તો આપવો જ જોઈએ. એમ વિચારી તથા પાણિનીય વ્યાકરણ હોઈ પાણિનિ વગેરેનો પરિચય આપવો આવશ્યક ગણવાથી તે નીચે દર્શાવ્યો છે.

પાણિનિ

યુધિષ્ઠિર મીમાંસક કૃત ઇતિહાસના પાન નં. ૧૩૬ના આધારે 'પાણિનિ' સમય વિક્રમ સંવત પૂર્વે ૨૮૦ વર્ષ પૂર્ણ છે. તે તેમના ગ્રંથમાં શ્રાવણ શબ્દ અને યવન શબ્દથી જણાય છે. ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જોતાં ૩૦૪ ઈ. સ. પૂર્વે 'સિકંદરે' ભારતવર્ષ ઉપર આક્રમણ કરેલું છે. તો તેનાથી માલૂમ પડે છે કે સિકંદરના પછી 'પાણિનિ'નો જન્મ હોવો જોઈએ. પરંતુ ભારતીય પ્રજા સિકંદરના પહેલાં યવન શબ્દથી પરિચિત હતી. કારણકે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને 'કાલયવન'ની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું. તેથી એમ પણ માની શકાય છે કે ભારતની નજીક 'યવન' જાતિ રહેતી હશે સિકંદરથી બસો વર્ષ પહેલાં 'હખમી' વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ 'ડેરિયસ' યવને પશ્ચિમોત્તર ભારતના સીમા પ્રાન્ત ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું. તેથી સિકંદર પૂર્વે પાણિનિ હશે એમ કલ્પના કરી શકાય છે.

મહામહોપાધ્યાય શિવદત્ત, 'નંદ રાજાના વખતમાં પાણિનિ હતા.' એમ બતાવે છે. રાજતરંગિણી અને વારાહી સંહિતાના આધાર પ્રમાણે-કલિયુગનાં ગયેલાં ૨૧૫૩ વર્ષ પૂર્વે 'નંદ' રાજાને માને છે. ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ કલિયુગનાં ગયેલાં ૨૪૫૩ વર્ષ પૂર્વે 'નંદ' રાજાને માને છે. **અર્થાત્** ઈ. સ. પૂર્વે સાતમા સૈકામાં 'નંદ' રાજાના સમયે 'પાણિનિ'ની હયાતી હતી. આમ મતમતાન્તર જોતાં ઈ. સ. ૪૩૦ પૂર્વે લગભગ 'પાણિનિ' આ ગ્રંથની રચના કરી 'પટના'ની

યાત્રા કરી હતી. ભાંડારકર અને ગોલ્ડસ્ટૂકરે ' પાણિનિ ' નો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષ લગભગ બતાવ્યો છે. આ વસ્તુ નિહાળતાં પાણિનિ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૧૦ થી ૪૮૦ ના ગાળામાં થઈ ગયા હોવાનું અનુમાન કરાય છે.

જન્મસ્થાન, નામાન્તર

' ગણતંત્રમહોદધિ ' ગ્રંથમાં 'शलातुरो नाम ग्रामः । सोऽभिजनो यस्यास्तीति शालातुरीयः । तत्र भवन् पाणिनिः। વ્યુત્પત્તિથી પાણિનિનું જન્મસ્થાન શલાતુર નામનું ગામ જણાય છે. હાલમાં તેનું નામ લાહોર છે. અને તે ' અટક 'ની પાસે પાકિસ્તાનમાં છે. (આ સુપ્રસિદ્ધ લાહોર શહેર નહીં.) [तूदीशलातुर. (૪–૩–૯૪) પાણિનિ સૂત્ર.] તેઓ પાટલિપુત્રમાં રહેલા 'વર્ષ' આચાર્યના શિષ્ય હતા. 'પાણિનિ' ના પિતાનું નામ पणि અને માતાનું નામ दाक्षी જણાય છે. કારણ– पणनं पणः । सः अस्ति अस्य इति पणिः । तस्य गोत्रापत्यं पाणिनिः । ' दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ' વચન પ્રમાણ મળે છે, પાણિનિ ગોત્રજ નામ છે. ' ત્રિકાંડશેષ ' કોશના આધાર તેમનાં છ નામ છે. (૧) પાણિનિ:, (૨) આહિક, (૩) દાક્ષિપુત્ર, (૪) શાલંકિ, (૫) પાણિન અને (૬) શાલાતુરીય. પોતે દાક્ષિપુત્ર તરીકે મહાભાષ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેઓશ્રીના પિતાશ્રીનું નામ ' શલંકુ ' હોવું જોઈએ. કારણ તે ઉપરથી શાલંકિ નામ બનાવેલું છે. ' શાલાતુરીય ' દૈશિક નામ છે.

નંદરાજાના વખતે ' નાલંદા ' નામનું વિશ્વવિદ્યાલય હતું અને તેમાં ' વર્ષ ' આચાર્ય–પ્રિન્સિપાલ–વડા હતા. હાલમાં ' બિહાર ' પ્રાન્તમાં ' નાલંદા ' આવેલું છે. અને તે જમીનમાં દટાઈ ગયેલું છે. આ સ્થળે આપણી સરકાર ખોદકામ કરાવે છે. લગભગ ત્રણ માઈલના વિસ્તારમાં તે વિદ્યાલય હતું એમ અટકળ થાય છે. તેના મકાનની દીવાલની ઈંટ લગભગ ૧૦ ફૂટ લાંબી છે. દટાઈ ગયેલું હોવા છતાં તેની એક પણ દીવાલ તૂટી નથી. ' પાણિનિ ' એ અધ્યયન અવસ્થામાં ભગવાન શંકરની ઘોર તપશ્ચર્યા કરી હતી. કારણ તેઓશ્રીની બુદ્ધિ

ખૂબ જાડી હતી. સહાધ્યાયીઓ તેમની મશ્કરી કરતા હતા. માટે ' विद्याकामः शिवं यजेत् ' ભાગવત વચનના આધારે તેમણે તપશ્ચર્યા આરંભી હતી. શંકરે પ્રસન્ન થઈ તેમને વરદાન આપ્યું. માટે અનેક આચાર્યો ' येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्। कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ઉક્તિ ઉચ્ચારે છે. અધ્યયન કાળમાં જ તેઓ-શ્રીએ અષ્ટાધ્યાયી, સૂત્રપાઠ, ધાતુપાઠ, ગણપાઠ, લિંગાનુશાસન વગેરેની રચના કરી હતી.

વરરુચિ–કાત્યાયન

' પાણિનિ 'ની સાથે ' વરરુચિ ' (વાર્તિકકાર–વાક્યકાર) પણ હતા. તેમના પિતાશ્રીનું નામ ' સોમદત્ત ' અને માતુશ્રીનું નામ ' વસુદત્તા ' હતું. ' વરરુચિ ' પૂર્વ અવતારમાં ' પુષ્પદંત ' હતા કે જેઓએ ' મહિમ્નઃ સ્તોત્ર ' રચેલું છે.

એક વખત ' વર્ષાચાર્ય ' ગુરુના બે શિષ્ય (૧) ઈંદ્ર અને (૨) વ્યાડિનો ' વરરુચિ ' સાથે સમાગમ થયો. ' ઈંદ્ર ' દ્વિપાઠી અને 'વ્યાડિ' ત્રિપાઠી હતા. (દ્વિપાઠી=બે વખત બોલે–સાંભળે તો યાદ થઈ જાય. ત્રિપાઠી=ત્રણ વખત બોલે–સાંભળે તો યાદ થઈ જાય.) આ બન્નેને જોઈ ' વરરુચિ ' ને ' વર્ષાચાર્ય ' પાસે ભણવા જવાની ઇચ્છા થઈ. પોતે પોતાની માતાની આજ્ઞા માગી. માતાજી આનાકાની કરવા લાગ્યાં. એટલામાં આકાશવાણી થઈ. अयं श्रुतधरो लब्ध्वा विद्यां वर्षादशेषतः। लोके व्याकरणं दिव्यं प्रतिष्ठां प्रापयिष्यति ॥१॥ शेवते हि वरं यस्मात् नाम्ना वररुचिः सुधीः। प्रतिपाद्येति सा वाणी व्यरमच्च नभस्तलात् ॥२॥ આ સાંભળી માતાજીએ તેમને ત્યાં જવા રજા આપી. આ દૃષ્ટિએ તેમનું મૂળ નામ ' શ્રુતધર ' હતું.

આ ત્રણેય જણ ત્યાં ભણતા હતા. આથી તેમના ગુરુની ખ્યાતિ સાંભળી. ' પાણિનિ ' પણ ત્યાં ભણવા ગયા. પરંતુ પોતે મંદબુદ્ધિ હોઈ અન્ય સહાધ્યાયીઓના મશ્કરીપાત્ર થવાથી તપશ્ચર્યા કરવા ચાલ્યા ગયા. એકપાઠી ' વરરુચિ ' પ્રાપ્ત જ્ઞાનને દૈવયોગે ભૂલવા લાગ્યા. એટલે તેમણે

પણ તપશ્ચર્યા કરી શંકરને પ્રસન્ન કર્યા બાદ પોતે પાણિનિકૃત વ્યાકરણ નિહાળી તેમાં રહેલી ત્રુટિઓને વાર્તિક રચી દૂર કરી.

શાપ-મરણ

આથી 'પાણિનિ'એ 'વરરુચિ'ને શાપ આપ્યો–'તને વાઘ ફાડી ખાશે.' કારણ તેં મારા વ્યાકરણ ગ્રંથનું ખંડન કર્યું છે. આ સાંભળી 'વરરુચિ'એ 'પાણિનિ'ને શાપ આપ્યો–'તને પણ વાઘ ફાડી ખાશે.' કારણ લોકોપકારી કાર્ય કરવા છતાં તને માઠું લાગતાં તેં મને શાપ આપ્યો છે. પરસ્પર શાપ લાગવાથી તેઓ બન્ને વનમાં વાઘના સકંજામાં આવતાં એક જ દિવસે દેવલોકવાસી બન્યા. सिंहो व्याकरणस्य कर्तुरहरत् प्राणान् प्रियान् पाणिनिः । (પંચતંત્ર) તે દિવસે ત્રયોદશી હતી. માટે ત્રયોદશીના દિવસે વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવામાં આવતું નથી. पाणिनीयं (વ્યાકરણ) च काणादं (न्यायशास्त्र) त्रयोदश्यां विवर्जयेत् ।

કાત્યાયન

'વરરુચિ'નું જ ગોત્રજ નામ 'કાત્યાયન' હતું. कतस्य गोत्रापत्यं कात्यः । तस्य युवापत्यं कात्यायनः । प्रियतद्धिताः दाक्षिणात्याः । આ મહાભાષ્યના વચનથી 'કાત્યાયન' પોતે દક્ષિણી બ્રાહ્મણ હોવા જોઈએ; ઇતિહાસકારોના મત પ્રમાણે કાત્યાયન ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ પહેલાં થયેલા છે. વાર્તિકકારોમાં કાત્યાયન સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. उक्तानुक्त दुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते । तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुः वार्तिकज्ञा मनीषिणः । આ દૃષ્ટિએ તેમનો સ્વતંત્ર વાર્તિકગ્રંથ પણ હોવો જોઈએ, वाक्यकारं वररुचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम् । पाणिनिं सूत्रकारं च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् । તથા उपदेशो नाम पाणिनिकात्यायनपतञ्जलीनामुच्चारणम् । આધારે વરરુચિ અને કાત્યાયન એક જ વ્યક્તિ હતા. જેમ ગાંગેય અને ભીષ્મ પિતામહ આકાશવાણી દ્વારા 'શ્રુતધર' નામ જાણ્યું પરંતુ તે, 'ગાંગેય'ની જેમ ભૂંસાઈ જતાં બે નામ (વરરુચિ અને કાત્યાયન) પ્રચલિત રહ્યાં.

કાત્યાયને કાત્યાયન શ્રૌતસૂત્ર નામે શ્રૌતગ્રંથ બનાવ્યો છે, અને તેના આધારે શ્રૌતયજ્ઞમાં કાતીય ઇષ્ટિ કરવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિએ પોતે શ્રોતજ્ઞ સારા કર્મકાંડી બ્રાહ્મણ હતા. કેટલાક આચાર્યો કાત્યાયનને મહર્ષિ 'યાજ્ઞવલ્કય'ના પુત્ર માને છે.

'સ્વર્ગારોહણ' ગ્રંથમાં લખ્યું છે.—यः स्वर्गारोहणं कृत्वा स्वर्ग—मानीतवान् भुवि । काव्येन रुचिरेणैव ख्यातो वररुचिः कविः ॥ १ ॥ न केवलं व्याकरणं पुपोष दाक्षीसुतस्येरितवार्तिकैर्यः । काव्येऽपि भूयोऽनुचकार तं वै कात्यायनोऽसौ कविकर्मदक्षः ॥२॥ આ પ્રમાણના આધારે 'વરરુચિ'નું નામાન્તર 'કાત્યાયન' હતું. પોતે વ્યાકરણના પોષક તથા સુંદર કવિ હતા. સાથે સાથે स्वर्गमानीतवान् भुवि પદ સમુચ્ચયથી તૃતીય જન્મમાં શેષાવતારી 'પતંજલિ' હતા, (પ્રથમ અવતાર પુષ્પદંત, દ્વિતીય અવતાર વરરુચિ અને તૃતીય અવતાર પતંજલિ)

વ્યાઘ્રભૂત-શ્વોભૂત

પાણિનિ અને વરરુચિના દેહાવસાન બાદ પાણિનિના શિષ્ય 'વ્યાઘ્રભૂતિ' એ અને વરરુચિના શિષ્ય 'શ્વોભૂતિ' એ નવીન छत्वममीति वाच्यम् । यणः प्रतिषेधो वाच्यः । વગેરે વાર્તિક સૂત્રોનો ઉમેરો—સુધારો કરી વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો પ્રચાર કર્યો. આ વાર્તિક સૂત્રો મહાભાષ્યમાં ઉપલબ્ધ છે. व्याघ्रभूतादयस्त्वेनं नेह पेठुरिति स्थितिम् । આદિ શબ્દથી શ્વોભૂતિ વગેરેનું ગ્રહણ થાય છે.

પતંજલિ

કાળબળે વ્યાકરણને નષ્ટ થતું જોઈ ભગવાન શંકરે શેષશાયી ભગવાનની પ્રાર્થના કરી. 'આપ-શેષ નારાયણ વ્યાકરણ ઉપર મહાભાષ્ય રચવા માટે પૃથ્વી ઉપર જન્મ ધારણ કરે.' તેમણે તે પ્રાર્થના સ્વીકારી. તે અરસામાં 'ચિદમ્બર' દેશમાં 'ગોણિકા' નામની મહાસતી પુત્રપ્રાપ્તિ માટે તપ કરતી હતી. તેના હાથમાં સૂર્યની આરાધના માટે અર્ઘ્યજલમાં આકાશમાંથી સાપનો કણો પડયો. તે જોઈ તપસ્વિનીએ તેને (કણાને) પૂછ્યું. कोर्भवान् (को भवान्) તું કોણ છે? તેણે જવાબ

આપ્યો. सप्पोऽहम् (सप्पः + अहम्) હું સર્પ છું તપસ્વિનીએ બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો—रेफः क्व गतः ? सर्प्प શબ્દમાં રેફ છે, તે ક્યાં જતો રહ્યો ? અવતારી કણ્ણાએ જવાબ આપ્યો—भवत्या नीतः (भवता नीतः) આપે લઈ લીધો છે. (અર્થાત્ को भवान् ન બોલતા આપે कोर्भवान् રેફ વિશિષ્ટ ઉચ્ચાર કર્યો. એટલે મેં મારા જવાબમાંથી રેફને દૂર કર્યો.) આ સાંભળી તપસ્વિની દિગ્મૂઢ બની ગઈ. પોતે માન્યું–ઈશ્વરે મને પૂર્વ અવતારી વિદ્વાન પુત્ર આપ્યો. બાદ તપોબળથી તે કણ્ણાએ મનુષ્ય શરીર ધારણ કર્યું, પણ પ્રથમ સર્પાકાર હોઈ પોતે 'शेषावतार' કહેવાયા.

ભાષ્યશિક્ષણ વખતે પોતે કૂવામાં અનેક ફણાધરી સર્પ સ્વરૂપે રહી એકી વખતે અનેક મુખે અનેક શિષ્યોને ભણાવતા હતા. उदये सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च । संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥ સુભાષિત વચનના આધારે તેઓ જન્મ–મરણ કાળે સર્પાકાર હતા. પોતે અનેક ફણાધારી હોઈ 'શેષાવતાર' કહેવાયા. पतन् अञ्जलौ = पतञ्जलिः (पतत् + अञ्जलि) મયૂરવ્યંસકાદિ સમાસ, शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् વાર્તિકથી अत् અને अञ्जलि ના આદિ अ ની જગાએ अ પરરૂપ થઈ ગયું = પતંજલિ શબ્દ બન્યો.

પતંજલિએ તપ કરી મહાદેવને ખુશ કરી દિવ્ય દૃષ્ટિ મેળવી. 'पाणिनिवाक्यस्य महाभाष्यं विधाय दिवं व्रज ।' આજ્ઞાથી પોતે પાણિનિકૃત વ્યાકરણ ઉપર મહાભાષ્ય રચ્યું. મહાભાષ્યમાં ન્યાય, વ્યાકરણ, વેદ, મીમાંસા, જ્યોતિષ, સાહિત્ય, વગેરે તમામ શાસ્ત્રોના અંશ ટાંક્યા છે. આથી તેઓ સકલ શાસ્ત્ર મર્મજ્ઞ હતા. કહી શકાય છે. अहं च (स्यार राजा राधाकान्तदेवः) भाष्यकारश्च कुशाग्रीयधियावुभौ । नैव शब्दाम्बुधेः पारे किमन्ये जडबुद्धयः ॥ (શબ્દ કલ્પદ્રુમ, મુખબંધન પૃષ્ઠ નં ૫) માટે અન્ય શાસ્ત્રોની અપેક્ષાએ વ્યાકરણ શાસ્ત્રની મહત્તા આલેખાય છે. તથા અન્ય શાસ્ત્રોના આચાર્યો પણ મહાભાષ્યને સર્વશ્રેષ્ઠ શિરોવદ્ય ગ્રંથ માને છે.

અનેકશાસ્ત્રગ્રંથલેખન

મહાભાષ્યની ટીકામાં લખ્યું છે-योगेन चित्तस्य, पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन । योऽपाकरोत् तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिमानतोऽस्मि ॥ આ પ્રમાણથી પોતે-પતંજલિએ મનના-માનસિક દોષો દૂર કરવા पातञ्जल योगसूत्र, વાણીના દોષ દૂર કરવા મહાભાષ્ય, અને શરીરના દોષો દૂર કરવા-શારીરિક શુદ્ધિ કરવા चरकसंहिता નામના ગ્રંથ સુંદર શૈલીમાં લખ્યા.

મહાભાષ્ય રચ્યા બાદ તેઓ કૂવામાં પડદાની અંદર રહી-કૂવા ઉપર પડદો ઢાંકી એકી સાથે હજારો મુખે હજારો વિદ્યાર્થીઓને તે ગ્રંથ શીખવતા હતા. તેમણે પડદો ઉઘાડવાની ના પાડી હતી. છતાં એક વિદ્યાર્થીએ મન ઉપર કાબૂ ન રહેતાં પડદો સહેજ આઘો ખસેડયો. તરત જ ત્યાં હાજર રહેલા તમામ વિદ્યાર્થી તેમની વિષજ્વાલાથી બળીને ખાખ થઈ ગયા. દૈવયોગે એક વિદ્યાર્થી કુદરતી હાજતે બહાર ગયેલો હતો તે બચી ગયો. જેમ સગર રાજાનો ઘેર રહેલો એક પુત્ર અંશુમાન બચી ગયો હતો. તેણે આવી આ દૃશ્ય જોઈ અટકળ બાંધી કે કોઈએ પડદો સહેજ આઘો ખસેડયો છે. ગુરુજીના વચન અનુસાર આ બધા બળી ગયા છે.

બાદ પોતે ખૂબ કાલાવાલા-વિનવણી કરી ગ્રંથ શીખવા અભિરુચિ દર્શાવી. ત્યારે પતંજલિ-ગુરુએ કહ્યું-'વિના શીખે તને આવડી જશે.' પણ તું ભણતાં ભણતાં ઊઠી ગયો, તેથી તું બ્રહ્મરાક્ષસ થઈશ.' એમ શાપ આપ્યો. પછી ખૂબ પ્રાર્થના કરતાં તેઓએ રાજી થઈને કહ્યું-તું આ વડના ઝાડ ઉપર નિવાસ કરજે. જે કોઈ આ ઝાડની નીચે થઈને જાય તેને તું પૂછજે-पचेर्निष्ठायां किं रूपम् ? તેના જવાબમાં જે કોઈ पक्वम् ઉત્તર આપે તેને તું સંપૂર્ણ મહાભાષ્ય શીખવજે. ત્યારબાદ તું શાપમાંથી મુક્ત થઈશ. આટલું કહીને પોતે પતંજલિ મુનિ અદૃશ્ય થઈ ગયા.

બાદ તે વિદ્યાર્થી બ્રહ્મ રાક્ષસ બની તે વડ ઉપર બેસી ત્યાં થઈ જતા આવતા દરેકને ઉપર મુજબ પ્રશ્ન પૂછતો હતો. કોઈ તેનો સાચો જવાબ આપતો ન હતો. એવામાં 'ચંદ્રગુપ્ત' નામનો એક પંડિત પતંજલિની શોધ કરતો ત્યાં થઈને પસાર થતો હતો. તેને પણ આ બ્રહ્મરાક્ષસે તે જ પ્રશ્ન પૂછ્યો. તે એકદમ ચમક્યો છતાં નીડર બની પોતે સાચો જવાબ पक्वम् આપ્યો. આ સાંભળી તે 'બ્રહ્મરાક્ષસ' તેના ઉપર ખુશ થયો, તેણે તેની સાથે વાર્તાલાપ કર્યો, અંતે તે મહાભાષ્યનો જિજ્ઞાસુ હોઈ અને પોતે તેનો—મહાભાષ્યનો પ્રદિત્સુ હોઈ ઝાડ ઉપર જ બેસી તે વડનાં પાન તોડી તોડી તેના ઉપર પોતાના નખથી મહાભાષ્ય લખી લખીને નીચે નાંખવા લાગ્યો. અને નીચે રહેતો 'ચંદ્રગુપ્ત' તે પાન લઈ લઈ ક્રમવાર ગોઠવવા લાગ્યો. આ સમય દરમ્યાન એક બકરી ત્યાં આવી ચડી. અને તે અમુક પાન ખાઈ ગઈ માટે ભાષ્યમાં ' अजाभक्षितमेतत् ' ઉલ્લેખ ઘણી જગાએ મળે છે.

મહાભાષ્યનું સુંદર વર્ણન 'હર્ષ' કવિએ પોતાના 'નૈષધીયચરિત'માં કર્યું છે. परिखावलयच्छलेन या, न परेषां ग्रहणस्य गोचरा । फणिभाषितभाष्यफक्किका, विषमां कुण्डलिनीमवापिता ॥

ભટ્ટોજી દીક્ષિત

અષ્ટાધ્યાયીના ક્રમ પ્રમાણે ભણતા વિદ્યાર્થીઓને ખૂબ મુસીબત પડતી હતી, તે દૂર કરવા માટે ઉદાહરણ પ્રત્યુદાહરણ સહિત શ્રી ભટ્ટોજી દીક્ષિતે '**વૈયાકરણ સિદ્ધાન્તકૌમુદી**'ની રચના કરી. અને તેને બે ભાગમાં વહેંચી નાખી, (૧) પૂર્વાર્ધ અને (૨) ઉત્તરાર્ધ.

પૂર્વાર્ધમાં—સંજ્ઞા પ્રકરણ, પરિભાષા પ્રકરણ, પંચસંધિ, ષડ્‌લિંગ, અવ્યય, સ્ત્રીપ્રત્યય, કારક, સમાસ અને તદ્ધિત પ્રકરણ આપ્યાં છે. ઉત્તરાર્ધમાં દશગણ, દશ પ્રક્રિયા, કૃદન્ત અને સ્વરવૈદિકી પ્રકરણ આપ્યાં છે. આ જાતની રચના થવાથી વ્યાકરણ ભણનારને ખૂબ સુગમતા થઈ ગઈ છે. આ જાતની રચના કરનાર શ્રી ભટ્ટોજી દીક્ષિત પોતે જ છે. માટે તેઓ ખૂબ ગૌરવપાત્ર છે.

ભટ્ટોજી દીક્ષિતનો સમય ઈ. સ. ૧૬૦૦ થી ૧૬૫૦ અનુમાની શકાય છે. કારણ પોતે 'રસગંગાધર' અલંકાર શાસ્ત્રીય ગ્રંથના પ્રણેતા શ્રી 'પંડિતરાજ જગન્નાથ'ના સમકાલીન હતા. પોતે 'સિદ્ધાન્તકૌમુદી' પરની 'પ્રૌઢમનોરમા' નામની ટીકામાં 'શેષ વીરેશ્વર' કે 'શેષકૃષ્ણ'ના મતનું ખંડન કર્યું છે. આથી ગુરુના દ્રોહ કરનારને શિક્ષા આપવા માટે 'પંડિતરાજ જગન્નાથે' 'મનોરમાકુચમર્દન' નામનો ગ્રંથ લખ્યો. અને તેનો મંગલ શ્લોક—लक्ष्मीकान्तपदाम्भोजमानम्य श्रेयसां पदम् । पण्डितेन्द्रो जगन्नाथः स्यति गर्वं गुरुद्रुहाम् ॥ બનાવ્યો 'જગન્નાથ પંડિત' મોગલ નરેશ 'શાહજહાં'ના સમયમાં (૧૬૨૪–૧૬૬૦) થઈ ગયા, એ સુવિખ્યાત છે. માટે 'ભટ્ટોજી દીક્ષિત' પણ તે જ અરસામાં હોવા જોઈએ. 'સિદ્ધાન્તકૌમુદી'માં ૩૯૭૯ સૂત્ર છે. વાર્તિક, ગણ-સૂત્ર, ઉણાદિ સૂત્ર, ધાતુ અલગ છે.

વરદરાજ

સિદ્ધાન્તકૌમુદી, વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિએ અત્યંત કઠિન હોઈ શ્રી 'ભટ્ટોજી દીક્ષિત'ના શિષ્ય શ્રી 'વરદરાજ' આચાર્યે પોતાના ગુરુજીની આજ્ઞા મેળવ્યા વિના સ્વઇચ્છાએ સિદ્ધાન્તકૌમુદીમાં રહેલી અત્યંત કઠિન જણાતી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી, 'મધ્ય સિદ્ધાન્તકૌમુદી' બનાવી. તેના સૂત્રોની સંખ્યા (૩૨૫૦) છે. આ બદલ પોતે પોતાના પુસ્તકમાં અંતે લખ્યું છે–कृता वरदराजेन मध्यसिद्धान्तकौमुदी । तस्या संख्या तु विज्ञेया खबाणकरवह्निभिः ॥

આ વસ્તુ જોઈ શ્રી ભટ્ટોજી દીક્ષિતને લાગ્યું કે આ વરદરાજે મારા પુસ્તકનો તમામ સાર દોહી લીધો છે એટલે ભવિષ્યમાં મારા પુસ્તકનો ભાવ કોઈ પૂછશે નહીં. તેથી તેમણે પોતાના શિષ્યને શાપ આપ્યો–તારા બનાવેલા પુસ્તકનો દુનિયામાં મનધાર્યો વિચાર નહીં થાય, અત્યારે મધ્ય સિદ્ધાતકૌમુદીની એ જ હાલત છે. કેટલાક તો 'મધ્યસિદ્ધાન્ત-કૌમુદી' નામ જાણતા જ નથી.

અમુક સમય બાદ શ્રી ભટ્ટોજી દીક્ષિતને લાગ્યું કે–મારું પુસ્તક

કઠિન હોઈ તે તરફ વિદ્યાર્થીઓનું માનસ તેટલું ઢળશે નહીં. અને મારા વિદ્યાર્થી શ્રી વરદરાજનું સારદુગ્ધ 'મધ્યસિદ્ધાંતકૌમુદી' પુસ્તક શાપિત થયું છે. હવે વ્યાકરણના પ્રચાર માટે શો રસ્તો લેવો? આ વિચારના પરિણામે તેઓશ્રીએ પોતે, પોતાના તેજ વિદ્યાર્થી શ્રી વરદરાજને નવીન પુસ્તક લખવા આદેશ આપ્યો. શ્રી વરદરાજે પૂર્ણ વિચાર કરી સારદુગ્ધ મધ્ય સિદ્ધાન્તકૌમુદીમાં જણાતી કઠિન વસ્તુઓનું વિસર્જન કરી અર્થાત્ પોતાનું અને પોતાના ગુરુજીનું વચન સ્મરણપથ ઉપર રહે એ દૃષ્ટિનું 'લઘુસિદ્ધાન્તકૌમુદી' નામનું પુસ્તક રચ્યું. જેમાં સૂત્રસંખ્યા (૨૩૧૫) છે. વાર્તિક, ગણસૂત્રો, વગેરેની સંખ્યા જુદી છે. અને તેનો પ્રચાર ખૂબ જ ચાલી રહ્યો છે.

વિશ્વનાથ શાસ્ત્રી પ્રભાકર

કાળચક્ર બળે લઘુકૌમુદીને સરળ બનાવવા માટે તેનું સાર દોહન કરી, જેજોં નગર, હોશ્યારપુર જિલ્લા, પૂર્વ પંજાબના રહીશ શ્રી રામનારાયણ શર્માના સુપુત્ર આનુવંશિક પંડિત શ્રી. 'વિશ્વનાથ શાસ્ત્રી પ્રભાકરે' પ્રારંભિક પાણિનીય ઉર્ફે પરમલઘુસિદ્ધાન્તકૌમુદી નામે સંકલિત પુસ્તક બહાર પાડ્યું.

"વિજયા" ટીકા દ્વિતીય આવૃત્તિ

'પ્રારમ્ભિક પાણિનીય=પરમ લઘુકૌમુદી' અત્યારે ગુજરાત આયુર્વેદ યુનિવર્સિટીના આયુર્વેદના પાઠ્યક્રમમાં મૂકેલી છે પાણિનીય વ્યાકરણ, ખૂબ જ ગહન હોવાથી લોકમાં આનો પ્રચાર થાય અને છાત્રોને ખૂબ જ સરલતાથી જ્ઞાન થાય માટે તેની ગુજરાતી 'વિજયા' ટીકા લખીને આપ સર્વેની આગળ મૂકી છે. આપ સર્વે તેને જોઈ વિચારી, મનન કરી, તેમાં જણાતી ક્ષતિઓને જણાવશો તેથી તેને સુધારવા પ્રયત્ન કરીશ.

લિ.

લેખક દયાશંકર શર્મોપાધ્યાય

प्रकरणानुक्रमणिका

पूर्वार्द्ध

उत्तरार्द्ध

॥ श्रीहरिः शरणम् ॥

। श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः ।

अथ प्रारम्भक-पाणिनीयम्

॥ संज्ञा-प्रकरणम् ॥

(शिवसूत्राणि)

(१) अइउण्, (२) ऋलृक्, (३) एओङ्, (४) ऐऔच्, (५) हयवरट्, (६) लण्, (७) ञमङणनम्, (८) झभञ्, (९) घढधष्, (१०) जबगडदश्, (११) खफछठथचटतव्, (१२) कपय्, (१३) शषसर्, (१४) हल् ।

इति माहेश्वराणि सूत्राणि-अणादिसंज्ञार्थानि ।

सरस्वतीं प्रणम्यादौ ध्यात्वा गुरुपदाम्बुजम् ।
प्रारम्भकं-पाणिनीयं व्याख्यामि विजयाख्यया ॥ १ ॥

श्लोकार्थ— સર્વ પ્રથમ (વાણીની અધિષ્ઠાત્રી) શ્રી સરસ્વતી દેવીને પ્રણામ કરીને તેમજ (પ. પૂ. પ્રાતઃસ્મરણીય) શ્રી ગુરુચરણારવિન્દોનું સાદર ધ્યાન ધરીને હું **(શ્રી દયાશંકર શર્મોપાધ્યાય)** **પ્રારમ્ભિકપાણિનીય=પરમલઘુ સિદ્ધાન્તકૌમુદીની 'વિજયા'** નામની ગુજરાતી ટીકા રચું છું.

અર્થ-इति०—આ ક્રમ પ્રમાણે શંકર પાસેથી આવેલાં अइउण् (૧૪) સૂત્રો अण्-अक् વગેરે સંજ્ઞા (પ્રત્યાહાર) બનાવવા માટે છે.

પ્રમાણ-नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् ।
उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्षे शिवसूत्रजालम् ॥

વ્યાખ્યા-महेश्वरात् आगतानि माहेश्वराणि=શંકર પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલાં,

एषामन्त्या इतः । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः । लण् मध्ये तु इत्संज्ञकः ।

(१) उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १ । ३ । २ । उपदेशेऽनुनासिकोऽच् इत्संज्ञकः स्यात् । (२) हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ उपदेशेऽन्त्यं हल् इत्स्यात् । उपदेशः = आद्योच्चारणम् । (३) अदर्शनं लोपः । १ । १ । ६० । प्रसक्तस्य–अदर्शनं

सूत्रयन्तीति=सूत्राणि થોડા અક્ષરોથી વધુ અર્થ જણાવનાર સૂત્ર કહેવાય છે.

एषां—આ ચૌદેય સૂત્રોના છેલ્લા અક્ષરો–ण्–क् વગેરે ઇત્સંજ્ઞક છે.

हका०—ह,य,व, વગેરે અક્ષરોમાં રહેલો अकार બોલવા માટે છે.

लण्०—પરંતુ लण्-સૂત્રમાં રહેલો અકાર–ઇત્સંજ્ઞા માટે છે. બોલવા માટે નથી.

(१) અર્થ–ઉપદેશમાં અનુનાસિક જે अच् તેની ઇત્સંજ્ઞા થાય.

(२) અર્થ–ઉપદેશમાં છેલ્લો જે हल् તેની ઇત્સંજ્ઞા થાય. उप० પાણિનીય, કાત્યાયન અને પતંજલિ મુનિનું જે ઉચ્ચારણ તે ઉપદેશ કહેવાય.

નોટ (१) સૂત્ર–અ, ઇ, ઉ, ઋ, લૃ, એ, ઐ, ઔ સ્વરની અને વ્યંજનોની ઇત્સંજ્ઞા કરે છે. ઇત્સંજ્ઞા અને તેનો લોપ કરવામાં જ્યાં આવે છે ત્યાં अनुबन्धलोप–એમ લખેલું હોય ત્યાં આ સૂત્રોથી ઇત્સંજ્ઞા થઈને (२) સૂત્રથી લોપ થયેલો છે તેમ સમજી લેવું.

(३) અર્થ-વિદ્યમાન વસ્તુનું નહીં દેખાવું તે લોપ કહેવાય.

लोपसंज्ञं स्यात् । (४) तस्य लोपः । १ । ३ । ९ । तस्य इत्संज्ञकस्य लोपः स्यात् । णादयोऽणाद्यर्थाः । (५) आदिरन्त्येन सहेता । १ । १ । ७१ । अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । यथा–"अण्" इति अ इ

---

(४) અર્થ–તે ઇત્સંજ્ઞક વર્ણો (ણ્-ક્) વગેરેનો લોપ થાય. णाद० ण्–क्–ङ्–च्, વગેરે અક્ષરો अण्, अक्, एङ्, अच् વગેરે (૪૩) પ્રત્યાહારો (સંજ્ઞા) બનાવવા માટે છે.

(૫) અર્થ–અન્ત્ય = છેલ્લા ઇત્સંજ્ઞક વર્ણની સાથે બોલાતો આદિ = પ્રથમ વર્ણ મધ્યમ = વચમાં રહેલા વર્ણોનો અને સ્વસ્ય = પોતાની આદિની સંજ્ઞાને જણાવનારો થાય.

વ્યાખ્યા = નોટ–પ્રત્યાહારો (સંજ્ઞા) બનાવવા માટે (हलन्त्यम्) "आदिरन्त्येन०" આ બન્ને સૂત્રો યાદ કરવા ખાસ આગ્રહ છે. પ્રત્યાહાર અને સંજ્ઞા–બન્ને એક જ શબ્દો છે.

अण्–સંજ્ઞા બનાવવા માટે પ્રથમ "हलन्त्यम्" સૂત્રથી ઉપદેશમાં રહેલા "अइउण्"(शिवसूत्र)ના ણ્કારની ઇત્સંજ્ઞા કરવી, પછી "आदिरन्त्येन०" સૂત્રથી અન્ત્ય ઇત् ण् તેના સહિત આદિ = પ્રથમ અક્ષર अ મધ્યમાં રહેલા इ उ અને स्वस्य = પોતાની આદિ = અકારની સંજ્ઞાનો બોધક अण् = પ્રત્યાહાર = સંજ્ઞાનો બોધક થાય. અણ્માં અ, ઇ, ઉ ત્રણ અક્ષરો જ આવે. ણ્કાર ઇત્સંજ્ઞક હોવાથી તેનો લોપ થાય છે; તેવી જ રીતે अक्માં અ, ઇ, ઉ, ઋ, લૃ અક્ષરો આવે છે. ક્કારની ઇત્સંજ્ઞા થઈ લોપ થઈ જાય. તેવી રીતે બીજા (૪૩) પ્રત્યાહારો ...વવા; અને તેમાં ઉપરનાં બે સૂત્રો જ લાગે છે. કેવલ રપ્રત્યા- ... "उपदेशेऽज०" સૂત્રથી લણ્ સૂત્રના અકારની ઇત્સંજ્ઞા કરી સં... " સૂત્ર લગાડવું.

(તે... જેવી રીતે અણ્ = એ પ્રમાણે અ–ઇ–ઉ–ની સંજ્ઞાવાળો

उ वर्णानां सञ्ज्ञा । एवम्–अक्, अच्, हल्, अल् इत्यादयः । (६) ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः । १ । २ । २७ । उ ऊ ऊ ३ इत्युच्चारण – कालसदृश–कालोऽच् क्रमात् ह्रस्वदीर्घप्लुप्त-संज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा । (७) उच्चैरुदात्तः १ । २ । २९ । (८) नीचैरनुदात्तः । १ । २ । ३० । (९) समाहारः स्वरितः । १ । २ । ३१ । एवं स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वांभ्याम् द्विधा ।

एवं—એ પ્રમાણે અક્, અચ્, હલ્, અલ્. વગેરે પ્રત્યાહારો બનાવવા. તે જ વસ્તુ સૂચવવા માટે મૂળમાં यथा "अण्" इत्यादयः એમ જણાવ્યું છે.

(૬) અર્થ— હ્રસ્વ, દીર્ઘ ને પ્લુત ઉકારનો બોલવાનો સમય તેના સરખો છે, બોલવાનો સમય જેમનો એવો જે 'अच्' તેની ક્રમથી હ્રસ્વ, દીર્ઘ ને પ્લુત સંજ્ઞા થાય. स प्रत्ये० ત્રણ સંજ્ઞાવાળા अच् ની પ્રત્યેકની ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત સંજ્ઞા થાય છે.

(૭) અર્થ—ઊંચેથી બોલાય તે ઉદાત્ત. (૮) નીચેથી બોલાય તે અનુદાત્ત.

(૯) અર્થ—જેમાં ઉદાત્ત અને અનુદાત્ત સરખા બોલાય તેવા (अच्)ની સ્વરિત સંજ્ઞા થાય.

નોટ—અચ્–ના હ્રસ્વ, દીર્ઘ, પ્લુત ત્રણ ભેદો થયા પછી હ્રસ્વના ત્રણ ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત, તેમજ દીર્ઘના તેવા જ ત્રણ અને પ્લુતના ત્રણ–ભેદો તે જણાવવા માટે મૂળમાં स नव०. द्विधा–તેમ લખેલું છે.

स नव० તે 'અચ્' નવ પ્રકારનો છે તો પણ તે એક એક અનુનાસિક અને અનનુનાસિક એવા બે ભેદો બને છે.

(१०) मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १ । १ । ८ । मुखसहितनासिकया – उच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसञ्ज्ञः स्यात् । तदित्थम् अ इ उ ऋ – एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश (१८) भेदाः । ऌवर्णस्य द्वादश (१२) तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश (१२) तेषां ह्रस्वाभावात् । (११) तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १ । १ । ९ ताल्वादिस्थानम् आभ्यन्तरप्रयत्नश्च इत्येतद् द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसञ्ज्ञं स्यात् । (ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्) ।

નોટ—ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત વેદમાં આવે છે અને તે તેના ચિહ્નથી જ ઓળખી શકાય છે. દા. ત. आ यें માં ઊભી લીટી છે તે ઉદાત્તનું ચિહ્ન अग्नाइ् માં આડી લીટી તે અનુદાત્તનું ચિહ્ન, क्व ३ वोऽश्वाः અહીં क्वના પછી ३ અંક મૂકેલો છે. તે હ્રસ્વ સ્વરિતનું ચિહ્ન છે.

(૧૦). અર્થ — મુખ સહિત નાસિકા—નાકથી બોલાતો જે વર્ણ તેની અનુનાસિક સંજ્ઞા થાય. तदित्थम् તે આ પ્રમાણે अ, इ. અ, ઈ, ઉ, ઋ. આ પ્રત્યેક અક્ષરોના અઢાર અઢાર ભેદો છે. ऌवर्ण० ઌકારના બાર ભેદો છે. तस्य० તેના દીર્ઘના છ ભેદો નથી. एचाम० 'એચ્' (એ ઐ ઓ ઔ)ના પણ બાર બાર ભેદો છે તેમના હ્રસ્વના છ ભેદો નથી. (સમજૂતી કોઠા નં. ૧–માં આપેલી છે.)

(૧૧) અર્થ— તાલુ વગેરે સ્થાન અને આભ્યન્તર પ્રયત્ન જે અક્ષરના જે અક્ષરોની સાથે મળતા આવે તેમની પરસ્પર સવર્ણ સંજ્ઞા થાય. ऌृवर्ण० ઌ અને ઋની પરસ્પર સવર્ણ સંજ્ઞા કહેવી જોઈએ (તેમનાં સ્થાનો જુદાં છે—માટે).

વ્યા૦ (૧૧)— तालु आदिर्यस्य तत् तात्वादि—ष० ब० स० જેના આદિ તાલુ છે તેવા અક્ષરો—तात्वादि—च तत् स्थानं च—क० घा० स० તાલુ વગેરે સ્થાન—આવો અર્થ બહુવ્રીહિ સમાસથી થાય—પરંતુ કંઠસ્થાનના અક્ષરો રહી જાય છે તેથી तालोः आदि=तात्वादि= પંચમી તત્પુરુષ સમાસ કરીને કંઠસ્થાન પણ લઈ શકાય.

૪૩ = પ્રત્યાહારો

સૂચના — તમામ વ્યંજનો हल् = ખોડા છે. તે પૂરતા પ્રમાણમાં અપ્રાપ્ય હોવાથી અકાર સહિત છાપ્યા છે.

(૧) अक्–અ ઇ ઉ ઋ ऌ. (૨) इक्–ઇ ઉ ઋ ऌ (૩) उक्–ઉ ઋ ऌ. (૪) एङ्–એ ઓ. (૫) अच्–અ ઇ ઉ ઋ ऌ એ ઓ ઐ ઔ. (૬) इच्–ઇ ઉ ઋ ऌ એ ઓ ઐ ઔ (૭) एच्–એ ઓ ઐ ઔ. (૮) ऐच्–ઐ ઔ. (૯) यञ्–ય વ ર લ ઞ મ ઙ ણ ન ઝ (૧૦) अट्–અ ઇ ઉ ઋ ऌ એ ઓ ઐ ઔ હ ય વ ર. (૧૧) अण्–અ ઇ ઉ... અ ઇ ઉ ઋ ऌ એ ઓ ઐ ઔ હ ય વ ર લ. (૧૨) इण्–ઇ ઉ ઋ ऌ એ ઓ ઐ ઔ હ ય વ ર લ. (૧૩) यण् ય વ ર લ. (૧૪) अम्–અ ઇ ઉ ऌ એ ઓ ઐ ઔ હ ય વ ર લ ઞ મ ઙ ણ ન. (૧૫) ङम्–ઙ ણ ન. (૧૬) ञम्–ઞ મ ઙ ણ ન (૧૭) यम्–ય વ ર લ ઞ મ ઙ ણ ન. (૧૮) खय्–ખ ફ છ ઠ થ ચ ટ ત ક પ (૧૯) चय्–ચ ટ ત ક પ. (૨૦) झय्–ઝ ભ ઘ ઢ ધ જ બ ગ ડ દ ખ ફ છ ઠ થ ચ ટ ત ક પ (૨૧) मय्–મ ઙ ણ ન ઝ ભ ઘ ઢ ધ જ બ ગ ડ દ ખ ફ છ ઠ થ ચ ટ ત ક પ. (૨૨) यय्–ય વ ર લ ઞ મ ઙ ણ ન ઝ ભ ઘ ઢ ધ જ બ ગ ડ

દ ખ ફ છ ઠ થ ચ ટ ત ક પ. (૨૩) खर्–ખ ફ છ ઠ થ ચ ટ ત ક પ શ ષ સ (૨૪) चर्–ચ ટ ત ક પ શ ષ સ (૨૫) झर्–ઝ ભ ઘ ઢ ધ જ બ ગ ડ દ ખ ફ છ ઠ થ ચ ટ ત ક પ શ ષ સ (૨૬) यर्–ય વ ર લ ઞ મ ઙ ણ ન ઝ ભ ઘ ઢ ધ જ બ ગ ડ દ ખ ફ છ ઠ થ ચ ટ ત ક પ શ ષ સ. (૨૭) शर्–શ ષ સ. (૨૮) अल्–અ ઇ ઉ ઋ લૃ એ ઓ ઐ ઔ હ ય વ ર લ ઞ મ ઙ ણ ન ઝ ભ ઘ ઢ ધ જ બ ગ ડ દ ખ ફ છ ઠ થ ચ ટ ત ક પ શ ષ સ હ. (૨૯) झल्–ઝ ભ ઘ ઢ ધ જ બ ગ ડ દ ખ ફ છ ઠ થ ચ ટ ત ક પ શ ષ સ હ. (૩૦) रल्–ર લ ઞ મ ઙ ણ ન ઝ ભ ઘ ઢ ધ જ બ ગ ડ દ ખ ફ છ ઠ થ ચ ટ ત ક પ શ ષ સ હ. (૩૧) वल्–વ ર લ ઞ મ ઙ ણ ન ઝ ભ ઘ ઢ ધ જ બ ગ ડ દ ખ ફ છ ઠ થ ચ ટ ત ક પ શ ષ સ હ. (૩૨) शल्–શ ષ સ હ. (૩૩) हल्–હ ય વ ર લ ઞ મ ઙ ણ ન ઝ ભ ઘ ઢ ધ જ બ ગ ડ દ ખ ફ છ ઠ થ ચ ટ ત ક પ શ ષ સ હ. (૩૪) छव्– છ ઠ થ ચ ટ ત (૩૫) अश्–અ ઇ ઉ ઋ લૃ એ ઓ ઐ ઔ હ ય વ ર લ ઞ મ ઙ ણ ન ઝ ભ ઘ ઢ ધ જ બ ગ ડ દ. (૩૬) जश्– જ બ ગ ડ દ. (૩૭) झश्–ઝ ભ ઘ ઢ ધ જ બ ગ ડ દ. (૩૮) बश्– બ ગ ડ દ. (૩૯) वश्– વ ર લ ઞ મ ઙ ણ ન ઝ ભ ઘ ઢ ધ જ બ ગ ડ દ. (૪૦) हश्– હ ય વ ર લ ઞ મ ઙ ણ ન ઝ ભ ઘ ઢ ધ જ બ ગ ડ દ. (૪૧) झष्–ઝ ભ ઘ ઢ ધ. (૪૨) भष्–ભ ઘ ઢ ધ. (૪૩) र– ર લ.

અઢાર (૧૮) ભેદદર્શક કોઠો નં.—૧

[अच् = અ, ઇ, ઉ, ઋ, ઌ, એ, ઓ, ઐ, ઔ,]

હ્રસ્વ ૬	+ દીર્ઘ ૬	+ પ્લુત ૬ = ૧૮
અ—ઇ—ઉ—ઋ—ઌ	અ—ઇ—ઉ—ઋ—એ—ઓ—ઐ—ઔ	અ—ઇ—ઉ—ઋ—ૡ—એ—ઐ—ઓ—ઔ
૧ હ્રસ્વ ઉદાત્ત અનુનાસિક	૧ દીર્ઘ ઉદાત્ત અનુનાસિક	૧ પ્લુત ઉદાત્ત અનુનાસિક
૨ ,, ,, અનનુનાસિક	૨ ,, ,, અનનુનાસિક	૨ ,, ,, અનનુનાસિક
૩ ,, અનુદાત્ત અનનુનાસિક	૩ ,, અનુદાત્ત અનુનાસિક	૩ ,, અનુદાત્ત અનુનાસિક
૪ ,, ,, અનુનાસિક	૪ ,, ,, અનનુનાસિક	૪ ,, ,, અનનુનાસિક
૫ ,, સ્વરિત અનુનાસિક	૫ ,, સ્વરિત અનુનાસિક	૫ ,, સ્વરિત અનુનાસિક
૬ ,, ,, અનનુનાસિક	૬ ,, ,, અનનુનાસિક	૬ ,, ,, અનનુનાસિક

સંકલન—ઇ—ઉ—ઋ ના ૧૮ ભેદ. ઌ ના ૧૨ ભેદ. એ—ઐ—ઓ—ઔ ના ૧૨ ભેદ.

ગોખવું

तत्र स्थानानि

अ.१

अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । अनुस्वारस्य नासिका । ⌣क ⌣ख इति कखाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः । ⌣प ⌣फ इति पफाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृश उपध्मानीयः । अं अः इत्यचः परौ–अनुस्वार–विसर्गौ ।

દરેક અક્ષરોનાં સ્થાન

અર્થ-अकु० અકાર, કવર્ગ (ક ખ ગ ઘ ઙ), હકાર અને વિસર્ગનુ કંઠસ્થાન છે. इचु० ઇકાર, ચવર્ગ (ચ છ જ ઝ ઞ), યકાર અને શકાર તેઓનુ તાલુસ્થાન છે. ऋटु० ઋકાર, ટવર્ગ (ટ ઠ ડ ઢ ણ), રકાર અને ષકાર તેઓનુ મૂર્ધસ્થાન છે. लृतु० લૃકાર, તવર્ગ (ત થ દ ધ ન), લકાર અને સકાર, તેઓનું દન્તસ્થાન છે. उपू० ઉકાર, પવર્ગ (પ ફ બ ભ મ) અને ઉપધ્માનીય તેમનું ઓષ્ઠસ્થાન છે. ञम० ઞ, મ, ઙ, ણ, ન, આ પાંચેય અક્ષરોનુ નાસિકાસ્થાન છે. અને તેમાં રહેલા च-શબ્દથી પોતપોતાનુ જે તે તાલુ વગેરે પણ સ્થાન લેવાય છે. एदै० એકાર, ઐકારનું કંઠ અને તાલુસ્થાન છે. ओदौ० ઓકાર અને ઔકારનુ કંઠ અને ઓષ્ઠસ્થાન છે. वकार० વકારનું દંત અને ઓષ્ઠસ્થાન છે. जिह्वा० જિહ્વામૂલીય(⌣क⌣ख)નું જિહ્વામૂલસ્થાન છે. अनु० અનુસ્વારનુ નાસિકાસ્થાન છે. ⌣क⌣ख० કકાર અને ખકારના પહેલાં અર્ધ ગોળાકાર ચિહ્ન કરવામાં આવે છે તે જિહ્વામૂલીય કહેવાય છે. ⌣प⌣फ० પકાર ને ફકારના પહેલાં અર્ધ ગોળાકારના ચિહ્ન ઉપધ્માનીય કહેવાય છે. अं, अः અચ્ સ્વરથી પર

સ્થાનદર્શક કોઠો. નં—૨

૧ કંઠ-સ્થા૦	૨ તાલુ-સ્થા૦	૩ મૂર્ધા-સ્થા૦	૪ દંત-સ્થા૦	૫ ઓષ્ઠ-સ્થા૦
અકાર (અઢાર પ્રકારનો), ક વર્ગ (ક ખ ગ ઘ ઙ) હ અને વિસર્ગ :	ઇકાર (અઢાર પ્રકારનો), ચ વર્ગ (ચ છ જ ઝ ઞ) ય અને શ.	ઋકાર (અઢાર પ્રકારનો) ટ વર્ગ (ટ ઠ ડ ઢ ણ) ર અને ષ.	લૃકાર (બાર પ્રકારનો), ત વર્ગ (ત થ દ ધ ન) લ અને સ.	ઉકાર (અઢાર પ્રકારનો), પ વર્ગ (પ ફ બ ભ મ) અને ઉપધ્માનીય ≍ પ ≍ ફ.
૬ નાસિકા-સ્થા૦	૭ કંઠતાલુ સ્થા૦	૮ કંઠ-ઓષ્ઠસ્થા૦	૯ દંત-ઓષ્ઠ સ્થા૦	૧૦ જિહ્વામૂલ૦
ઞ મ ઙ ણ ન અને અનુસ્વાર૦	એ અને ઐ	ઓ અને ઔ	વ	જિહ્વામૂલીય ≍ ક ≍ ખ

આભ્યન્તરપ્રયત્નદર્શક કોઠો નં.—૩

સ્પૃષ્ટ (૧) પ્રયત્ન	ઈષત્સ્પૃષ્ટ (૨) પ્ર૦	વિવૃત (૩) પ્ર૦	ઈષદ્વિવૃત (૪) પ્ર૦	સંવૃત–પ્ર૦
[સ્પર્શ અક્ષરો]	[અન્તઃસ્થ]	[સ્વર અચ્]	[ઉષ્માક્ષર]	હ્રસ્વ અકાર
ક ખ ગ ઘ ઙ	ય	અ ઇ ઉ	શ	પ્રયોગ દશામાં
ચ છ જ ઝ ઞ	ર	ઋ ઌ એ	ષ	
ટ ઠ ડ ઢ ણ	લ	ઓ ઐ ઔ	સ	
ત થ દ ધ ન	વ		હ	
પ ફ બ ભ મ				

બાહ્યપ્રયત્ન દર્શક કોઠો નં.—૪

વિવાર, શ્વાસ, અઘોષ (૧–૩)	સંવાર, નાદ, ઘોષ (૪–૬)	અલ્પપ્રાણ (૭)	મહાપ્રાણ (૮)	ઉદાત્ત અનુદાત્ત સ્વરિત (૯–૧૧)
[ખર્ પ્રત્યાહાર, ૧૩ અક્ષરો]	[હશ્ પ્રત્યાહાર ૨૦ અક્ષરો]	ક ખ ઙ ય	ખ ઘ શ	અ, ઇ, ઉ, ઋ, ઌ,
ખ ફ છ ઠ થ	હ ય વ ર લ ઞ	ચ જ ઞ ર	છ ઝ ષ	એ, ઓ, ઐ, ઔ
ચ ટ ત ક પ	મ ઙ ણ ન ઝ ભ	ટ ડ ણ લ	ઠ ઢ સ	[૯ અક્ષરો અચ્
શ ષ સ	ઘ ઢ ધ જ બ ગ ડ દ	ત દ ન વ	થ ધ હ	પ્રત્યાહાર]
		પ બ મ (૧૯)	ફ ભ (૧૪)	

अथ प्रयत्नाः

यत्नो द्विधा, आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यः पञ्चधा, स्पृष्टम् ईषत्स्पृष्टम्, ईषद्विवृत्तम्, विवृतम्, संवृतम् । तत्र स्पृष्टं-प्रयत्नं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् । ईषद्विवृतमूष्मणाम् । विवृतं स्वराणाम् । संवृत प्रयोगे ह्रस्वस्यावर्णस्य । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यणोऽन्तस्थाः । शषसहाः = उष्माणः । अचः स्वराः । हलो व्यञ्जनानि । बाह्यप्रयत्न एकादशधा-विचारः

તે સ્વરના મસ્તક ઉપર મીંડું આવે છે તેને અનુસ્વાર, અને સ્વરના પછી બે મીંડાં આવે છે તે વિસર્ગ કહેવાય છે.

અર્થ—यत्नो० પ્રયત્ન બે પ્રકારના છે: (૧) આભ્યન્તર (૨) બાહ્ય. આભ્યન્તર પ્રયત્ન પાંચ પ્રકારનો છે, (૧) સ્પૃષ્ટ, (૨) ઈષત્સ્પૃષ્ટ, (૩) ઈષદ્વિવૃત, (૪) વિવૃત, (૫) સંવૃત. तत्र० તેમાં સ્પર્શ અક્ષરોનું સ્પૃષ્ટ પ્રયત્ન (૧), અન્તઃસ્થ અક્ષરોનું ઈષત્સ્પૃષ્ટ પ્રયત્ન (૨), ઉષ્માક્ષરોનું ઈષદ્વિવૃત (૩), સ્વરોનું વિવૃત પ્રયત્ન (૪), હ્રસ્વ અવર્ણના પ્રયોગમાં સંવૃત પ્રયત્ન છે, (૫). कादि० કકારથી મકાર સુધીના (૨૫) અક્ષરો સ્પર્શ છે. यणो० યણ્ પ્રત્યાહારના અક્ષરો અન્તઃસ્થ કહેવાય शष० શ, ષ, સ, હને ઉષ્માક્ષરો કહેવાય, अचः० અચોને સ્વર કહેવાય हलो० હલ્ પ્રત્યાહારના અક્ષરો વ્યંજન કહેવાય.

बाह्यप्रयत्न બાહ્ય પ્રયત્ન (૧૧) પ્રકારનો છે: (૧) વિવાર, (૨) સંવાર, (૩) શ્વાસ, (૪) નાદ, (૫) અઘોષ, (૬) ઘોષ, (૭) અલ્પપ્રાણ, (૮) મહાપ્રાણ, (૯) ઉદાત્ત, (૧૦) અનુદાત્ત, અને (૧૧) સ્વરિત.

खरां० ખર્ પ્રત્યાહારના અક્ષરોનું વિવાર, શ્વાસ, અને અઘોષ પ્રયત્ન છે. (૧–૩) हलो० હલ્ પ્રત્યાહારના અક્ષરોનો સંવાર, નાદ ને ઘોષ.

संवारः, श्वासः, नादः, अघोषः, घोषः, अल्पप्राणः, महाप्राणः उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितश्चेति। खरां विवारः श्वासोऽघोषश्च। हशां संवारो नादो घोषश्च। वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा यणश्चाल्पप्राणाः। वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणाः।

(१२) अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः। १। १। ६९।

अविधीयमानो अण् उदित् च सवर्णस्य सञ्ज्ञः स्यात्। अत्रैवाण् परेण णकारेण कुचुटुतुपु-एते उदितः तदेवम्–'अ' इत्यष्टादशानां (१८) संज्ञा। तथा इकारः, उकारश्च। ऋकारः, त्रिंशतः (३०) सञ्ज्ञा। अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला

ઘોષ. પ્રયત્ન છે. (૪–૬) વર્ગોનો પહેલો ત્રીજો અને પાંચમો અક્ષર તથા यण् પ્રત્યાહારના અક્ષરોનો અલ્પપ્રાણ (૭) પ્રયત્ન છે. વર્ગોનો બીજા તથા ચોથા અને शल्० પ્રત્યાહારના અક્ષરોનો મહાપ્રાણ (૮) પ્રયત્ન છે.

નોટ:—अच् પ્રત્યાહારના અક્ષરોનું ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત (૯–૧૧) પ્રયત્ન છે.

(૧૨) અર્થ– નહિ વિધાન કરાતો જે 'अण्' અને 'उदित' તે સવર્ણની સંજ્ઞાવાળો થાય (અર્થાત્ ગમે તે સૂત્રમાં 'અ' કહેવાથી દીર્ઘ "આ" તેમજ હ્રસ્વ ઇ ઉ ઋ થી દીર્ઘ ઈ ઊ ૠ લઈ લઈ શકાય છે.) अत्रैवा० આ સૂત્રમાં જ अण्=પ્રત્યાહાર બીજા ણકાર (लण् ના) સુધી લેવાય. कु–चु० કુ–ચુ–ટુ–તુ–પુ 'ઉદિત' કહેવાય છે (તેમાંથી હ્રસ્વ ઉકારની ઇત્સંજ્ઞા થાય છે, તેથી)

तदेवम्०— તે આ પ્રમાણે–'अ' અઢાર ભેદોનો બોધક બને છે. 'इ' અને 'उ' પણ અઢારના બોધક બને છે 'ऋ' ત્રીસનો

द्विधा। ते च द्वयोर्द्वयोः संज्ञा। (१३) परः सन्निकर्षः संहिता १।४।१०९। वर्णानामतिसन्निधिः संहितासंज्ञं स्यात् (१४) हलोऽनन्तराः संयोगः।१।१।७। अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः। (१५) सुप्तिङन्तं पदम्।१।१।१४। सुबन्तं तिङन्तञ्च पदसंज्ञं स्यात् यथा रामः भवति। (१६) अलोऽन्त्यात्पूर्वउपधा।१।१।६५। अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात्।

इति संज्ञाप्रकरणम्

બોધક બને છે. अनु० અનુનાસિક અને અનનુનાસિકના ભેદથી य्–व्–ल् બે પ્રકારના છે. તેથી તે બંનેના બોધક બને છે.

(૧૩) અર્થ– વર્ણો ખૂબ પાસે રહેલા હોય તો તેની સંહિતા સંજ્ઞા થાય.

(૧૪) અર્થ—अच्=સ્વર વગરના हल्–અક્ષરોની સંયોગ થાય.

(૧૫) અર્થ– સુબન્ત અને તિઙન્તની પદ સંજ્ઞા થાય. रामः સુબન્ત છે. भवति તિઙન્ત છે.

(૧૬) અર્થ— અન્ત્ય–છેલ્લા અલ્ની પૂર્વે રહેલા વર્ણની 'ઉપધા' સંજ્ઞા થાય.

સંજ્ઞા પ્રકરણ પૂરું થયું

॥ अच्-संधिः ॥

(१७) इकोयणचि । ६ । १ । ७७ । इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । सुधी उपास्यः, इति स्थिते । (१८) स्थानेऽन्तरतमः । १ । १ । ५० । प्रसंगे सति सदृशतम आदेशः स्यात् । इकारस्य यकारे । "अज्झीनं परेण संयोज्यम्" सुद्ध्युपास्यः । मधु+अरिः=मध्वरिः । धातृ+अंशः=धात्रंशः । लृ+आकृतिः=लाकृतिः । गौरी+आगच्छति=गौर्यागच्छति । कुरु+इदम्=कुर्विदम् । मातृ+आज्ञा=मात्राज्ञा । लृ+आकारः=लाकारः ।

અચ્સંધિ પ્રકરણ

(૧૭) અર્થ-इक्ની જગાએ यण् થાય, अच् પરમાં હોય તો સંહિતાના વિષયમાં. 'सुधी उपास्यः' એવી સ્થિતિ છે.

(૧૮) અર્થ-પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે છતે અત્યન્ત સરખો આદેશ થાય.

નોટ: एकस्य स्थाने बहूनां प्राप्तिः प्रसंगः-એકની જગાએ અનેકની પ્રાપ્તિ આવે તે પ્રસંગ કહેવાય. તેથી ईका० ઇકારનો યકાર થયો अच्-हीनं० અચ્ વગરના અક્ષરો પરની સાથે જોડી દેવા જોઈએ.

નોટ-વિદ્યાર્થીને જલદી જ્ઞાન થાય તે માટે સંધિની જગાએ દરેક અક્ષરો છૂટા પાડી બતાવવા. દા૦ ત૦ सुधी उपास्य માં स्-उ-ध्-ई-उ-प्-आ-स्-य्-अ-આ રીતે જુદા પાડેલા અક્ષરોમાં પ્રથમ પદનો અક્ષર, અને બીજા પદની શરૂઆતનો અક્ષર ખાસ ધ્યાનમાં રાખવો. અને તે સ્વર છે કે વ્યંજન છે. અને તે ૪૩ પ્રત્યાહારમાં કયા પ્રત્યાહારમાં આવે છે તે જાણવું જોઈએ. અચ્-સંધિમાં અચ્ના અક્ષરો ખાસ ઓળખી લેવા. તેમની જ સંધિ = ભેગા થવું છે.

અહીં-इक्=इ उ ऋ लृ છે. अच् = अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ છે. यण् = य् व् र् ल છે.

(१९) एचोऽयवायावः । ६ । १ । ७८ । एचः क्रमात् अय्, अव्, आय्, आव् एते स्युरचि । हरे + ए=हरये । विष्ण + ए=विष्णवे । नै + अकः=नायकः । पौ + अकः=पावकः । ने + अति=नयति । भो + अति=भवति । बटो + ऋक्ष=बट-

વ્યા૦ (૧૮) सुधी + उपास्यः માં સુધીનો ઇકાર इक् છે. उपा૦નો ઉકાર अच् = પરમાં છે. मधु = अरिः માં ઉકાર ઇક્ છે. अरिનો અકાર અચ્ પરમાં છે. धातृ + अंशः માં ઋકાર ઇક્ છે. अंशનો અકાર = અચ્ પરમાં છે. लृ + आकृतिमां लृ इक् છે आ = અચ્ પરમાં છે તેથી "इको यणचि" સૂત્રથી ચારેય ઉદાહરણોમાં यण्–य्–व्–र्–ल् થવા આવ્યા પરન્તુ "स्थानेऽन्त०" સૂત્રથી સ્થાન સરખું આવે તે થાય. ઇકારનું તાલુસ્થાન છે માટે તાલુસ્થાની य् થઈને सुध् य् उपास्यः થયા બાદ "अज्झी०" નિયમના આધારે, વર્ણો ભેગા થઈને सुद्ध्युपास्यः = બુદ્ધિશાળી માણસોથી ઉપાસના કરવા યોગ્ય–પ્રભુ, રૂપ બન્યું. તે રીતે, मध्वरिः માં ઉકારનો વકાર = મધુ નામના દૈત્યના શત્રુ, धात्रंशः માં ઋકારનો રકાર = બ્રહ્માનો અંશ, लाकृतिः માં લૃકારનો લકાર થઈ ને ચારેય રૂપો બને છે. તેવી જ રીતે गौर्यागच्छति = પાર્વતી આવે છે, તેમાં ઈકારનો યકાર कुर्विदम् = રકારમાં ઉકાર ઓષ્ઠસ્થાની છે; તેનો ઓષ્ઠ-સ્થાની વકાર, मात्राज्ञा = માતાની આજ્ઞામાં મૂર્ધાસ્થાની ઋકારનો મૂર્ધા-સ્થાની રકાર, लाकारः = લૃકારનો દંતસ્થાની લૃકારનો દન્તસ્થાની લકાર, થઈ મૂળમાં બતાવેલાં રૂપો બને છે.

(૧૯) અર્થ— एच्‌ના સ્થાનમાં ક્રમથી અય્, અવ્, આય્, આવ્–આદેશો થાય, अच् પરમાં હોય તો.

નોટ–शत्रुवदादेशः मित्रवदागमः=આદેશ શત્રુના જેવો છે આગમ મિત્રના જેવો છે. દા. ત. ए ની જગાએ अय् થયો છે. માટે अय्–આદેશ છે તેવી જ રીતે દરેક આદેશોમાં સમજી લેવું.

वट+ऋक्षः=वटवृक्षः, ग्लै+अति=ग्लायति, नौ+इकः=नाविकः, भो+उकः=भावुकः। (२०) अदेङ् गुणः। १।१।२। अत् एङ् च गुणसंज्ञः स्यात्। (२१) तपरस्तत्कालस्य १।१।७० तः परो यस्मात् स च तात्परश्चोच्चार्यमाणः समकालस्यैव संज्ञा स्यात् (२२) आद्गुणः । ६ । १ । ८७ । अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात् । उप+इन्द्रः=उपेन्द्रः । गङ्गा+उदकम्=गङ्गोदकम् । गज+इन्द्रः=गजेन्द्रः । रमा+ईशः=रमेशः। सूर्य+उदयः=सूर्योदयः। पाठ+उत्सुकः=पाठोत्सुकः

व्या० (૧૯) — हरे+ए માં 'रे'માં એકાર એચ્ છે, અને અચ્ પરમાં 'ए' છે, विष्णो+ए માં ઓકાર એચ્ છે, ને અચ્ પરમાં 'ए' છે, नै+अकः માં ઐકાર એચ્ છે. ને અચ્ પરમાં अकःનો અકાર છે, पौ+अकः માં ઔકાર એચ્ છે ને અચ્ પરમાં અકાર છે. તે ચારે ય ઉદાહરણોમાં 'एचोऽय०' સૂત્રથી અનુક્રમે ए નો अय् થઈ हरये=હરિને માટે विष्णवे માં ઓ નો અવ્ થઈ=विष्णुने માટે, नायकः=નેતામાં ઐ નો આય્ થઈ, पावकः=અગ્નિમાં. ઔ નો આવ્ થઈ नयति=તે લઈ જાય છે, તેમાં ए કારનો અય્. वटवृक्षः=હે પાઠક રીંછ છે. તેમાં ओ નો અવ્, ग्लायति=તે નાખુશ થાય છે. (તે ગ્લાનિ પામે છે.) અહીં ए નો આય્. नाविकः=ખલાસી=માં औ નો આવ્, भावुकः=ભાવવાળો–માં औ નો આવ્–બધાં ઉદાહરણોમાં આદેશો 'एचो०' સૂત્રથી થયેલા છે.

(૨૦) અર્થ–अत्=હ્રસ્વ અકાર ને एङ्=એ, ઓ ની ગુણસંજ્ઞા થાય.

(૨૧) અર્થ— તકાર છે પર જેનાથી, અથવા તકારથી પર બોલાતો જે વર્ણ તે સમકાલનો જ બોધક છે. દા. ત. अत હોય તો હ્રસ્વ અકાર, आत् હોય તો દીર્ઘ આકાર સમજી શકાય–તેવી જ રીતે इत्, ईत् ऊत, उत्–વગેરેમાં સમજવું.

(२३) उरण् रपरः । १ । १ । ५१ । ऋस्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते । कृष्ण + ऋद्धिः=कृष्णर्द्धिः । राज + ऋषिः=राजर्षिः । वसन्त + ऋतुः=वसन्तर्तुः ।

---

(२२) અર્થ–અવર્ણ થકી अच् પરમાં હોય તો પૂર્વ ને પરના સ્થાનમાં ગુણરૂપ એક આદેશ થાય.

વ્યા. (२२) उप+इन्द्रः માં પકારમાં અકાર અવર્ણ છે इन्द्रः નો ઇકાર અચ્ પરમાં છે. 'अ' કંઠસ્થાની પૂર્વ છે 'इ' તાલુસ્થાની પર છે. બન્નેના સ્થાનમાં મળતો ગુણસંજ્ઞાવાળો 'ए' રૂપી એક આદેશ "आद्गुणः" સૂત્રથી થઈ ને उपेन्द्रः=ઇન્દ્રનો નાનો ભાઈ, गङ्गा+उदकम्, आ ને उना સ્થાનસામ્યથી ओकार, થઈ ને गङ्गोदकम् = ગંગાનું જળ, गजेन्द्रः શ્રેષ્ઠ હાથીમાં अ ને इ નો ગુણ 'એ', रमेशः = વિષ્ણુમાં अ ને इ નો 'એ', सूर्योदयः=સૂર્યનો ઉદય'માં અને ઉનો 'ઓ', पाठोत्सुकः= ભણવામાં ઉત્સુક=માં अ, ने उ, નો ગુણ 'ઓ' થઈ ને બધાં રૂપો બને છે.

નોટ–उपमां અકારનું કંઠસ્થાન છે. इन्द्रના ઇકારનું તાલુસ્થાન છે. ગુણસંજ્ઞામાં અ, એ, ઓ, ત્રણ આવે છે. તેથી કંઠસ્થાન અને તાલુસ્થાનવાળો ગુણસંજ્ઞક ए બન્ને અક્ષરોની જગાએ થયેલ છે તે રીતે સમગ્ર ઉદાહરણોમાં સ્થાન મેળવીને આદેશો કરવા.

(२३) અર્થ–ઋકારના સ્થાનમાં થતો જે अण् = અ, ઇ, ઉ, તે 'र' છે પરમાં જેને એવો થયો હોય છે તો જ પ્રવર્તે (થાય) છે. દા. ત. ऋની જગાએ अ થાય તો अर्, इ થાય તો इर्, उ થાય તો उर् થાય, 'र' પ્રત્યાહારથી र् ને ल् બન્ને લેવાય છે, તેથી ऌની જગાએ अ થાય તો अल्, इ થાય તો इल्, उ થાય તો उल् મૂકાય છે.

વ્યા० (२३) कृष्ण+ऋद्धिः કૃષ્ણમાં રહેલો અકાર અવર્ણ છે, ऋद्धिःનો ऋ અચ્ પરમાં છે તેથી "आद्गुणः" સૂત્રથી अ, ने ऋ, નો ગુણ સંજ્ઞાવાળો અક્ષર 'अ' થયો. બાદ "उरण् रपरः" સૂત્રથી ऋની જગાએ अण् પ્રત્યાહારનો અક્ષર 'अ' થયેલ છે તે रपर अर् એ રીતે થયો તે ।

(२४) वृद्धिरादैच् १। १। १। आद् ऐच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात्। (२५) वृद्धिरेचि ६। १। ८८। आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। गुणापवादः। कृष्ण + एकत्वम्=कृष्णैकत्वम्। गङ्गा + ओघः=गंगौघः। देव + ऐश्वर्यम्=देवैश्वर्यम्। कृष्ण + औत्कण्ठ्यम्=कृष्णौत्कण्ठ्यम्। पञ्च + एते=पञ्चैते। तण्डुल + ओदनम्=तण्डुलौदनम्। माधव + ऐधनम्=माधवैधनम् राम + औदार्यम्=रामौदार्यम्।

कृष्णर्द्धिः = કૃષ્ણની સમૃદ્ધિ રૂપ સિદ્ધ બન્યું છે. તેવી જ રીતે राजर्षिः= શ્રેષ્ઠ રાજામાં आ ને ऋનો ગુણ રપર 'अर्' ને वसन्तर्तुः-વસંત ઋતુમાં પણ अ ને ऋનો ગુણ રપર अर् થઈને રૂપો સિદ્ધ બને છે.

(૨૪) અર્થ–आत् = દીર્ઘ આકાર एच् = ए, औनी वृद्धि સંજ્ઞા થાય.

(૨૫) અર્થ–અવર્ણ થકી एच् પરમાં આવે તો પૂર્વપરના સ્થાનમાં વૃદ્ધિરૂપ એક આદેશ થાય. ગુણા० આ સૂત્ર "आद्गुणः"નો બાધ કરે છે.

જેમ: (૧) कृष्ण+एकत्वम् માં પૂર્વ णमां અકાર છે. एक०નો એકાર પરમાં છે अ, एनुं સ્થાન મળતાં બન્નેની જગાએ વૃદ્ધિસંજ્ઞાવાળો ए वृद्धिरेचि સૂત્રથી થઈને कृष्णैकत्वम् = હે કૃષ્ણ આપનું એકત્વ રૂપ બને છે. गङ्गौघः = ગંગાનો પ્રવાહ=નો અહીં आ ને ओ ની વૃદ્ધિ औ, देवैश्वर्यम् = દેવનું ઐશ્વર્ય મા अ ने एनी વૃદ્ધિ ऐ कृष्णौत्कण्ठ्यम् = કૃષ્ણની ઉત્કંઠામાં अ ने औ ની વૃદ્ધિ औ "वृद्धिरेचि" સૂત્રથી થાય છે, पञ्चैते=આ પાંચ, અહીં अ ने एनी વૃદ્ધિ ऐ, तण्डुलौदनम्=ચોખાનો ભાત, અહીં अ ने ओनी વૃદ્ધિ औ, माधवैधनम् = હે માધવ તારી ચઢતી થાવ, અહીં अ ने एनी વૃદ્ધિ ऐ, रामौदार्यम् = રામની ઉદારતા–માં अ ने औनी વૃદ્ધિ औ આ સૂત્રથી થઈને મૂળમાં આપેલાં બધાં રૂપો બને છે.

(२६) अकः सवर्णे दीर्घः । ६ । १ । १०१ । अकः सवर्णे-अचि परे पूर्वपरयोर्दीर्घ एकादेशः स्यात् । दैत्य+अरिः=दैत्यारिः । श्री+ईशः=श्रीशः । विष्णु+उदयः=विष्णूदयः । होतृ+ऋकारः=होतॄकारः । मुर+अरिः=मुरारिः । भानु + उदयः= भानूदयः । लक्ष्मी + ईशः = लक्ष्मीशः ।

---

(૨૬) અર્થ—अक्‌થી સવર્ણ अच् પરમાં આવે તો પૂર્વપરના સ્થાનમાં દીર્ઘ રૂપ એક આદેશ થાય.

વ્યા૦ (૨૬)–दैत्य + अरिः માં ત્યમાં अ अक् છે अरिःનો अ સવર્ણ अच् પરમાં છે. તેથી બન્ને अની જગાએ "अकः०" સૂત્રથી સવર્ણદીર્ઘ आ થઈ दैत्यारिः = દૈત્યોના શત્રુ રૂપ બને છે श्रीशः= લક્ષ્મીના પતિ=માં બન્ને દીર્ઘ ઈકારોનો સવર્ણ દીર્ઘ ई, विष्णूदयः= વિષ્ણુનો ઉદય=માં બન્ને હ્રસ્વ ઉકારોનો સવર્ણ દીર્ઘ ऊकार, होतॄकारः= હોતાનો ऋ કાર=માં બન્ને હ્રસ્વ ऋકારોનો દીર્ઘ ॠકાર, થઈને તે રૂપો આ સૂત્રથી સિદ્ધ બને છે. તેવી જ રીતે मुरारिः= મુર નામના દૈત્યના શત્રુ=માં બન્ને अनो आ, भानूदयः= સૂર્યનો ઉદય=માં બન્ને ઉકારોનો દીર્ઘ ऊकार, लक्ष्मीशः= લક્ષ્મીના પતિ–માં બન્ને ઈકારોનો દીર્ઘ ईકાર આ સૂત્રથી થાય છે.

નોટ–અહીં હ્રસ્વ સજાતીય સ્વર પછી દીર્ઘ સજાતીય સ્વર આવે તો પણ અથવા દીર્ઘ સજાતીય સ્વર પછી હ્રસ્વ સજાતીય સ્વર આવે તો પણ દીર્ઘ થાય, દા. ત. अ+आ=आ, आ+अ=आ, इ+ई=ई, ई+इ=ई, उ+ऊ=ऊ, ऊ+उ=ऊ, ऋ+ॠ=ॠ, ॠ+ऋ=ॠ, ऌ હ્રસ્વ છે પણ દીર્ઘ નથી તો ऌ+ऌ=ની જગાએ પણ દીર્ઘ ॠ જ મૂકાય કેમકે "ऋलृवर्ण०" એ વાર્તિકથી બન્નેની સવર્ણસંજ્ઞા છે.

(२७) एङः पदान्तादति । ६ । १ । १०९ । पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरे + अव= हरेऽव । विष्णो + अव=विष्णोऽव, स्थले + अत्र=स्थलेऽत्र। कृष्णो + अहम्=कृष्णोऽहम् ।

(२८) दूराद्धूते च। ८।२।८४ । दूरात् हूते (सम्बोधने) वाक्यस्य टेः प्लुतो वा । (२९) प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ।

---

(२७) અર્થ–પદના અન્તમાં આવેલા ए, ओ પછી હ્રસ્વ અકાર પરમાં આવે તો પૂર્વ 'ए કે ओ.' અને પર अ આવે તો બન્નેની જગાએ પૂર્વના જેવો એક આદેશ થાય.

વ્યા૦ (२७) हरेऽव, विष्णोऽव, બન્નેમાં અનુક્રમે ए, ओ પછી હ્રસ્વ અકાર આવેલ છે તેથી "एङः पदा०" સૂત્રથી ए+अનો ए, ओ+ अ=નો ओ આદેશ થયેલ છે–અકાર, એકાર, ઓકારમાં મળી ગયેલ છે. તેને જણાવવા માટે (ऽ) અવગ્રહ ચિહ્ન મૂકેલું છે. હે હરિ, હે વિષ્ણુ મારું રક્ષણ કરો એ અર્થ છે.

(૨૮) અર્થ–દૂરથી બોલાવવામાં વાક્યના ટિસંજ્ઞક ભાગની પ્લુત સંજ્ઞા વિકલ્પે થાય.

(૨૯) અર્થ–પ્લુત અને પ્રગૃહ્ય સંજ્ઞાવાળા (પદો) अच् પરમાં આવે તો તેમનો નિત્ય પ્રકૃતિભાવ થાય. **નોટ**–प्रकृतिभाव=જેવું રૂપ હોય તેવું જ રહે–અર્થાત્ સંધિ થાય નહીં.

વ્યા૦ (૨૯) आगच्छ कृष्ण अत्र गौश्चरति=હે કૃષ્ણ અહીં ગાય ચરે છે. અહીં વાક્યમાં कृष्ण ના અકારની 'अचोऽन्त्यादि टि' (મૂળમાં સૂત્ર નથી.) આ સૂત્રથી टि સંજ્ઞા કર્યા બાદ 'दूराद्धू०' સૂત્રથી અકારની પ્લુત સંજ્ઞા થયા બાદ 'प्लुत०' સૂત્રથી अत्र નો अ અચ્

६।१।१२५। एतेऽचि प्रकृत्या स्युः। आगच्छ कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति। (३०) ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्। १।१।११ ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यं स्यात्। हरी + एतौ। विष्णू + इमौ। गङ्गे + अमू, धनुषी + एते। भानू + उदयते। कुले + उत्कृष्टे

इत्यच्-संधिः।

પરમાં હોવાથી પ્રકૃતિભાવ (મૂળરૂપે) થયો. નહિ તો અહીં બન્ને અનો "अकः स०" સૂત્રથી દીર્ઘ आ થઈ જાત. નોટ—एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते। त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्र-कम्। એ વચનના આધારે પ્લુતનું નિશાન સૂચવવા માટે કૃષ્ણ બાદ ૩ અંક મૂકેલો છે.

(૩૦) અર્થ-ઈકારાન્ત, ઊકારાન્ત અને એકારાન્ત દ્વિવચનની અચ્ પરમાં રહેતાં પ્રગૃહ્ય સંજ્ઞા થાય.

વ્યા૦ (૩૦) हरी+एतौ આ બે હરી=માં ઈ કારાન્ત દ્વિવચન હરી છે, અચ્ પરમાં ए, છે, તેથી "ईदूदे०" સૂત્રથી हरीની પ્રગૃહ્ય સંજ્ઞા થઈ ને "प्लुत०" સૂત્રથી પ્રકૃતિભાવ થયો, માટે "इकोऽसवर्णे०" (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી હ્રસ્વ થયો નહીં. विष्णू+इमौ=આ બે વિષ્ણુ=માં ઊકારાન્ત દ્વિવચન હોવાથી विष्णू ની પ્રગૃહ્ય સંજ્ઞા કરી, પ્રકૃતિ-ભાવ ઉપર પ્રમાણે થયો છે, માટે "इको यण" સૂત્રથી યણ્ થયો નહીં, गङ्गे अमू=એ ગંગાજી=માં, એકારાન્ત દ્વિવચન હોવાથી પ્રગૃહ્ય સંજ્ઞા કરી પ્રકૃતિભાવ થયો છે, જેથી "एङः पदा०" સૂત્રથી પૂર્વરૂપ ન થયું. તેવી જ રીતે धनुषी+एतौ, भानू+उदयते,कुले+उत्कृष्टे માં પણ પ્રગૃહ્ય સંજ્ઞા કરી, પ્રકૃતિભાવ કરવો, જેથી ૧-ઉદાહરણમાં યણ્, ૨-જામાં સવર્ણ-દીર્ઘ, ૩-જામાં અય્ આદેશ થયા નહીં.

એ પ્રમાણે અચ્ સંધિ પૂરી થઈ

॥ अथ हल्संधिः ॥

(३१) स्तोः श्चुना श्चुः । ८।४।४०। सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः रामस्+शेते=रामश्शेते। रामस्+चिनोति=रामश्चिनोति। सत्+चित्=सच्चित्। शार्ङ्गिन्+जय=शार्ङ्गिञ्जय। कृष्णः+चपलः=कृष्णश्चपलः। ग्रामात्+चलितः=ग्रामाच्चलितः। (३२) झलां जशोऽन्ते। ८।२।३९। पदान्ते झलां जशः स्युः। वाक्+ईशः=वागीशः। मत्+आगमनम्=मदागमनम्। (३३) यरोऽनुनासिकोऽनुना-

---

(૩૧) અર્થ–સકાર અને તવર્ગ (त्–थ्–द्–ध्–न्)નો શકાર ચવર્ગ (च् छ् ज् झ् ञ्)ની સાથે યોગ હોય તો, સકાર અને તવર્ગની જગાએ શકાર અને ચ વર્ગ થાય.

વ્યા૦ (૩૧)–रामस्+शेते= રામ સૂઈ જાય છે–માં स्કારને શેતેના શકારનો યોગ છે તેથી "स्तोः श्चु०" સુત્રથી स् નો श् થઈ रामश्शेते રૂપ બન્યું છે. रामश्चिनोति= રામ એકઠું કરે છે. અહીં પણ स् ને च વર્ગનો યોગ હોવાથી આ સુત્રથી स् નો श् થયેલ છે. सच्चित्= સત્સંબન્ધી જ્ઞાન–માં त्કારનો चकार, અને शार्ङ्गिञ्जय= હે ધનુર્ધારી પ્રભુ-માં न्કારનો ञ्કાર, અને कृष्णश्चपलः= કૃષ્ણ ચપલ છે, માં स् નો श् "स्तोः श्चु०" સુત્રથી થયેલો છે. ग्रामाच्चलितः=ગામમાંથી ચાલ્યો ગયો, અહીં પણ त् નો च् આજ સુત્રથી થયેલ છે.

(૩૨) અર્થ–પદના અન્તમાં રહેલા झल्ની જગાએ जश् થાય.

વ્યા૦ (૩૨) वाक्+ईशः= બૃહસ્પતિ, અહીં પદાન્ત झल् क्કાર છે. તેનો સ્થાન સામ્યથી, જશ્= ग् "झलां०" સુત્રથી થયો છે, તેમજ मदागमनम्= મારું આગમન=માં झल्=त छे, તેનો जश्=द् થયો છે.

सिको वा। ८।४।४५। यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्याद्। एतद् + मुरारि=एतन्मुरारिः। वाक् + मधु=वाङ्मधु। सत् + मनोहरम्=सन्मनोहरम्। उद् + मानम्=उन्मानम्। ऋक् + मन्त्रः = ऋङ्मन्त्रः। (३४) खरि च। ८।४।५५ खरि परे झलां चरः स्युः। अस्मद् + पुत्रः = अस्मत्पुत्रः।

---

(33) અર્થ—પદાન્ત यर्ના સ્થાનમાં અનુનાસિક પર રહેતાં અનુનાસિક વિકલ્પે થાય, **નોટ**—પૂર્વમાં જે વર્ગનો અક્ષર હોય, તેના જ વર્ગનો (ङ् ञ् ण् न् म्‌માંથી) થાય.

વ્યા૦ (33) एतद्+मुरारिः= આ કૃષ્ણ છે. અહીં પદાન્ત यर्–द् છે. मुरारिःનો म् અનુનાસિક પરમાં છે. માટે "यरोऽनु०" સૂત્રથી द् નો न् અનુનાસિક વિકલ્પે થયો, અનુનાસિક આદેશ ન થાય, ત્યારે एतद्मुरारिः એમ જ રહે. वाक्+मधु=વાણીની મીઠાશ=માં क् નો અનુનાસિક ङ् થયો છે.

सन्मनोहरम् = સારી વસ્તુ સુંદર લાગે છે, અહીં त् નો न्, उन्मानम्=ઊંચું માપ–માં द् નો न्, ऋङ्मन्त्रम् ઋગ્વેદનો મંત્ર=માં, क् નો ङ् થયેલો છે. દરેક ઉદાહરણોમાં 'यरोऽनु०' સૂત્રથી જ અનુનાસિક થયો છે.

(34) અર્થ खर्=ખર્ પ્રત્યાહારનો અક્ષર પરમાં આવે તો, झल् નો चर् થાય.

વ્યા૦ (34) अस्मद्+पुत्रः = મારો પુત્ર, અહીં झल द्‌કાર છે खर् પરમાં પુત્રનો પકાર છે તેથી द् નો त् " खरि च " સૂત્રથી થયો. તેવી જ રીતે षड्+सन्तः માં ड् નો ट् થઈ षट्सन्तः, उद्+थानम्–માં द् નો त् થઈ उत्थानम् વગેરે ઉદાહરણો બની શકે છે.

(३५) मोऽनुस्वारः । ८।३।२३ । मान्तस्य पदस्यानुस्वारो हलि परे । हरिम् + वन्दे = हरिं वन्दे । ग्रामम् + गच्छति = ग्रामं गच्छति । कृष्णम् + नमति=कृष्णं नमति । (३६) नश्चापदान्तस्य झलि । ८।३।२४ । नस्य मस्य चापदान्तस्य झलि परेऽनुस्वारः । यशान् + सि=यशांसि । वासान् + सि=वासांसि । आक्रम् + स्यते=आक्रंस्यते । प्रणम् + स्यते=प्रणंस्यते । (३७) अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । ८।४।५८ । अपदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णः स्यात् । शां + तः=शान्तः

---

(૩૫) અર્થ–મ્ કાર અન્તમાં છે તેવા પદનો અનુસ્વાર થાય હલ્ પરમાં હોય તો.

વ્યા૦ (૩૫) हरिम् + वन्दे=હરિને પ્રણામ કરું છું. અહીં हरिम् મકારાન્ત પદ છે–વકાર–હલ્–પરમાં છે તેથી "मोऽनु०" સૂત્રથી म् નો અનુસ્વાર થઈ हरिं वन्दे રૂપ બને છે, તેવી જ રીતે ग्रामं गच्छति= ગામ પ્રત્યે જાય છે, कृष्णं नमति=કૃષ્ણ પ્રભુને નમે છે. બન્ને જગાએ મ્ નો અનુસ્વાર આ સૂત્રથી થયો છે.

(૩૬) અર્થ–પદના છેડે નહીં રહેલા न्, અને म् નો झल्–પરમાં આવે તો તેમનો અનુસ્વાર થાય.

વ્યા૦ (૩૬) यशान्+सि=યશ, वासान्+सि=વસ્ત્ર–બન્નેમાં અપદાન્ત નકાર છે. स् કાર–હલ્ પરમાં છે તેથી 'नश्चा०' સૂત્રથી न् નો અનુસ્વાર થઈ, यशांसि, वासांसि રૂપો બનેલાં છે તેવી જ રીતે आक्रंस्यते=તે આક્રમણ કરશે. प्रणंस्यते=તે પ્રણામ કરશે, બન્નેમાં અપદાન્ત म् કારનો અનુસ્વાર આ સૂત્રથી થયેલો છે.

(૩૭) અર્થ–પદના અન્તે નહીં રહેલા અનુસ્વાર પછી यय् આવે તો તેનો परसवर्ण= પછીના અક્ષરને મળતો સવર્ણ અક્ષર થાય.

अं+कितः=अङ्कितः । अं+चितः=अञ्चितः । कुं+ठितः=कुण्ठितः । ग्रं+थः=ग्रन्थः । दां+तः=दान्तः । गुं+फितः=गुम्फितः । (३८) ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् । ८।३।३२ । ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुट् (ङुट् णुट्, नुट्) स्यात् ।

વ્યા૦ (૩૭) शाम्+तःમાં અહીં "नश्चपदा०" સૂત્રથી म्કારનો અનુસ્વાર થયા બાદ शां+तःમાં અપદાન્ત અનુસ્વાર शां ઉપર છે. યય્–તકાર પરમાં છે, તથી "अनुस्वारस्य०" સૂત્રથી પર તકારને મળતો સવર્ણ અક્ષર न्કાર થઇ ને शान्तः રૂપ બને છે. अङ्कितः માં म्કારનો ઉપરના સૂત્રથી અનુસ્વાર કરીને આ સૂત્રથી પરસવર્ણ–ङ्કાર, अञ्चितः માં म्નો અનુસ્વાર કરી, તેનો પરસવર્ણ–ञ्કાર, कुण्ठितःમાં म्નો અનુસ્વાર કરી તેનો પરસવર્ણ ण्કાર, ग्रन्थः ને दान्तःમાં म्નો અનુસ્વાર કરી, તેનો પરસવર્ણ–न्કાર गुम्फितःમાં म्નો અનુસ્વાર કરી, તેનો પર-સવર્ણ म्કાર–બનાવીને રૂપો ઉપર પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

નોટ—જ્યાં "मोऽनुस्वारः" સૂત્ર લાગે ત્યાં "वा पदान्तस्य" સૂત્રથી પરસવર્ણ વિકલ્પે થાય, (આ સુત્ર મૂળમાં નથી) અને જ્યાં "नश्चाप०" સૂત્ર લાગે ત્યાં "अनुस्वा०" સૂત્રથી પરસવર્ણ થાય.

(૩૮) અર્થ–હ્રસ્વથી પર જે ङम् (ङ् ण् न) તે છે અન્તે જેના એવું જે પદ તેનાથી પર જે अच् તેને 'ङमुट्'નો આગમ થાય. નોટ–"संज्ञायां कृतं टित्वं संज्ञिभिः सम्बध्यते" એ નિયમ પ્રમાણે ङम् સંજ્ઞા છે તેમાંથી ट्કારની ઇત્સંજ્ઞા કરવી, તેથી તે ટિત્ હોવાથી પોતાના સંજ્ઞી–ङ्, ण्, न्, ની સાથે સંબન્ધ રાખે છે. માટે મૂળમાં (ङुट् णुट् नुट्) એમ કૌંસમાં આપેલું છે.

વ્યા૦ (૩૮) प्रत्यङ्+आत्मा= અન્તરાત્મા, અહીં ङ्કાર છે, તે

प्रत्यङ् + आत्मा = प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण् + ईशः = सुगण्णीशः । सन् + अच्युतः=सन्नच्युतः । (३९) छे च । ६।१।७३ । ह्रस्वस्य छे परे तुक् स्यात्। शिव + छाया=शिवच्छाया इति हल्-संधिः ॥

ङम् છે, ને હ્રસ્વ त्यમાં રહેલો અકારથી પર છે, प्रत्यङ् આખું પદ છે. તેથી પર= अच्-आत्माનો આકાર છે, માટે આને ङुट्નો આગમ "ङमो-ह्रस्वा०" સૂત્રથી થયો. ङुट्માં टની ઇત્સંજ્ઞા અને લોપ કર્યા બાદ "आद्यन्तौ टकितौ" (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી ङुट् टित् હોવાથી आत्माના આકારની પહેલાં મૂકવામાં આવેલો છે. તેથી प्रत्यङ्ङात्मा રૂપ સિદ્ધ બન્યું છે. આ પ્રમાણે सुगण्णीशः=મોટો ગણિતશાસ્ત્રી=માં પણ ण्-ङम् છે. તેથી પર ईशःના ईકારને णुट् થયેલો છે. અને તે टित् છે, માટે પ્રથમ મૂકેલો છે. सन्नच्युतः= મહાત્મા કૃષ્ણ પ્રભુમાં अच्युतના અકારને नुट् થયેલો છે, અને તે ઉપરની માફક પહેલો મૂકેલો છે. નોટ-આગમ મિત્રના જેવો છે અને તે टित् છે માટે જ આદિમાં મૂકેલો છે, ङुट्-વગેરેમાં ઉકાર બોલવા માટે જ છે. ને ટકાર ઇત્સંજ્ઞક છે.

(૩૯) અર્થ-હ્રસ્વને છકાર પર રહેતાં तुक्નો આગમ થાય.

વ્યા૦ (૩૯) शिव+छायाમાં વકારમાં રહેલો અકાર હ્રસ્વ છે. અને छायाનો છકાર પરમાં છે તેથી "छे च" સૂત્રથી तुक्નો આગમ થાય, तुक्માં ककारની ઇત્સંજ્ઞા થતી હોવાથી "आद्यन्तौ०" સૂત્રથી शिवના અકાર પછી तुक् મૂકયો, તેથી शिवत्+छाया બન્યા બાદ "स्तोः श्चुनाः" સૂત્રથી त्નો च् થઈ ને शिवच्छाया = શંકરની છાયા રૂપ બને છે.

शिवत्+छायाમાં त्નો "झलां जशो०" સૂત્રથી द्કાર કર્યા બાદ "खरि च" સૂત્રથી दकारનો त्કાર કર્યા પછી "स्तोः श्चु० " સૂત્રથી त् નો च् કરીને પણ शिवच्छाया રૂપ બની શકે છે. ખરું રૂપ તો આ રીતે સિદ્ધ થાય છે.

એ પ્રમાણે હલ્સંધિ પૂરી થઈ.

॥ अथ विसर्गसन्धिः ॥

(४०) स-सजुषो: रुः ।८।२।६६। पदान्तस्य सस्य सजुषश्च रुः स्यात्। (४१) खरवसानयोर्विसर्जनीयः।८।३।१५। खर अवसाने च पदान्तस्य रेफस्य विसर्गः स्यात्। (४२) विसर्जनीयस्य सः।८।३।३४। खरि परे विसर्जनीयस्य सः स्यात्। विष्णुस् + त्राता, सस्य रुः, अनुबन्धलोपे रेफस्य विसर्गे विष्णुस्त्राता। (४३) अतोरोरप्लुतादप्लुते।६।१।११३। अप्लुतादतः परस्य रोः–उः स्यात् अप्लुतेऽति परे। शिवस् + अर्च्यः रुत्वे, उत्वे, गुणे पूर्वरूपे च = शिवोऽर्च्यः।

---

(४०) અર્થ–પદાન્ત સકારનો અને सजुष् ના ષ્કારનો રુકાર થાય.

(४१) खर् પર રહેતાં અને અવસાનમાં પદાન્ત રેફનો વિસર્ગ થાય.

(४२) અર્થ–વિસર્ગનો સકાર થાય खर्–પર રહેતાં. સકારનો रु કરવો, रु માંથી ઉકારની ઇત્સંજ્ઞા અને લોપ કરવો, પછી રેફનો વિસર્ગ થાય માટે મૂળમાં सस्य... विसर्गे એમ લખ્યું છે.

વ્યા૦ (४०–४२) विष्णुस्+त्राता=વિષ્ણુ ભગવાન રક્ષણ કરનાર છે–અહીં 'ससजुषो:०' સૂત્રથી स् નો रु કર્યા બાદ અનુબંધ-ઉકારનો લોપ કરી, विष्णुर्+त्राता માં, તકાર खर् પરમાં હોવાથી 'खरवसा०' સૂત્રથી રેફનો વિસર્ગ કરી विष्णुः+त्राता બન્યા બાદ 'विसर्जनी०' સૂત્રથી વિસર્ગનો स् કરી विष्णुस्त्राता રૂપ બને છે.

(४३) અર્થ–પ્લુત ભિન્ન હ્રસ્વ અકારથી પર ઉકાર ઇત્સંજ્ઞક રેફનો ઉકાર થાય, પ્લુત ભિન્ન હ્રસ્વ અકાર પરમાં હોય તો.

વ્યા૦ (४३) शिवस् + अर्च्यः શિવ પૂજવા યોગ્ય છે. અહીં

एवम्–शुद्धोऽहम् । बुद्धोऽस्मि । छात्रोऽयम् । (४४) हशि च ६।१।११४। अप्लुतादतः परस्य रोः–उः स्यात् हशि परे । शिवस् + वन्द्यः । सस्य रुत्वे, उत्वं, गुणः=शिवो वन्द्यः । एवम्–रामो वदति । छात्रो गच्छति । कृष्णो जयति । काको दीयते । कर्णो ददाति । व्यासो ब्रूते । (४५) भोभगो–अघो-

" ससजुषोः० " સૂત્રથી स् નો रु કરી ઉકારનો અનુબંધ લોપ કર્યા બાદ " अतो रोः " સૂત્રથી રેફનો ઉકાર કર્યો. शिव+उ+अर्च्यः બન્યા બાદ " आद्गुणः " સૂત્રથી अ उ નો ગુણ ओ થયા પછી " एङः पदा० " સૂત્રથી પૂર્વરૂપ એકાદેશ થઇ शिवोऽर्च्यः રૂપ બને છે.

एवम् = એ પ્રમાણે शुद्धस् + अहम्, बुद्धस् + अस्मि, छात्रस् अयम्માં ત્રણેય સકારનો " ससजुषोः " સૂત્રથી रु, ઉકારનો અનુબંધ લોપ, રેફનો " अतो रो० " સૂત્રથી उकार "आद्गुणः" સૂત્રથી अ+उનો ગુણ ओ થઇ " एङः पदा० " સૂત્રથી પૂર્વરૂપ એકાદેશ થઇ शुद्धोऽहम्, बुद्धोऽस्मि; छात्रोऽयम् રૂપો બન્યાં છે.

(૪૪) અર્થ–પ્લુતભિન્ન હ્રસ્વ અકારથી પર ઉકાર ઇત્સંજ્ઞક રેફનો उकार થાય हश् પરમાં હોય તો.

વ્યા૦ (૪૪) शिवस्+वन्द्यः= શિવ વંદન કરવા યોગ્ય છે. અહીં " ससजुषोः० " સૂત્રથી સકારનો रुकार उकारनो અનુબંધલોપ કરી "हशि च " સૂત્રથી हश् વકાર પર હોવાથી રેફનો उकार કરી " आद्गुणः "–થી ગુણ થઇ शिवोवन्द्यः રૂપ બને છે. તે જણાવવા માટે મૂળમાં सस्य ..गुणः એમ લખ્યું છે. एवम्= એ રીતે रामो वदति= રામ બોલે છે. छात्रो गच्छति= છાત્ર જાય છે. काकोडीयते= કાગડો ઊડે છે. कृष्णो जयति= કૃષ્ણ જીતે છે. कर्णो ददाति= કર્ણ આપે છે. व्यासो ब्रूते=વ્યાસજી કહે છે. દરેક ઉદાહરણોમાં સકારનો रुकार, ऊकारनो અનુબન્ધલોપ, રેફનો ઉકાર, પછી ગુણ થઇને ઉપર મુજબ રૂપો બને છે.

अपूर्वस्य योऽशि । ८।३।१७ । एतत् पूर्वस्य रोर्यादेशोऽशि परे। देवा इह । एवम्–छात्रा आगच्छन्ति । वीरा उत्सहन्ते। देवा एधन्ते । भोस्, भगोस्, अघोस्, इति सकारान्ता निपाताः तेषां रोर्यत्वे कृते। (४६) हलि सर्वेषाम् ।८।३।२२ भो–भगो–अघो–अ–पूर्वस्य यस्य लोपः स्यात् हलि । भो

---

(૪૫) અર્થ–ભો, ભગો, અઘો, અને અકાર પૂર્વમાં હોય એવા ઉકાર ઇત્સંજ્ઞક રેફનો य्કાર થાય अश् પરમાં હોય તો.

બ્યા૦ (૪૫) देवाऽ+इह= હે દેવો અહીં આવો, "ससजुषोः" સૂત્રથી સકારનો रुકાર, ઉકારનો અનુબંધલોપ કરી "भो भगोः" સૂત્રથી આકાર પૂર્વ હોવાથી અને इहનો इकार अश् પરમાં હોવાથી રેફનો य् કરી "लोपः शाकल्यस्य" સૂત્રથી य्નો વિકલ્પે લોપ કરી देवा इह લોપ ન થાય ત્યારે देवायिह એમ બે રૂપો બને છે–શંકા અહીં પ્રથમ ઉદા૦માં आ+इનો ગુણ થવા આવે, જવાબ–"पूर्वत्रासिद्धम्" સૂત્રથી य्કારનો લોપ અસિદ્ધ કરવાથી ગુણ ન થયો આવી રીતે छात्रा आगच्छन्ति= વિદ્યાર્થીઓ આવે છે, वीरा उत्सहन्ते= વીર પુરુષો ઉત્સાહ ધરાવે છે. देवा एधन्ते= દેવો અભ્યુદય પામે છે. આ ત્રણે રૂપો देवा इहની માફક જ બને છે. भोस्० भोस्, भगोस्, अघोस् એ સકાર જેના અન્તે છે તેવા નિપાતો છે. तेषा० તેમના સકારનો रुકાર કર્યા બાદ યત્વ (યકાર) કરવો.

(૪૬) અર્થ— ભો, ભગો, અઘો અને અકાર પૂર્વમાં હોય એવા य्નો લોપ થાય हल् પરમાં હોય તો.

બ્યા૦ (૪૬) भोस्+देवाः=હે દેવો, भगोस्+नमस्ते=હે પ્રભુ આપને પ્રણામ. अघोस्+याहि=હે પાપી દૂર જા. देवास् नमन्ति=દેવો પ્રણામ કરે છે. ચારેય ઉદા૦ 'ससजुषोः' સૂત્રથી स्નો रु, ઉકારનો અનુબંધ લોપ કરી

देवाः?। भगो नमस्ते। अघो याहि। देवा नमन्ति। धार्मिका वर्धन्ते। भक्ता भजन्ति। बाला रमन्ते। याज्ञिका यान्ति। विप्रा दयन्ते। (૪૭) रो रि रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात्। (૪૮) ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः। ६।३।१११। ढ्-रेफयोः-लोपनिमित्तयोः परतः पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात्। पुनर् + रमते। पुना रमते। हरिर् + रम्यः=हरी रम्यः। शम्भुर् + राजते=शम्भू राजते।

'भोभगो॰' સૂત્રથી रु નો य् કર્યા પછી 'हलि सर्वे॰' સૂત્રથી य્નો લોપ થઈ આ देवाः, भगो नमस्ते अघो याहि, देवा नमन्ति, રૂપો બનેલાં છે. धार्मिका वर्धन्ते=ધાર્મિક માણસો ઉન્નતિ પામે છે, भक्ता भजन्ति=ભક્તો સેવા કરે છે. बाला रमन्ते=છોકરાં રમે છે, याज्ञिका गच्छन्ति=યાજ્ઞિકો=કર્મકાંડી બ્રાહ્મણો જાય છે. विप्रा दयन्ते=બ્રાહ્મણો વિદ્યારૂપી દાન આપે છે. (दय ધાતુ રક્ષણ-દાન-ગતિ-હિંસા-આદાન-અર્થમાં છે.) ઉપર મુજબ આ રૂપો સિદ્ધ કરવાં.

(૪૭) અર્થ—રેફ પરમાં હોય તો રેફનો લોપ થાય.

(૪૮) અર્થ—લોપમાં કારણભૂત ઢકાર, અને રેફ પરમાં આવે તો પૂર્વનો अण् (અ-ઇ-ઉ-) દીર્ઘ થાય.

(૪૭-૪૮) पुनर् + रमते અહીં "रो रि" સૂત્રથી पुनर्ना રેફનો લોપ કરી "ढ्रलोपे॰" સૂત્રથી रमते નો र લોપમાં કારણ હોવાથી પર છે તેથી नकारમાં રહેલા અ-અણ્નો દીર્ઘ 'आ' થઈ पुना रमते=ફરીથી રમે છે, રૂપ બને છે.

બ્યા૦-हरिस्+रम्यः। शम्भुस्+राजते। અહીં "ससजुषोः" સૂત્રથી બન્ને सनो रु કરી ઉકાર-અનુબંધનો લોપ કરી મૂલમાં બતાવેલ સ્થિત

निर् + रसः=नीरसः । प्रातर् + रमते+प्राता रमते । (४९) एत्ततदोः सुलोपोऽकोरनञ् समासे हलि । ६।१।१३२। ककाररहितयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्यात् हलि न तु नञ् समासे । एषस् विष्णुः=एष विष्णुः । सस् शम्भुः=स शम्भुः एवम्–एष शोभते, स चलति । स गच्छति । स च ॥ इति विसर्गसन्धिः ॥

રહે છે. પછી "रोरि" સૂત્રથી રેફનો લોપ કરી "ढ्रलोपे" સૂત્રથી પૂર્વ અણ્ इ उનો દીર્ઘ ई ऊ થઈને हरी रम्यः= હરિ સુંદર છે. शम्भू राजते= શંકર શોભે છે. એમ રૂપો સિદ્ધ બને છે. नीरसः= રસ વગરનો, प्राता रमते= સવારે ક્રીડા કરે છે. પ્રથમમાં निस् રાખીએ તો स् નો रु કરીને ઉકારનો અનુનાસિકલોપ કરવો, निर् રાખો તો બન્ને ઉદાહરણોમાં રેફનો લોપ કરી પૂર્વ अण् इ, अ=નો દીર્ઘ ई અને आ થઈ ઉપરના બન્ને રૂપો બને છે.

(૪૯) અર્થ–કકાર વગરના एतद्ने तद् શબ્દનો જે સકાર–તેનો લોપ થાય हल् પરમાં હોય તો. नञ् સમાસ હોય તો લોપ થાય નહીં.

ઉદા૦ (૪૯) एषस्+विष्णुः स शम्भुःમાં સકારનો "ससजुषोः" સૂત્રથી रु થતા આવેલો પરન્તુ તેનો બાધ કરી "एत्ततदोः" સૂત્રથી સકારનો હલ્–વ–શ–પર હોવાથી લોપ થઈને एष विष्णुः= આ વિષ્ણુ છે. स शम्भुः= તે શંકર છે, એમ રૂપો બને છે. एवम्= એ પ્રમાણે एष शोभते= આ શોભે છે, स चलति= તે ચાલે છે. स गच्छति= તે જાય છે. स च= અને તેમાં "एत्ततदोः" સૂત્રથી સકારનો લોપ થઈને તે રૂપો સિદ્ધ બને છે.

એ પ્રમાણે વિસર્ગસંધિ પૂરી થઈ.

॥ अथ षड्लिङ्गेषु–अजन्तपुंल्लिङ्गाः ॥

(५०) अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ।१।२।४५। धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वा अर्थवत् शब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसञ्ज्ञं स्यात् (५१) कृत्तद्धितसमासाश्च ।१।२।४६। कृत्-तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसञ्ज्ञाः स्युः। रामशब्दः कृदन्तत्वात् प्रातिपादिकम्। (५२) स्वौजसमौट्छष्टाभ्यां भिस्ङेभ्याम् भ्यस्ङसिभ्याम् भ्यस् ङसोसाम् ङ्योस्सुप्। ४।१।२। सु, औ, जस्, इति प्रथमा। अम्, औट्, शस्,

---

॥ षड्લિંગ પ્રકરણમાં અજન્ત પુલ્લિંગ ॥

(૫૦) અર્થ–ધાતુ પ્રત્યય, અને પ્રત્યયાન્તને છોડીને અર્થવાળું જે શબ્દસ્વરૂપ તેની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા થાય.

(૫૧) અર્થ– કૃદન્ત, તદ્ધિતાન્ત અને સમાસની પણ પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા થાય.

(૫૨) અર્થ–સુ–ઔ–જસ્–પ્રથમા–થી લઈ સપ્તમીના પ્રત્યયો છે.

વિભક્તિ–વચનની સમજૂતી

એક.	દ્વિ.	બહુ.	વિભક્તિ
સુ,–	ઔ,–	જસ્,–	પ્રથમા
અમ્,–	ઔટ્–	શસ્–	દ્વિતીયા
ટા,–	ભ્યામ્,–	ભિસ્,–	તૃતીયા
ङે.–	–ભ્યામ્	ભ્યસ્–	ચતુર્થી
ङસિ–	ભ્યામ્–	ભ્યસ્–	પંચમી
ङસ્,–	ઓસ્,–	આમ્,–	ષષ્ઠી
ङિ–	ઓસ્–	સુપ્–	સપ્તમી

નોટ— પ્રથમના સુથી લઈને સપ્તમીના સુપ્‌ના પ્‌કાર સુધી સુપ્ = પ્રત્યાહાર છે. માટે તે. સુપ્‌થી ઓળખાય છે. સુપ્= પ્રત્યાહારના અક્ષરો અંતમાં હોય તે સુબન્ત કહેવાય. પ્રત્યયોમાં ઉકાર, જકાર, શકાર, ટકાર, ङકાર–ઇત્સંજ્ઞક છે.

इति द्वितीया । टा, भ्याम्, भिस्, इति तृतीया। ङे, भ्याम् भ्यस्, इति चतुर्थी । ङसि, भ्याम्, भ्यस्, इति पञ्चमी । ङस्, ओस्, आम्, इति षष्ठी। ङि, ओस्, सुप्, इति सप्तमी (५३) ङ्याप्प्रातिपदिकात् । ४।१।१। (५४) प्रत्ययः । ३।१।१। (५५) परश्च । ३।१।२। इत्यधिकृत्य । ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः (५६) सुपः १ ।०३। सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचन-द्विवचन-बहुवचनसञ्ज्ञानि स्युः

(५७) द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने । १।४।२२ । एकत्व-विवक्षायाम् एकवचनम्, द्वित्वविवक्षायां द्विवचनं स्यात् । राम+सु, अनुबन्धलोपे-रामस् । (५८) विरामोऽवसानम् ।

---

(५३) અર્થ-(૫૩-૫૪-૫૫) ત્રણે અધિકાર સૂત્રો છે, ङीप् જેના અન્તમાં હોય, आप् જેના અન્તમાં હોય એવા શબ્દો, અને પ્રાતિપદિકસંજ્ઞક શબ્દથી सु, औ, વગેરે પ્રત્યયો પર થાય.

(૫૬) અર્થ-सुपનાં ત્રણ ત્રણ વચનો (सु, औ, जस् । अम्, औट्, शस्) તેમની અનુક્રમે એકવચન, દ્વિવચન અને બહુવચન સંજ્ઞાઓ થાય. ઉપર સમજૂતી આપી છે.

(૫૭) અર્થ- એકત્વ=એકની વિવક્ષા=કહેવાની ઇચ્છામાં એક-વચન અને બેની વિવક્ષામાં દ્વિવચન થાય. राम+सु, सकारમાં ઉ ઈ? અનુબંધ હોવાથી તેનો લોપ કર્યો તેથી रामस्-બને.

(૫૮) અર્થ- વર્ણોનો અભાવ=અનસ્તિત્વની અવસાન સંજ્ઞા થાય.

નોટ—रमन्ते योगिनोऽस्मिन्=જેમાં યોગીઓ આનંદ મેળવે છે इति

१।४।११०। वर्णानामभावोऽवसानसञ्ज्ञं स्यात् । रुत्वविसर्गौ रामः। राम+औ (५९) प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। ६।१।१०२। अकः प्रथमाद्वितीययोरचि पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् ।

राम, આ રીતે रम् ધાતુથી 'करणाधिकरणयोश्च' સૂત્રથી घञ् પ્રત્યય અધિકરણાર્થમાં લાવી અનુબંધ લોપ घ्–ञ्–નો કરી, 'अत उपधायाः' સૂત્રથી र ના અકારની વૃદ્ધિ કરી राम શબ્દ બને, તે વ્યુત્પત્તિ પક્ષ કહેવાય. જો શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ન કરીએ તો તે અવ્યુત્પત્તિ પક્ષ કહેવાય. અવ્યુત્પત્તિ પક્ષમાં 'अर्थवद०' સૂત્રથી, વ્યુત્પત્તિ પક્ષમાં 'कृत्तद्धि०' સૂત્રથી દરેક શબ્દની પ્રથમ પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરવી ને પછી જ सु–વગેરે પ્રત્યયો લાવવા, આ વસ્તુ પુંલ્લિંગપ્રકરણમાં સમજી લેવી.

વ્યા૦ (૫૦–૫૮) राम શબ્દની અવ્યુત્પત્તિ પક્ષમાં 'अर्थवद०' સૂત્રથી પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરી પ્રથમાના એકવચનમાં 'द्वेकयोर्द्वि०' સૂત્રથી सु પ્રત્યય લાવી राम्+सु થયા બાદ 'उपदेशेजनु०' સૂત્રથી ઉકારની ઇત્ સંજ્ઞા કર્યા પછી 'तस्य लोपः' સૂત્રથી લોપ કર્યા બાદ 'सुप्तिङन्तं०' સૂત્રથી પદ સંજ્ઞા કરીને 'ससजुषोः' સૂત્રથી स् નો रु કરી ઉકાર–અનુબંધનો લોપ ઉપર પ્રમાણે કરી रामर् બન્યા બાદ 'विरामोऽवसानम्' સૂત્રથી અવસાન સંજ્ઞા કર્યા પછી 'खरवसानयोः' સૂત્રથી રેફનો વિસર્ગ કરીને रामः પ્રથમા એક વચનનું રૂપ સિદ્ધ બને છે.

ટૂંકમાં નોંધ— પ્રાતિપદિકસંજ્ઞક राम શબ્દથી પ્રથમના એકવચનમાં सु પ્રત્યય લાવી, અનુબંધ લોપ કરી 'ससजुषोः' સૂત્રથી स् નો रु કરી, અનુબંધ લોપ કરી, 'खरवसानयोः' સૂત્રથી રેફનો વિસર્ગ થઈ, रामः પ્રથમાના એકવચનનું રૂપ બને છે તે સૂચવવા માટે મૂળમાં रुत्वविसर्गौ–એમ લખ્યું છે.

(૫૯) અર્થ–अक्‌થી પ્રથમા, દ્વિતીયા સંબંધી अच् પરમાં

इति–प्राप्ते। (६०) नादिचि।६।१।१०४। अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः। "वृद्धिरेचि" रामौ। (६१) बहुषु बहुवचनम् ।१।४।२१। बहुत्वविवक्षायां बहुवचनम् स्यात्। राम+जस्

હોય તો પૂર્વ અને પરના સ્થાનમાં સવર્ણદીર્ઘરૂપ એક આદેશ થાય.

(૬૦) અર્થ–અવર્ણ થકી इच् પરમાં હોય તો પૂર્વસવર્ણદીર્ઘ થતો નથી.

વ્યા (૫૯–૬૦) राम શબ્દની "अर्थवद०" સૂત્રથી પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરી, પ્રથમા, દ્વિતીયા સંબોધનના દ્વિવચનમાં औ औट्, પ્રત્યયો લાવી ट्ની ઇત્સંજ્ઞા લોપ કરી, राम+औ માં "वृद्धिरेचि" સૂત્રથી अ+औની વૃદ્ધિ औ થવા આવી પરન્તુ "प्रथमयोः०" સૂત્રથી તેનો બાધ કર્યો, મનો अ=अक् છે, औ–પ્ર. દ્વિ. સં.નો अच् પરમાં છે. તેથી, अ+औનો પૂર્વ અનો સવર્ણદીર્ઘ आ–બન્નેની જગાએ થવા આવ્યો; કિન્તુ "नादिचि" સૂત્રથી औ–इच् પરમાં હોવાથી પૂર્વસવર્ણદીર્ઘનો નિષેધ કર્યો એટલે ફરીથી "वृद्धिरेचि" સૂત્રથી વૃદ્ધિ औ થઇને रामौ, **પ્રથમા, દ્વિતીયા** તથા **સંબોધન**ના દ્વિવચનમાં રૂપ બને છે.

શંકા (૧)—राम એક છે. औ બેને સૂચવે છે માટે औ પ્રત્યય આવશે નહીં ?

જવાબ (૧)—राम–राम–औ એ રીતે પ્રત્યય લાવ્યા પછી "सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ" (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી એક રામનો લોપ થાય છે, ને એક राम રહે છે. "यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी" જે બાકી રહે તે લોપાઇ ગયેલ અર્થને સૂચવે છે. **શંકા**–(૨) પ્રથમ વૃદ્ધિનો બાધ કર્યો છે તો ફરી વૃદ્ધિ થશે નહીં ? જવાબ (૨)— "तौ सत्"માં तौ નિર્દેશથી ફરીથી વૃદ્ધિ થવામાં કોઇ દોષ નથી.

(૬૧) અર્થ–બહુવચનની વિવક્ષામાં બહુવચનનો પ્રત્યય આવે. राम+जस्.

(६२) चुटू । १।३।७। प्रत्ययाद्यौ चवर्ग-टवर्गौ-इतौ स्तः । जस्य इत्वे लोपे च (६३) विभक्तिश्च । १।४।१०४। सुप् तिङौ विभक्तिसञ्ज्ञौ स्तः। (६४) न विभक्तौ तुस्माः। १।३।४। विभक्तिस्था-तवर्ग -सकार-मकारा इतो न स्युः। इति सस्य नेत्वम् । पूर्वसवर्णदीर्घे। रुत्व-विसर्गौ रामाः ।

---

(૬૨) અર્થ—પ્રત્યયના આદિમાં રહેલા ચવર્ગ અને ટવર્ગના અક્ષરની ઇત્સંજ્ઞા થાય. जसुના જકારની ઇત્સંજ્ઞા કર્યા પછી લોપ કરવો. માટે મૂળમાં जस्य, इत्वे, लोपे च લખ્યું છે.

(૬૩) અર્થ सुप्-सु-औ-જસ્ વગેરે એકવીસ પ્રત્યયો અને तिङ् तिप्-तस्-झि-વગેરે ધાતુથી આવતા ૧૮ પ્રત્યયોની વિભક્તિ સંજ્ઞા થાય.

(૬૪) અર્થ—વિભક્તિમાં રહેલા તવર્ગ (ત-થ-દ-ધ-ન) સકાર, ને મકાર-તેમની ઇત્સંજ્ઞા ન થાય, इति० એ પ્રમાણે સકારની ઇત્સંજ્ઞા થઈ નહીં. પૂર્વસવર્ણદીર્ઘ કરી, સકારનું रुत्व અને વિસર્ગ કરી रामाः બને છે.

વ્યા૦ (૬૧-૬૪) राम શબ્દની પ્રાતપદિક સંજ્ઞા 'अर्थव०' સૂત્રથી કરી પ્રથમાના બહુવચનમાં जस् પ્રત્યય લાવી 'चुटू' સૂત્રથી जस् પ્રત્યયના આદિ ज् કારની ઇત્સંજ્ઞા કરી 'तस्य लोपः' સૂત્રથી તેનો લોપ કરી, राम+अस् એમ બન્યું. 'विभक्तिश्च' સૂત્રથી असनी વિભક્તિ સંજ્ઞા થઈ, સકારની 'हलन्त्यम्' સૂત્રથી ઇત્સંજ્ઞા થયા બાદ 'तस्य लोपः.' સૂત્રથી स् નો લોપ થવા આવ્યો. પરંતુ 'न विभक्तौ०' સૂત્રથી વિભક્તિના स् કારની ઇત્સંજ્ઞા થઈ નહીં. 'प्रथमयोः०' સૂત્રથી પૂર્વ અનો સવર્ણદીર્ઘ (બન્ને અકારનો) આરૂપી એક આદેશ કરી रामास्,ના सूનો "ससजु०" સૂત્રથી रु કરી ઉકાર = અનુબંધનો લોપ કરી, રેફનો "खरवसा०" સૂત્રથી વિસર્ગ થઈને रामाः પ્ર. બ. વ.નું રૂપ બને છે. તેવી જ રીતે સં. બ. વ.નું રૂપ બનાવવું.

(६५) एकवचनं सम्बुद्धिः । २।३।४९ । सम्बोधने प्रथमाया एकवचनम् सम्बुद्धिसञ्ज्ञं स्यात् । (६६) यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्येयऽङ्गम् । १।४।१३ । यः प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसञ्ज्ञं स्यात् (६७) एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धेः । ६।१।६९ । एङन्तात् ह्रस्वान्ताच्चाङ्गात् हल् लुप्यते सम्बुद्धेश्चेत् । हे राम! हे रामौ! हे रामाः! राम+अम् । (६८) अमि पूर्वः । ६।१।१०७।

---

(६५) अर्थ–संभोधनमां प्रथमाना એકવચનની संबुद्धिसंज्ञा थाय.

(६६) अर्थ–જે પ્રત્યય જેનાથી કરાય, તે છે આદિમાં જેના એવું જે શબ્દસ્વરૂપ, તેની તે પ્રત્યય પર રહેતાં અંગ સંજ્ઞા થાય.

વ્યા૦ (६५–६६–६७) राम શબ્દની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરી પ્રથમાના એકવચનમાં सु પ્રત્યય લાવી "एकवचनं" સૂત્રથી सुની सम्बुद्धि સંજ્ઞા કરી. "यस्मात्०" સૂત્રથી રામ શબ્દની सु પ્રત્યય પરમાં હોવાથી અંગ સંજ્ઞા કરીને राम+सु થયા બાદ ઉકાર–અનુબંધ લોપ કરી "एङ्ह्स्वात्०" સૂત્રથી હ્રસ્વાન્ત અંગ राम પછી સંબુદ્ધિનો हल्–स् હોવાથી તેનો (स्) લોપ થઈને हे राम રૂપ બને છે. हे रामौ, પ્ર. દ્વિ. અને हे रामाः પ્ર. બ.માં સિદ્ધ કરેલ છે.

નોટ–पराङ्मुखस्य प्रत्यभिमुखीकरणं सम्बोधनम् = સન્મુખ નહીં જોતા માણસને અવાજ વગેરે દ્વારા સન્મુખ કરવાની ક્રિયા તે સંબોધન.

(६८) અર્થ—अक्–ના પછી अम् સંબંધી अ પર હોય તો પૂર્વ ને પરના સ્થાનમાં પૂર્વરૂપ (પૂર્વના જેવો) એક આદેશ થાય.

વ્યા૦ (६८) राम શબ્દની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કર્યા બાદ દ્વિતીયા એકવચનમાં अम् પ્રત્યય લાવી राम+अम्–માં 'अकः सवर्णे०' સૂત્રથી

अकः-अम्यचि परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् । रामौ । राम + शस् । (६९) लशक्वतद्धिते । १।३।८ । तद्धितवर्ज-प्रत्ययाद्या लशकवर्गा इत्सञ्ज्ञकाः स्युः । शस्य, इत्वे, लोपे पूर्वसवर्णदीर्घे च । (७०) तस्माच्छसो नः पुंसि । ६।१।१०३ पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सस्तस्य न स्यात् पुंसि । इति

म नो अ ने अम् नो अ બન્નેનો દીર્ઘ आ થવા આવ્યો પરંતુ ' अमि-पूर्वः ' સૂત્રથી म નો अ-अक् હોવાથી અને अम् નો अ-अच् પરમાં હોવાથી બન્નેની જગાએ પૂર્વરૂપ એક આદેશ ' अ ' રૂપે થઈને रामम् રૂપ બને છે.

નોટ— પૂર્વે इ હોય તો इ ને अम्ना અકારનો इ, પૂર્વ उ- હોય તો अम् ના અકારનો ' उ ' આ સૂત્રથી થાય છે. ઉદા० हरि+अम्=हरिम् , भानु+अम्=भानुम् .

નોંધ—रामौ દ્વિતીયાના દ્વિવચનનું રૂપ પ્રથમા દ્વિવચનમાં સિદ્ધ કરેલું છે તે જોઈ લેવું.

(૬૯)અર્થ–તદ્ધિતને છોડીને પ્રત્યયની શરૂઆતમાં આવેલા લ, શ, અને ક વર્ગ (ક–ખ–ગ–ઘ–ઙ) તેમની ઇત્સંજ્ઞા થાય.

(૭૦) અર્થ–પૂર્વસવર્ણદીર્ઘથી પર જે शस् ના સકાર તેનો न्– થાય પુંલ્લિંગમાં, એ પ્રમાણે स् કારનો न् થયો.

વ્યા૦ (૬૯–૭૦–૭૧) राम શબ્દની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કર્યા બાદ દ્વિતીયાના બહુવચનમાં शस् લાવીને મૂળમાં લખ્યા પ્રમાણે राम+शस् થયા બાદ ' लशक्व० ' સૂત્રથી शस् પ્રત્યયના આદિ श् કારની ઇત્સંજ્ઞા કરી ' तस्य लोपः 'થી લોપ થઇ राम+अस् માં ' प्रथमयोः पूर्व० ' સૂત્રથી પૂર્વસવર્ણદીર્ઘ એકાદેશ (પૂર્વને પરના બન્ને અકાર-નો) आ થઇ रामास् માં ' तस्माच्छ० ' સૂત્રથી પૂર્વસવર્ણદીર્ઘથી પર રહેલા स् નો न् કાર કરી ' अट्कुप्वाङ्० ' સૂત્રથી र ને न् ની

शस्य न। (७१) अट्-कुप्वाङ्नुम् व्यवायेऽपि। ८।४।२। अट्, कवग, पवर्ग, आङ्, नुम्, एतैर्व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्च व्यवायेऽपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् समानपदे। इति प्राप्ते। (७२) पदान्तस्य। ८।४।३७। पदान्तस्य नस्य णो न स्यात्। रामान्। (७३) टाङसिङसामिनात्स्याः। ७।१।१२। अदन्तात्-टादीनामिनादयः स्युः। अर्थात् 'टा' इत्यस्य 'इन' 'ङसि' इत्यस्य 'आत्' 'ङस' इत्यस्य 'स्य' इति

વચ્ચે अट्, आ-પવર્ગ-मू, अट्=आ નું વ્યવધાન છતાં रामान् પદમાં રહેલા न् કારનો ण કાર થવા આવેલો પરન્તુ 'पदान्तस्य०' એ સૂત્રથી નિષેધ થયો તેથી रामान् રૂપ બને છે.

(૭૧) અર્થ-अट् પ્રત્યાહાર (અ ઇ ઉ ઋ લૃ એ ઓ ઐ ઔ હ ય વ ર, कवर्ग-ક ખ ગ ઘ ઙ, पवर्ग-પ ફ બ ભ મ, आङ् (ઉપસર્ગ) नुम्= અનુસ્વાર આ બધા જુદા જુદા અથવા ક્રમ પ્રમાણે મળેલા હોય, અને તેમનું વ્યવધાન હોય તો પણ र= રેફ षકારથી પર नકાર હોય તો તેનો णકાર થાય. એક પદમાં नકાર હોય તો, इति० પ્રમાણે रामान्ना नકારનો णકાર થવા આવ્યો.

(૭૨) અર્થ-પદના અંતમાં રહેલા नકારનો णકાર થતો નથી.

(૭૩) અર્થ-હ્રસ્વ અકારાન્ત અંગના टा, ङसि, ङस्ना સ્થાનમાં અનુક્રમે इन, आत्, स्य, આદેશ થાય. अर्थात्० टाना સ્થાનમાં इन થાય, ङसिना સ્થાનમાં आत् થાય. ङस्ना સ્થાનમાં स्य થાય. राम+टा, टानो इन, થઈ, ગુણ કરી ણકાર કરવો.

વ્યા૦ (૭૩) राम શબ્દની "अर्थवद०" સૂત્રથી પ્રાતિપાદિક સંજ્ઞા કરી, તૃતીયાના એકવચનમાં टा-પ્રત્યય લાવી राम+टा "टाङसि०" સૂત્રથી અકારાન્ત અંગ राम હોવાથી, टा નો इन આદેશ કરી राम+इन

राम+(टा) इन, गुणो णत्वं, रामेण। (७४) सुपि च। ७।३।१०२। यञादौ सुपि-अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात्। रामाभ्याम् । (७५) अतो भिस ऐस्। ७।१।१३। अदन्तात्-अङ्गात् भिस ऐस् स्यात्। (७६) अलोऽन्त्यस्य। १।१।५२ षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्याल् आदेशः स्यात्। (७७) अनेकाल् शित् सर्वस्य। १।१।५५। अनेकाल् शित् च आदेशः सर्वस्य स्थाने स्यात् वृद्धिः। रामैः।

માં " आद्गुणः० " સૂત્રથી ગુણ કરી रामेनમાં " अट्कुप्वाङ्० " સૂત્રથી નકારનો णकार કરીને रामेण રૂપ બને છે, તે રીતે नृपेण, धर्मेण વગેરે બની શકે.

(૭૪) અર્થ–यञ् પ્રત્યાહારનો અક્ષર આદિમાં હોય એવા सुप् પર રહેતાં હ્રસ્વ અકારાન્ત અંગનો દીર્ઘ થાય.

વ્યા૦ (૭૪) राम શબ્દની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરી, તૃતીયા, ચતુર્થી, પંચમી–ના દ્વિવચનમાં भ्याम् પ્રત્યય લાવી राम+भ्याम्માં " सुपि च " સૂત્રથી भ–यञ् અને सुप् પરમાં હોવાથી राम અકારાન્ત અંગ છે, તેથી તેનો દીર્ઘ થઈને रामाभ्याम् રૂપ બને છે. તે રીતે તૃ. ચ. પં. દ્વિવચનમાં પણ સમજવું.

(૭૫) અર્થ– હ્રસ્વ અકારાન્ત અંગથી પર भिस्ના સ્થાનમાં ऐस् આદેશ થાય.

(૭૬) અર્થ–ષષ્ઠીએ બતાવેલો જે આદેશ, તે છેલ્લા अल्ના સ્થાનમાં થાય.

(૭૭) અર્થ–અનેક अल्વાળો આદેશ, અને शकार ઇત્વાળો આદેશ, તે સમ્પૂર્ણના સ્થાનમાં થાય.

(૭૮) ङेर्यः । ७।१।९ । अतोऽङ्गात् परस्य ङेर्यादेशः स्यात् । (७९) स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । १।१।५६ । आदेशः स्थानिवत् स्यात्—न तु स्थान्यलाश्रयविधौ । इति स्थानित्वात् "सुपि च" इति दीर्घः । रामाय । रामाभ्याम् ।

---

(૭૮) અર્થ-હ્રસ્વ અકારાન્ત અંગથી પર ङे નો य આદેશ થાય.

(૭૯) અર્થ—આદેશ સ્થાનીના જેવો થાય, જો સ્થાની અલાશ્રય વિધિમાં હોય તો આદેશ સ્થાનીના જેવો ન થાય.

વ્યા૦ (૭૫-૭૬-૭૭) राम શબ્દની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરી તૃતીયાના બહુવચનમાં भिस् પ્રત્યય લાવી राम+भिस्માં "अतोभिस्०" સૂત્રથી રામ હ્રસ્વ અકારાન્ત અંગ હોવાથી ऐस् આદેશ થયો, તે ક્યાં કરવો ભિસ્ના સકારને કરવો, ભિ,ને કરવો કે આખા ભિસ્ની જગાએ કરવો, આ શંકા થતાં "अलोन्त्यस्य" સૂત્રથી "अतो भिस०" સૂત્રમાં भिसः ષષ્ઠી હોવાથી તેનો અન્ત્ય અલ્—સકારને ऐस् આદેશ થવા આવ્યો પરન્તુ "अनेकाल०" સૂત્રથી આદેશ ऐस्માં ऐ, ने स्—એકથી વધારે અનેક अल् હોવાથી સંપૂર્ણ भिस्ના સ્થાનમાં ऐस् આદેશ થઈ राम+ऐस्માં "वृद्धिरेचि" સૂત્રથી अ ને ऐनी વૃદ્ધિ ऐ થઈ रामैस्—માં સકારનો નિયમ પ્રમાણે रु કરી ઉકાર—અનુબંધનો લોપ કરી રેફનો "खरवसा०" સૂત્રથી વિસર્ગ કરી रामैः રૂપ બને છે, તે રીતે देवैः जनैः, नृपैः રૂપો બને.

નોટ—संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च । अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् । સૂત્ર ૭ પ્રકારનાં છે, (૧) સંજ્ઞાસૂત્ર, (૨) પરિભાષાસૂત્ર, (૩) વિધિસૂત્ર, (૪) નિયમસૂત્ર, (૫) અતિદેશસૂત્ર, (૬) અધિકારસૂત્ર. "अलोन्त्यस्य" अनेकाल० બન્ને પરિભાષા સૂત્રો છે. માટે रामैः ની વ્યાખ્યામાં વિસ્તાર કરવો પડ્યો છે. વધારે વિવેચન માટે અમારા संज्ञापरिभाषा, पञ्चसंधि—कारकप्रकरण વૈ. સિ. કૌ.નાં જુઓ.

(८०) बहुवचने झल्येत् । ७।१।१०३। झलादौ बहुवचने सुपि अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रामेभ्यः ।

વ્યા૦ (૭૮–૭૯) राम શબ્દની " अर्थवद० " સૂત્રથી પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરી ચતુર્થીના એકવચનમાં ङे પ્રત્યય લાવી " ङेर्यः " સૂત્રથી ङे નો य् આદેશ કરી राम+यમાં " सुपि च " સૂત્રથી અકારાન્ત અંગ रामनो દીર્ઘ કરી रामायः ચ. એ. વ.નું રૂપ બને છે. અહીં શંકા થાય છે કે य-આદેશ सुप् નથી તો " सुपि० " સૂત્રથી દીર્ઘ થશે નહીં? જવાબ—" स्थानिवदा० " સૂત્રથી य આદેશ સ્થાનિ सुप्–ङेના જેવો થાય છે, એટલો ङेમાં રહેલો सुप्त्व ધર્મ આદેશ यમાં આવે છે. અને તે सुप् કહેવાય છે. તેથી જ " सुपि च " સૂત્રથી દીર્ઘ કર્યો છે. આ વસ્તુ જણાવવા માટે મૂળમાં इति स्थानि० એ પ્રમાણે આ સૂત્રથી સ્થાનિવદ્ભાવ કરીને " सुपि च " સૂત્રથી દીર્ઘ થાય છે.

નોટ– एकवर्णत्वमल्त्वम्= એક વર્ણને કાર્ય કરવું હોય તો अल्-विधि કહેવાય. अल्विधिમાં સ્થાનિવદ્ભાવ થતો નથી, અહીં ङ्+ए=ङे એકથી વધારે अल् છે. તેથી સ્થાનિવદ્ભાવ થયો. વિસ્તાર માટે જુઓ અમારું વૈ. સિ. કૌ. **पञ्चसंधिप्रकरण** (૭૯) આ અતિદેશસૂત્ર છે.

(૮૦) અર્થ–झल् પ્રત્યાહારનો અક્ષર આદિમાં હોય એવા બહુવચન, सुप् પ્રત્યય પરમાં આવે તો હ્રસ્વ અકારાન્ત અંગને એકાર થાય.

વ્યા૦ (૮૦) राम શબ્દની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કર્યા બાદ ચતુર્થી, પંચમીના બહુવચનમાં भ्यस् પ્રત્યય લાવી राम+भ्यस्–માં " बहुवचने० " સૂત્રથી झल्–આદિ બહુવચનનો सुप् भकार હોવાથી म–માં રહેલા અકારનો एकार થઈ रामे+भ्यस्માં નિયમ પ્રમાણે स् નો रु–ઉકારનો લોપ; રેફના વિસર્ગ, થઈને रामेभ्यः ચ. પં.ના બહુવચનમાં બને છે.

(८१) वावसाने । ८।४।५६ । अवसाने झलां चरो वा स्यात् । रामात्, रामाद् । रामाभ्याम् । रामेभ्यः। रामस्य । राम+ओस् । (८२) ओसि च ७।३।१०४ । ओसि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रामयोः । राम+आम् । (८३) ह्रस्वनद्यापो नुट् ७।१।५४ । ह्रस्वान्तात् नद्यन्ताद् आबन्ताच्चाङ्गात् परस्यामो नुडागमः स्यात् । (८४) नामि ६।४।३ ।

---

(८१) અર્થ–અવસાન (છેવટ)માં રહેલા झल् પ્રત્યાહારના અક્ષરોના સ્થાનમાં चर् પ્રત્યાહારના અક્ષરો વિકલ્પે થાય.

વ્યા૦ (८१) राम શબ્દની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કર્યા બાદ પંચમીના એકવચનમાં ङसि પ્રત્યય લાવી ' टाङसिङसा०" સૂત્રથી ङसिનો आत् આદેશ કરી राम+आत्માં " अकःसवर्णे० " સૂત્રથી સવર્ણદીર્ઘ થઈ रामात्–માં " झलां जशो० " સૂત્રથી त् નો द् થઈ " विरामोऽव० " સૂત્રથી रामाद्ની અવસાન સંજ્ઞા થઈ " वाऽवसाने " સૂત્રથી द् નો त् વિકલ્પે કરી रामात्–त् ન થાય ત્યારે रामाद् એમ પં. એ.વ.નું રૂપ બને છે. रामाभ्याम्, તૃતીયા દ્વિવચન પ્રમાણે, रामेभ्यः ચતુર્થી બહુવચન પ્રમાણે બનાવવાં. राम શબ્દની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરી ષષ્ઠી એકવચનમાં ङस् પ્રત્યય લાવી "टाङसि०" સૂત્રથી ङस्નો स्य આદેશ કરી रामस्य, ષ એ.વ.નું રૂપ બને છે.

(८२) અર્થ–ओस् પર રહેતાં હ્રસ્વ અકારાન્ત અંગનો એકાર થાય.

(८३) અર્થ–હ્રસ્વાન્ત, નદ્યન્ત આબન્ત અંગથી પર રહેલા आम्ને नुट्નો આગમ થાય.

(८४) અર્થ–नाम् પર રહેતાં અજન્ત અંગનો દીર્ઘ થાય. णत्वं–નકારનો ણકાર.

अजन्ताङ्गस्य दीर्घस्याम्नामि परे। णत्वं, रामाणाम्। राम+ङि, इ, गुणः। रामे रामयोः, राम+सु, एत्वे कृते, (८५) आदेशप्रत्यययोः २।३।५९। इण-कुभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशः प्रत्ययावयवश्च यः सस्तस्य षकारादेशः स्यात्, रामेषु। एवम् कृष्णादयोऽदन्ताः॥

---

(૮૫) અર્થ–इण् (इ થી બીજા ण् સુધી) કવર્ગ= ક–ખ–ગ–ઘ ઙ થી પર, પદના અંતે નહીં રહેલો આદેશ રૂપ, અથવા પ્રત્યયના અવયવ રૂપ, જે સકાર તેનો ષકાર થાય.

વ્યા૦ (૮૨) રામ શબ્દની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, ષષ્ઠી, સપ્તમી, દ્વિવચનમાં ओस् પ્રત્યય લાવી राम+ओस्માં "ओसि च" સૂત્રથી રામના અકારનો ओस् પરમાં હોવાથી एकार કરી रामे+ओस्માં "एचोऽयवा०" સૂત્રથી ए નો अय् કરી. વર્ણ ભેગા થતા रामयोस्–માં स् નો रु કરી, ઉકારનો અનુબંધ લોપ, રેફનો વિસર્ગ કરી, रामयोः ષ. સ. દ્વિ.વ.નું રૂપ બને છે.

વ્યા૦ (૮૩) રામની પ્રાતિ ષ. બ. વ.માં आम् राम+आम्માં "ह्रस्वनद्या०" સૂત્રથી હ્રસ્વાન્ત અંગ रामથી પર आम् ने नुट्नो આગમ કર્યો, તે ટિત્ છે માટે "आद्यन्तौ०" સૂત્રથી आम्ना પહેલો મૂકયો. राम + न् + आम्=राम+नाम्માં "नामि" સૂત્રથી राम अच्–પ્રત્યાહારનો અક્ષર અન્તમાં अ છે તેથી તેનો દીર્ઘ आ नाम् પર હોવાથી થયો. रामानाम्માં "अट्कुप्वा" સૂત્રથી न નો ण થઈને रामाणाम्–ષ. બ.નું રૂપ બને છે. (नुट्માં ट् ઇત્સંજ્ઞક, અને ઉકાર બોલવા માટે છે.)

રામ શબ્દની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરી. સ. એ. વ. ङि પ્રત્યય લાવી. અનુબંધલોપ કરી राम+इ "आद्गुणः"થી ગુણ થઈ रामे સ. એ. રૂપ બને છે. रामयोः ષ. દ્વિ. વ. પ્રમાણે.

(८६) सर्वादीनि सर्वनामानि १।१।२७ । सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसञ्ज्ञानि स्युः । सर्व, विश्व, उभ, उभय, डतर, डतम, अन्य, अन्यतर, इतर, त्वत्, त्व, नेम, सम, सिम । पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर । स्व । अन्तर । त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि· युष्मद्, अस्मद्, भवतु किम्+इति सर्वादयः ॥

રામ શબ્દની પ્રાતિપતિકસંજ્ઞા કરી. સ. બ. વ.નો સુપ્ લાવી. પ્નો અનુબંધલોપ કરી. राम+सुमां "बहुवचने०" સૂત્રથી અનો एकार કરી रामे+सुमां એકાર इण्માં આવતો હોવાથી "आदेशप्रत्य०" સૂત્રથી सु પ્રત્યયનો અવયવ હોવાથી स નો ष् કરી रामेषु સ. બ. વ.નું રૂપ બને છે. एवम्= એ રીતે कृष्ण, देव, नृप, વગેરે **અકારાન્ત** શબ્દો **રામ** પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા.

(૮૬) અર્થ—**સર્વ** વગેરે શબ્દોની સર્વનામ સંજ્ઞા થાય. સર્વ વગેરેના અર્થ सर्व=બધા, विश्व=જગત્ उभ,उभय=બે, डतर,डतम=પ્રત્યય છે, (તે જેના અન્તમાં આવે તે=कतर = બેમાંથી કોણ, कतम=બધામાંથી કોણ) अन्य=બીજો, अन्यतर=બેમાંથી એક, इतर=બીજા, त्वत्, त्व=બીજો, नेम=અર્ધું, सम=બધા, सिम=સિમાડો (હદ), पूर्व=પૂર્વ દિશા, પહેલાં, पर=પશ્ચિમ દિશા, બીજો, अवर=બીજો, दक्षिण=દક્ષિણ દિશા, उत्तर=ઉત્તર દિશા, अपर=પશ્ચિમ, अधर=બીજો, નીચે, त्यद्, तद्= તે (પરોક્ષ) यद्=જે, एतद्=આ (થોડું દૂર), इदम्=એ (ખૂબ જ નજીક), अदस्=આ (દૂર રહેલું), एक= એક સંખ્યા, द्वि=બે, युष्मद्=તું, તમે, આપ, अस्मद्=હું, અમે, भवतु=તું, આપ, किम्=કોણ, શું.

નોટ—सम=બધા અર્થવાળાની સર્વનામ સંજ્ઞા થાય. सम=तुल्य, સરખા-વગેરે અર્થવાળાની સર્વનામ સંજ્ઞા થતી નથી ' यथासंख्यमनु-

(૮૭) जसः शी ७।१।१७। अदन्तात्सर्वनाम्नो जसः शी स्यात्। अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः। सर्वे। (૮૮) सर्वनाम्नः स्मै ७।१।१४। अतः सर्वनाम्नो ङे स्मै स्यात्। सर्वस्मै। (૮૯) ङसिङ्योः स्मात्–स्मिनौ ७।१।१५। अतः सर्वनाम्नः-एतयो-रेतौ स्तः। सर्वस्मात्॥

देशः समानाम्' તેમાં समानाम् પદ પાણિનિએ રાખેલું છે, તેથી અન્યથા 'समेषाम्' પદ મૂકી શકાય. एक=શબ્દના આઠ અર્થો છે. અને સંખ્યા અર્થમાં તે એકવચનમાં જ વપરાય છે.

एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा। साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते॥ સર્વાદિ ગણમાં આવેલા અકારાન્ત શબ્દોનાં રૂપો राम શબ્દની માફક ચાલે છે. કેવલ પ્રથમા બહુવચન, ચતુર્થી, પંચમી અને સપ્તમીના એકવચન અને ષષ્ઠીના બહુવચનમાં ફેરફાર થાય છે તેથી તેટલાં જ રૂપોની સાધનિકા સિદ્ધિ બતાવી છે.

સૂચના—સર્વાદિ શબ્દોનાં રૂપો સિદ્ધ કરતી પ્રથમ 'अर्थवद्॰' સૂત્રથી પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરી 'सर्वानि॰' સૂત્રથી સર્વનામ સંજ્ઞા કર્યા બાદ જ सु–વગેરે પ્રત્યયો લાવવા. ગ્રન્થવિસ્તાર ભયથી દરેક રૂપોની સિદ્ધિમાં सर्व+जस् આ રીતે જ મૂકીને રૂપો હવેથી સિદ્ધ કરીશું.

(૮૭) અર્થ–હ્રસ્વ અકારના સર્વનામથી પર जस् નો शी આદેશ થાય अनेका॰ અનેક अल् હોવાથી આખા जस्ની જગ્યાએ થાય.

(૮૮) અર્થ–હ્રસ્વ અકારના સર્વનામથી પર ङेનો स्मै આદેશ થાય.

(૮૯) અર્થ–હ્રસ્વ અકારાન્ત સર્વનામથી પર ङसि નો स्मात्, અને ङि નો स्मिन्–થાય.

(९०) आमि सर्वनाम्नः सुट् ७।१।५२। अवर्णान्तात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्याऽमः सुडागमः स्यात्। एत्व-षत्वे, सर्वेषाम्। सर्वस्मिन्। शेषं रामवत्। हरिः। पूर्वसवर्णदीर्घः हरी।

---

(૯૦) અર્થ—અવર્ણથી પર અને સર્વનામથી કરેલો જે आम् તેને सुट्નો આગમ થાય.

વ્યા૦ (૮૭) सर्व+सु, ઉકારનો અનુબંધલોપ કરી, स् નો रु, રેફનો વિસર્ગ: सर्वः, सर्व+औ, વૃદ્ધિ કરીને सर्वौ, सर्वની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરી "सर्वादीनि०', સૂત્રથી સર્વનામ સંજ્ઞા કરી પ્ર. બ. અને સં. બ. जस् પ્રત્યય લાવી "जशः शी" સૂત્રથી અકારાન્ત સર્વનામ સર્વ શબ્દથી जस् પરમાં હોવાથી, शी આદેશ કર્યો, शीમાં श् ई, અનેક અલ્ હોવાથી "अनेकाल्०" સૂત્રથી जस् સંપૂર્ણનો शी આદેશ કર્યો, "लशक्त०" સૂત્રથી શ્કારની ઇત્સંજ્ઞા કર્યા બાદ, તેનો લોપ કરીને सर्व+ईમાં "आद्गुणः"થી ગુણ કરી सर्वे, પ્ર. બ. સ. બ. રૂપ બને છે. તે રીતે વિશ્વ વગેરે અકારાન્ત સર્વાદિ શબ્દના રૂપો બનાવવાં, सर्वम् सर्वौ सर्वान् द्वि० सर्वेण सर्वाभ्याम् सर्वैः, तृ० રૂપો રામ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

વ્યા૦ (૮૮) ચ. એ.માં सर्व+ङे "सर्वनामः०" સૂત્રથી ङेનો स्मै આદેશ કરી सर्वस्मै, ચ. એ નું રૂપ બને છે. सर्वाभ्याम्, सर्वेभ्यः ચ. રામ પ્રમાણે.

વ્યા૦ (૮૯) પંચમીના એકવચનમાં ङसि લાવી. सर्व+ङसिમાં "ङसिङ्योः०" સૂત્રથી ङसिનો स्मात् આદેશ અને સપ્તમીનો. ङि લાવી. सर्व+ङिમાં ङिનો स्मिन् આદેશ થઈને सर्वस्मात्, सर्वस्मिन् રૂપો બને છે. सर्वाभ्याम्, सर्वेभ्यः, પં. सर्वस्य, सर्वयोः, ષ.નાં રૂપો રામ પ્રમાણે સાધવાં.

(९१) जसि च ७।३।१०९। ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात् जसि। गुणे अय्, हरयः। (९२) ह्रस्वस्य गुणः ७।३।१०८। ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात् सम्बुद्धौ। हे हरे। हरिम्। हरी। हरीन्।

વ્યા૦ (૯૦) ષષ્ઠી–બ. વ.માં सर्व+आम्‌માં " आमि सर्व०" સૂત્રથી आम् ને सुट्‌નો આગમ થયો, उ, ट्= બન્નેનો નિયમ પ્રમાણે અનુબંધલોપ કર્યો, અને सुट टित् હોવાથી " आद्यन्तौ०" आम्‌ના પહેલો મૂકી, सर्व + स् + आम्–માં "बहुवचने०" સૂત્રથી सर्वના અકારનો एકાર કરી सर्वेसाम्–માં " आदेशप्रत्य०" સૂત્રથી સકારનો षકાર થઈ सर्वेषाम् રૂપ બને છે. सर्वस्मिन्–(૮૯) વ્યાખ્યામાં, सर्वयोः सर्वेषु स० राम, જેવાં રૂપો સિદ્ધ કરવાં. આ રીતે બીજા અકારાન્ત સર્વનામનાં રૂપો સાધવાં. હ્રસ્વ ઇકારાન્ત= हरि+सु–ઉકાર, અનુબંધલોપ, स्–નો રુકાર, ઉકાર–અનુબંધલોપ કરી, રેફનો વિસર્ગ हरिः, हरि+औ ગુણનો બાધ કરીને " प्रथमयोः०" સૂત્રથી પૂર્વ इकार અને પર औ બન્નેનો દીર્ઘ ई થઈને हरी प्र. દ્વિવચનનું રૂપ બને છે. તે જ રીતે. દ્વિ.વ., સંબોધન દ્વિવચનનું રૂપ સિદ્ધ કરવું.

(૯૧) અર્થ–હ્રસ્વ સ્વરાન્ત અંગનો ગુણ થાય जस् પર રહેતાં ગુણ કરી, अय् .

(૯૨) અર્થ–હ્રસ્વ સ્વરાન્ત અંગનો ગુણ થાય, સમ્બુદ્ધિનો પ્રત્યય પરમાં હોય તો.

વ્યા૦ (૯૧) પ્રથમા અને સંબોધન બહુવચનમાં जस्= हरि+जस्‌માં " चुटू " સૂત્રથી जस्‌ના જકારની ઇત્સંજ્ઞા કર્યા પછી " तस्य लोपः" સૂત્રથી ज्‌નો લોપ, हरि + अस्‌માં " जसि च " સૂત્રથી हरिના ઇકારનો ગુણ ए= हरे + अस् માં " एचोऽय०" સૂત્રથી, ए નો अय् થઈ हरयस्‌ના

(९३) शेषोघ्यसखि । १।४।७। शेष इति स्पष्टार्थम् । ह्रस्वौ यौ इदुतौ सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात् । (९४) आङो नाऽस्त्रियाम् । ७।३।१२०। घेः परस्याङो ना स्यात् अस्त्रियाम् । आङ् इति टा-संज्ञा। हरिणा । हरिभ्याम् । हरिभिः ॥

સકારનો નિયમ પ્રમાણે रु, उ અનુબંધલોપ, र्‌નો વિસર્ગ થઈ પ્ર. બ. સં-બ.નું हरयः રૂપ બને છે.

વ્યા૦ (૯૨) સંબોધન એકવચન सु = हरि + सु "एकवचनं०" સૂત્રથી सुની સંબુદ્ધિ સંજ્ઞા, "ह्रस्वस्य०" સૂત્રથી ગુણ-ए કરી हरे+सु.માં उ-અનુબંધલોપ કરી "एङ्ह्रस्वा०" સૂત્રથી स(સંબુદ્ધિ)નો લોપ કરી સ. એ. हे हरे બને છે. हे हरी, हे हरयः, પ્રથમાની માફક સિદ્ધ કરવાં. हरि+अम् , દ્વિ. એ. "अमिपूर्वः" સૂત્રથી इકાર ને अકારની જગાએ इકાર (પૂર્વરૂપ) થઈ हरिम् બને છે, हरी પ્રથમા વિભક્તિના દ્વિવચન પ્રમાણે हरि + शस् , દ્વિ. બ. "लशक्व०" સૂત્રથી श્કારની ઇત્સંજ્ઞા પછી તેનો લોપ કરી हरि+अस्‌માં "प्रथमयोः पूर्व०" સૂત્રથી इ ને अનો પૂર્વનો સવર્ણ દીર્ઘ ई કરી हरीस् ,માં "तस्माच्छ०" સૂત્રથી स्‌-નો न्‌કાર કરી દ્વિ. બ. हरीन् બને છે.

(૯૩) અર્થ-હ્રસ્વ ઇકાર, ઉકાર જેના અન્તે છે, એવું "સખિ" સિવાયનું અંગ, તેની ઘિસંજ્ઞા થાય.

(૯૪) અર્થ-ઘિસંજ્ઞક અંગથી પર આવેલા आङ्‌નો ना થાય, પરન્તુ સ્ત્રીલિંગમાં आङ्‌નો ना થાય નહીં, आङ् એ टाની સંજ્ઞા છે. (टा ને પ્રાચીનો आङ् માને છે.)

વ્યા૦ (૯૩-૯૪) તૃ. એ.વ.માં टा= हरि+टा-માં "शेषोघ्य०" સૂત્રથી હ્રસ્વ इકારની ઘિસંજ્ઞા "आङो ना०" સૂત્રથી आङ् = टाનો ना આદેશ કરી हरिना-માં "अट्कुप्वां०" સૂત્રથી न् નો ण् કરી તૃ. એ. વ. हरिणा રૂપ બને છે, हरि +भ्याम् = हरिभ्याम् , हरि + भिस् ,માં सनो रु, અનુબંધલોપ-રેફનો વિસર્ગ નિયમ પ્રમાણે કરી हरिभिः રૂપ બને છે.

(९५) घेर्ङिति ७।३।१११। घिसञ्ज्ञकस्य ङिति सुपि गुणः। हरये। (९६) ङसिङसोश्च। ६।१।११०। एङो ङसिङसोरति पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। हरेः। हर्योः। हरीणां। (९७) अच्च घेः। इद्-उद्भ्यां परस्य ङेरौत्। घेरच्च। वृद्धिः। हरौ। हर्योः। हरिषु। एवम् काव्यादयः। त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। त्रयः। त्रीन्। त्रिभिः। त्रिभ्यः २।

---

(૯૫) અર્થ-ઘિસંજ્ઞક અંગનો ગુણ થાય, ङ કારની ઇત્સંજ્ઞા થતી હોય તેવા સુપ્ પર રહેતાં.

(૯૬) અર્થ-एङ्=એ-ઓ-થી ङसि, અને ङस् નો અકાર પરમાં હોય તો પૂર્વ ને પરના સ્થાનમાં પૂર્વરૂપ એક આદેશ થાય. (ङे, ङसि, ङस्, ङि ચાર પ્રત્યયો ङित्सुप् કહેવાય)

(૯૭) હ્રસ્વ इकार, અને उकारથી પર ङि નો औ થાય અને ઘિ-સંજ્ઞક (इ-उ)નો અકાર થાય.

વ્યા૦ (૯૫) ચતુર્થી-એક વચનમાં ङे=हरि+ङे 'लशक्व०' સૂત્રથી ङ्કારની ઇત્સંજ્ઞા 'तस्य लोपः'થી ङ् નો લોપ हरि+ए 'शेषोघ्य०' સૂત્રથી હરિની ઘિસંજ્ઞા 'घेर्ङिति' સૂત્રથી હ્રસ્વ इ નો ङित् सुप्-ए પર રહેતાં ગુણ ए થઈ हरे+ए માં ए નો अय् 'एचोऽय०' સૂત્રથી થઈને ચ૦ એ.વ૦માં हरये રૂપ બને છે. हरिभ्याम् हरिभ्यः ચ૦

વ્યા૦ (૯૬) हरि+ङसि (પં.એ.વ.) ङकार, इकारની ઇત્સંજ્ઞા, લોપ, નિયમ પ્રમાણે કરી हरि શબ્દની ઘિસંજ્ઞા કર્યા બાદ 'घेर्ङिति' સૂત્રથી હરિના इ નો ગુણ એ કરી, हरे+अस् માં 'ङसिङसोश्च' સૂત્રથી ए અને अ નો પૂર્વરૂપ (ए) हरेस्માં નિયમ પ્રમાણે સકારના રુત્વ, અનુબન્ધલોપ, અને વિસર્ગ કરી પં. એ. વ. हरेः, તે પ્રમાણે ષ. એ. વ. हरि+ङस् માં ઉપર મુજબ સાધનિકા કરી हरेः ષ. બ. બને છે. પછી, સપ્તમી, દ્વિ. વ. हरि+ओस् 'इको यणचि' સૂત્રથી यण् કરી સ ના

(૯૮) त्रेस्त्रयः ७।१।५३। त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि। त्रयाणाम्। त्रिषु।

રુત્વ, વિસર્ગ કરી हर्योः રૂપ બને. ષ. બ. વ. हरि+आम् 'ह्रस्वनद्या०' સૂત્રથી नुट् નો આગમ અનુબંધ લોપ કરી 'नामि०' સૂત્રથી દીર્ઘ કરી हरीनाम् માં 'अट्कुप्वा०' સૂત્રથી न् નો णकार કરી हरीणाम् ષ. બ. રૂપ બને છે.

વ્યા૦ (૯૭) हरि+ङि (સ. એ.વ.) 'शेषोघ्य०' સૂત્રથી ઘિસંજ્ઞા हरि ની કરી 'अच्चघेः' સૂત્રથી इ નો अ, ङि નો औ કરી हर+औ માં 'वृद्धिरेचि' સૂત્રથી વૃદ્ધિ औ થઈ સ. એ. વ. हरौ રૂપ બને છે. हरि+ओस् માં यण् થઈ स् નો નિયમ પ્રમાણે રુત્વ વિસર્ગ થઈને हर्योः રૂપ બને છે. हरि+सुप् (સ. બ. વ.) प्–અનુબંધ લોપ 'आदेशःप्र०' સૂત્રથી स् નો ष થઈ हरिषु, સ. બ. વ. રૂપ બને છે, एवं=એવી રીતે कवि, अरि, नृपति, વગેરે રૂપો हरि પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં त्रि શબ્દો० त्रि=(ત્રણ) શબ્દ હંમેશાં બહુવચનમાં જ વપરાય છે.

(૯૮) અર્થ–ત્રિશબ્દ ને त्रय આદેશ થાય आम् પ્રત્યય પરમાં હોય તો.

ત્રિશબ્દનાં રૂપો हरि પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં. બહુવચનમાં જ ત્રિશબ્દ હોય છે. त्रि+जस्માં જકારની ઇત્સંજ્ઞા, લોપ કરી ત્રિનો ગુણ त्रे કરી, એનો अय् કરી, स् ના રુત્વ વિસર્ગ કરી त्रयः પ્ર. બ. વ.માં રૂપ બને છે. ત્રિશબ્દથી शस्, भिस्, भ्यस्, भ्यस्–પ્રત્યયો (બહુવચનનાં) લાવીને त्रीन्–દ્વિ. બ.વ., त्रिभिः, તૃ. બ.વ. त्रिभ्यः, ચ. પં. બ. વ.માં हरि પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

વ્યા૦ (૯૮) त्रि+आम् = ષ. બ. વ.માં "त्रेस्त्रयः" સૂત્રથી त्रि-નો त्रय्–આદેશ आम् પર હોવાથી કરી त्रय+आम्માં "ह्रस्वनद्या०" સૂત્રથી नुट्नो આગમ, उ=ट्–અનુબંધલોપ त्रय+नाम्માં "नामि"

(९९) त्यदादीनामः ७।१।१०२ । एषामकारो विभक्तौ द्वौ २। द्वाभ्याम् ३। द्वयोः २। भानुः, हरिवत् ।१–भानुः, भानू, भानवः । २–भानुम्, भानू, भानून्। ३–भानुना, भानुभ्याम्, भानुभिः । ४–भानवे, भानुभ्याम्, भानुभ्यः ५–भानोः, भानुभ्याम्, भानुभ्यः । ६–भानोः, भान्वोः, भानूनाम् । ७–भानौ, भान्वोः, भानुषु । सं–हे भानो। शेष प्रथमावत् ॥

સૂત્રથી દીર્ઘ "अट्कुप्वां०" સૂત્રથી न् નો ણકાર કરી त्रयाणाम् ષ. બ. વ.નું રૂપ બને છે, त्रि+सुप् = સ. બ. વ. प् નો અનુબન્ધલોપ सुना સકારનો નિયમ પ્રમાણે ष् કરી त्रिषु–સ. બ. વ.નું રૂપ બને છે.

(૯૯) અર્થ–त्यद्, तद्, વગેરે શબ્દોને અકાર અન્ત આદેશ થાય વિભક્તિ પર રહેતાં.

વ્યા૦ (૯૯) द्वि= બે અર્થ હોવાથી તે દ્વિવચનમાં ચાલે છે. द्वि+औ "त्यदादीनामः" સૂત્રથી इકારનો अકાર કરી द्व+औ "वृद्धिरेचि" સૂત્રથી વૃદ્ધિ औ કરીને द्वौ, प्र. દ્વિ.નું દ્વિવચન–બને છે. द्वि+भ्याम्–तृ. ચ. પ. દ્વિવચન–માં "त्यदादी०" સૂત્રથી ઇકારનો અકાર, "सुपि च" સૂત્રથી અકારનો દીર્ઘ आ કરી द्वाभ्याम्–तृ. ચ. પ. દ્વિ૦ વ૦ બને છે. द्वि+ओस् ષષ્ઠી, સ. દ્વિ.માં ઇકારનો અકાર થયા બાદ "ओसि च" સૂત્રથી અકારનો ए થઈને ए નો अय् થઈ, स्नो નિયમાનુસાર રુત્વ, વિસર્ગ કરી द्वयोः, ષ. સ. દ્વિ૦ વ૦–માં રૂપો બને છે.

નોટ—ઉકારાન્ત પુલ્લિંગ "ભાનુ" શબ્દનાં રૂપો "હરિ" શબ્દની માફક જ થાય છે. હરિમાં હ્રસ્વ ઇકારનો ગુણ "એ"કાર થાય છે, તેમ અહીં ઉકારનો ગુણ "ઓ" થાય છે. ए નો अय् આદેશ થાય છે, તો ओ નો अव् આદેશ થાય છે, માટે દરેક સૂત્રો અને પ્રક્રિયા હરિ પ્રમાણે જાણવાં.

(१००) सुडनपुंसकस्य १।१।४३। स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसञ्ज्ञानि स्युरक्लीबस्य। (१०१) ऋतो ङि-सर्वनामस्थानयोः। ७।३।११०। ऋतोऽङ्गस्य गुणो ङौ सर्वनामस्थाने परे। (१०२) ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च। ७।१।९४। ऋदन्तानामुशनसादीनाञ्च-अनङ् स्यादसम्बुद्धौ सौ। (१०३) हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्। ६।१।६८। हलन्तात् परं दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल्लुप्यते। (१०४) न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य। ८।२।७। प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नस्य लोपः स्यात्। इति नस्य लोपः। (१०५) अप्तृन्-तृच्-स्वसृ-नप्तृ-नेष्टृ-त्वष्टृ-क्षत्तृ-होतृ-पोतृ-प्रशास्तॄणाम्। ६।४।११।

---

(१००) અર્થ– સ્વાદિના પાંચ વચન (સુ, ઔ, જસ્, અમ્, ઔટ્)ની સર્વનામ સ્થાન સંજ્ઞા થાય, નપુંસકલિંગમાં ન થાય (અર્થાત્ સુ–વગેરેની પુંલ્લિંગ, સ્ત્રીલિંગમાં જ સર્વનામસ્થાન સંજ્ઞા થાય.)

(१०१) અર્થ– ઋકારાન્ત અંગનો ङि, અને સર્વનામ સ્થાન પરમાં હોય તો ગુણ થાય.

(१०२) અર્થ– હ્રસ્વ ઋકારાન્ત, અને उशनस्, पुरुदंसस्, अनेहस् શબ્દોને अनङ् આદેશ થાય–સમ્બુદ્ધિભિન્ન सु પ્રત્યય પરમાં હોય તો.

(१०३) અર્થ–હલન્તથી પર, અને દીર્ઘ ङी, आप्=પ્રત્યયાન્તથી પર सु, ति, सि, સંબંધી અપૃક્ત हल्નો લોપ થાય.

(१०४) અર્થ– પ્રાતિપદિક સંજ્ઞક જે પદ તેના અન્તે રહેલા નકારનો લોપ થાય.

(१०५) અર્થ– अप् શબ્દ અને तृन्, तृच्=પ્રત્યયાન્ત, स्वसृ,

अबादीनामुपधायाः दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने। धाता। धातारौ। धातारः। धातारम्, धातारौ, धातॄन्। धात्रा। धात्रे। धातृ+ङसि। (१०६) ऋत इत्। ६।१।१११। ऋतो ङसि-ङसोरत-उद् एकादेशः। रपरः।

नप्तृ. वगेरे शब्दोनी उपधानो दीर्घ थाय संबुद्धि सिवाय सर्वनाम स्थान परमां होय तो.

व्या० (१००-थी-१०५) धातृ शब्दनी प्रातिपदिक संज्ञा करी सु लावी धातृ+सु मां 'सुडनपुं०' सूत्रथी सु नी सर्वनामस्थान संज्ञा कर्या बाद 'ऋतोङि०' सूत्रथी ऋकारान्त धातृ अंगेनो गुण थवा आव्यो, तेनो बाध करी 'ऋदुशन०' सूत्रथी ऋ कारनो अनङ् आदेश कर्यो, ङ् नो अनुबंध लोप, अनङ् ङित् होवाथी ऋ ना स्थानमां 'ङिच्च' सूत्रथी थई धातन्+उ मां 'अलोऽन्त्यात्पूर्वउपधा' सूत्रथी त ना अकारनी उपधा संज्ञा थई 'अप्तृन्तृच्०' सूत्रथी उपधा अ नो दीर्घ आ करी=धातान्+सु मां उकार=अनुबंध लोप करी 'अपृक्तएकाल् प्रत्ययः' (मूळमां नथी) सूत्रथी स् नी अपृक्त संज्ञा कर्या बाद 'हल्ङ्याo' सूत्रथी हलन्तथी पर स् कारनो लोप करी 'न लोपः०' सूत्रथी नकारनो लोप करीने धाता प्र. ए. व.नुं रूप बने छे. प्र.द्वि.व. धातृ+औ 'ऋतो०' सूत्रथी ऋकारनो गुण अ 'उरणरपरः' सूत्रथी र-पर थई ने धातर्+औ मां 'अप्तृन्०' सूत्रथी उपधा अकारनो दीर्घ करी धातारौ, प्र. द्वि. व.नुं रूप बने छे. प्र. ब. व धातृ+जस् जकार-नो अनुबंध लोप ऋ नो गुण रपर थई, धातर्+अस् उपधानो दीर्घ स् ना नियम प्रमाणे रुत्व, विसर्ग करी धातारः प्र.ब.व.नुं रूप बने छे.

(१०६) अर्थ-ह्रस्व ऋकारान्तथी पर ङसि, ङस्नो अकार होय तो पूर्वपरना स्थानमां ह्रस्व उकाररूपी एक आदेश थाय. अने ते

धातुरस्। (१०७) रात्सस्य। ८।२।२४। रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य। रेफस्य विसर्गः। धातुः। (ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्) धातॄणाम्। धातरि, धात्रोः, धातृषु।

"उरणरपरः" સૂત્રથી रपर = उर् એમ થાય.

(૧૦૭) રેફથી પર સંયોગના અન્તે રહેલા स् કારનો જ લોપ થાય, બીજા કોઈ વ્યંજનનો લોપ ન થાય. रेफ० રેફનો વિસર્ગ. ऋवर्णा० ઋવર્ણના પછી રહેલા નકારનો णકાર થાય.

વ્યા૦ દ્વિ. એ.વ. धातृ+अम्માં ऋકારનો ગુણ रपर धातर्+अम् માં "अप्तृन्०" સૂત્રથી तકારના અકારનો દીર્ઘ आ થઈ धातारम् રૂપ બને છે. धातारौ प्र. द्वि.ની માફક, धातृ+शस्, शકારની ઇત્સંજ્ઞા "लशक०" સૂત્રથી કરી, તેનો લોપ, धातृ+अस् માં अस् સર્વનામસ્થાન પરમાં નહીં હોવાથી ગુણ ન થયો. "प्रथमयोः०" સૂત્રથી પૂર્વ ऋકારનો સવર્ણદીર્ઘ ॠ થઈને धातॄस्માં "तस्माच्छसो०" સૂત્રથી स्નો न्કાર થઈને દ્વિ. બ.વ. धातॄन् રૂપ બને છે. धातृ+टा, ट्‌‌–ની ઇત્સંજ્ઞા લોપ થયા બાદ "इको यण०" સૂત્રથી ऋનો यण्–र् થઈને તૃ. એ.વ. धात्रा રૂપ બને છે. धातृभ्याम् धातृभिः तृतीया. धातृ+ङेमां ङ्કારની ઇત્સંજ્ઞા, લોપ, બાદ ઉપર પ્રમાણે यण् થઈ ચ. એ. વ. धात्रे રૂપ બને છે. धातृ+भ्याम् = धातृभ्याम्, धातृभ्यस् स्કારના નિયમ પ્રમાણે રુત્વ વિસર્ગ કરી धातृभ्यः ચતુર્થી. धातृ+ङसिમાં ङ, इ,નો અનુબંધલોપ धातृ+अस्માં યણ્નો બાધ કરી "ऋतउत्" સૂત્રથી પૂર્વ ऋ પર अ બન્નેનો उકારરૂપી એક આદેશ "उरणरपरः" સૂત્રથી रपर થઈને धातुरस् બન્યા બાદ "रात्सस्य" સૂત્રથી स्નો લોપ રેફના નિયમ પ્રમાણે રુત્વ ને વિસર્ગ થઈ धातुः પં. એ.વ. રૂપ બને છે धातृभ्याम्, धातृभ्यः પંચમી, ષ. એ.વ. धातृ+ङस्, અનુબંધલોપ धातृ+अस् પંચમી એક. વ. પ્રમાણે દરેક સૂત્રો લગાવી धातुः, धातृ+ओस्માં ऋ નો यण्

हे धातः। एवं नप्त्रादयः। नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्। तेनेह न पिता, अनड्, सुलोपौ। (१०८) सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ। ६।४।८। नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात्

થઈ ધાત્રોસુમાં સુના રુત્વ, વિસર્ગ કરી ધાત્રોઃ ષ. સ. દ્વિવ.નાં રૂપ બને છે. ધાતૃ+આમ્ "ह्रस्वनद्या०" સૂત્રથી નુટ્‌નો આગમ, અનુબંધલોપ, ટિત્ હોવાથી આમ્‌ના આદિ કરી ધાતૃ+ન્+આમ્ થયા પછી "नामि" સૂત્રથી ઋકારનો દીર્ઘ ધાતૄનામ્ "ऋवर्णा०" વાર્તિકથી નકારનો ણકાર થઈ ધાતૄણામ્–ષષ્ઠી બ. રૂપ બને છે, ધાતૃ+ङि, અનુબંધલોપ, "ऋतो ङि०" સૂત્રથી ઋકારનો ગુણ, રપર થઈ ધાતર્+इ વર્ણો મળતાં ધાતરિ, સ. એ.વ.નું રૂપ બને છે ધાત્રોઃ ષષ્ઠી પ્રમાણે, ધાતૃ+सुप् અનુબંધ પકારનો લોપ "आदेशः" સૂત્રથી स નો ष् થઈને ધાતૃષુ સપ્તમીના બ.માં રૂપ બને છે, हे ધાતૃ+सुમાં "ह्रस्वस्य०" સૂત્રથી ઋનો ગુણ, રપર થઈને ધાતર્+सु. ઉકારનો લોપ, "हल्ङ्या०" સૂત્રથી સુનો લોપ, રેફનો વિસર્ગ થઈ, हे धातः સં. એ.વ.નું રૂપ બને છે. हे धातारौ, हे धातारः પ્રથમાની માફક, એવી રીતે नप्तृ, नेष्टृ, વગેરે શબ્દો સિદ્ધ કરવા.

નોટ–શંકા "अप्तृन्तृच्स्वसृ०" આ પ્રમાણે ટૂંકુ સૂત્ર બનાવવાથી ધાતૃની માફક तृन् ને तृच् પ્રત્યયાન્તથી नप्तृ, नेष्टृ, વગેરેનું ગ્રહણ થઈ શકે છે તો સૂત્રમાં नप्तृ–વગેરેનું અલગ ગ્રહણ શા માટે કર્યું ? જવાબ नप्त्रादिग्रहणं० વ્યુત્પત્તિ પક્ષમાં નિયમાર્થ છે. (ઉણાદિથી બનેલા तृन् અને तृच् પ્રત્યયાન્ત શબ્દોને જો દીર્ઘ થાય, તો (સૂત્રમાં બતાવેલા) नप्तृ વગેરેને જ દીર્ઘ થાય તે સિવાયના पितृ વગેરે શબ્દોને દીર્ઘ ન થાય) આ નિયમ માટે મોટું સૂત્ર પાણિનિએ બનાવ્યું છે. માટે મૂળમાં नप्त्रादि० तेनेह न–તેથી અહીં દીર્ઘ થયો નહીં એમ લખ્યું છે.

(૧૦૮) અર્થ–નકારાન્તની ઉપધાને દીર્ઘ થાય સમ્બુદ્ધિભિન્ન સર્વનામસ્થાન પરમાં હોય તો, गुणे = "ऋतोङि" સૂત્રથી ગુણ કરવો.

असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने । गुणे, पितरौ । पितरः । पितरम् । पितरौ शेषं धातृवत् । एवं जामात्रादयः । ओकारान्तो गो शब्दः । (१०९) गोतो णित् । ७।१।९० । ओकारात् विहितं सर्वनामस्थानं णिद्वत् स्यात् । (११०) अचोञ्णिति । ७।२। २२५ । अजन्तस्याङ्गस्य वृद्धिः ञिति णिति च । गौः, गावौ,

---

વ્યા० (૧૦૮) पितृ+सु, અનુબંધલોપ "ऋदुशन०" સૂત્રથી अनङ् पितन्+स् "सर्वनाम०" સૂત્રથી ઉપધાદીર્ઘ पितान्+स् "हल्ङ्या०" સૂત્રથી सुનો લોપ "न लोपः०" સૂત્રથી न् લોપ = पिता, प्र, એ. વ. पितृ+औ ऋકારનો "ऋतो ङि" સૂત્રથી ગુણ रपर, अर्=पितरौ प्र. દ્વિ. વ. पितृ+जस् જકારનો લોપ, ગુણ, રપર, पितरस्–માં स्‌નો નિયમ પ્રમાણે रुत्व, વિસર્ગ, पितरः प्र. બ. વ., पितृ+अम् ગુણ, રપર, पितरम्. पितरौ–प्र. દ્વિ. વ. પ્રમાણે, पितृ+शस्-માં "लशक्व० " સૂત્રથી શકારનો લોપ, પૂર્વસવર્ણ દીર્ઘ, "तस्माच्छ० " સૂત્રથી સકારનો न्‌કાર पितॄन् द्वितीया, पितृ+आ-માં ऋ्‌નો લોપ, यण् पित्रा–વગેરે રૂપો ધાતૃ પ્રમાણે બનાવવાં एवं=એ પ્રમાણે जामातृ=जामाता, जामातरौ जामातरः પ્રથમા, વગેરે पितृ–પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

નોટ–धातृ શબ્દમાં સુ-ઔ, જસ્–અમ્–ઔ–આ પાંચ પ્રત્યયો પરમાં આવે ત્યારે ઉપધા દીર્ઘ થાય છે. પણ पितृ શબ્દમાં કેવલ સુ–માં જ દીર્ઘ થાય છે. ओका० ઓકાર જેના અન્તે છે તેવો ગોશબ્દ.

(૧૦૯) ઓકારથી કહેલું સર્વનામ સ્થાન (સુ ઔ-જસ્-અમ્ ઔટ્)નો णिद्वद् ભાવ થાય. (णिद्वद् ण्‌કાર ઇત્સંજ્ઞક પ્રત્યય પર રહેતાં જે કાર્ય થતું હોય, તે કાર્ય સુ, વગેરે પાંચ પ્રત્યયો પર રહેતાં થાય)

(૧૧૦) અર્થ–અજન્ત અંગની વૃદ્ધિ થાય, ञित्, णित्, (ञ् કે ण् ઇત્સંજ્ઞક) પ્રત્યય પરમાં હોય તો.

गावः । (१११) औतोऽम्शसोः । औतोऽम् शसोरचि आकार एकादेशः स्यात् । गाम् । गावौ । गाः । गवा, गोभ्याम् गोभिः । गवे, गोभ्याम् गोभ्यः । गोः गोभ्याम् गोभ्यः । गोः, गवोः, गवाम् । गवि, गवोः, गोषु । इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः ॥श्रीरस्तु

---

(૧૧૧) અર્થ– ઓકાર પછી अम् शस् સંબંધી अच् પરમાં હોય તો પૂર્વ ને પરના સ્થાનમાં આકાર રૂપ એક આદેશ થાય.

વ્યા૦ (૧૯થી ૧૧૧) गो+सु; ઉકાર–અનુબંધ લોપ, 'गोतो-णित्' સૂત્રથી સ્ નો णिद्वद्भाव કરી 'अचोञ्णिति' સૂત્રથી ग् માં ओ ની વૃદ્ધિ કરી गौस् માં નિયમ પ્રમાણે સ્ નું रुत्व, વિસર્ગ કરી गौः રૂપ બને છે. गो+औ, ઓનો णिद्वद्भाव, ઓકારની વૃદ્ધિ औ કરી 'एचोऽय०' સૂત્રથી औ નો आव् થઈ गावौ, गो+जस् જકારનો લોપ, ણિદ્વદ્ભાવ, વૃદ્ધિ, આવ્, આદેશ કરી गावः પ્રથમાનાં રૂપો બને છે. गो+अम् માં 'औतोऽम्०' સૂત્રથી ओ+अ, નો आ થઈને गाम्. गावौ ઉપર પ્રમાણે, गो+शस्, શકારનો લોપ 'औतोऽम्०' સૂત્રથી ઓ–ને अ નો आ=गास् માં સ્ કારના નિયમ પ્રમાણે रुत्व, અને વિસર્ગ કરી गाः દ્વિતીયાનાં રૂપો બને છે. गो+टा, "चुटू" સૂત્રથી ट કારનો લોપ, अव् આદેશ गवा, गोभ्याम्, गोभिः તૃતીયા, गो+ङे માં ङકારનો લોપ, अव् આદેશ गवे, गोभ्याम्, गोभ्यः ચતુર્થી । गो+ङसि માં અનુબંધ લોપ કરી अव् આદેશનો બાધ કરી 'ङसिङसोश्च' સૂત્રથી પૂર્વરૂપ કરી, गोस् ના સ્ કારના रुत्व વિસર્ગ કરીને गोः, गोभ्याम्, गोभ्यः, પંચમી, गोः પં. એ. વ. પ્રમાણે गो+ओस्, अव् આદેશ, स् ના रुत्व વિસર્ગ गवोः गो+आम्, अव् આદેશ गवाम् ષષ્ઠી । गो+ङि અનુબંધ લોપ, अव् આદેશ વિસર્ગ गवि गवोः ષ. દ્વિ. પ્રમાણે गो+सुप् માં અનુબંધ લોપ 'आदेशप्रत्य०' સૂત્રથી सु નો ष કાર થઈ गोषु, સપ્તમીના રૂપો બને છે. અજન્ત પુંલ્લિંગ શબ્દ પૂરા થયા. ॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अथ अजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

रमा । रमा + ओ (११२) औङ आपः ७।१।१८ । आबन्तादङ्गात् परस्य औङः शी स्यात् । अनुबन्धलोपे, गुणः, रमे । पूर्वसवर्णदीर्घे रमाः । (११३) सम्बुद्धौ च ७।३।१०६ आप एकारः स्यात् सम्बुद्धौ । "एङ्ह्रस्वादि"ति सम्बुद्धिलोपः । हे रमे ! हे रमे ! हे रमाः ! रमाम्, रमा + शस्, "प्रथमयोः" इति पूर्वसवर्णदीर्घः, रमाः ।

---

(૧૧૨) અર્થ—આબન્ત અંગ પછી આવેલા औङ्= ઓકારનો शी આદેશ થાય.

(૧૧૩) અર્થ—આબન્ત અંગનો એકાર થાય, સંબુદ્ધિ પરમાં હોય તો. एङ्ह्र० સૂત્રથી સંબુદ્ધિનો લોપ થાય.

વ્યા૦ (૧૧૨–૧૧૩) रमु क्रीडायाम् ધાતુ ઉકાર= અનુબંધલોપ, रम् "नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः" સૂત્રથી पचादिમાં હોવાથી अच् પ્રત્યય લાવી= रमમાં "अजाद्यतष्टाप्" સૂત્રથી टाप्, અનુબંધલોપ (ट्–प्) रम+आ સવર્ણદીર્ઘ થઈ रमाની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા "कृत्तद्धित०" સૂત્રથી કરી પ્ર. એ.વ.માં सु = रमा + सुમાં અનુબંધલોપ "हल्ङ्या०" સૂત્રથી आબન્ત रमाથી પર રહેલા સુનો લોપ કરી रमा પ્ર. એ. વ. रमा+औ "औङ आपः" સૂત્રથી औ નો शी આદેશ કરી "लशक्वत०" સૂત્રથી શકારની ઇત્સંજ્ઞા, તેનો લોપ रमा+ईમાં "आद्गुणः"થી ગુણ= ए થઈ रमे પ્ર. દ્વિ. વ. रमा+जस्માં જકારની "चुटू" સૂત્રથી ઇત્સંજ્ઞા, લોપ કરી रमा+अस् "प्रथमयोः" સૂત્રથી પૂર્વ સવર્ણ દીર્ઘ થવા આવ્યો "दीर्घाज्जसि च" (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી તેનો બાધ કરી "अकःसवर्णे०" સૂત્રથી દીર્ઘ એકાદેશ કરી સના નિયમ પ્રમાણે રુત્વ,

(११४) आङि चापः ७।३।१०५। आङि ओसि च आप एकारः स्यात्। अयादेशः, रमया, रमायाम्, रमाभिः। (११५) याडापः ७।३।११३। आपो ङितो याट्। "वृद्धिरेचि" इति वृद्धिः। रमायै। रमाभ्याम् ३, रमाभ्यः २। रमायाः २। रमयोः २। रमाणाम्। रमायाम्। रमासु। एवं दुर्गादयः।

વિસર્ગ કરી रमाः પ્રથમાનાં રૂપો બને છે. रमा+सुमां સુની સંબુદ્ધિ સંજ્ઞા કરી " सम्बुद्धौ च " સૂત્રથી રમાના આકારનો एकार કરી रमे+सु, અનુબંધલોપ કરી " एङ्ह्रस्वा०" સૂત્રથી સૂનો લોપ કરી हे रमे, हे रमे, પ્ર. દ્વિ. પ્રમાણે, हे रमाः પ્રથમા બહુવચન પ્રમાણે કરી, સંબો-ધનના રૂપો બને છે. रमा+औ " औङ आपः " સૂત્રથી औ નો शी, शकारनी " लशक्व०" સૂત્રથી ઇત્‌સંજ્ઞા લોપ रमा+ईमां ગુણ કરી. रमे, रमा+शस्‌માં શકારની ઇત્‌સંજ્ઞા, લોપ, " प्रथमयोः०" સૂત્રથી પૂર્વસવર્ણ દીર્ઘ થઈ रमास्‌માં सના રુત્વ, વિસર્ગ થઈ रमाः દ્વિતીયાના રૂપો બને છે.

(૧૧૪) અર્થ–आङ्–અને ओस् પરમાં હોય તો આબન્ત અંગનો એકાર થાય.

વ્યા૦ (૧૧૪) रमा+टामां ट्‌નો અનુબંધલોપ रमा+आ " आङि चापः" સૂત્રથી રમાના आ નો टा= आङ् પરમાં હોવાથી एकार થઈ रमे+आ " एचोऽय०" સૂત્રથી ए નો अय् થઈ रमया, रमा+भ्याम्= रमाभ्याम्, रमा+भिस्‌માં स् ના रुत्व, વિસર્ગ થઈ रमाभिः, તૃતીયાનાં રૂપો બને છે.

(૧૧૫) અર્થ–આબન્ત અંગથી પર ङित् વચન (ङे, ङसि, ङस्, ङि)ને याट्‌નો આગમ થાય.

વ્યા૦ (૧૧૫) रमा+ङेमां ङ् નો અનુબંધલોપ रमा+ए " याडापः"

(११६) सर्वनाम्नः स्याड् ह्रस्वश्च ७।३।११४। आबन्तात् सर्वनाम्नो ङितः स्याट् स्यात् आपश्च ह्रस्वः। "वृद्धिरेचि" सर्वस्याः २। सर्वासाम्। सर्वस्याम्। शेषं रमावत्। एवं विश्वादय आबन्ताः। मतिः, मती, मतयः। मतिम्, मती, शसि=मतीः। मत्या, मतिभ्याम्, मतिभिः।

સૂત્રથી ङित् ए ने याट्नो આગમ, ने ट् नो અનુબંધલોપ ટિત્ હોવાથી આદિ रमा+या+ए "वृद्धिरेचि" સૂત્રથી વૃદ્ધિ થઈ रमायै, रमाभ्याम्, रमाभ्यः ચતુર્થીનાં રૂપો બને છે. रमा+ङसि, અનુબંધલોપ रमा+अस् માં ઉપર પ્રમાણે याट्, અનુબંધલોપ ટિત્વાત્ આદિ रमा+या+अस्માં સવર્ણ-દીર્ઘ, स्‌નો રુત્વ, વિસર્ગ, થઈ रमायाः, रमाभ्याम्, रमाभ्यः પંચમીનાં રૂપો બને છે. रमायाः પંચમી એકવચન પ્રમાણે, रमा+ओस् "आङि-चापः" સૂત્રથી आ નો एકાર रमे+ओस्માં ए નો अय् થઈ સ્‌ના રુત્વ, વિસર્ગ કરી रमयोः, रमा+आम् "ह्रस्वनद्या०" સૂત્રથી આબન્તથી પર હોવાની आम्ने नुट्नो આગમ, અનુબંધલોપ, ટિત્ હોવાથી આદિ મૂકી रमा+न्+आम् "अटकुप्वा०" સૂત્રથી न् નો ण् થઈ रमाणाम्, ષષ્ઠીનાં રૂપો બને છે. रमा+ङि અનુબંધલોપ, "ङेराम्नद्याम्नीभ्यः" (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી ङि નો आम्, रमा+आम्માં याट्नो આગમ, ટિત્ હોવાથી આદિ "रमा+या+आम् સવર્ણદીર્ઘ થઈ" रमायाम्, रमयोः ષ. દ્વિ.વ. પ્રમાણે रमा+सु=रमासु, સપ્તમીનાં રૂપો બને છે. નોટ–याट्, અને स्याट् ટિત્ હોવાથી ङित् પ્રત્યયોના પહેલાં મૂકવા.

(૧૧૬) અર્થ–આબન્ત અંગની પર ङित् (ङे, ङसि, ङस्, ङि) પ્રત્યયને स्याट्નો આગમ થાય, અને आप् (आ)નો હ્રસ્વ થાય.

વ્યા૦ (૧૧૬) सर्व શબ્દની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, "सर्वादीनि०" સૂત્રથી સર્વનામ સંજ્ઞા કર્યા પછી "अजाद्यतष्टाप्" સૂત્રથી टाप् કરી,

(११७) ङिति ह्रस्वश्च । १।४।६ । इयङ्–उवङ् स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ ईदूतौ ह्रस्वौ च इवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसञ्ज्ञौ स्तो ङिति । मत्यै, मतये । मत्याः २, मतेः, २

અનુબંધલોપ, સવર્ણદીર્ઘ થઈ सर्वा શબ્દ બન્યા બાદ તેનાં રૂપો रमा શબ્દ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં. સર્વનામ સંજ્ઞાનું કાર્ય વિશેષ હોય છે, તે રૂપો સિદ્ધ કર્યાં છે. सर्वा+ङे અનુબંધલોપ सर्वा+एમાં "सर्वनाम्नः" સૂત્રથી ङे ને स्याट्નો આગમ ટિત્ હોવાથી આદિ અને सर्वाના आप् નો હ્રસ્વ કરી सर्वस्या+एમાં "वृद्धिरेचि" સૂત્રથી વૃદ્ધિ ऐ કરી सर्वस्यै ચ. એ.વ નું રૂપ બને છે. सर्वा+ङसि, ङस्,માં અનુબંધલોપ सर्वा+अस् ઉપર પ્રમાણે स्याट्. આગમ અને आप्નો હ્રસ્વ કરી सर्वस्या+अस्માં સવર્ણદીર્ઘ કરી, स्ना रुत्व, વિસર્ગ કરી सर्वस्याः પં. ષ. એ.વ.ના રૂપો બને છે. सर्वा+आम् "आमि सर्वनाम्नः" સૂત્રથી आम् ને सुट् નો આગમ ટિત્ હોવાથી આદિ મૂકી વર્ણ મળતાં सर्वासाम्, ષ. બ. વ.નું રૂપ બને છે सर्वा+ङिમાં "ङेराम्नद्य०" સૂત્રથી ङिનો आम् કરી "सर्वनाम्नः" સૂત્રથી स्याट्નો આગમ, आप् નો હ્રસ્વ કરી सर्वस्या+आम् સવર્ણદીર્ઘ થઈ सर्वस्याम् सप्तमी એ.વ.નું રૂપ બને છે. બાકીનાં બધાં રૂપો रमा પ્રમાણે બનાવવાં. एवम् (सर्वा) પ્રમાણે विश्व વગેરેનાં રૂપો સિદ્ધ કરવાં.

(૧૧૭) અર્થ–इयङ् અને उवङ् છે, સ્થાન જેમનું એવા (જેને इयङ् उवङ् થાય છે.) સ્ત્રી શબ્દ ભિન્ન, હમેશાં સ્ત્રીલિંગમાં રહેનારા જે દીર્ઘ ईકાર, અને દીર્ઘ ऊકાર તથા હ્રસ્વ इકાર અને उકારની (તેઓની) સ્ત્રીલિંગમાં વિકલ્પે 'नदी' સંજ્ઞા થાય. ङित् (ङे ङसि ङस्, ङि) પ્રત્યય પરમાં હોય તો.

(११८) इदुद्भ्याम् । ७।३।११७ । इद् उद्भ्यां नदी-सञ्ज्ञकाभ्यां परस्य ङेराम् । मत्याम् मतौ । शेषं हरिवत् । एवं बुद्ध्यादयः ।

---

(૧૧૮) અર્થ–નદી સંજ્ઞાવાળા હ્રસ્વ ઇકાર અને ઉકારથી પર રહેલા ङि ની જગાએ आम् થાય.

વ્યા૦ (૧૧૭) मति શબ્દના રૂપો हरि પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા–વિશેષ કાર્યવાળા રૂપો સિદ્ધ કરેલ છે. मतिः, मती, मतयः । હરિ પ્રમાણે मतिम्, मती, હરિપ્રમાણે मति+शस्, श् નો લોપ પૂર્વસવર્ણ દીર્ઘ, मतीस्, સ્ત્રીલિંગ છે માટે 'तस्माच्छसो०' સૂત્રથી स નો न् થયો નથી. स् ના રુત્વ, વિસર્ગ मतीः દ્વિતીયા, मति+टा, અનુબંધ લોપ यण् मत्या मतिभ्याम्, मतिभिः તૃતીયા, ङे, ङसि, ङस् ङि આ ચારેય પ્રત્યયો-માં ङ કારની "लशक्व०" સૂત્રથી ઇત્સંજ્ઞા અને લોપ થાય છે. તેથી તે ङित् सुप् કહેવાય છે. અને માટે તે પ્રત્યયો પર રહેતાં 'ङितिह्रस्वश्च' સૂત્રથી मति શબ્દની નદી સંજ્ઞા થઈ છે. અને પ્રત્યયોમાં ङ કાર રહિત મૂકેલ છે. मति+ए, વિકલ્પે ઉપરના સૂત્રથી मति હ્રસ્વ ઇકાર છે તેથી નદી સંજ્ઞા 'आण्-नद्याः' (મૂળમાં નથી) ङित् ચારેય પ્રત્યયને आट् નો આગમ થાય છે. તે ટિત્ છે માટે પહેલો મૂકવો. मति+आ+ए, वृद्धि ऐ=मति+ऐ માં यण्=मत्यै, નદી સંજ્ઞા ન થાય ત્યારે मतये, ગુણ, અય્ આદેશ થઈ हरि પ્રમાણે, मति+अस् आट् થઈ मति+आ+अस् સવર્ણદીર્ઘ થઈ मति+आस्, यण् થઈ मत्यास्, स् ના રુત્વ, વિસર્ગ मत्याः, मतेः પં.એ.વ. हरि પ્રમાણે, मत्याः ઉપર પ્રમાણે मतेः ષ. એ.વ. હરિ પ્રમાણે, मति+इ, "इदुद्भ्याम्" સૂત્રથી ङिनो आम्, मति+आम्. આટ્ થઈ, मति+आ+आम्, यण् થઈ मत्यां, मतौ હરિ પ્રમાણે સ. એ. मति+ओस्માં यण् થઈ, स्ना રુત્વ વિસર્ગ થઈ मत्योः ષ. સ. દ્વિ. मति,+आम्, नुट्, અનુબંધલોપ मति+न्+आम्, इनो દીર્ઘ, मतीनाम्. ષ. બ.વ. मति+सु,

(૧૧૯) त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । ७।२।९९। स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतौ स्तो विभक्तौ (१२०) अचि र ऋतः । ७।२।१००। तिसृ चतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि। गुणदीर्घोत्वानामपवादः । त्रि+जस्, ऋकारस्य रेफादेशः। तिस्रः । तिसृभिः । तिसृभ्यः २ । आमि नुट्, (१२१) न तिसृचतसृ । ६।४।४। एतयोर्नामि दीर्घो न । तिसृणाम् ।

स નો ष, थर्ध मतिषु, स. બ.વ. हे मते, हे मति, हे मतयः હરિ પ્રમાણે રૂપો સિદ્ધ બને છે. આ રીતે बुद्धि વગેરેનાં રૂપો मति પ્રમાણે કરવાં.

(૧૧૯) અર્થ–સ્ત્રીલિંગમાં વપરાતા त्रि અને चतुर् શબ્દની જગાએ ક્રમથી तिसृ, चतसृ–આદેશ થાય, વિભક્તિ પરમાં હોય તો.

(૧૨૦) અર્થ–तिसृ અને चतसृના ऋકારનો રેફ આદેશ થાય अच् પરમાં હોય તો. गुणदीर्घो० આ સૂત્ર, ગુણ, દીર્ઘ અને ઉત્વ = ઉકારવિધાયક સૂત્રનો બાધ કરે છે.

(૧૨૧) અર્થ–तिसृ અને चतसृ–શબ્દને नाम् પર રહેતાં દીર્ઘ થતો નથી.

વ્યા૦ (૧૧૯ થી ૧૨૧) **નોટ**–त्रि=ત્રણ–શબ્દ બહુવચનમાં વપ-રાતો હોવાથી બહુવચનના પ્રત્યયો કરવા. त्रि+जस् માં જકારનો લોપ કરી "त्रिचतुरोः०" સૂત્રથી त्रि નો तिसृ આદેશ असूનો અકાર अच् પર હોવાથી થયો. तिसृ+असूમાં यण् નો બાધ કરી "प्रथमयोः०" સૂત્રથી પૂર્વસવર્ણ દીર્ઘ થવા આવ્યો, તેનો બાધ કરીને "ऋतोङि०" સૂત્રથી ગુણ થવા આવ્યો તેનો પણ બાધ કરી "अचि र ऋतः" સૂત્રથી ૠકારનો र्=રેફ થઈ, વર્ણો મળતા तिस्रस्–માં स्‌ના રુત્વ વિસર્ગ થઈ

तिसृषु । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । "त्यदादीनामः" द्व+औ, टाप्, "औङ आपः" इत्यौकारस्य शीत्वे गुणः । द्वे, २ । द्वाभ्याम्, ३ । द्वयोः, २ । सुलोपः, गौरी, गौर्यौ, गौर्यः ॥

तिस्रः प्र. બ. બને છે. त्रि+शस्માં શ્નો લોપ કરી त्रि નો तिसृ આદેશ કરી तिसृ+अस्માં यण्, પૂર્વસવર્ણદીર્ઘનો બાધ કરીને ऋકારનો રેફ કરી, વર્ણ મળતાં स्॥ રુત્વ વિસર્ગ થઈ तिस्रः દ્વિ. બ. त्रि+भिस्માં त्रि નો तिसृ આદેશ, तिसृभिस्, सूना રુત્વ, વિસર્ગ, થઈ तिसृभिः તૃ બ. त्रि+भ्यस्, तिसृ+भ्यस्, सूना રુત્વ વિસર્ગ થઈ तिसृभ्यः, ચ. પં. બ. त्रि+आम्, तिसृ આદેશ तिसृ+आम्, नुट्નો આગમ, અનુબંધલોપ, टित् હોવાથી आम्ના આદિ મૂકી. तिसृ+नाम् "नामि०" સૂત્રથી દીર્ઘ થવા આવ્યો "न तिसृ०" સૂત્રથી દીર્ઘનો નિષેધ થયો. "ऋवर्णान्न०" વાર્તિકથી नकारનો णकार થઈ तिसृणाम्, ષ. બ, त्रि सुप्, तिसृ+सु અનુબંધલોપ "आदेशप्रत्य०" સૂત્રથી स નો ष થઈ तिसृषु, સ. બ.નાં રૂપો બને છે.

द्विशब्दो० 'द्वि=બે' શબ્દ હમેશાં દ્વિવચનમાં ચાલે છે. द्वि શબ્દ સર્વાદિગણમાં છે માટે તેની પ્રાતિપાદિક સંજ્ઞા, ઉપરાંત સર્વનામ સંજ્ઞા કરી. બધા દ્વિવચનના પ્રત્યય પર રહેતાં "त्यदादी०" સૂત્રથી इकारનો અકાર થઈ "अजाद्यत०" સૂત્રથી टाप्, અનુબંધલોપ, સવર્ણદીર્ઘ થઈ द्वा રૂપ બને છે. द्वा+औ, રૂપ થયા પછી "औङ आपः" સૂત્રથી औ નો शी, शकारનો અનુબંધલોપ થઈ द्वा+ई, ગુણ થઈ द्वे, પ્ર. દ્વિ દ્વિ. વ. द्वि નો द्व-भ्याम्, टाप्, અનુબંધલોપ થઈ, સવર્ણદીર્ઘ, द्वाभ्याम् તૃ. ચ. પં. દ્વિ. વ. द्वि, ओस्, द्व, टाप्-द्वा+ओस् "आङि चापः" સૂત્રથી आ નો એકાર द्वे+ओस् अयादेश થઈ स-ना રુત્વ, વિસર્ગ द्वयोः ષ. સ. દ્વિ.વ.નાં રૂપો બને છે.

(१२२) अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । ७।३।१०७। अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात् सम्बुद्धौ । हे गौरि ! गौरीम्, गौर्यौ, गौरीः। गौर्या, गौरीभ्याम् । गौर्यै, गौरीभ्यः । गौर्याः २ गौर्योः २, गौरीणाम् । गौर्याम् । गौरीषु एवं नद्यादयः । लक्ष्मीः, अङ्यन्तत्वात् न सु लोपः । शेषं गौरीवत् । सु लोपः, स्त्री । हे स्त्रि ! । नद्यन्तत्वात् ह्रस्वः ॥

---

(૧૨૨) અર્થ–અંબા=માતાજી અર્થવાળા (अम्बा, अक्का, अल्ला) અને નદીસંજ્ઞક શબ્દના છેલ્લા સ્વરનો હ્રસ્વ થાય, સંબુદ્ધિ પરમાં હોય તો.

વ્યા૦ (૧૨૨) गौरी+सु, અનુબંધલોપ 'हल्ङ्याभ्यो०' સૂત્રથી દીર્ઘ ङीप्=ई કારથી પર सू નો લોપ થઇ गौरी, प्र. એ. गौरी+औ 'इकोयणचि' સૂત્રથી यण्=इ નો य् થઇ गौर्यौ प्र. द्वि. स. द्विव. गौरी+जस् માં જકારનો લોપ કરી यण्=ई નો य, स् ના રુત્વ, विसर्ग થઇ प्र. सं બ. व. हे गौरी+सु, सुनी સંબુદ્ધિ સંજ્ઞા 'यूस्त्र्याख्यौ नदी' (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી દીર્ઘ ઈકાર=गौरी ની નદી સંજ્ઞા 'अम्बार्थनद्योः' સૂત્રથી ई કારનો હ્રસ્વ इ हे गौरि+स् માં 'एङ्ह्रस्वा०' સૂત્રથી सू નો લોપ થઇ हे गौरि, हे गौर्यौ, પ્રથમા દ્વિવચન પ્રમાણે हे गौर्यः પ્રથમા બહુવચન પ્રમાણે. गौरी+अम् માં यण् નો બાધ કરી 'अमि पूर्वः' સૂત્રથી પૂર્વરૂપ કરી गौरीम् द्वि. એ. व. गौर्यौ પ્રથમા પ્રમાણે, गौरी+शस्, માં श નો 'लशक्व०' સૂત્રથી श નો લોપ થઇ गौरी+अस् માં પૂર્વસવર્ણ દીર્ઘ થઇ, स् ના રુત્વ, विसर्ग થઇ गौरीः द्वितीया. गौरी+टा માં ट् નો અનુબંધલોપ, ई નો य् (यण्) गौर्या, गौरी+भ्याम्=गौरीभ्याम्, गौरी+भिस् માં स् ના રુત્વ, विसर्ग થઇ गौरीभिः तृतीया. નોટ કે ङसि, ङस्, ङि માં ङ ની ઇત્સંજ્ઞા કરવી, गौरी+ए માં મતિ પ્રમાણે आट्

(१२३) स्त्रियाः। ६।४।४९। स्त्रीशब्दस्य इयङ् स्याद् अजादौ प्रत्यये परे ॥

અનુબંધલોપ, आ+ए ની વૃદ્ધિ કરી ऐ, (यण्) ई નો य् થઈ गौर्यै, गौरीभ्याम्, गौरीभ्यस् માં स् ના રુત્વ વિસર્ગ, गौरीभ्यः ચતુર્થી । गौरी+अस् (પં. ષ. એ. વ.) आट् નો આગમ, વૃદ્ધિ, यण्, (મતિ પ્રમાણે થઈ), गौर्यास् માં स् ના રુત્વ, વિસર્ગ કરી गौर्याः, गौरीभ्याम्, गौरीभ्यस्, स् ના રુત્વ, વિસર્ગ गौरीभ्यः પંચમી । गौर्याः પં. એ. પ્રમાણે गौरीभ्याम्. गौरी+आम्, नुट्‌નો આગમ, टित् હોવાથી આદિ गौरी+नाम् માં न् નો " अट्कुप्वाङ्० " સૂત્રથી ण् કાર થઈ गौरीणाम् ષષ્ઠી । गौरी+ङि ' ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ' (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી ङि નો आम्, તેને आट् નો આગમ गौरी+आ+अम् અનુબંધલોપ, टित् હોવાથી આદિ ' आटश्च ' (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી વૃદ્ધિ કરી यण् થઈને गौर्याम्, गौर्योः ષષ્ઠી પ્રમાણે गौरी+सुप्, प् અનુબંધલોપ ' आदेशप्रत्य०' સૂત્રથી स् નો ष् થઈ गौरीषु સપ્તમી । રૂપો બને છે. अङ्यन्त० लक्ष्मी શબ્દમાં ङीप् પ્રત્યય અંતે ન હોવાથી सु લોપ થાય નહિ તેથી सु નો લોપ થયો નથી પરન્તુ लक्ष्मी+सु, અનુબંધલોપ, स् ના રુત્વ વિસર્ગ लक्ष्मीः બાકીનાં બધાં રૂપો गौरी પ્રમાણે સિદ્ધ બને છે.

(૧૨૩) અર્થ–સ્ત્રી શબ્દને इयङ् આદેશ થાય अजादि–સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો.

(૧૨૪) અર્થ–अम्, ને शस् પ્રત્યય પરમાં હોય તો સ્ત્રી શબ્દને વિકલ્પે इयङ् આદેશ થાય.

વ્યા૦ (૧૨૩–૧૨૪) स्त्री+सु, અનુબંધલોપ, " हल्ङ्याभ्यो०" સૂત્રથી स् નો લોપ, स्त्री, हे स्त्री+सु, સંબુદ્ધિસંજ્ઞા, " यूस्त्र्याख्यौ०" (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી સ્ત્રીની નદીસંજ્ઞા " अम्बार्थ०" સૂત્રથી નદી-સંજ્ઞક સ્ત્રીના ઈકારનો હ્રસ્વ ઇ हे स्त्रि+सु, અનુબંધલોપ, " एङ्ह्रस्वा०"

(१२४) वाम् शसोः । ६।४।८०। अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम्, स्त्रीम् । स्त्रियः, स्त्रीः । स्त्रिया स्त्रिय, स्त्रियाः २ । परत्वान्नुट् स्त्रीणाम् । स्त्रियाम्, स्त्रीषु ।

સૂત્રથી स् નો લોપ હે સ્ત્રિ, સં. એ.વ. સંબોધનના બીજાં રૂપો પ્રથમા પ્રમાણે, स्त्री+औ (પ્ર. દ્વિ. સં. દ્વિવ.) યણ્, પૂર્વસવર્ણદીર્ઘ, બન્નેનો બાધ કરી "स्त्रियाः" સૂત્રથી औ અજાદિ પ્રત્યય હોવાથી इयङ् આદેશ "ङिच्च" સૂત્રથી ઈકારના સ્થાનમાં થયો, અનુબંધ ङ्નો લોપ, અકાર બોલવા માટે છે, स्त्रिय्+औ વર્ણ મળતાં स्त्रियौ, પ્ર. દ્વિ. સં. દ્વિ.વ., स्त्री+जस् માં જકારનો લોપ, ઈનો इयङ् થઈ, અનુબંધલોપ કરી स्त्रियस्માં स् ના રુત્વ વિસર્ગ થઈ स्त्रियः પ્રથમા,ને સંબોધન. स्त्री+अम्-માં યણ્, પૂર્વસવર્ણદીર્ઘ, પૂર્વરૂપ, ત્રણનો બાધ કરી "वामि" સૂત્રથી ઈકારનો इयङ् વિકલ્પે કરી, અનુબન્ધલોપ થઈ स्त्रियम्, इयङ् ન થાય ત્યારે "आमि पूर्वः" સૂત્રથી પૂર્વરૂપ એકાદેશ થઈ स्त्रीम्, स्त्रियौ પ્ર. દ્વિ વ. પ્રમાણે स्त्री+शस्, श् નો લોપ, કર્યા બાદ યણ્ પૂર્વસવર્ણદીર્ઘનો બાધ કરી "वामि" સૂત્રથી વિકલ્પે इयङ्, અનુબંધલોપ, स्त्रियस्. इयङ् ન થાય ત્યારે "प्रथमयोः०" સૂત્રથી પૂર્વસવર્ણદીર્ઘ થઈ स्त्रीस्, બની, स्ના રુત્વ, વિસર્ગ કરી स्त्रियः, स्त्रीः દ્વિતીયા. स्त्री+टा, ट्–અનુબંધલોપ स्त्री+आ "स्त्रियाः" સૂત્રથી इयङ् અનુબંધલોપ, स्त्रिया, स्त्रीभ्याम्, स्त्रीभिः (स्ना રુત્વ, વિસર્ગ) તૃતીયા, ङे, ङसि, ङस्, ङिમાં ङ्કાર અનુબંધલોપ કર્યા બાદ, મતિ પ્રમાણે आट्, અનુબંધલોપ, "आटश्च"–થી વૃદ્ધિ કરી, પછી इयङ् કરવો. स्त्री+ए પછી आट्, आ, एनी વૃદ્ધિ ऐ, स्त्री+ऐ, इयङ् અનુબંધલોપ स्त्रियै स्त्रीभ्याम्, स्त्रीभ्यः ચતુર્થી, स्त्री+आ+अस्= વૃદ્ધિ થઈ स्त्री+आस् इयङ् અનુબંધલોપ રુત્વ વિસર્ગ स्त्रियाः स्त्रीभ्याम् स्त्रीभ्यः પંચમી, स्त्रियाः પંચમી પ્રમાણે, स्त्री+ओस् માં इयङ् અનુબંધલોપ स्त्रियोस्–स् ના રુત્વ, વિસર્ગ स्त्रियोः, स्त्री+आम्, नुट्, અનુબંધલોપ,

धेनुः मतिवत् १–धेनुः धेनू धेनवः। २–धेनुम् धेनू धेनूः। ३ धेन्वा धेनुभ्याम् धेनुभिः।४–धेन्वै, धेनवे धेनुभ्याम् धेनुभ्यः। ५–धेन्वाः, धेनोः धेनुभ्याम् धेनुभ्यः। ६–धेन्वाः, धेनोः,

---

टित् હોવાથી આદિ न् નો ण् થઈ स्त्रीणाम् ષષ્ઠી, स्त्री+इ, इ નો आम्, आट्નો આગમ, વૃદ્ધિ इयङ् અનુબંધલોપ स्त्रियाम्, स्त्रियोः ષષ્ઠી પ્રમાણે. स्त्री+सुप्–અનુબંધલોપ, स નો ष થઈ स्त्रीषु સપ્તમી રૂપો બને છે. વધારે પ્રક્રિયા મતિમાં જોઈ લેવી.

વ્યા. ધેનુ શબ્દનાં રૂપો **મતિ** પ્રમાણે કરવાં, મતિ માં હ્રસ્વ ઇકાર, ધેનુમાં હ્રસ્વ ઉકાર છે. નદી સંજ્ઞાપક્ષે, રૂપો સિદ્ધ કરતાં મતિમાં લાગતાં સૂત્રો લાગે છે, ને ઘિસંજ્ઞા વખતે हरि માં લાગેલાં સૂત્ર લાગે છે. धेनु+सु, અનુબંધલોપ, सूના रुत्व વિસર્ગ, થઈ धेनुः, धेनु+औમાં પૂર્વસવર્ણદીર્ઘ धेनू. धेनु+जस्, જકારનો અનુબંધલોપ ઉકારનો ગુણ ओ, તેનો अव् થઈ, सूના रुत्व વિસર્ગ થઈ धेनवः પ્રથમા धेनु+अम्માં પૂર્વરૂપ થઈ धेनुम्, धेनू–ઉપર પ્રમાણે. धेनु+शस्, शूનો અનુબંધલોપ, પૂર્વસવર્ણદીર્ઘ, सूના रुत्व વિસર્ગ, धेनूः દ્વિતીયા. धेनु+टा, અનુબંધલોપ, यण्=उ નો व् = धेन्वा धेनुभ्याम् धेनुभिः તૃતીયા. નદી સંજ્ઞા ङित् પ્રત્યયમાં વિકલ્પે કરવી धेनु+ङे અનુબંધલોપ, धेनु–ए, आट् નો આગમ, ट નો લોપ કરી; વૃદ્ધિ થઈ धेनु+ऐ પછી યણ્=उ નો व् धेन्वै નદીસંજ્ઞા ન થાય ત્યારે "शेषोघ्य०" સૂત્રથી ઘિસંજ્ઞા, 'घेर्ङिति" સૂત્રથી उ નો ગુણ ओ, પછી તેનો अव् થઈ धेनवे, નદીસંજ્ઞાપક્ષમાં મતિની માફક धेन्वाः નદીસંજ્ઞા ન થાય ત્યારે, ઘિસંજ્ઞા, उ નો ગુણ ओ, "ङसिङसोश्च"થી પૂર્વરૂપ, सूના रुत्व વિસર્ગ થઈને धेनोः धेनुभ्याम्, धेनुभ्यः પંચમી. धेन्वाः, धेनोः ઉપર મુજબ. धेनु+आम्, नुट्નો આગમ टित् હોવાથી આદિમાં થઈ "नामि" સૂત્રથી ઉકારનો દીર્ઘ धेनूनाम्, નદીસંજ્ઞા પક્ષમાં મતિ પ્રમાણે धेन्वाम्, ઘિસંજ્ઞાપક્ષમાં हरि પ્રમાણે धेनौ धेनु+

धेन्वोः, धेन्वोः धेनूनाम्। ७–धेन्वाम्, धेनौ धेन्वो, धेनुषु। हे धेनो ! शेषं प्रथमावत् । मातापितृवत् । शसि-मातॄः । द्यौर्गौवत् । इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

॥ अथाजन्तनपुंसकलिङ्गः ॥

(१२५) अतोऽम् । ७।२।४ । अतोऽङ्गात् क्लीबात् स्वमोरम् स्यात् । "अमि पूर्वः" ज्ञानम् । एङ्ह्रस्वादिति म् लोपः । हे ज्ञान! (१२६) नपुसकाच्च। ७।१।१९। क्लीबादौङः

ओस्, यण्, सूना रुत्व विसर्ग धेन्वोः स द्वि. व. धेनु+सुप्, अनुबंधलोप, सू नो ष् थई धेनुषु, सप्तमी हे धेनु+सु "ह्रस्वस्य०" सूत्रथी उनो गुण=ओ, सुमां अनुबंधलोप, "एङ्ह्रस्वा०" सूत्रथी स् नो लोप थई हे धेनो, हे धेनू–प्र. द्विव. प्रमाणे हे धेनवः संबोधन प्र. ब. व. प्रमाणे मातृ शब्दनां रूपो पितृ-ना जेवां थाय छे. ने पितृमां लागतां दरेक सूत्रो मातृ शब्दमां लागे छे परन्तु द्वितीया बहुवचनमां पूर्वसवर्णदीर्घ कर्या पछी स् नो नकार थतो नथी. पुंल्लिगमां ज स् नो नकार थाय छे, माटे स्त्रीलिंगमां स्ना रुत्व विसर्ग थाय, माटे मूळमां शसि = शस् प्रत्यय परमां होय तो मातॄः रूप बने छे. द्यो=शब्दनां रूपो पुंल्लिग गो–शब्दना जेवां सिद्ध करवां.

अजन्त स्त्रीलिंग शब्दो पूरा थया.

अजन्त नपुंसकलिंग शब्द

(१२५) अर्थ- ह्रस्व अकारान्त नपुंसकलिंग अंगथी पर सु अने अम् प्रत्ययनो अम् आदेश थाय.

(१२६) अर्थ–नपुंसकलिंग अंगथी पर औङ् (औ, औट्) प्रत्ययनो शी आदेश थाय.

शी स्यात् । अनुबन्धलोपः गुणः ज्ञाने । ज्ञान+अस् (१२७) जश्शसोः शिः । ७।१।२० । क्लीबादनयोः शिः स्यात् (१२८) शि सर्वनामस्थानम् । शि सर्वनामस्थान-

---

સૂચના–નપુંસકલિંગમાં પણ શબ્દની પ્રતિપાદિક સંજ્ઞા "अर्थवद्०" સૂત્રથી કરી सु, વગેરે પ્રત્યયો લાવવા.

વ્યા૦ (૧૨૫–૧૨૬) ज्ञान+सुમાં "अतोऽम्" સૂત્રથી ज्ञान= અકારાન્ત નપુંસકલિંગ અંગ હોવાથી सु નો अम् આદેશ કરી "अमि पूर्वः" સૂત્રથી પૂર્વરૂપ એક આદેશ કરી ज्ञानम्, પ્ર. એ.વ. તે જ પ્રમાણે દ્વિ. એકવ૦માં ज्ञान+ अम् ,માં अम् નો अम् કરી, પૂર્વરૂપ કરી ज्ञानम् રૂપ બને છે हे ज्ञान+सुમાં "एकवचनम्"થી सुની સંબુદ્ધિસંજ્ઞા सु નો अम् કરી, પૂર્વરૂપ કરી, हे ज्ञानम्માં "एङ्ह्रस्वात्०" સૂત્રથી म् નો લોપ કરી हे ज्ञान સં. એ.વ. રૂપ બને છે. ज्ञान+औ માં "नपुंसकाच्च" સૂત્રથી औ નો शी આદેશ, श्નો અનુબંધલોપ, ज्ञान+ई માં अ+ई નો ગુણ ए થઈ ज्ञाने રૂપ બને તે પ્રમાણે દ્વિ દ્વિવ. સં. દ્વિવ. માં ज्ञाने રૂપ બનાવવું.

નોટ ज्ञान+ई બન્યા બાદ "यचि भम्०" સૂત્રથી ज्ञानની भ સંજ્ઞા કરી "यस्येति च" સૂત્રથી ज्ञानના અકારનો લોપ થવા આવે છે (બન્ને સૂત્રો મૂળમાં નથી) પરન્તુ "औङःश्याम् प्रतिषेधो वाच्यः" વાર્તિકથી તે अનો લોપ થતો નથી તેથી ગુણ થઈને ज्ञाने રૂપ બનાવેલું છે.

(૧૨૭) અર્થ–નપુંસકલિંગ અંગથી પર રહેલા जस् અને शस् પ્રત્યયનો शि આદેશ થાય.

(૧૨૮) અર્થ–शि ની સર્વનામ સ્થાન સંજ્ઞા થાય.

નોટ (આ शि હ્રસ્વ છે–औ નો शी દીર્ઘ છે.)

सञ्ज्ञं स्यात् । (१२९) नपुंसकस्य झलचः । ७।१।७२ झलन्तस्य–अजन्तस्य च क्लीबस्य नुम् स्यात् सर्वनामस्थाने । (१३०) मिदचोऽन्त्यात् परः । १।१।४७ । अचां मध्ये योऽन्त्यः–तस्मात्परः–तस्यैव–अन्तावयवो मित् स्यात् । "सर्वनामस्थाने–चासम्बुद्धौ" इति–उपधादीर्घः ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । एवं धनवनफलादयः । त्यदाद्यत्वे शीत्वे–गुणः–द्वे २

---

(૧૨૯) झल् પ્રત્યાહારનો અક્ષર, અથવા अच् પ્રત્યાહારનો અક્ષર જેના અંતે હોય એવું જે નપુંસકલિંગ અંગ તેને नुम् નો આગમ થાય, સર્વનામ સ્થાન પરમાં હોય તો.

(૧૩૦) અર્થ–अच् પ્રત્યાહારના છેલ્લો જે अच् તેના પછી तस्यैव=તેના જ (સમુદાયના જ) અન્ત અવયવ તરીકે मित्=મકારની ઇત્સંજ્ઞાવાળો આગમ થાય.

વ્યા૦ (૧૨૭ થી ૧૩૦) ज्ञान+जस् ज्ञान+शस् ' जस्, शस् અહીં 'जश्शसोः०' સૂત્રથી બન્નેનો शि આદેશ, श् ની ઇત્સંજ્ઞા, લોપ, ' शि सर्व०' સૂત્રથી शि ની સર્વનામસ્થાન સંજ્ઞા પછી ' नपुंसकस्य०' સૂત્રથી ज्ञान અંગને नुम् આગમ, અનુબંધલોપ ' मिदचो०' સૂત્રથી અન્ત્ય अच् નકારથી પર કરી ज्ञान+न्+इ ' सर्वनामस्थाने चा०' સૂત્રથી ઉપધા=અકારનો દીર્ઘ થઇ, વર્ણો ભેગા થતાં. પ્ર. દ્વિ. બ. વ. ज्ञानानि રૂપ બને છે. ज्ञान+ओट् પ્રથમા' દ્વિ. વ. પ્રમાણે ज्ञानम् ज्ञाने, ज्ञानानि द्वितीया, ज्ञान+टा, टानो इन, થયા બાદ ગુણ ए થઇ ज्ञानेन, ज्ञानाभ्याम्–ज्ञानैः तृ ज्ञानाय ज्ञानाभ्याम् ज्ञानेभ्यः च. ज्ञानात्+द् ज्ञानाभ्याम् ज्ञानेभ्यः पं. ज्ञानस्य ज्ञाने ज्ञानानाम् ष. ज्ञाने ज्ञानयोः ज्ञानेषु स. બધાં રૂપો બાકીના રામ શબ્દ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં, સંબોધનનાં બધાં રૂપો પ્રથમા પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

(१३१) स्वमोर्नपुंसकात् । ७।१।२३ । लुक् स्यात् । लुक्=लोपः। वारि।(१३२) इकोऽचि विभक्तौ। ७।१।७३। इगन्तस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ। वारिणी। उपधादीर्घे, वारीणि। गुणे, हे वारे! आङो ना, वारिणा।

एवं= એ પ્રમાણે, घन, वन, फल, पात्र, कमल, વગેરે નપુંસકલિંગના રૂપો ज्ञान પ્રમાણે કરવાં.

વ્યા० त्यदाद्यत्वे-द्वि શબ્દમાં દ્વિવચનના પ્રત્યયો પર રહેતાં "त्यदादीनामः" સૂત્રથી इ નો अ કરી-પછી ગુણ કરી द्वे બને છે. शेषं० બાકીના પુલ્લિંગ પ્રમાણે.

द्वि+औ-માં "त्यदादी०" સૂત્રથી इ નો अ થઈ द्व+औમાં "नपुंसकाच्च०" સૂત્રથી औ નો शी કરી, श् ની ઇત્સંજ્ઞા, લોપ કર્યા બાદ द्व+ई નો ગુણ ए થઈ द्वे પ્ર. દ્વિ. વ. બને છે. द्वे દ્વિ. ઉપર પ્રમાણે. द्वि+भ्याम्માં ઇ નો અ-થઈ, "सुपि च" સૂત્રથી દીર્ઘ થઈ द्वाभ्याम्-તૃ. ચ. પં. દ્વિવચનનાં રૂપો બને છે. द्वि+ओस्–इ નો अ, "ओसि च" સૂત્રથી एકાર, પછી अय्, આદેશ થઈ स્ના રુત્વ, વિસર્ગ, થઈ द्वयोः ષ. સ.નાં રૂપો બને છે.

(१३१) અર્થ–નપુંસકલિંગ અંગથી પર રહેલાં सु, અને अम् પ્રત્યયનો લોપ થાય.

(१३२) અર્થ–इगन्त = इक् પ્રત્યાહારનો અક્ષર જેના અન્તે હોય, એવા નપુંસકલિંગ અંગને नुम् નો આગમ થાય अजादि = अच् આદિ= સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો, उपधा० ઉપધાનો દીર્ઘ થઈ वारीणि, ગુણ થઈ हे वारे, आङ्નો ना થઈ वारिणा, घेर्ङिति० સૂત્રથી ગુણ પ્રાપ્ત થવા આવ્યો "वृद्ध्यौ० વૃદ્ધિ, ઔત્વ, તૃજ્વદ્ભાવ, ગુણનો પૂર્વ વિપ્રતિષેધથી બાધ કરીને नुम् થાય. नुम० नुम्નો બાધ કરીને नु_નો

घेर्ङिति=इति गुणे प्राप्ते (वृद्धौत्व-तृज्वद्भाव-गुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन) वारिणे । वारिणः २ । वारिणोः २ ।

આગમ થાય, हला॰ હલાદિ (भ्याम्॰) આદિ વિભક્તિઓ પર રહેતા हरि શબ્દ પ્રમાણે રૂપો થાય.

વ્યા૦ (૧૩૧-૧૩૨) वारि+सु, अम् "स्वमोर्न॰" સૂત્રથી सु ને अम्‌નો લોપ કરી-वारि-પ્ર. દ્વિ. એ.વ., वारि+औमां "नपुंसकाच्च" સૂત્રથી शी, અનુબંધલોપ "इकोऽचि॰" સૂત્રથી इगन्त અંગ वारिने नुमागम-અનુબંધલોપ, वारि+न+ई "अट्कुप्वाङ॰" સૂત્રથી न् નો ण् થઈ वारिणी, પ્ર. દ્વિ. દ્વિવ., वारि+जस्, शस्, બન્નેનો "जशशसोः॰" સૂત્રથી शि = અનુબંધલોપ "शि सर्वनाम॰" સૂત્રથી શિની સર્વનામ-સ્થાનસંજ્ઞા वारि+इ "नपुंसकस्य॰" સૂત્રથી नुम् નો આગમ, અનુબંધ-લોપ वारिन्+इ "सर्वनामस्थाने॰" સૂત્રથી उपधानो દીર્ઘ, न् નો ण् થઈ वारीणि, પ્ર. દ્વિ. બ.વ. हे वारि+सु "स्वमो॰" સૂત્રથી सु નો લોપ "ह्रस्वस्य॰" સૂત્રથી ગુણ, हे वारे. નોટ–" प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्" (મૂળમાં નથી.) સૂત્રથી પ્રત્યય લક્ષણ માનીને ગુણ થયો છે. પરન્તુ " न लुमताङ्गस्य " (મૂલમાં નથી) સૂત્રથી પ્રત્યય લક્ષણનો નિષેધ થશે તો ગુણ થશે નહિ, તેથી हे वारि પણ રૂપ બને છે. वारि, वारिणी वारीणि, દ્વિતીયા. પ્રથમા પ્રમાણે, સંબોધનમાં દ્વિ બ.વ. પ્રથમા પ્રમાણે. वारि+टा માં वारिની "शेषोघ्यसखि॰" સૂત્રથી घि સંજ્ઞા "आङो ना॰" સૂત્રથી आङ्‌નો ना-નકાર નો णकार થઈ. वारिणा, वारिभ्याम्, वारिभिः तृ. वारि+ङेमां અનુબંધલોપ, घि સંજ્ઞા, પછી "घेर्ङिति" સૂત્રથી ગુણ થવા આવ્યો, ' वृद्धयौत्व॰' વાર્તિકથી ગુણનો બાધ કરીને "इकोऽचि॰" સૂત્રથી नुम् નો આગમ, અનુબંધલોપ, न् નો ण् થઈ वारिणे, वारिभ्याम् वारिभ्यः च. તે પ્રમાણે પંચમી, ષષ્ઠીના એકવચનમાં ગુણ-નો બાધ કરી નુમાગમ કરી वारिणः वारिभ्याम् वारिभ्यः पं. वारिणः, ओस् પરમાં રહેતાં પણ નુમાગમ, નકારનો ણકાર કરી वारिणोः, वारि+

नुम बाधित्वा नुट्, वारीणाम् । वारिणि हलादौ हरिवत् ।
इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः

॥ अथ हलन्ताः पुल्लिङ्गाः ॥

(१३३) चतुरनडुहोरामुदात्तः । ७।१।९८ । अनयोरामुस्यात् सर्वनामस्थाने परो यण, चत्वारः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः २ । (१३४) षट् चतुर्भ्यश्चः । ७।१।५५ । एभ्यः परस्य

आम्‌માં નુમ્‌નો આગમ વારિને થવા આવ્યો પરન્તુ नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वप्रतिषेधेन (મૂળમાં નથી.) વાર્તિકના સહકારથી "ह्रस्वनद्यापो०" સૂત્રથી નુટ્‌નો આગમ, અનુબંધલોપ, "नामि" સૂત્રથી દીર્ઘ, નકારનો ણકાર થઈ वारीणाम् ષ. वारि+ङि, અનુબંધલોપ, वारि+ओस् બન્ને પર રહેતા નુમાગમ, નકારનો ણકાર થઈ वारिणी, वारिणोः, वारि+सुप्‌માં અનુબંધલોપ "आदेशः प्रत्य०" સૂત્રથી સકારનો ષકાર થઈ वारिषु-સપ્તમી. રૂપો બને છે.

નોટ–मधु, वसु, વગેરે ઉકારાન્ત धातृ, ज्ञातृ, વગેરે રકારાન્ત રૂપો वारि પ્રમાણે प्रद्यो= ઓકારાન્ત, सुनौ= ઔકારાન્ત વગેરે નપુંસકલિંગનાં રૂપો હ્રસ્વ ઉકારાન્ત બની જાય છે માટે (प्रद्यु, सुनु)નાં રૂપો मधु પ્રમાણે બને છે ॥ श्रीरस्तु ॥

અજન્ત નપુંસકલિંગ પૂરા થયા

હલન્ત પુલ્લિંગ શરૂ

(૧૩૩) અર્થ–चतुर् અને अनडुह् શબ્દને आम् થાય, સર્વનામસ્થાન પરમાં હોય તો.

(૧૩૪) षट् સંજ્ઞાવાળા શબ્દો તથા चतुर् શબ્દથી પર રહેલા आम् ને नुट्‌નો આગમ થાય.

आमो नुडागमः स्यात्। (१३५) रषाभ्यां नो णः समानपदे। ८।४।१। चतुर्णाम्। (१३६) रोः सुपि। ८।३।१६। रोरेव विसर्गः सुपि। षत्वम्, चतुर्षु। (१३७) किमः कः। ७।३।१०३। किमः कः स्याद् विभक्तौ। कः कौ, सर्वनामत्वात् जसः शी+ततो गुणः, के सर्ववत्। (१३८) इदमो मः। ७।२।१०८। सौ परे। त्यदाद्यत्वापवादः॥

---

(૧૩૫) રેફ અને ષકારથી પરમાં રહેલા न्‌કાર ના ण्‌કાર થાય, જો એક પદમાં હોય તો.

(૧૩૬) સપ્તમી બહુવચન પર રહેતાં ઉકાર ઇત્સંજ્ઞક જે રેફ તેનો જ વિસર્ગ થાય.

(૧૩૭) किम्‌ના સ્થાનમાં क થાય વિભક્તિ પરમાં હોય તો. सर्व० સર્વનામસંજ્ઞક હોવાથી जस् ના शी કરી, ગુણ થઈ के બને છે. બાકીનાં રૂપો સર્વ શબ્દ જેવાં થાય છે.

(૧૩૮) અર્થ–इदम् ના म् ના म રહે. सु પરમાં હોય તો त्यदा० "त्यदादीनामः" સૂત્રનું અપવાદ બાધક આ સૂત્ર છે.

વ્યા૦ (૧૩૩ થી ૧૩૬) નોટ–હલન્ત શબ્દોમ પણ દરેક શબ્દની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરીને જ सु વગેરે પ્રત્યયો લાવવા. चतुर्= ચાર (पञ्चम् = પાંચ = ષષ્–૭–વગેરે શબ્દો બહુવચનમાં ચાલે છે, માટે બહુવચનના પ્રત્યયો जस् વગેરે લાવવા. चतुर्+जस्–અનુબંધ 'ज्' નો લોપ "चतुरनडु०" સૂત્રથી चतु ના ઉકાર થકી પર आम् કરવો અનુબંધ, म् નો લોપ चतु++अस्–उ નો यण् = व् થઈ चत्वारस्, स् ના રુત્વ વિસર્ગ થઈ चत्वारः પ્ર. चतुर्+शस्, श् નો અનુબંધલોપ, स् ના રુત્વ, વિસર્ગ. चतुरः દ્વિ. चतुर्भिः તૃ. चतुर्भ्यः ચ. પં. चतुर्+आम् માં "षट्चतु०" સૂત્રથી आम् ને नुट् નો આગમ, અનુબંધલોપ–न् નો ण् થઈ चतुर्णाम्

(१३९) इदोऽय् पुंसि । ७।२।१११ । इदम इदोऽय् सौ परे पुंसि । इदम्+सु, सुलोपः, इदः अय्=अयम् । इदम्+औ त्यदाद्यत्वे (१४०) अतोगुणे । ६।१।६७ । अपदान्तादतो गुणे पररुपमेकादेशः स्यात् । वृद्धिः, इदौ । (१४१)

---

५. અહીં "अचोरहाभ्याम्" (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી ण्નું દ્વિત્વ થઈ चतुर्ण्णाम् બીજું રૂપ પણ બને છે. चतुर्+सुप्–प्नो અનુબંધલોપ "खरवसानयोः" સૂત્રથી र्નો વિસર્ગ થવા આવ્યો પરન્તુ "रोऽसुपि" સૂત્રથી ઉકાર ઇત્સંજ્ઞક રેફ ન હોવાથી વિસર્ગનો નિષેધ થયો. स् નો ष थई चतुर्षु स. ब०व० બને છે, चतुर्षुમાં પણ ઉપરના સૂત્રથી षनुं દ્વિત્વ થવા આવ્યું "शरोऽचि" (મૂળમાં નથી) તેનો નિષેધ કરે છે તેથી દ્વિત્વ થતું નથી.

(૧૩૯) અર્થ–इदम्ना इद् ભાગનો अय् આદેશ થાય. सु પરમાં હોય તો પુલ્લિગમાં.

(૧૪૦) અર્થ–પદના અન્તે નહીં રહેલા હ્રસ્વ અકારથી પર ગુણ (अ, ए, ओ) પર રહેતા પૂર્વને પરના સ્થાનમાં પરરૂપ એક આદેશ થાય, નોટ–આ સૂત્ર सु પ્રત્યય સિવાયના औ વગેરે ૨૦–પ્રત્યયો પર રહેતાં લાગે છે.

(૧૪૧) અર્થ–इदम्ના दकार नो मकार थाय વિભક્તિ પરમાં હોય તો, सर्वना० સર્વનામસંજ્ઞક હોવાથી जस् નો शी કરી, ગુણ કરવો, त्यदादेः० त्यद्, तद् વગેરે શબ્દોના સંબોધનનાં રૂપો બનતાં નથી. તેવો સ્વભાવ છે.

વ્યા૦ (૧૩૭) किम्+सु–અનુબંધલોપ "किमः कः" સૂત્રથી. किम् નો क આદેશ થઈ क+सुમાં स्ना रुत्व, વિસર્ગ થઈ कः સૂચના— औ વગેરે બધા પ્રત્યયો પર રહેતાં "किमः कः" સૂત્રથી क આદેશ કરવો.

इदमो मः । ७।२।१०९ । इदमो दस्य मः स्यात् विभक्तौ । इमौ । सर्वनामत्वात् जशः शी, गुणः । त्यदादेः सम्बोधनं नास्ति–इत्युत्सर्गः ॥

તેમજ સર્વનામ હોવાથી સર્વનામ સંજ્ઞા પ્રથમ કરવી. किम्+औ–"क" આદેશ કરી, વૃદ્ધિ થઈ कौ, किम+जस्‌માં "जसः शी" સૂત્રથી शी આદેશ, અનુબંધલોપ, क+ईમાં ગુણ ए થઈ के પ્ર. कम् कौ कान्. દ્વિ. केन काभ्याम् कैः तृ. कस्मै काभ्याम् केभ्यः च. कस्मात्+द् काभ्याम्, केभ्यः पं. कस्य कयोः केषाम् ष. कस्मिन् कयोः केषु० स. બધાં રૂપો સર્વ પ્રમાણે બનાવવાં.

વ્યા૦ (૧૩૮–૧૩૯) સૂચના = इदम् શબ્દ સર્વાદિમાં હોવાથી, પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, બાદ સર્વનામ સંજ્ઞા કરવી, "त्यदादीनामः" બધાય પ્રત્યયો પર રહેતાં લાગે છે. તે ધ્યાન રાખવું. इदम्+सु, म्‌નો "त्यदा०" સૂત્રથી अ થવા આવ્યો તેનો બાધ કરી "इदमो मः" સૂત્રથી म् નો म् જ રહ્યો, "इदोऽय्०" સૂત્રથી इदमના इद् ભાગનો अय् આદેશ કરી, વર્ણ મળતાં = अयम्+सु માં અનુબંધલોપ કરી "हल्ङ्याब्भ्यो०" સૂત્રથી स्‌નો લોપ કરી अयम्–પ્ર. એ.વ. રૂપ બને છે. इदम्+औ, म् નો अ થયા પછી "अतोगुणे०" સૂત્રથી द નો अ ને म નો જે अ તે બન્નેનું પરરૂપ થઈ इद+औ, "दश्च" સૂત્રથી द નો म થઈ, વૃદ્ધિ કરી इमौ પ્ર. દ્વિ. વ. इदम्+जस्‌માં म् નો अ, પરરૂપ એક આદેશ, इद+जस् "जसः शी" સૂત્રથી जस् નો शी, અનુબંધલોપ, "दश्च" સૂત્રથી द નો म इम+ई. ગુણ ए થઈ इमे–પ્ર. બ. વ., इदम्+अम्,માં म् નો अ, પરરૂપ એકાદેશ, "दश्च" સૂત્રથી द નો म, इम+अम् "अमिपूर्वः" સૂત્રથી પૂર્વરૂપ, इमम्, इमौ-પ્ર. દ્વિ પ્રમાણે, इदम्+शस्. અનુબંધલોપ म् નો अ, પૂર્વરૂપ. द નો म, પૂર્વસવર્ણદીર્ઘ:, = इमा ("तस्माच्छसो०" સૂત્રથી स નો न् = इमान् દ્વિતીયા.

(१४२) अनाप्यकः ।७।२।११२। ककाररहितस्य इदम्–शब्दस्य-इद्भागस्य-अन् स्यात्-अपि विभक्तौ। (टा) आ–इत्यारभ्य सुपः पकारपर्यन्तम् "आप्" प्रत्याहारः। इदम्+टा, तदाद्यत्वं पररूपञ्च–अनादेशः, इनादेशः, गुणः। अनेन। (१४३) हलि लोपः।७।२।११३। ककाररहितस्य–इदम्–शब्दस्य–इद्भागस्य लोपः स्यात्-आपि हलादौ विभक्तौ। "सुपि चे"ति दीर्घः। आभ्याम्। (१४४) नेदमदसोरकोः।७।१।११। ककाररहितयोरिदमदसो भिस ऐस न।

---

(१४२) અર્થ–કકાર વગરના इदम्ના इद् ભાગનો अन् આદેશ થાય. आप् વિભક્તિ પર રહેતાં, (टा) आ–इत्या० टा ના आ થી લઈ सुप् = સપ્તમી બ. વ.ના प् સુધી आप् પ્રત્યાહાર જાણવો.

(१४३) અર્થ–કકાર વગરના इदम्ના इद्+ભાગનો લોપ થાય. आप्=હલાદિ વિભક્તિ પરમાં હોય તો. નોટ–भ्याम् ભકારાદિ છે, અને સાતમો सुप्, આ સાત વિભક્તિઓ आपि=હલાદિ છે.

(१४४) અર્થ–કકાર વગરના इदम्, અને अदस् શબ્દના भिस् નો ऐस् થતો નથી. "बहु०" સૂત્રથી અકારનો એકાર કરવો. पञ्चन् (પાંચ) શબ્દ હમેશાં બહુવચનમાં વપરાય છે.

વ્યા૦ इदम्+टामां અનુબંધલોપ, म् નો अ, પરરૂપ, इद+आ "अनाप्यकः" સૂત્રથી કકાર વગરનો इदम् શબ્દ હોવાથી इद् નો अन्, આદેશ आ, आपि વિભક્તિ પર હોવાથી થઈ अन+आ માં "टाङसि०" સૂત્રથી टा ના आ નો ईन આદેશ થઈ "आद्गुणः" સૂત્રથી ગુણ=ए થઈ अनेन, બને છે. માટે–મૂળમાં (टा) आ इत्या० गुणः એમ લખ્યું છે. इदम्+भ्याम् (૩–૪–૫ દ્વિ. વ.)માં म् नो अ, પછી પરરૂપ, इद+भ्याम् "हलि लोप." સૂત્રથી इद्+ભાગનો લોપ, अ+भ्याम् "सुपि च"

"बहुवचने झल्येत्" इति एत्वम्, एभिः । अस्मै । एभ्यः । अस्मात् । अस्य, अनयोः २। एषाम् । अस्मिन्, पञ्चन् शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ।

સૂત્રથી अ નો દીર્ઘ=आ થઈ, आभ्याम् તૃ. ચ. પં.ના દ્વિ. વ.નાં રૂપો બને છે, અહીં **શંકા** अ–અકારાન્ત અંગ નથી કેવલ अ છે, તો "सुपि च" સૂત્રથી દીર્ઘ થશે નહીં? **જવાબ** "आद्यन्तवदेकस्मिन्" (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી અકારનો વ્યપદેશિવદ્ભાવ માનીને દીર્ઘ થાય છે. **નોટ**–એક જ પુત્ર હોય, તેમાં મોટો કયો, વચેટ કયો, નાનો કયો, તેના પ્રત્યુત્તરમાં આ જ, નાનો, આ જ મોટો, આ જ વચેટ એવો જે વ્યવહાર કરવામાં આવે છે તેને વ્યપેદેશ વ્યવહાર કહે છે.

इदम्+भिस्, म् નો અકાર, પરરૂપ, "अतोभिस०" સૂત્રથી भिस् નો ऐस् થવા આવ્યો "नेदमदसोः" સૂત્રથી કકાર વગરના इदम् શબ્દથી પર ભિસ્ હોવાથી ऐस्નો નિષેધ કર્યો. "हलि लोपः" સૂત્રથી इद्નો લોપ થઈ अ+भिस्માં "बहुवच०" સૂત્રથી अ નો ए स्ના રુત્વ, વિસર્ગ કરી एभिः તૃતીયા., इदम्+ङेમાં म् નો अ, પરરૂપ, "सर्वनाम्नः" સૂત્રથી ङे નો स्मै 'हलि लोपः" સૂત્રથી इद्નો લોપ, अस्मै, आभ्याम् તૃ દ્વિ પ્રમાણે, इदम्+भ्यस् (ચ. પં. બ. વ.) म् નો अ, પરરૂપ इद्નો લોપ, "बहुवच०" સૂત્રથી ए, स्ના રુત્વ, વિસર્ગ, एभ्यः, ચ. પં. બ. વ રૂપ બને છે. इदम्+ङसि માં म् નો अ, પરરૂપ "ङसिङ्योः" સૂત્રથી ङसि નો स्मात्, इद्નો લોપ, अस्मात्=त् નો द्. द् નો વિકલ્પે त् થઈ अस्मात् રૂપ પણ બને છે. आभ्याम्–तृ. દ્વિ. વ. પ્રમાણે-एभ्यः ચ. બ. વ. પ્રમાણે, इदम्+ङस्માં म् નો अ, પરરૂપ "टाङसिः" સૂત્રથી ङस्નો स्य, इद्નો લોપ, अस्य, ષ. એ. વ. इदम्+ओस्,માં म् નો अ, પરરૂપ, "अनाप्यकः" સૂત્રથી इद् નો अन् अन+ओस् "ओसि च" સૂત્રથી अ,

(१४५) ष्णान्ताः षट् । १।१।२४ । षान्ता नान्ता च संज्ञा षट् संज्ञा स्यात् । (१४६) षड्भ्यो लुक्। ७।१।२२ षट् संज्ञकेभ्यः जश्शसोर्लुक् स्यात् । पञ्च २ । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः । नुट्, पञ्चन्+आम्, (१४७) नोपधायाः ।

नो ए, तेनो अय, स्ना रुत्व, विसर्ग थई अनयोः ष. द्वि.., इदम्+ओस्, म् नो अ " आमि सर्वनाम्मः " सूत्रथी सुट्नो आगम, टित् होवाथी आदि, इद्+साम्.मां इद्नो लोप, अ नो ए, स नो ष थई एषाम्-ष. ब. व इदम्+ङिमां म् नो अ, ङिनो स्मिन्, इद्नो लोप करी अस्मिन् स. એ.व. अनयोः ष. द्वि-व. प्रमाणे, इदम्+सुप्-अनुबंधलोप, म् नो अ, पररूप, इद्नो लोप अ+सु, अकारनो एकार, स नो ष थई एषु-स. ब. व.नां रूपो बने छे.

(१४५) अर्थ-षकार अने नकार, जेना अन्ते छे, एवा संख्यावाचक शब्दोनी षट्संज्ञा थाय.

(१४६) अर्थ-षट् संज्ञावाळा शब्दोथी पर रहेला जस् ने शस् प्रत्ययनो लोप थाय.

(१४७) अर्थ-नकारान्त अंगनी उपधानो दीर्घ थाय, नाम् परमां होय तो.

व्या० (१४५ थी १४७) नोट-पञ्चन् शब्दनां रूपो पुं स्त्री. न. त्रणेय लिंगमां सरखां ज थाय छे. अने ते शब्द बहुवचनमां वपराय छे.

पञ्चन्+जस्, " ष्णान्ता० " सूत्रथी पञ्चन् शब्दनी षट् संज्ञा नकारान्त होवाथी करी, " षड्भ्यो० " सूत्रथी जस्, शस्नो लोप थई. न लोपः प्राति०" सूत्रथी नकारनो लोप थई पञ्च, प्र. द्वि., ब. व. पञ्चन्+भिस् उपर प्रमाणे 'न्' लोप थई, स्ना रुत्व, विसर्ग, पञ्चभिः

६।४।७। नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् नामि। नस्य लोपः। पञ्चानाम् । पञ्चसु । तत् + सु, त्यदाद्यत्वे, पररूपम् । (१४८) तदोः स सावनन्त्ययोः । ७।२।१०६ । त्यदादीनां तकार-दकारयोः-अनन्त्ययोः सः स्यात् सौ । सः, तौ, ते । यत्-

---

तृ. બ. વ. पञ्चन्+भ्यस्, ઉપર પ્રમાણે न્નો લોપ, स्,ના રુત્વ, વિસર્ગ, पञ्चभ्यः ચ. પં. બ. વ., पञ्चन्+आम् षट् સંજ્ઞા પંચન્ની કરી "षड्चतुर्भ्यश्च" સૂત્રથી नुट्નો આગમ टित् હોવાથી આદિમાં કરીને पञ्चन्+नाम्માં "नोपधायाः" સૂત્રથી चમાં રહેલા ઉપધા અકાર-નો દીર્ઘ = आ કરી, "नलोपः" સૂત્રથી न्નો લોપ કરી, पञ्चानाम् ષ. બ. વ. पञ्चन्+सुમાં અનુબંધલોપ, नકારનો લોપ, पञ्चसु. स. બ. વ. રૂપો બને છે.

નોટ—આ પ્રમાણે सप्तन् = સાત, अष्टन् = આઠ, नवन् = નવ, दशन् = દશ. શબ્દોનાં રૂપો બને છે, ને તે પણ ત્રણેય લિંગમાં સરખાં છે. અને તેમનાં રૂપો पञ्चन् પ્રમાણે સાધવાં. अष्टन् શબ્દનાં રૂપો अष्टौ–પ્ર દ્વિ अष्टाभिः तृ अष्टाभ्यः ચ પં. अष्टानाम् ષ अष्टासु સ માં વધારાનાં રૂપો બને છે.

(૧૪૮) त्यद्, तद्, વગેરે શબ્દનો અન્ત્યમાં નહીં રહેલા तકાર ને दકારનો सકાર થાય, सु પરમાં હોય તો. तत्+सु માં "त्यदादी०" સૂત્રથી त्નો અકાર "अतोगुणे" સૂત્રથી પરરૂપ કરવું.

બ્યા (૧૪૮) સૂચના—तद् શબ્દમાં "त्यदादी०" સૂત્રથી अ, "अतोगुणे"થી પરરૂપ બધા પ્રત્યયો પર રહેલા બને છે તેવી જ રીતે यद्, एतद्માં પણ ખાસ યાદ રાખવાની જરૂર છે.

तद्+सुमां "त्यदादी०" સૂત્રથી द्नो अ "अतोगुणे" સૂત્રથી પરરૂપ, "तदोः सः०" સૂત્રથી तनो स थई = स+सुમ અનુબંધલોપ,

शब्दस्य यः यौ ये । एतदशब्दस्य एषः, एतौ, एते । शेषं सर्ववत् । (१४९) ङे प्रथमयोरम् । ७।१।२८। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात् । (१५०) त्वाहौ सौ। ७।२।९४। अनयोर्मपर्यन्तस्य त्वाहौ–आदेशौ स्तः।

स्‌ना रुत्व विसर्ग थई, सः प्र. એ. व. બને છે. तद्+औ, द्‌नो अ, પરરૂપ, પછી "वृद्धिरेचि" સૂત્રથી વૃદ્ધિ औ થઈ तौ प्र. દ્વિ. દ્વિ. व. तद्+जस्, द्‌नो अ, પરરૂપ, जस्‌नो शी, અનુબંધલોપ–ગુણ, થઈ ને ते प्र. બ. व.ना રૂપો બને છે. तम् तौ तान् દ્વિ. तेन ताभ्याम् तैः तृ. तस्मै ताभ्याम् तेभ्यः ચ. तस्मात्+द् ताभ्याम् तेभ्यः પં. तस्य तयोः तेषाम् ष. तस्मिन् तयोः तेषु स. વગેરે રૂપો સર્વ પ્રમાણે કરવાં. यद्+सु માં द्‌नो अ, પરરૂપ, स्‌ना रुत्व विसर्ग કરી यः यौ ये, प्र. यम् यौ यान् દ્વિ. येन याभ्याम् यैः तृ. यस्मै याभ्याम् येभ्यः ચ. यस्मात्+द् याभ्याम् येभ्यः પં. यस्य ययोः येषाम् ष. यस्मिन् ययोः येषु स. બધાં રૂપો तद् પ્રમાણે કરવાં.

(१४९) અર્થ–युष्मद्, अस्मद्. શબ્દથી પરે ङे (ચ. એ. व.) અને પ્રથમા, દ્વિતીયા (सु–औ–जस्, अम्–औट्–शस्)ના સ્થાનમાં अम् આદેશ થાય.

(१५०) युष्मद्, अस्मद्‌ना मपर्यन्त ભાગના સ્થાનમાં त्व અને अह આદેશ થાય सु પરમાં હોય તો.

(१५१) અર્થ–युष्मद्, अस्मद्‌ना टि(अद्)ભાગનો લોપ થાય. નોટ–युष्मद्, अस्मद्‌ना અન્ત્ય द्‌नो લોપ થાય. એમ બીજો પણ અર્થ "शेषे लोपः" સૂત્રનો થાય છે.

(१५२) દ્વિવચનની ઉક્તિમાં युष्मद् ને अस्मद् ના मपर्यन्त ભાગના युव ને आव આદેશો થાય, વિભક્તિ પરમાં હોય તો.

(१५१) शेषे लोपः । ७।२।९० । एतयोष्टिलोपः । त्वम् । अहम् । (१५२) युवावौ द्विवचने । ७।२।९२ । द्वयोरुक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ । (१५३) प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । ७।२।८८ । औङ्येतयोरात्वं लोके ।

---

(१५३) औङ्=औ औट् પરમાં હોય તો, युष्मद्. ने अस्मद्ने આકારાદેશ થાય, લોકભાષામાં.

વ્યા૦ एतद् શબ્દની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, સર્વનામ સંજ્ઞા બાદ एतद्+सु, द्नो अ, પરરૂપ, " तदोः सः०" સૂત્રથી दनो स, " अादेशप्र०" સૂત્રથી सनो ष=एष+सुमां અનુબંધલોપ सूना रुत्व, विसर्ग કરી एषः एतौ, एते प्र. एतम्, एतौ, एतान् द्वि एतेन एताभ्याम् एतैः तृ. एतस्मै, एताभ्याम् एतेभ्यः च. एतस्मात्+द् एताभ्याम् एतेभ्यः ५. एतेस्य एतयोः एतेषाम् ष. एतस्मिन् एतयोः एतेषु स. રૂપો तद् પ્રમાણે કરવાં.

વ્યા૦ (१४९ थी १५१) युष्मद्+सु. अस्मद्+सु, " ङे प्रथम०" સૂત્રથી सुनो अम् " त्वाहौ०" સૂત્રથી युष्मनो त्व, अस्मनो अह, આદેશ થયા પછી त्व+अद्+अम् , अह + अद् + अम् , अचोऽन्त्यादि टि " (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી अद्ની टि સંજ્ઞા " शेषे लोपः " સૂત્રથી टि= अद्नो લોપ, " अमिपूर्वः " સૂત્રથી પૂર્વરૂપ થઈ त्वम् , अहम् , प्र. એ. વ. બને છે.

વ્યા૦ (१५२) युस्मद्+औ, अस्मद्+औ, प्र. द्वि. द्वि. व. औनो " ङे प्रथमयोः " સૂત્રથી अम् , ' युवावौ द्वि० ' સૂત્રથી युष्मनो युव, अस्मनो आव् , આદેશ થયા બાદ " अतो गुणे " સૂત્રથી બન્ને વનો अ, ने अद् ,ना અકારનો પરરૂપ થઈ=युवद्+अम् , आवद्+अम्मां " प्रथमायाश्च०" સૂત્રથી द् नो आकार, પછી " अकः सवर्णे०" સૂત્રથી દીર્ઘ=

युवाम् । आवाम् । (१५४) यूयवयौ जसि । ७।२।९३ । अनयोर्मपर्यन्तस्य । यूयम् । वयम् । (१५५) त्वमावेकवचने । ७।२।९७ । एकस्योक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ । (१५६) द्वितीयायां च । ७।२।८७ । अनयोरात्स्यात् । त्वाम् । माम् ।

युवा+अम् आवा+अम्માં " अभिपूर्वः " સૂત્રથી પૂર્વરૂપ થઈ युवाम्, आवाम्, प्र द्वि द्वि. व. બને છે.

(१५४) અર્થ–युष्मद्,ने अस्मद्ના મપર્યન્ત ભાગના यूय અને वय આદેશ થાય, जस् પરમાં હોય તો.

(१५५) અર્થ–એકવચનની ઉક્તિમાં युष्मद्ને अस्मद्ના મપર્યન્ત ભાગના त्व, ને म, આદેશ થાય, વિભક્તિ પરમાં હોય તો.

(१५६) અર્થ–युष्मद्ने अस्मद्ને આકાર આદેશ થાય, દ્વિતીયા વિભક્તિ પરમાં હોય તો.

(१५७) આ બન્ને શબ્દથી પર शस्ના સ્થાનમાં न् આદેશ થાય. (આ સૂત્ર) अम्नो બાધ કરે છે.

(१५८) અર્થ–પરને જે કાર્ય કહેવું, તે તેના આદિના સ્થાનમાં જાણવું.

(१५९) સંયોગ જેના અન્તે છે એવા પદના અન્તે રહેલા અક્ષરનો લોપ થાય.

વ્યા૦ (१५४ થી १५५) युष्मद्+जस्, अस्मद्+जस् " ङेः प्रथम० " સૂત્રથી जस्नो अम् = ' यूयवयौ० " સૂત્રથી युष्म्नो यूय, अस्म्नो वय આદેશ=यूय+अद्+अम्, वय+अद्+अम्, " शेषेलोपः " સૂત્રથી टि=अद नो લોપ " अभिपूर्वः " સૂત્રથી પૂર્વરૂપ=यूयम्, वयम्, प्र ब. व.

(१५७) शसो नः । ७।१।२९ । आभ्यां शसो नः स्यादमोपवादः । (१५८) आदेः परस्य । १।१।५४ । परस्य यद् विहितं तत् तस्यादेः, बोध्यम् । (१५९) संयोगान्तस्य लोपः । ८।२।२३ । संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् । युष्मान् । अस्मान् ॥

(१६०) योऽचि । ७।२।८९ । अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः । त्वया । मया ॥

બને છે. युष्मद्+अम्, अस्मद् अम् "ङेःप्रथम०" સૂત્રથી अम्‌નો अम् 'त्वमावेक०" સૂત્રથી युष्म्‌નો 'त्व' अस्म् 'म' આદેશ, "अतोगुणे" થી પરરૂપ त्वद्+अम्+मद्+अम्‌માં "द्वितीयायां च" સૂત્રથી द्‌નો आ, પછી સવર્ણદીર્ઘ થઈ, त्वा+अम्, मा+अम् ઉપર પ્રમાણે પૂર્વરૂપ = त्वाम्, माम् દ્વિ. એ. વ. युवाम्, आवाम् પ્રથમા દ્વિવચન પ્રમાણે, युष्मद+शस्, अस्मद+शस् "ङेःप्रथम०" સૂત્રથી शस्‌નો अम् થવા આવ્યો, તેનો બાધ કરી "शसो नः" સૂત્રથી शस्‌ના સ્થાનમાં થવા આવ્યો "आदेः परस्य" સૂત્રથી शस्‌ના આદિ श‌ના સ્થાનમાં न् થયો युष्मद्+नस्, अस्मद+नस्‌માં "द्वितीयायां च" સૂત્રથી બન્નેના द्‌નો आकार=युष्म+आ, नस् अस्म+आ नस् થયા પછી સવર્ણદીર્ઘ થઈ युष्मानस्, अस्मानस्‌-માં "संयोगा०" સૂત્રથી स्‌નો લોપ કરી युष्मान्, अस्मान् દ્વિ. બ. વ. બને છે. **શંકા** અહીં "न लोपः प्राति०" સૂત્રથી नकारनो લોપ થવો જોઈએ ? **જવાબ** पूर्वत्रासिद्धम् (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી સંયોગાન્ત સકારનો લોપ અસિદ્ધ થાય છે, માટે न् લોપ થાય નહીં.

(१६०) અર્થ– युष्मद्, અને अस्मद् શબ્દને यकार આદેશ થાય, આદેશ વગરના अजादि=સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર રહેતાં.

(१६१) युष्मदस्मदोरनादेशे । ७ । २ । ८६ । अनयो रात्स्यादनादेशे हलादौ बिभक्तौ । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः । (१६२) तुभ्यमह्यौ ङयि । ७।२ ।९५ । अनयोर्मपर्यन्तस्य । टिलोपः । तुभ्यम् । मह्यम् । (१६३) भ्यसोऽभ्यम् । ७।१।३० । आभ्याम् परस्य भ्यसोऽभ्यम् स्यात् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । (१६४) एक-

---

(૧૬૧) અર્થ—આ બન્ને શબ્દને આકાર આદેશ થાય, આદેશ વગરની હલાદિ વિભક્તિ પરમાં હોય તો.

(૧૬૨) આ બન્ને શબ્દના મપર્યન્ત ભાગનો તુભ્ય અને મહ્ય, =આદેશ થાય ङे પ્રત્યય પર રહેતાં.

(૧૬૩) આ બન્ને શબ્દથી પર આવેલા भ्यस्‌ના સ્થાનમાં अभ्यम् =આદેશ થાય.

(૧૬૪) આ બન્ને શબ્દથી પર આવેલાં ङसिના સ્થાનમાં अत् =આદેશ થાય.

વ્યા૦ (૧૬૦ થી ૧૬૪) युष्मद्+टा, अस्मद्+टा "त्वमावेक०" સૂત્રથી युष्म્નો त्व, अस्म્નો म આદેશ अद्‌ના અકારનો "अतो गुणे" સૂત્રથી પરરૂપ=त्वद्+टा, मद्+टा, ट्‌નો અનુબંધલોપ "योऽचि" સૂત્રથી બન્નેના द्‌નો य् આદેશ=વર્ણ મળતાં=त्वया, मया, તૃ. એ. વ. બને છે. युष्मद्+भ्याम्, अस्मद्+भ्याम्‌માં "युवावौ द्वि०" સૂત્રથી युष्म્નો युव, अस्म્નો आव,=આદેશ, ઉપર પ્રમાણે પરરૂપ, युवद्+भ्याम् अस्मद्+भ्याम् "युष्मदस्मदो०" સૂત્રથી બન્ને द्‌કારનો 'आ' કરી સવર્ણદીર્ઘ થઈ युवाभ्याम्, आवाभ्याम्, તૃ. ચ. પ. દ્વિ. વ. युष्मद्+भिस्, अस्मद् + भिस्‌માં ઉપર મુજબ બન્ને द्‌નો आ, સવર્ણદીર્ઘ, स्‌ના रुत्व, વિસર્ગ

वचनस्य च । ७।१।३२ । आभ्यां ङसेरत् । त्वत् । मत् ॥

(१६५) पञ्चम्या अत् । ७।१।३१ । आभ्याम् पञ्चम्या भ्यसोऽत् स्यात् । युष्मत् । अस्मत् ॥ (१६६) तवममौ ङसि । ७।२।९६ । अनयोर्मपर्यन्तस्य तव–ममो स्तो ङसि ॥

थई युष्माभिः; अस्माभिः બને છે. युष्मद्+ङे, अस्मद्+ङेમાં " ङेः प्रथम०" સૂત્રથી ङेનો अम् આદેશ = " तुभ्यमह्यौ०" સૂત્રથી युष्म्નો तुभ्य, अस्म्નો मह्य=આદેશ, तुभ्य+अद्+अम्, मह्य+अद्+अम् " शेषे लोपः" સૂત્રથી टि=अद्નો લોપ, પછી " अमि पूर्वः" સૂત્રથી પૂર્વરૂપ થઈ, तुभ्यम्, मह्यम्, ચ. એ. વ. युवाभ्याम्, आवाभ्याम् तृ. द्वि. व. પ્રમાણે युष्मद्+भ्यस्, अस्मद्+भ्यस्માં " भ्यसोऽभ्यम् " સૂત્રથી भ्यस्નો अभ्यम् =આદેશ, " शेषेलोपः " સૂત્રથી टि=अद्નો લોપ થઈ युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम् ચ. બ. વ.નાં રૂપો બને છે.

युष्मद्+ङसि, अस्मद्+ङसि " त्वमावेक०" સૂત્રથી બન્નેના મપર્યન્ત ભાગનો त्व, म= આદેશ = " शेषे लोपः " સૂત્રથી टि=अद्નો લોપ = त्व+ङसि, म+ङसि " एकवचo" સૂત્રથી બન્ને ङसिનો अत् = આદેશ. " अतोगुणे " સૂત્રથી પરરૂપ થઈ त्वत्, मत्, પં. એ. વ. (અહીં त्નો " झलांजशोऽन्ते " द्कार " वावसाने " સૂત્રથી વિકલ્પે त्, त् ન થાય ત્યારે त्वद्–मद् પણ બને છે.) युवाभ्याम्, आवाभ्याम् तृ. द्वि. व. મુજબ.

(१६५) અર્થ–આ બંને શબ્દથી પર આવેલા भ्यस् નો अत् આદેશ થાય.

(१६६) આ બંને શબ્દના મયપર્યન્ત ભાગના तव ને मम આદેશ થાય ङस् પ્રત્યય પર રહેતાં.

(१६७) युष्मदस्मद्भ्यांङसोऽश् । ७।२।९७ आभ्यां परस्य ङसोऽश् स्यात् । तव । मम । युवयोः आवयोः (१६८) साम आकम् । ७ । १ । ३३ । आभ्यां परस्य साम आकं स्यात् । युष्माकम् । अस्माकम् ।

---

(१६७) युष्मद् અને अस्मद् શબ્દથી પર આવેલા ङस् પ્રત્યયનો अश् આદેશ થાય.

(१६८) આ બન્ને શબ્દથી પર રહેલા साम् નો आकम् આદેશ થાય

વ્યા૦ (૧૬૫ થી ૧૬૮) युष्मद्+भ्यस् अस्मद्+भ्यस् માં "पञ्चाभ्या०" સૂત્રથી બન્નેના भ्यस् નો अत्=આદેશ "शेषे लोपः" સૂત્રથી टि=अद् નો લોપ=युष्मत् , अस्मत् . પ. બ. વ. અહીં (त्वद्, मद्,ની માફક त् નો द, द નો વિકલ્પે त् થઈ युष्मद् अस्मद्, પણ રૂપો બને છે.) युष्मद्+ङस् ' अस्मद्+ङस् "तवममौ०" સૂત્રથી युष्म् નો तव, अस्म् નો मम આદેશ=तव+अद्+ङस् , मम+अद्+ङस्="शेषेलोपः" સૂત્રથી टि=अद् નો લોપ "युष्मद्०" સૂત્રથી બન્નેના ङस् નો अश्= આદેશ થયો, श् નો અનુબંધલોપ, શકાર ઇત્ જતો હોવાથી "अनेकाल्शित्स०" સૂત્રથી સંપૂર્ણ ङस् ના સ્થાનમાં થઈ तव+अ, मम+अ= "अतोगुणे" સૂત્રથી પરરૂપ થઈ तव, मम, ષ. એ. વ. युष्मद्+ओस् , अस्मद्+ओस् માં બન્નેના મપર્યન્ત ભાગનો युव, आव=આદેશ થઈ= युव+अद्+ओस् , आव+अद्+ओस् માં "अतोगुणे" સૂત્રથી પૂર્વરૂપ "योऽचि" સૂત્રથી द् નો य् આદેશ, વર્ણ મળતાં स् ના રુત્વ, વિસર્ગ થઈ=युवयोः, आवयोः ષ. સ. દ્વિ. વ. બને છે. युष्मद्+आम् , अस्मद् आम् માં "शेषेलोपः" સૂત્રથી કેવલ द् નો લોપ (બીજા અર્થ પ્રમાણે) કરી, સર્વનામ સંજ્ઞા હોવાથી "आमिसर्व०" સૂત્રથી सुट्- નો આગમ, અનુબંધ લોપ, ટિત્ હોવાથી આદિ મૂકી युष्म+साम्

त्वयि । मयि । युवयोः आवयोः । युष्मासु ॥ इति हलन्ताः पुंल्लिङ्गाः ॥

॥ अथ हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

चतस्रः । चतसृणाम् । चतसृषु । "किमः कः" कादेशे स्त्रियां टाप् "हल्ङ्याभ्यो०" इति सुलोपः । का के काः । शेषं सर्ववत् (१६९) यः सौ । ७।२।११० । इदमो दस्य यः

अस्म+साम् " सामआकम् " सूत्रथी बन्नेना साम् नो आकम्=आदेश, सवर्णदीर्घ=युष्माकम्, अस्माकम्, ष. ब.नां रूपो बने छे. युष्मद्+ङि, अस्मद्+ङि " त्वमावेक०" सूत्रथी युष्म् नो त्व, अस्म् नो म=आदेश, अद् ना अ नो पररूप=त्वद्+ङि, मद्+ङि, अनुबंधलोप " योऽचि " सूत्रथी द नो य्, वर्ण मळतां त्वयि, मयि, स. ए. व. युवयोः, आवयोः ष. द्वि व. प्रमाणे, युष्मद्+सुप् अस्मद्+सुप्, प् नो अनुबंध, लोप " युष्मदस्मदो०" सूत्रथी द् नो आ, सवर्णदीर्घ थई युष्मासु, अस्मासु, सप्तमीनां रूपो बने छे.

हलन्त पुंल्लिंग शरू थया

(१६९) अर्थ–इदम् शब्दना दकारनो यकार थाय सु परमां होय तो.

व्या०–सूचना स्त्रीलिंगमां पण प्रथम दरेक शब्दनी प्रातिपदिक संज्ञा करीने ज प्रत्ययो आवे. चतुर्=जस् " त्रिचतुरोःस्त्रि०" सूत्रथी चतुर् नो चतसृ=आदेश, ज कारनो अनुबंधलोप चतसृ+अस्, ऋ कारनो यण्, पूर्वसवर्ण दीर्घ, " ऋतो ङि "थी गुण, त्रणेयनो बाध करीने

स्यात् सौ परे । इयम् । त्यदाद्यत्वम्, पररूपम्, टाप्, दस्य मः, औङ शी, गुणः । इमे । इमाः । इमाम् । अनया।

"अचिर ऋतः" સૂત્રથી ऋ નો ર્, વર્ણો મળતાં चतस्रस्. માં स् ના રુત્વ, વિસર્ગ થઈ चतस्रः=ચાર, પ્ર. દ્વિ. બ. વ. चतुर्+भिस् માં चतसृ આદેશ, सुना રુત્વ, વિસર્ગ=चतसृभिः તૃ. બ. વ. चतुर्+भ्यस्=चतसृ. આદેશ; स् ના રુત્વ, વિસર્ગ चतसृभ्यः ચ. પં. બ. વ, चतुर्+आम्= चतसृ=આદેશ, आम् ने नुट् નો આગમ થવા આવ્યો, તેનો બાધ કરીને "अचिर०" સૂત્રથી રેફ=આદેશ થવા આવ્યો (नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन મૂળમાં નથી) વાર્તિકથી પૂર્વવિપ્રતિષેધથી नुट् નો આગમ ટિત્ હોવાથી આદિમાં चतसृ+नाम् માં "नामि" સૂત્રથી દીર્ઘ થવા આવે, પણ "नतिसृचतसृ" સૂત્રથી નિષેધ, "ऋवर्णान्न०" વાર્તિકથી न् નો ण् થઈ चतसृणाम् ષ. બ. વ. चतुर्+सुप् અનુબંધલોપ, चतसृ. આદેશ, स् નો ष, થઈ चतसृषु સ. બ. વ રૂપો બને છે.

નોટ—અજન્ત સ્ત્રીલિંગમાં त्रि નો तिसृ આદેશ થઈ तिस्रः तिसृभिः, तिसृभ्यः तिसृणाम्, तिसृषु, રૂપો चतसृ પ્રમાણે થઈ શકે છે. किम्+सु "किमः कः" સૂત્રથી "क" આદેશ "अजाद्यतष्टाप्" થી टाप् પ્રત્યય અનુબંધલોપ, સવર્ણ દીર્ઘ=का+सु, અનુબંધલોપ "हल्ङ्याभ्यो०" સૂત્રથી स् નો લોપ, का પ્ર. એ. વ. બને છે. ઉપર પ્રમાણે का રૂપ કરી બાકીનાં બધાં રૂપો सर्वा પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં, का के काः પ્ર, काम् के काः દ્વિ, कया काभ्याम् काभिः તૃ, कस्यै काभ्याम् काभ्यः ચ., कस्याः काभ्याम् काभ्यः પં., कस्याः कयोः कासाम् ષ., कस्यां कयोः कासु સ., शेषं सर्वावत्=બાકીનાં सर्वा પ્રમાણે.

વ્યા૦ (૨૬૯) इदम्+सु "त्यदादीना०" સૂત્રથી म् નો "अ" થવા આવ્યો "इदमोमः" સૂત્રથી म् નો म् જ રહ્યો. "यः सौ"

हलि लोपः, आभ्याम् । आभिः । अस्यै । अस्याः २ । अनयोः २ । आसु । त्यदाद्यत्वम् , टाप् , तदोरिति सः ।

સૂત્રથી द નો य થઈ इयम्+सु=અનુબંધલોપ. "हलङ्याभ्यो०" સૂત્રથી स् નો લોપ=इयम् । इदम्+औ म् નો "त्यदादी०" સૂત્રથી अ, તેનો પરરૂપ "अजाद्यतष्टाप्" સૂત્રથી ટાપ–ટ્–પ્ અનુબંધલોપ સવર્ણ દીર્ઘ,=इदा +औ "औङ आपः" સૂત્રથી औ નો शी, અનુબંધલોપ, "दश्च" સૂત્રથી द નો म=इमा+ई–ગુણ–ए इमे, प्र. द्वि. द्वि व. इदम्+जस्–शस्, અનુબંધલોપ, म् નો अ, પરરૂપ, टाप्, સવર્ણદીર્ઘ, द નો म,=इमा+अस् , સવર્ણદીર્ઘ, स् ના રુત્વ વિસર્ગ इमाः प्र. द्वि. બ. व. इदम्+अम् , म् નો अ, પરરૂપ, टाप्. द નો म, "अमिपूर्वः "થી પૂર્વરૂપ=इमाम् , इमे, इमाः द्वि. टा થી લઈ सुप् સુધીના પ્રત્યયો પર રહેતાં. "त्यदादीना०" સૂત્રથી म् નો અકાર "अतोगुणे" સૂત્રથી પરરૂપ, टाप्. સવર્ણદીર્ઘ કરી, इदा+टा, "अनाप्यकः" સૂત્રથી इद् નો अन्=अना+टा "आङिचापः" સૂત્રથી आप् ના आ નો एકાર, ट् નો અનુબંધલોપ, ए નો अय આદેશ अनया, इदा+भ्याम् , भिस्+भ्यस् "हलिलोपः" સૂત્રથી इद् નો લોપ, आभ्याम् , तृ. च. पं द्वि. व. इदम्×भिस् અને भ्यस् માં म् નો અકાર, પરરૂપ. टाप् અનુબંધલોપ. સવર્ણદીર્ઘ થઈ इद् નો લોપ થઈ બન્ને स् ના સત્વ વિસર્ગ થઈ आभिः तृ आभ्यः च पं. ब. ङे, ङसि, ङस्. ङिમાં, ङ् નો અનુબંધલોપ, म् નો अ, તેનું પરરૂપ, टाप्, ट्, प् નો અનુબંધલોપ, સવર્ણદીર્ઘ થઈ=इदा બન્યા પછી "सर्वनाम्नः स्याट्" સૂત્રથી स्याट् નો આગમ टित् હોવાથી આદિમાં કરી, आप નો હ્રસ્વ, इद् નો લોપ થઈ, अ+स्या+ए માં વૃદ્ધિ થઈ अस्यै च० इदा+स्या+ अस्–માં હ્રસ્વ, इद् નો લોપ स दी. થઈ स् ના રુત્વ વિસર્ગ થઈ अस्याः, पं. ष. એ. व. इदा आम् માં सुट् નો આગમ टित् હોવાથી આદિમાં કરી इद् નો લોપ થઈ आसाम् ष० ब० व० इदा+ङि માં ङि નો आम् , स्याट् टित् હોવાથી આદિમાં મૂકી आप् નો હ્રસ્વ इद् નો લોપ થઈ

सा ते ताः । एवम्–एषा, "तदोरिति सः" एते, एताः। शेषं सर्वावत् ॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

सवर्णदीर्घ अस्याम्, स. એ. વ. ओस् માં इद् નો अन् થઈ "आङिचापः" સુત્રથી अना ના આકારનો ए કાર=તેનો "अय" આદેશ થઈ, स् ના रुत्व विसर्ग થઈ अनयोः ष. स. द्वि व इदा+सुप्–અનુબંધલોપ, इद् નો લોપ, आसु સપ્તમી રૂપો બને છે.

સૂચના—तद् શબ્દમાં પણ "त्यदादीनामः" સૂત્રથી द નો अ દરેક પ્રત્યયો પર રહેતાં કરવો, ને "अतोगुणे" થી પરરૂપ=બન્ને अ નો અકાર જ થાય. પછી "टाप्" કરવો ट् प् નો અનુબંધલોપ કરી, સવર્ણદીર્ઘ થાય છે. તે ખાસ ધ્યાન રાખવું. तद्+सु. द् નો अ પરરૂપ, टाप, અનુબંધલોપ ता+सु અનુબંધલોપ "तदोः सः" સુત્રથી त् નો स् "हलङ्या०" સુત્રથી स् નો લોપ सा, સુચના પ્રમાણે ता+औ, औ નો शी, અનુબંધલોપ ગુણ, ते, સુચના મુજબ ता+जस्, અનુબંધલોપ, સવર્ણદીર્ઘ, સના रुत्व વિસર્ગ, ताः પ્રથમા, બાકીના ताम्, ते ताः द्वि. तया, ताभ्याम् ताभिः तृ. तस्यै ताभ्याम् ताभ्यः च. तस्याः ताभ्याम् ताभ्यः पं. तस्याः तयोः तासाम् ष. तस्यां तयोः तासु, સપ્તમી, एवम्=આ પ્રમાણે एतद्+सु માં द् નો अ, પરરૂપ, टाप, અનુબંધલોપ, સવર્ણદીર્ઘ "तदोः सः" સુત્રથી त् નો स सु નો લોપ ઉપર મુજબ, स् નો ष થઈ एषा, एते एताः प्र. एताम्, एते एताः द्वि. एतया एताभ्याम् एताभिः तृ. एतस्यै एताभ्याम् एताभ्यः च. एतस्याः एताभ्याम् एताभ्यः पं. एतस्याः एतयोः एतासाम् ष. एतस्याम् एतयोः एतासु સપ્તમીનાં બધાં રૂપો અને यद् શબ્દના या, ये याः प्र. याम् ये याः द्वि. यया याभ्याम् याभिः तृ. यस्यै याभ्याम् याभ्यः च. यस्याः याभ्याम् याभ्यः पं. यस्याः ययोः यासाम् ष. यस्यां ययोः यासु સપ્તમીનાં રૂપો ઉપર પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં. ॥ श्रीरस्तु ॥

હલન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દો પૂરા થયા.

॥ अथ हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

चतुर्+जस्, शि, "चतुरनडुहो०" इत्याम्, चत्वारि २। चतुर्भिः। चतुर्भ्यः २। चतुर्णाम्। चतुर्षु। विभक्तेरभावान्न कादेशः, किम्, के, कानि। शेषं पुंवत्। इदम्, इमे, इमानि। शेषं पुंवत्। स्वमोर्लुक्, "न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य"-

---

હલન્ત નપુંસકલિંગ શબ્દ

વ્યા૦ સૂચના—આ પ્રકરણમાં પણ દરેક શબ્દની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, ઉપરાંત સર્વનામ સંજ્ઞક શબ્દોની સર્વનામ સંજ્ઞા કરી सु–વગેરે પ્રત્યયો લાવવા. चतुर्+जस् માં "जश्शसोः" સુત્રથી जस् નો शि, તેની "शि सर्वनाम०" સુત્રથી સર્વનામ સંજ્ઞા, અનુબંધલોપ "चतुरनडुहो०" સુત્રથી ઉકાર પછી મિત્ હોવાથી आम् કરવો=चतु+आ+इ, ઉકારનો यण्=व् થઈ વર્ણો મળતાં चत्वारि પ્ર. દ્વિ. બ. વ. चतुर्भिस् चतुर्भ्यस् માં બન્ને स् ના रुत्व, વિસર્ગ થતાં चतुर्भिः તૃ. चतुर्भ्यः ચ. પ. चतुर्×आम्માં "षड्चतुर्भ्यश्च" સૂત્રથી आम् ने नुट्નો આગમ, ટિત્ હોવાથી આદિ= चतुर्+न्+आम्, न् નો "अट्कुप्वा०" સૂત્રથી ण् થઈ વર્ણો મળતાં चतुर्णाम् ષ. चतुर् सुप्, प्-નો અનુબંધલોપ, "आदेश-प्रत्ययो०" સૂત્રથી स् નો ष् થઈ चतुर्षु સ નાં રૂપો બને છે. विभक्ते० (सु अम् વગેરે) વિભક્તિસંજ્ઞક પ્રત્યયોનો લોપ થવાથી किम् નો "क" આદેશ થતો નથી.

किम्+सु, अम्, "स्वमोर्नपुं०" સુત્રથી सु, અને अम्નો લોપ થયો "किमः कः" સુત્રથી વિભક્તિ પરમાં ન હોવાથી 'का' આદેશ થયો નહીં, किम्–પ્ર. દ્વિ. એ. વ. किम्+औमां "किमः कः" સુત્રથી क=આદેશ "नपुंसका०" સુત્રથી औनो शी, અનુબંધલોપ = क + ई, "आद्गुणः" સુત્રથી ગુણ ए=के પ્ર. દ્વિ. દ્વિ. વ. किम्+जस्, शस् =

ति नस्य लोपः । दण्डि, दण्डिनी, दण्डीनि । दण्डिना, दण्डिभ्याम्, दण्डिभिः । दण्डिने । दण्डिनः २ । दण्डिनोः २ । दण्डिनाम् । दण्डिषु । हे दण्डिन्! तत्, ते, तानि, । यत्,

---

किम्‌ના 'क', આદેશ "जश्शसो०"થી जस्, शस्‌નો शि આદેશ "नपुंसकस्य०"થી नुम्‌નો આગમ, અનુબંધલોપ, અને તે અંત્ય અચ્‌થી પર=कन्+इ "सर्वनामस्थाने०" સુત્રથી ઉપધાદીર્ઘ થઈ कानि प्र. દ્વિ. બ. વ. બને છે. केन काभ्याम् कैः વગેરે રૂપો પુંલ્લિંગ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

इदम्‌માં પણ ઉપર પ્રમાણે सु, अम्‌નો લોપ. इदम् प्र. દ્વિ. એ. વ. इदम्+औ "त्यदादीनामः"થી म् નો अ= "अतोगुणे"થી પરરૂપ, औ નો ઉપર મુજબ शी, અનુબંધલોપ= इद+इ "दश्च" સૂત્રથી द નો म, ગુણ થઈ इमे-प्र. દ્વિ. દ્વિ. વ. इदम् जस् शस्, म् નો अ, પરરૂપ, द નો म. जस्, शस्. નો शि, તેની સર્વનામસંજ્ઞા ઉપર મુજબ नुम‌નો આગમ, ઉપધા દીર્ઘ, થઈ इमानि, प्र. દ્વિ. બ. વ. બને છે. अनेन आभ्याम् एभिः વગેરે રૂપો પુંલ્લિંગ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

दण्डिन् શબ્દમાં सु, ને अम्‌નો લોપ ઉપર પ્રમાણે કરી "नलोपः" સૂત્રથી न्‌નો લોપ કરી दण्डि. प्र. દ્વિ. એ. વ. दण्डिन् औ,માં औ નો शी, ઉપર મુજબ, અનુબંધલોપ, વર્ણ મળતાં दण्डिनी. प्र. દ્વિ. દ્વિ. વ. दण्डिन् जस्‌ને शस्‌નો शि=કરી ઉપધા इ નો દીર્ઘ ई થઈ दण्डीनि प्र. દ્વિ. બ. વ. दण्डिन् टा= અનુબંધલોપ, વર્ણ મળતાં दण्डिना, ङे ङसि ङस्, ओस्, आम्, ङि આ પ્રત્યયોમાં ङकारનો અનુબંધલોપ કરી दण्डिन्‌ના न्‌કારમાં મળી જતાં, सના રૂત્વ, વિસર્ગ થઈ, दण्डिने, दण्डिनः २, दण्डिनोः २; दण्डिनाम् भ्याम्-भिस વગેરે ૭ ભકારાદિ અને सुप्, પ્રત્યય પર રહેતાં दण्डिन्‌ની પદસંજ્ઞા "स्वादिष्वसर्वनामस्थाने" સૂત્રથી કરી "न लोप०" સૂત્રથી न्‌કારનો લોપ થઈ दण्डिभ्याम्, ३ दण्डिभिः,

ये यानि । शेष पुंवत् । पयः, पयसी, पयांसि । पयसा, पयोभ्याम्, पयोभिः । पयसे, पयोभ्याम्, पयोभ्यः । पयसः २ ।

दण्डिभ्यः २, सुप्नां प्नो लोप करी, सकारनो षकार करी दण्डिषु स. हे दण्डिन्मां सुनो लोप कर्या बाद "सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः" वार्तिकथी विकल्पे न्नो लोप थतां हे दण्डिन्, हे दण्डि बे रूपो, बाकीनां प्रथमा प्रमाणे सिद्ध बने छे.

तद्+सु, अम् बन्नेनो उपर मुजब लोप (वावसाने । मूळमां नथी) सूत्रथी द् नो विकल्पे त् कार थई तत्+द्, बाकीना औ वगेरे प्रत्ययो पर रहेतां द् नो अकार, अने पररूप करी त+औ नो शी, श्नो लोप, गुण थई ते, तद्=उपर मुजब त+तस् मां शि, तेनी सर्वनाम संज्ञा, नुम् नो आगम, उपधादीर्घ, उपर प्रमाणे करी, तानि प्रथमा. ते ज रीते तद्+त्, ते, तानि द्वितीया बने छे. तेन ताभ्याम् तैः वगेरे पुंलिंग प्रमाणे रूपो सिद्ध करवां, ते ज प्रमाणे यत्+द्, ये यानि, प्र. द्वि.नां रूपो बनावी बाकीनां पुंल्लिग प्रमाणे सिद्ध करवां.

पयस्+सु, अम्–बन्नेनो उपर मुजब लोप, स्ना रुत्व विसर्ग, पयः औ नो शी, अनुबंधलोप ई वर्ण मळी जतां पयसी, पयस्+जस्, शस् , नो शि, अहीं झल्=स् होवाथी नुम् नो आगम," (सान्तमहतः संयोगस्य, मूळमां नथी) सूत्रथी, न् नी उपधानो दीर्घ थई, न् नो अनुस्वार, वर्ण मळतां पयांसि, प्र. द्वि., टा, ङे. ङसि, ङस्, ओस्, आम्, ङि ओस् आ प्रत्ययोमां ङ् नो अनुबंधलोप, सकारना रुत्व विसर्ग, वर्ण मळतां, पयसा, पयसे, पयसः २, पयसोः, पयसाम् , रूपो, भ्याम् , ३, भिस् , भ्यस् २, सुप् , आ प्रत्ययो पर रहेता स् नो रु, उ नो अनुबंध लोप, "हशि च" सूत्रथी उत्व, गुण, थई पयोभ्याम् ३, पयोभिः, पयोभ्यः २, रूपो बने छे. सुप् ना प् नो लोप, पयस् ना स् रुत्व,

पयसोः २ । पयसाम् । पयसि, पयसोः, पयस्सु ।

॥ इति हलन्तनपुंसिकलिङ्गः ॥

॥ अथाव्यय-प्रकरणम् ॥

(१७०) स्वरादिनिपातमव्ययम् । १।१।३७ । स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसञ्ज्ञाः स्युः १-स्वर्, २-अन्तर्, ३-प्रातर्, ४-पुनर्, ५-उच्चैस्, ६-नीचैस्, ७-शनैस्, ८-युगपत्, ९-पृथक्, १०-ह्यस्, ११-श्वस्, १२-सायम्,

---

વિસર્ગ, " विसर्जनीय० " સૂત્રથી વિસર્ગનો स् થઈ पयस्सु (वा शरि =મૂળમાં નથી) વિકલ્પે વિસર્ગનો વિસર્ગ રહે ત્યારે पयःसु પણ રૂપ બને છે. ॥ श्रीरस्तु ॥

હલન્ત નપુંસકલિંગ પ્રકરણ પૂરું થયું.

---

(૧૭૦) **અર્થ** - स्वर् વગેરે, અને च, वा વગેરે નિપાતોની અવ્યયસંજ્ઞા થાય.

નોટ—स्वर् વગેરે અવ્યયોની પ્રાતિપદક સંજ્ઞા કરી, सु વગેરે ૨૧ પ્રત્યયો આવે છે. પરન્તુ " अव्ययादाप् सुपः" (મૂળમાં નથી.) સૂત્રથી आप् , અને सुप् પ્રત્યાહારના सु વગેરેનો લોપ થાય છે.

અવ્યયાર્થ=(૧) સ્વર્ગ (૨) મધ્ય, વ્યવધાન (૩) સવાર (૪) ફરીથી (૫) ઊંચું, ઊંચેથી (૬) નીચું, નીચેથી (૭) ધીરે, ધીરેથી (૮) એકી સાથે (૯) જુદું, ભિન્ન (૧૦) ગઈ કાલે (૧૧) આવતી

१३–चिरम्, १४–ईषत्, १५–तूष्णीम्, १६–बहिस्, १७–स्वयम्, १८–वृथा, १९–नक्तं, २०–न, २१–वत्, (ब्राह्मणवत्) २२–तिरस्, २३-अन्तरेण, २४-शम्, २५–सहसा, २६–विना, २७–नाना, २८–स्वस्ति, २९–अलम्, ३०–मृषा-मिथ्या, ३१–मुधा, ३२–पुरा, ३३–प्राक्, ३४–मिथस्, ३५–प्रायस्, ३६–मुहुस्, ३७–साकम्, ३८–सार्धम्, ३९–नमस्, ४०–मा, इति स्वरादयः। (आकृतिगणोऽयम्) अथातश्चादयोऽन्यानि चाव्ययानि। (च, वा, ह, इत्यादिश्चादयः) ४१–एवम्, ४२–एव, ४३–नूनम्, ४४–भूयस्

કાલે (૧૨) સાંજે (૧૩) લાંબા કાળે, વિલંબથી (૧૪) થોડું, (૧૫) મૌન, ચૂપચાપ (૧૬) બહાર (૧૭) પોતે (૧૮) નકામું. વ્યર્થ (૧૯) રાત્રિ (૨૦) નહીં, નિષેધ (૨૧) જેવું, બ્રાહ્મણના જેવું (૨૨) વાંકુ, તિરસ્કાર (૨૩) વગર, રહિત (૨૪) સુખ, કલ્યાણ, શાન્તિ, (૨૫) એકદમ, વગર વિચાર્યે, તત્કાલ, (૨૬) વગર (૨૭) અનેક પ્રકારે (૨૮) કલ્યાણ, આશીર્વાદ (૨૯) બસ, પૂરતું. સમર્થ, શક્તિ (૩૦) અસત્ય, જૂઠું, (૩૨) નકામું, ફોગટ, વ્યર્થ (૩૩) પહેલાં (૩૪) પરસ્પર, અન્યોન્ય (૩૫) ઘણું કરીને, અધિક, મોટે ભાગે (૩૬) વારંવાર (૩૭–૩૮) સાથે, (૩૯) નમસ્કાર, વંદન, (૪૦) નિષેધ–इति० આ સ્વરાદિ ગણ છે. નોટ—स्वरादि=માં આદિ પરથી બીજા પણ લઈ શકાય છે. દા० कामम्=ઇચ્છા પ્રમાણે प्रकामं=ખૂબ, વધુ પ્રમાણમાં भूयस्=ફરીથી साम्प्रतम्=હમણાં, યોગ્ય, परम्=કિન્તુ, પરન્તુ साक्षात् = પ્રત્યક્ષ, વગેરે स्वरादि=આકૃતિગણ છે. તેથી બીજા પણ શબ્દો (અવ્યયો) તેમાં આવે. अथातश्चा० હવે च=વગેરે, તથા બીજા અવ્યયો બતાવે છે. (૪૧) એ પ્રમાણે (૪૨) નિશ્ચય, જરૂર (૪૩) નિશ્ચય, નક્કી (૪૪)

४५–चेत् , ४६–यावत्, ४७–तावत् , ४८–तथाहि, ४९–सुष्ठु, ५०–खलु, ५१–अकस्मात् , ५२–अग्रतः, ५३–अतः, ५४–अति, ५५–अत्र, ५६–अद्य, ५७–अधुना, ५८–अन्यत्र, ५९–अपि, ६०–अवश्यम् , ६१–सकृत् , ६२–असकृत्, ६३–आदि, ६४–इतः, ६५–इदानीम् , ६६–इह, ६७–इव ६८–उपरि, ६९–एकदा, ७०–कथम् , ७१–कदा, ७२–किम् , ७३–किञ्चित्, ७४–कुतः, ७५–कुत्र, ७६–च, ७७–ततः, ७८–तत्र, ७९–तथा, ८०–तदा, ८१–नित्यम् , ८२–पश्चात्, ८३–पुनः, ८४–अभितस्, ८५–प्रायेण, ८६ यतः, ८७–यत्र, ८८–यथा, ८९–यदा, ९०–शीघ्रम् , ९१

ફરીથી (૪૫) જો (૪૬) જ્યાં સુધી (૪૭) ત્યાં સુધી. (૪૮) જેમકે, રજૂઆતની રીતભાત (૪૯) સારું, ઠીક (૫૦) નિશ્ચય, નિષેધ, (૫૧) અચાનક (૫૨) આગળથી (૫૩) આથી, એથી, એટલા માટે, એ માટે (૫૪) અત્યંત પૂજા, અતિક્રમણ, ઉલ્લંઘન કરવું (૫૫) અહીં (૫૬) આજ, અત્યારે (૫૭) હમણાં (૫૮) બીજી જગ્યાએ (૫૯) પણ (૬૦) જરૂર (૬૧) એક વખત (૬૨) વારંવાર (૬૩) પ્રારંભ, શરૂઆત (૬૪) અહીંથી (૬૫) અત્યારે, હમણાં (૬૬) અહીં (૬૭) સરખું, માફક (૬૮) ઉપર (૬૯) એક સમય (૭૦) કેવી રીતે, કેમ (૭૧) ક્યારે (૭.) કોણ, શું (૭૩) જરા, કાંઈક (૭૪) ક્યાંથી (૭૫) ક્યાં (૭૬) અને, સમુચ્ચય (૭૭) ત્યાર પછી (૭૮) ત્યાં (૭૯) તે પ્રમાણે, તે પ્રકારે (૮૦) ત્યારે (૮૧) હંમેશાં (૮૨) પછી (૮૩) ફરીથી (૮૪) બંને બાજુથી (૮૫) ઘણું કરીને (૮૬) જ્યાં (૮૮) જેવી રીતે, જે પ્રકારે (૮૯) જ્યારે (૯૦) શ્રેષ્ઠ, સારું, (૯૧) જલ્દીથી

वरम्, ९२–सदा, ९३–सद्यः, ९४–सम्प्रति, ९५–साम्प्रतम्, ९६–सम्यक्, ९७–सहसा, ९८–सत्यम्, ९९–समन्ततः, १००–सह, १०१–अथ। अव्यय–लक्षणम्=सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु। वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ इत्यव्ययानि।

॥ अथ विभक्त्यर्थाः ॥

(१७१) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा।

---

(૯૨) હંમેશાં, નિત્ય (૯૩) તરત જ (૯૪) અત્યારે (૯૫) યોગ્ય, ઠીક, (૯૬) સારી રીતે (૯૭) એકદમ, અચાનક (૯૮) અમું સ્વીકાર કરવામાં, સત્ય, ખરું (૯૯) ચારે તરફથી (૧૦૦) સાથે (૧૦૧) આરંભ, પછી આ સિવાય બીજાં પણ અવ્યયો છે (જુઓ વૈ० સિ० कौ० અવ્યય પ્રકરણ.) इति० એ પ્રમાણે अव्ययानि=અવ્યયો બતાવ્યાં.

अव्ययનું લક્ષણ=ત્રણેય લિંગમાં, સાતેય વિભક્તિમાં, અને ત્રણેય વચનોમાં જે રૂપો બદલાતાં નથી; તેવા શબ્દોને અવ્યય કહેવાય છે. "श्रीरस्तु"

અવ્યય પ્રકરણ પૂરું થયું

---

(૧૭૧) અર્થ–नियता नियता नियमेन=उपस्थितिः यस्य सः (ષ. બ. વ.) नियतोपस्थितिकः=જે પ્રાતિપાદક=શબ્દને બોલતાં જે અર્થનું નિયમથી શંકા વગર જ્ઞાન થાય તે શબ્દના અર્થને=પ્રાતિપદિકાર્થ કહેવાય. દા–राम શબ્દના ઉચ્ચારણ કરવાથી દશરથ રાજાના પુત્ર રામચંદ્ર

२।३।४६। नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः। मात्रशब्द-स्य प्रत्येकं योगः। प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राधिक्ये परि-माणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात्। प्रातिपदिकमात्रे-उच्चैः, नीचैः, कृष्णः, श्रीः, ज्ञानम्। लिङ्गमात्रे-तटः, तटी, तटम्। परिमाणमात्रे-द्रोणो व्रीहिः। वचनं संख्या। एकः, द्वौ, बहवः।

રૂપી અર્થનું નિશ્ચય જ્ઞાન થાય છે. તેથી તે અર્થ "प्रातिपदिकार्थ" કહેવાય છે. मात्र० માત્ર શબ્દનો પ્રત્યેક શબ્દોની સાથે સંબંધ છે.

નોટ—"द्वन्द्वान्ते द्वन्द्वादौ वा श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते." દ્વન્દ્વ સમાસના અન્તે, અથવા શરૂઆતમાં સંભળાતા પદનો દરેક પદોની સાથે સંબંધ થાય છે प्रातिपादि० સૂત્રમાં દ્વન્દ્વ સમાસ છે. ને मात्र શબ્દ તેના અંતમાં છે.

(૧-૧) અર્થ—પ્રાતિપાદિકાર્થમાં જ, લિંગની અધિકતામાં જ, પરિમાણ=માપ વાચક શબ્દમાં જ અને સંખ્યા=ગણત્રીમાં જ "પ્રથમ" વિભક્તિ થાય.

વ્યા૦ (૧૭૧) प्रातिपदिकस्य-अर्थः=प्रातिपदिकार्थः स एव इति प्रातिपदिकार्थमात्रं तस्मिन् प्रातिपदिकार्थमात्रे = પ્રાતિપદિકાર્થ માત્રના ઉદાહરણો=उच्चैः=ઊંચું, नीचैः=નીચું, कृष्णः=શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા, श्रीः =લક્ષ્મી, શોભા, ज्ञानम्=જ્ઞાન=આ ઉદા૦માં ઊંચું, નીચું. વગેરે અર્થ પ્રાતિપદિકાર્થ હોવાથી "प्रातिपदि०" સૂત્રથી પ્રથમા કરી છે. ૧-૨ ઉદા૦ અવ્યય હોવાથી સુના "अव्ययादाप्०" સૂત્રથી સુનો લોપ કરી, उच्चैस्, नीचैस्ना સ્‌ના રુત્વ, વિસર્ગ. ૩-૪-ઉદા૦માં પ્રથમાનો सु, उ, નો અનુબંધલોપ, સ્‌નો રુત્વ, વિસર્ગ. ૫-ઉદા૦માં સુનો "अतोऽम्" સૂત્રથી अम् થઇ, પૂર્વરૂપ કરી મૂળમાં બતાવેલાં રૂપો બને છે.

(१७२) सम्बोधने च । २।३।४७ । प्रथमा स्यात् । हे राम ! (१७३) कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १।४।४९ । कर्तुः क्रियया-आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्म सञ्ज्ञं स्यात् । (१७४) कर्मणि द्वितीया । २।३।२ । अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं भजति ।

---

(૧૭૨) અર્થ–સંબોધનમાં પણ " પ્રથમા " થાય.

નોટ—જે શબ્દોના લિંગ હોતા નથી (અર્થાત્ અવ્યયો) અને જે શબ્દો એક જ લિંગમાં ચાલતા હોય તે प्रातिपदि૦ના ઉદાહરણો, જે શબ્દ ત્રણેય લિંગમાં ચાલતા હોય તે लिङ्गमात्रा૦ના ઉદા૦ છે, तटः, तटी, तटम् , કિનારો ત્રણેય લિંગમાં છે. તેથી તેમાં लिंगमात्राधिक्यમાં પ્રથમા. આ સૂત્રથી થઈ, તે તે રૂપો નિયમ પ્રમાણે બનાવવાં. परिमाण૦નું ઉદા૦ द्रोणः=પાંચ શેર, व्रीहिः=ડાંગર=પાંચ શેરથી માપેલી ડાંગર,માં માપવાચક द्रोण શબ્દ હોવાથી તે અર્થમાં પ્રથમા આ સૂત્રથી થઈ છે. वचनं संख्या=પ્રાચીન આચાર્યોએ વચનનો અર્થ સંખ્યા કરેલો છે. તેથી एकः=એક, द्वौ=બે, बहवः=ઘણા, સંખ્યા અર્થમાં આ સૂત્રથી પ્રથમા થઈ છે. માટે સંખ્યાવાચકનાં તે ઉદા૦ છે. અને તેનાં રૂપો ષડ્લિંગમાં સિદ્ધ કરેલાં જ છે. તે પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

વ્યા૦ (૧૭૨) हे राम=હે રામ અહીં આવો ! हे राम સંબોધન હોવાથી પ્રથમા " सम्बो०" સૂત્રથી થઈ છે. અને " एङ् ह्रस्वा०" સૂત્રથી તેનો લોપ થયેલ છે. સંબુદ્ધિના અર્થ માટે " एङ् ह्रस्वा०" સૂત્ર જુઓ.

(૧૭૩) અર્થ–કર્તાને ક્રિયા દ્વારા સંબન્ધ કરાવવા માટે અત્યન્ત જે ઇચ્છિતકારક તેની " કર્મ " સંજ્ઞા થાય.

(૧૭૪) અનુક્ત=કોઈથી ઉક્ત નહીં થયેલાં કર્મમાં દ્વિતીયા થાય.

(१७५) स्वतन्त्रः कर्ता । १।४।५४ । क्रियायां स्वातंत्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् । (१७६) साधकतमं करणं १।४।४३ । क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् । (१७७) कर्तृकरणयोः तृतीया । २।३।१८ । रामेण बाणेन हतो वाली ।

---

(१७५) અર્થ–ક્રિયામાં સ્વતન્ત્રપણાથી બોલવાની ઇચ્છાવાળા અર્થની "કર્તૃ" સંજ્ઞા થાય.

(१७६) ક્રિયાની સિદ્ધિમાં (સફળતામાં) અત્યંત ઉપકારક કારકની કરણ સંજ્ઞા થાય.

(१७७) અનુક્ત=કોઇથી ઉક્ત નહીં થયેલા કર્તા, અને કરણમાં તૃતીયા થાય.

વ્યા૦ (૧૭૩) (देवदत्तः) हरिं भजति = દેવદત્ત હરિને સેવે છે. અહીં भज् ધાતુનો કર્તા દેવદત્ત છે, તેનો ભજન ક્રિયા દ્વારા સંબન્ધ કરવા માટે ખૂબ જ ઇષ્ટ हरि છે, તેથી તેની "कर्तुरीप्सि०" સૂત્રથી 'કર્મ' સંજ્ઞા કરી પછી "कर्मणि०" સૂત્રથી हरिની દ્વિતીયા થઇ. નિયમ પ્રમાણે हरिम् રૂપ બને છે.

વ્યા૦ (૧૭૩ થી ૧૭૬) रामेण बाणेन हतो वाली=રામે બાણથી વાલી માર્યો. અહીં મારવાની ક્રિયામાં સ્વતન્ત્ર राम છે. તેથી તેની "स्वतन्त्रः०" સૂત્રથી कर्तृ=સંજ્ઞા થઇ અને મારવાની ક્રિયામાં ખૂબ જ ઉપયોગી સાધન बाण છે, તેથી તેની करण=સંજ્ઞા "साधकतमं०" સૂત્રથી થઇ. બાદ "कर्तृकरणयोः०" સૂત્રથી તૃતીયા વિભક્તિ થવાથી रामेण, અને बाणेन રૂપો, નિયમ પ્રમાણે બને છે. **નોટ**—हन्+क्त, કનો અનુબંધલોપ, કિત્ હોવાથી "अनुदात्तो०" સૂત્રથી हन्ના નકારનો લોપ થઇ हतः રૂપ બને છે. "उक्ते कर्मणि प्रथमा" ક્ત પ્રત્યયથી

(१७८) कर्मणा यमभिप्रैति सम्प्रदानम् । १।४।३२। दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानसञ्ज्ञं स्यात् । (१७९) सम्प्रदाने चतुर्थी। २।३।१३ । विप्राय गां ददाति। (१८०) नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधालं वषड्योगाच्च । २।३।१६। एभिर्योगे चतुर्थी। हरये नमः । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थस्यग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः, समर्थः, शक्त इत्यादि ।

કર્મ ઉક્ત થવાથી हत શબ્દથી પ્રથમા થઈ, हरिं भजति વગેરે પ્રયોગ-માં भजति ધાતુથી કર્તા ઉક્ત છે અને કર્મ हरिम् અનુક્ત છે તેથી તેની દ્વિતીયા થયેલી છે. તે રીતે દરેક જગ્યાએ સમજી લેવું.

(૧૭૮) અર્થ—"दा" ધાતુના કર્મની સાથે કર્તા, જેનો સંબંધ કરાવવા ઇચ્છે છે, તે કારકની સંપ્રદાન સંજ્ઞા થાય.

(૧૭૯) "सम्प्रदान" અર્થમાં ચતુર્થી વિભક્તિ થાય.

નોટ—"सम्प्रदीयते–अस्मै–इति सम्प्रदानम्" જેને કાંઈ આપ-વામાં આવે તે ચતુર્થીમાં મૂકાય.

(૧૮૦) અર્થ—नमस्. स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा, अलम्, वषट् ના યોગમાં થાય. अलमिति० અલમ્ શબ્દનો પર્યાપ્તિ અર્થ છે. તેથી તે અર્થ જણાવનારો, પ્રભુ, શક્ત, સમર્થ શબ્દોના યોગમાં પણ ચતુર્થી થાય છે.

વ્યા૦ (૧૭૮ થી ૧૮૦) ઉદા૦ विप्राय गां ददाति = રાજા બ્રાહ્મણને ગાય આપે છે. दा=ધાતુનો કર્તા રાજા, गो=ગાયરૂપી કર્મની સાથે विप्र=બ્રાહ્મણનો સંબંધ કરાવે છે. તેથી विप्र શબ્દની સંપ્રદાન સંજ્ઞા "कर्मणायमभि०" સૂત્રથી થઈ "सम्प्रदाने०" સૂત્રથી ચતુર્થી થઈને विप्राय गां ददाति બને છે. તેવી જ રીતે શ્રેષ્ઠી दीनाय वस्त्रं

(१८१) ध्रुवमपायेऽपादानम् । १।४।२४ । अपायो= विश्लेषस्तस्मिन्साध्ये यद् ध्रुवमवधिभूतं कारकं तदपादानं स्यात्। (१८२) अपादाने पञ्चमी । २।३।२८ । अपादाने पञ्चमी स्यात् । ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात् पततीत्यादि ।

ददाति, बालकेभ्यो मोदकं ददाति વગેરે પ્રયોગો સમજવા. ઉ० हरये नमः=હરિને નમસ્કાર, प्रजाभ्यः स्वस्ति=પ્રજાનું કલ્યાણ થાવ. अग्नये स्वाहा=અગ્નિને અર્પણ. ઘી, જવ, તલ, પાયસ, વગેરે અર્પણ કરવામાં स्वाहा શબ્દ વપરાય છે. पितृभ्यः स्वधा=પિતૃઓને અર્પણ, પિતૃઓને દૂધ, જવ, તલ, પુષ્પ વગેરે આપવામાં સ્વધા શબ્દ વપરાય છે. दैत्येभ्यो हरिः अलम् , प्रभु० દૈત્યોને માટે હરિ પર્યાપ્ત છે, સમર્થ છે. અહીં नमस् ના યોગમાં हरिनी " नमः स्वस्ति०" સૂત્રથી ચતુર્થી થઈ છે. તે રીતે स्वस्ति, ના યોગમાં प्रजाभ्यः, स्वाहा ના યોગમાં अग्नये માં स्वधा ના યોગમાં पितृभ्यः માં अलम् ના યોગમાં दैत्येभ्यः માં " नमः स्वस्ति०" સૂત્રથી ચતુર્થી થઈ છે, ને તે તે પ્રયોગો નિયમ પ્રમાણે બનેલા છે, તેવી જ રીતે शिवाय नम, गवे स्वस्ति, इन्द्राय स्वाहा, पितामहेभ्यः स्वाहा, दुष्टेभ्यः विष्णुः शक्तः વગેરે પ્રયોગો બનાવવા.

નોટ—नमस्० વગેરે અવ્યયો છે, સમ્પ્રદાન સંજ્ઞા કર્યા વિના તેમના યોગમાં ચતુર્થી થાય, માટે આ સૂત્ર બનાવેલું છે. अलम् શબ્દનો પર્યાપ્તિરૂપી અર્થ ન સ્વીકાર્યો હોત તો તેના યોગમાં ષષ્ઠી થઈ જાત.

(૧૮૧) અર્થ—अपाय=વિશ્લેષ=જુદું પડવું. જુદા પડવાની ક્રિયા માલૂમ પડતી હોય તો તે વસ્તુની સાથે ध्रुव=अवधि=સ્થિર હદ બતાવનારા કારકની " અપાદાન " સંજ્ઞા થાય.

(૧૮૨) અર્થ—અપાદાનમાં પંચમી વિભક્તિ થાય.

(१८३) षष्ठी शेषे । २।३।५० । कारकप्रातिपदकार्थ-व्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादि सम्बन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः ।

---

(૧૮૩) અર્થ–કારક, પ્રાતિપદિકાર્થથી ભિન્ન સ્વસ્વામિભાવાદિ સંબન્ધમાં ષષ્ઠી થાય.

વ્યા૦ (૧૮૧–૧૮૨) ઉદા૦ ग्रामात् आयाति (जनः) માણસ ગામમાંથી આવે છે. અહીં માણસને જુદા પાડવાની ક્રિયાની સ્થિર હદ બતાવનાર ગામ છે તેથી " ध्रुवमपाये०" સૂત્રથી ग्राम શબ્દ ધ્રુવ અવધિભૂતકારક હોઇ તેની अपादान સંજ્ઞા કરી " अपादाने०" સૂત્રથી તેની પંચમી થતાં તે પ્રયોગ બને છે. धावतः अश्वात् पतति=તે દોડતા ઘોડા ઉપરથી પડે છે. અહીં પડવાની ક્રિયાની હદ अश्व બતાવે છે તેથી તેની ઉપર પ્રમાણે अपादान संज्ञा થયા બાદ પંચમી થઇ છે. તેનું વિશેષણ धावतः છે. તેથી તે પણ પંચમીમાં મૂક્યો છે. આ રીતે वृक्षात् पर्णानि पतन्ति=ઝાડ ઉપરથી પાંદડાં પડે છે વગેરે પ્રયોગો સમજવા.

सूचना–यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिर्विशेष्यस्य। तल्लिङ्गं तद्वचनं सा च विभक्तिर्विशेषणस्यापि । જે લિંગ, જે વચન, જે વિભક્તિ વિશેષ્યની હોય તે લિંગ, તે વચન, તે વિભક્તિ વિશેષણની પણ મૂકાય છે. માટે धावतः પંચમીમાં મૂક્યું છે.

વ્યા૦ (૧૮૩) ઉદા૦ राज्ञः पुरुषः=રાજાનો પુરુષ, અહીં રાજા અને પુરુષના સ્વસ્વામિભાવ સંબંધ હોવાથી " षष्ठीशेषे " સૂત્રથી સ્વામિવાચક राजन् શબ્દથી ષષ્ઠી થઇ, તે પ્રયોગ બને છે, कृष्णस्य भक्तः, आम्रस्य फलं વગેરે પ્રયોગો જાણવા.

નોટ—कर्ता कर्म करणं सम्प्रदानं तथैव च। अपादानाधिकरण-मित्याहुः कारकाणि षट् ॥ કર્તા, કર્મ, કરણ, સમ્પ્રદાન, તેવી જ રીતે અપાદાન, અને અધિકરણ=આ ૭ કારક છે. षष्ठयाः कारकत्वं नास्ति

(१८४) आधारोऽधिकरणम् ।१।४।४५। कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसञ्ज्ञं स्यात्। (१८५) सप्तम्यधिकरणे च। २।३।३६ । अधिकरणे सप्तमी स्यात्,

षष्ठ्यर्थः सम्बन्धः, જુઓ મહાભાષ્ય. તેથી ષષ્ઠીનો અર્થ સંબંધ છે. उक्तादन्यः शेषः, પ્રથમા, દ્વિ. તૃ. ચ. પં.સ. ૬=વિભક્તિ કરનારાં સૂત્રો બતાવ્યાં છે, તેથી બાકી રહેલ શેષ કહેવાય, તેથી સ્વસ્વામિભાવ, જન્યજનકભાવ, અવયવઅવયવિભાવ, જ્ઞાપ્યજ્ઞાપકભાવ, વગેરે સંબંધો શેષ શબ્દથી લઈ શકાય છે. વિસ્તાર માટે જુઓ અમારું **વૈ. સિ. કૌ. કારક પ્રકરણ.**

(૧૮૪) **અર્થ**—કર્તા અને કર્મ દ્વારા કર્તા ને કર્મમાં રહેનારી ક્રિયાના આધાર=આશ્રયભૂત કારકની "अधिकरण" સંજ્ઞા થાય.

(૧૮૫) **અર્થ**—અધિકરણ અર્થમાં સપ્તમી થાય, चकारात्० સૂત્રમાં રહેલા ચકારથી દૂરાર્થક, અને સમીપાર્થ શબ્દોથી પણ સપ્તમી વિભક્તિ થાય. औपश्लेषि० (૧) ઔપશ્લેષિક=સંબંધ દ્વારા કરેલો સંયોગ (૨) વૈષયિક=વિષય દ્વારા કરેલો સંયોગ, અને (૩) અભિવ્યાપક=સર્વ જગાએ રહેલા, આ ત્રણ પ્રકારના આધાર છે.

વ્યા૦ (૧૮૪–૧૮૫) (૧) કર્તા દ્વારા ઔપ૦ આધારનું ઉદા૦ कटे आस्ते=તે સાદડી ઉપર બેઠો છે. અહીં બેસવાની ક્રિયાનો આધાર =આશ્રય कट છે. બેસનાર પુરુષ કર્તાનો=તેની સાથે સંયોગ હોવાથી, "आधारो०" સૂત્રથી कट ની અધિકરણ સંજ્ઞા થઈ "सप्तम्य०" સૂત્રથી સપ્તમી થઈને कटे आस्ते પ્રયોગ બને છે. (૨) કર્મદ્વારા ઔ. ઉદા૦ स्थाल्यां पचति, તે તપેલીમાં રાંધે છે. રાંધવાની ક્રિયાનો આધાર स्थाली છે. અને તે ચોખા (કર્મ)ની સાથે સંયોગ સંબંધ ધરાવતી હોવાથી. "आधारो०" સૂત્રથી स्थालीની અધિકરણ સંજ્ઞા "सप्तम्य०" સૂત્રથી સપ્તમી થઈ ને તે પ્રયોગ બને છે. (૩) વૈષ૦ આ૦ ઉદા૦ मोक्षे

चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यः। औपश्लेषिको, वैषयिकोऽभिव्या-पकश्चेत्याधारस्त्रिधा। कटे आस्ते। स्थाल्यां पचति। मोक्षे इच्छास्ति। सर्वस्मिन्नात्मास्ति। वनस्य दूरे, अन्तिके वा॥

॥ इति विभक्त्यर्थाः॥

॥ अथ समासप्रकरणम्॥

समसनं समासः तत्र १–प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः।

इच्छा, अस्ति=મોક્ષ વિષયક ઇચ્છા (ભક્તની) છે. અહીં ભક્તની ઇચ્છા મોક્ષ વિષયની છે. (મારો મોક્ષ થાય) તેથી તેની ઉપર પ્રમાણે પ્રમાણે અધિકરણ સંજ્ઞા, અને અધિકરણમાં સપ્તમી થઈ તે પ્રયોગ બને છે. (૪) सर्वस्मिनात्मास्ति=(અભિવ્યા૦ અ૦નું ઉદા૦) આત્મા સર્વ સ્થળે વ્યાપ્ત છે, અહીં આત્મા કર્તા છે–તે બધી જગાએ વ્યાપ્ત છે તેથી सर्व શબ્દની અધિકરણ સંજ્ઞા, અને અધિકરણમાં સપ્તમી, ઉપર મુજબ થઈ તે પ્રયોગ બને છે. दूरार्थकનું ઉદા૦ वनस्य दूरे, अन्तिके वा=વનથી દૂર, અથવા પાસે, આથી દૂર અર્થ સૂચવનાર दूर, અને પાસે, નજીક, અર્થ સૂચવનાર अन्तिक શબ્દથી (सप्तम्य०) સૂત્રમાં च શબ્દ મૂકેલો છે. તેથી, તેનાથી સપ્તમી થઈને તે પ્રયોગો બનેલા છે. "श्रीरस्तु"

કારક પ્રકરણ પૂરું થયું.

સમાસ પ્રકરણ શરૂ

(૧૮૬) અર્થ–"कडाराः कर्मधारये" સૂત્રના પહેલાં સમાસનો અધિકાર ચાલે છે.

(तत्पुरुषभेदः कर्मधारयः) २-प्रायेणान्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः। ३-प्रायेणोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः। (१८६) प्राक्कडारात्, समासः। २।१।३ । अधिकारोऽयम् । तत्पुरुषः २।१।२२ । अधिकारोऽयं प्राग्बहुव्रीहेः। (१८८) द्वितीया-श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः। २।१।२४ । द्वितीयान्तं श्रितादिभिः सुबन्तैः सह समस्यते वा, स च तत्पुरुषः। कृष्णं श्रितः (कृष्ण—अम्, श्रित—सु) कृष्णश्रितः।

---

(१८७) "બહુવ્રીહિ" સમાસના પહેલાં तत्पुरुषનો અધિકાર ચાલે છે. આ બન્ને અધિકાર સૂત્ર છે.

(૧૮૮) અર્થ—દ્વિતીયાન્ત પદનો श्रित, अतीत. વગેરે પદની સાથે વિકલ્પે સમાસ થાય છે. તે તત્પુરુષ કહેવાય છે.

વ્યા૦ समसनं• અનેક પદો ભેગાં થઈ બનેલું એક પદ. સમાસોમાં—(૧) ઉત્તર=બીજા પદનો અર્થ જેમાં મુખ્ય હોય, તેને "તત્પુરુષ" तत्पु० તત્પુરુષનો ભેદ કર્મધારય છે. (૨) મોટા ભાગે બીજા જ પદનો અર્થ જેમાં પ્રધાન હોય, તે "બહુવ્રીહિ" કહેવાય. અર્થાત્= સમાસ કરાતાં બન્ને પદોનો અર્થ ગૌણ બને, અને તે સિવાયના પદનો અર્થ મુખ્ય હોય તેને બહુવ્રીહિ સમાસ કહે છે.) (૩) ઘણું કરીને બન્ને પદોનો અર્થ જેમાં મુખ્ય=પ્રધાન હોય તે દ્વન્દ્વ સમાસ કહેવાય.

નોટ—षोढा समासाः संक्षेपादष्टाविंशतिधा पुनः। नित्यानित्यत्वयोगेन लुगलुक्त्वेन च द्विधा॥ મુખ્ય સમાસ—(૧) તત્પુરુષ (૨) કર્મધારય (૩) બહુવ્રીહિ (૪) દ્વિગુ (૫) દ્વંદ્વ (૬) અવ્યયીભાવ—એમ છ પ્રકારના છે, આમાંથી કેટલાક નિત્ય સમાસ, કેટલાક અનિત્ય સમાસો છે. અમુક—લુક્, અમુક—અલુક્—એમ તેમના બે ભેદો છે. જુઓ સમાસચક્ર૦

વ્યા૦ (૧૮૯) कृष्णं श्रितः લૌકિક વિગ્રહ છે. કૃષ્ણને આશ્રિત

(१८९) सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। २।४।७१। एतयोरवयवस्य सुपो लुक् (१९०) कर्तृकरणे कृता बहुलम्। २।१।३२ कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं समस्यते। हरिणा

રહેલો પુરુષ. कृष्ण अम्, श्रित सु, અલૌકિક વિગ્રહ છે कृष्णं = દ્વિતીયાન્ત સુબન્તનો श्रितादि સુબન્ત श्रितःની સાથે "द्वितीयाश्रिता०" સૂત્રથી સમાસ થયો "कृत्तद्धितसमा०" સૂત્રથી (કૃષ્ણ અમ, શ્રિત સુ) સમાસની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા થઈ "सुपो धातु०" સૂત્રથી સુપ્ = अम्, सु, બન્નેનો લોપ થઈ, सु લાવી તેના રુત્વ, વિસર્ગ કરી कृष्णाश्रितः રૂપ બને છે, રામ જેવાં રૂપો ચાલે છે. સ્ત્રી कृष्णंश्रिता=कृष्णश्रिता= કૃષ્ણને આશ્રિત રહેલી સ્ત્રી–રૂપો રમા પ્રમાણે कृष्णंश्रितं= कृष्णश्रितं = રૂપો જ્ઞાન પ્રમાણે ચાલે છે.

નોટ–લૌકિક વિગ્રહ=સમાસનો પ્રયોગ થઈ શકે છે. અલૌકિક વિગ્રહ=સમાસનો લોકમાં પ્રયોગ થઈ શકતો નથી-कृष्णं+श्रितः, લૌકિક, कृष्ण अम्, श्रित सु, અલૌકિક છે. તે રીતે દરેક સમાસોમાં ખાસ ધ્યાન રાખવું.

(૧૮૯) અર્થ–ધાતુ અને પ્રાતિપદિકના અવયવ सुप् પ્રત્યયનો લોપ થાય.

(૧૯૦) અર્થ–તૃતીયાન્ત કર્તા અને કરણ અર્થમાં રહેલાં પદોનો કૃદન્તપદોની સાથે बहुलं= ઘણું કરીને સમાસ થાય.

(૧૯૧) અર્થ–ચતુર્થ્યન્ત પદનો તદર્થ, અર્થ, બલિ, હિત, સુખ, રક્ષિત શબ્દોની સાથે વિકલ્પે સમાસ–થાય.

વ્યા૦ (૧૮૯–૧૯૦) हरिणा त्रातः= हरित्रातः= હરિએ બચાવ્યો. અહીં हरिणा તૃતીયાન્ત પદ કર્તાના હોવાથી અને त्रात પદ કૃદન્ત હોવાથી "कर्तृकरणे०" સૂત્રથી સમાસ થયો, समासत्वात्= સમાસ થયો હોવાથી (कृत्तद्धित०" સૂત્રથી પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરી "सुपोधातु०" સૂત્રથી सुप्=टा, सु. નો લોપ કરી-हरित्रात થયા બાદ सु લાવી અનુ-

त्रातः–हरित्रातः । नखभिन्नः–नखभिन्नः । (१९१) चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः । २ । १ । ३६ । चतुर्थ्यन्तं तदर्थार्थादिभिर्वा समस्यते ।

બંધલોપ કરી, સ્‌ના રુત્વ વિસર્ગ કરી हरित्रातः રૂપ બને છે અને તેના ત્રણેય લિંગમાં, राम, रमा, ज्ञान, પ્રમાણે રૂપો બને છે. તે રીતે नखैः भिन्नःમાં नखैः કરણમાં તૃતીયા, भिन्नः, કૃદન્ત હોવાથી ઉપર પ્રમાણે સમાસ, પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, સુપ્‌નો લોપ, सु નાં, उ નો લોપ स् નો રુત્વ વિસર્ગ=नखभिन्नः રૂપ બને છે, રૂપો ઉપર પ્રમાણે થાય છે.

નોટ—त्रैङ्-પાલને (૧-ગણ)થી કર્મણિભૂતમાં क्त-પ્રત્યય, અનુબંધ ङ નો લોપ, त्रैના એકારનો "आदेश उपदेशे०" સૂત્રથી आ, सु લાવી=त्रातः કર્મ क्त પ્રત્યયથી उक्त હોવાથી પ્રથમા અને "स्वतन्त्र०" સૂત્રથી રક્ષણ કરનારા हरिની કર્તૃ સંજ્ઞા, "कर्तृकरण०" સૂત્રથી તૃતીયા થયેલી છે. भिदिर्=द्वैधिकरणे= ભેદી નાખવું–જુદું કરવું. ૭મો ગણથી ઉપર પ્રમાણે क्त પ્રત્યય અનુબંધલોપ "रदाभ्या०" સૂત્રથી ધાતુના द्‌નો અને त બન્નેનો न થઈ भिन्नः, ભેદવામાં નખ સાધન હોવાથી "साधकतमं०" સૂત્રથી કરણસંજ્ઞા કરી. "कर्तृकरण०" સૂત્રથી તૃતીયા થયેલી છે.

વ્યા૦ (૧૯૦) यूपाय दारु=यूपदारु= યજ્ઞસ્તંભ માટે લાકડું. અહીં ચતુર્થ્યન્ત यूप છે तदर्थ= યજ્ઞસ્તંભ માટે કાષ્ઠ दारु છે. "चतुर्थीतदर्थार्थ०" સૂત્રથી બન્નેનો સમાસ વિકલ્પે થયો, સમાસ થયો હોવાથી, પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, "सुपोधातु०" સૂત્રથી ङे- सु, બન્નેનો લોપ થઈ, નપુંસકમાં सु લાવી "स्वमोर्नपुं०" સૂત્રથી તેનો લોપ કરી यूपदारु બને છે. રૂપો मधु પ્રમાણે-સમાસ ન થાય ત્યારે यूपाय दारु= વાક્ય રહે છે.

(१९२) पञ्चमी भयेन। २।१।३७। पञ्चम्यन्तं भयेन सह समस्यते। चोराद्-भयं-चोरभयम्। (१९३) षष्ठी। २।२।३७ षष्ठ्यन्तं सुबन्तेन समस्यते। राज्ञः पुरुषः=राजपुरुषः। सूर्यस्य-

---

નોટ–तस्मै अर्थः, तदर्थः= પ્રકૃતિને માટે, तदर्थ= શબ્દથી પ્રકૃતિ–વિકૃતિ ભાવ લીધેલો છે. જુઓ વૈ૦ સિ૦ કૌ૦ તત્પુરુષ પ્રકરણ. दारु=કાષ્ઠ છે, તેનો વિકાર સ્તંભ બનેલો છે–તેથી તદર્થમાં સમાસ કરવો. નહીં તો बलि, हित० વગેરે નકામા જાય.

द्विजार्थः= બ્રાહ્મણને માટે सुपः= દાળ, અહીં " अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च" વાર્તિકના સહકારથી अस्वपद=સ્વપદની સાથે નહીં તેવા अयम्= પદની સાથે द्विजाय अयम् अर्थ શબ્દ બોધકનો વિકલ્પે " चतुर्थी-तदर्थार्थ०" સૂત્રથી સમાસ પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, સુપનો લોપ, કરી विशेष्य= सुपः હોવાથી પુંલ્લિંગમાં सु લાવી, નિયમ પ્રમાણે द्विजार्थः બને છે. સ્ત્રીલિંગમાં द्विजाय इयम्= द्विजार्था यवागुः , નપું૦ द्विजाय इदम्= द्विजार्थम्, पयः વિગ્રહ કરીને રૂપો બને છે, અને તેનાં બધાં રૂપો राम, रमा, ज्ञान પ્રમાણે.

भूताय बलिः, भूतबलिः= ભૂતોને માટે બલિદાન, गवे हितं=गोहितम्= ગાયને માટે હિતકારી, गवे सुखम्= गोसुखम् , गवे रक्षितम्= गोरक्षितम् = ગાયને માટે રક્ષણ કરેલું. આ ઉદા૦માં भूत, गो વગેરે ચતુર્થ્યન્ત बलि, हित. વગેરેની સાથે " चतुर्थीतदर्थार्थ०" સૂત્રથી સમાસ કરી, પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, સુપ્નો લોપ, ઉપર મુજબ થતાં भूतबलिः વગેરે રૂપો બને છે.

(૧૯૨) અર્થ–પંચમ્યન્ત સુબન્તનો ભયાર્થક સુબન્તની સાથે સમાસ થાય છે.

(૧૯૩) અર્થ–ષષ્ઠયન્ત સુબન્તનો સુબન્તની સાથે સમાસ થાય છે.

उदयः=सूर्योदयः । क्षत्रियस्य–बलम्=क्षत्रियबलम् । (१९४) सप्तमी शौण्डैः । २।१।४० । सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सम-

(૧૯૪) અર્થ–સપ્તમ્યન્ત સુબન્તનો શૌંડાદિગણુમાં લખેલા સુબન્તની સાથે સમાસ થાય છે.

ઉ૦ (૧૯૨) चोराद् भयम्=चोरभयम्=ચોરથી ડર. અહીં પંચમ્યન્ત चोरात् નો ભયાર્થક भयम् સુબન્તની સાથે "पञ्चमी०" સૂત્રથી સમાસ થઈ, સમાસ થવાથી પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, સુપ્=ङसि=सु નો "सुपोधातु०" સૂત્રથી લોપ કર્યા બાદ सु લાવી તેનો નપુંસ૦માં "अतोऽम्" સૂત્રથી अम् થઈ, પૂર્વરૂપ થઈ चोरभयम् રૂપ બને છે. જ્ઞાન=પ્રમાણે રૂપો કરવાં.

નોટ— "भयभीतभीभिरिति वाच्यम्" જુઓ. વૈ. સિ. કૌ. તત્પુરુષ. વાર્તિકથી वृश्चिकात्भयम् = वृश्चिकभयम्, वृश्चिकात्भीतः, वृश्चिकभीतः, वृश्चिकात् भीः, वृश्चिकभीः માં પણ સમાસ થઈ, પ્રાતિપાદિક સંજ્ઞા, સુપ્નો લોપ, સુ. લાવી નિયમ પ્રમાણે ન. પું. આનાં રૂપો બની શકે છે.

ઉ૦ (૧૯૩) राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः = રાજાનો પુરુષ. અહીં ષષ્ઠયન્ત राज्ञः નો સુબન્ત पुरुषः ની સાથે "षष्ठी" સૂત્રથી સમાસ થઈ; સમાસ થવાથી પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, ઉપર પ્રમાણે सुप् ङस्, सु નો લોપ કરી. પૂર્વપદ राजन् ના न् નો "नलोपः प्राति०" સૂત્રથી न् નો લોપ કરી, सु, લાવી, અનુબંધલોપ, स् ના રુત્વ, વિસર્ગ કરી राजपुरुषः રૂપ બને છે. બધાં રૂપો રામ પ્રમાણે. सूर्यस्य उदयः=सूर्योदयः=સૂર્યનો ઉદય, क्षत्रियस्य बलम् = क्षत्रियबलम्=ક્ષત્રિયોનું બળ. બન્નેમાં ઉપર મુજબ સમાસ પ્રાતિપાદિક સંજ્ઞા, सुप् નો લોપ, सूर्य+उदय માં ગુણ=ओ થઈ सूर्योदय અહીં सु લાવી તેનો વિસર્ગ કરી सूर्योदयः બને છે. રામ

स्यते । अक्षेषु–शौण्डः=अक्षशौण्डः । (१९५) तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । २।१।५८। समानविभक्त्यन्तपद–विषयकः तत्पुरुषः कर्मधारयसञ्ज्ञः स्यात् । (१९६) विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । २।४।१७। विशेषणं समानाधिकरणेन

અને ગ્રાન પ્રમાણે અનુક્રમે રૂપો બનાવવાં.

નોટ— संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ સમાસમાં સંહિતા નિત્ય માની છે. राजन् માં न् નો લોપ પ્રત્યયલક્ષણ માનીને કરવો.

વ્યા૦ (૧૯૪) अक्षेषु शौंडः=अक्षशौंडः = પાસા રમવામાં હોંશિયાર. અહીં સપ્તમ્યન્ત अक्षेषु સુબન્તનો शौंडः સુબન્તની સાથે "सप्तमी शौण्डैः" સૂત્રથી સમાસ કરી, ઉપર પ્રમાણે, પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, સુપ્ सुप्+सु. બન્નેનો લોપ કરી. सु લાવી નિયમ પ્રમાણે अक्षशौंडः પ્રયોગ બને છે. રામ પ્રમાણે રૂપો કરવાં. તે રીતે कर्मणि-कुशलः=कर्मकुशलः વગેરે બને.

નોટ— तत्राष्टधा तत्पुरुषः–જુઓ **સમાશ્ચક્ર.** તત્પુરુષ સમાસ આઠ પ્રકારનો છે. "द्वितीया०" સૂત્રથી લઈ "सप्तमी शौण्डैः" સુધી દ્વિ. ત. તૃ. ત ચ. ત. પં. ત. ષ. ત. સ. ત. નञ्. તત્પુ. પ્ર. ત. નું ઉદા૦ अर्धम्पीप्पल्याः=अर्धपीप्पली = પીપરનો અર્ધો ભાગ, "अर्धं नपुंसकम्" સૂત્રથી સમાસ થઈ ઉપર પ્રમાણે કાર્ય કરવું. न ब्राह्मणः अब्राह्मणः, બ્રાહ્મણ જેવો, न अश्वः अनश्वः=ઘોડાના જેવો. "नञ्" સૂત્રથી સમાસ થઈ ઉપર મુજબ કાર્ય કરવું. આ રીતે ૮ પ્રકાર તત્પુરુષના છે. જુઓ **વૈ. સિ. કૌ.** તત્પુરુષ પ્રકરણ.

(૧૯૫) અર્થ–સમાન=તુલ્ય વિભક્ત્યન્ત પદો છે વિષય જેનો એવો જે તત્પુરુષ સમાસ તેની "કર્મધારય" સંજ્ઞા થાય.

विशेष्येण बहुलं समस्यते । नीलम्–उत्पलम्=नीलोत्पलम् । शुक्लः पटः=शुक्लपटः ॥ इति तत्पुरुषः ॥

---

(૧૯૬) અર્થ–વિશેષણને સમાન અધિકરણવાળા વિશેષ્યની સાથે ઘણું કરીને સમાસ થાય. (આ સમાસ કર્મધારય સમાસ કહેવાય છે.)

વ્યા. (૧૯૫-૧૯૬) नीलम्–उत्पलम्= नीलोत्पलम्= ભૂરું કમલ, शुक्लः पटः=शुक्लपटः સફેદ વસ્ત્ર. અહીં नीलम् વિશેષણને उत्पलम्= વિશેષ્યની સાથે "विशेषणं०" સૂત્રથી સમાસ થઈ, સમાસ હોવાથી પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા "सुपोधातु०" સૂત્રથી બન્નેના सुનો લોપ થઈ नीलोत्पल થી सु લાવી, તેનો अम् કરી, પૂર્વરૂપ થઈને नीलोत्पलम् પ્રયોગ બને છે. રૂપો ज्ञान જેવાં કરવાં. शुक्लः વિશેષણનો पटः વિશેષ્યની સાથે ઉપર પ્રમાણે સમાસ વગેરે દરેક કાર્ય કરી, सु લાવી. નિયમ મુજબ शुक्लपटः પ્રયોગ બને. રૂપો राम પ્રમાણે. આ રીતે પુંલ્લિંગે कृष्णसर्पः, સ્ત્રીલિંગે रक्तलता વગેરે રૂપો બનાવવાં.

નોટ–स चासौ कर्मधारयः= સમાસથકના આધારે नीलं च तत् उत्पलं च नीलोत्पलम्, शुक्लश्चासौ पटश्च शुक्लपटः, रक्ता चासौ लता च रक्तलता, આ રીતે સમાસ થઈ શકે છે. ને આ સમાસ જ યોગ્ય ગણાય.

बहुलम्=क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः, क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव विधेर्विधानं बहुला समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति । बहून् अर्थान् लातीति बहुलम्=ઘણા જ અર્થોને લાવે તેને બહુલં કહી શકાય. તે રીતે કોઈ વખત સમાસ પણ થાય નહીં. દા. ત. रामः जामदग्न्यः, અહીં સમાસ થયો નથી. જુઓ અમારું કારકપ્રકરણ. ॥ श्रीरस्तु ॥

તત્પુરુષ સમાસ પૂરો થયો.

॥ अथ बहुव्रीहिः ॥

(११७) शेषो बहुव्रीहिः । २ । २ । ३ । अधिकारोऽयम् प्राग्द्वन्द्वात् । (११८) अनेकमन्यपदार्थे । २।२।२४ । अनेकं प्रथमान्तं–अन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः

બહુવ્રીહિ સમાસ

(૧૧૭) અર્થ–આ અધિકાર સૂત્ર છે. દ્વન્દ્વ સમાસની શરૂઆત સુધી આ અધિકાર ચાલે છે.

નોટ—शेषः=उक्तादन्यः शेषः=द्वितीया श्रीतातीत० વગેરે સૂત્રોથી ત્રણ પદોનો વિશેષ સમાસ કહ્યો નથી, તેથી शेष=પ્રથમાન્ત પદો કહેવાય છે.

(૧૧૮) અર્થ–અનેક પ્રથમાન્ત પદોનો अन्य० બીજા પદના અર્થમાં વર્તમાન હોય તો તેનો વિકલ્પે સમાસ થાય, તે બહુવ્રીહિ સમાસ કહેવાય છે.

(૧૧૯) અર્થ–બહુવ્રીહિમાં નિષ્ઠા પ્રત્યયાન્ત શબ્દનો પૂર્વ=પ્રથમ પ્રયોગ થાય.

વ્યા૦ (૧૧૮) पीतानि=પીળાં–अम्बराणि=વસ્ત્રો यस्य=જેનાં છે, તે पीताम्बरः=હરિઃ વિષ્ણુ. અહીં पीतानि અને अम्बराणि બંને પ્રથમાન્ત પદોનો " अनेकमन्य०" સૂત્રથી अन्य=બીજા પદાર્થ हरिના અર્થમાં વર્તમાન હોવાથી સમાસ થયો. ' समासत्वात् ' " कृत्तद्धित०" સૂત્રથી પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા " सुपोधातु०" સૂત્રથી सुप्=બંનેના जस् નો લોપ, सु લાવી; અનુબંધલોપ, स् ના રુત્વ વિસર્ગ કરી पीताम्बरः પ્રયોગ બને છે. पठितविद्यः=જેણે વિદ્યા ભણી છે. તેવો વિદ્વાન. તૃ. બ. સ. મૂળમાં બતાવેલ છે. पठिता, ने विद्या બંને પદો પ્રથમાન્ત હોવાથી, બંને પદો વિદ્વાનરૂપી અન્ય પદાર્થમાં વર્તમાન હોવાથી " अनेकम०"

पीतानि, अम्बराणि यस्य सः पीताम्बरः । पठिता विद्या येन स पठितविद्यः । (१९९) निष्ठा । २।२।३६ । निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । योगो युक्तो येन स योगयुक्तः ॥

॥ इति बहुव्रीहिः ॥

સૂત્રથી સમાસ થયા બાદ, સુપ્ વગેરેનો લોપ ઉપર મુજબ કરી "स्त्रियाः पुंवत् भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु" (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી पठिता નો પુંવદ્ ભાવ=पठित, "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી विद्या ને હ્રસ્વ થઇ નિયમ પ્રમાણે पठितविद्यः બને છે. બંનેના રૂપો પું. राम, સ્ત્રી रमा, નપું ज्ञान પ્રમાણે કરવાં.

युक्तयोगः—જેણે યોગ જોડ્યો છે તેવો યોગી પુરુષ. અહીં युक्तः ને योगः બન્ને પ્રથમાન્ત પદો અન્ય પદાર્થ(યોગી)રૂપ અર્થમાં વર્તમાન હોવાથી "अनेकम०" સૂત્રથી સમાસ થયા બાદ ઉપર પ્રમાણે પ્રક્રિયા થતાં "निष्ठा" સૂત્રથી નિષ્ઠા પ્રત્યયાન્ત युक्तનો પ્રથમ પ્રયોગ કર્યા બાદ सु લાવીને નિયમ પ્રમાણે युक्तयोगः પ્રયોગ બને છે.

નોટ—सप्तधा च बहुव्रीहिः સાત પ્રકારનો બહુવ્રીહિ સમાસ છે. (૧) द्विपद (૨) बहुपद (૩) सहपूर्वपद (૪) संख्योत्तरपद (૫) संख्योभयपद (૬) दिगन्तराललक्षण (૭) व्यतिहारलक्षण० દ્વિપદમાં પણ प्राप्तोदकः માં દ્વિતીયા બહુવ્રીહિ, निर्जितकामःમાં તૃ. બ. दत्तसुपः માં, ચ. બ.० उद्धृतधनं, પં. બ. चक्रपाणिः ષ. બ. वीरपुरुषः સ. બ. नञ्पूर्व० अविद्यः આ પ્રયોગોમાં બહુવ્રીહિ સમાસ થયેલો છે જુઓ. સમાસચક્ર ॥ श्रीरस्तु ॥

બહુવ્રીહિ સમાસ પૂરો થયો.

॥ अथ द्वन्द्वः ॥

(२००) चार्थे द्वन्द्वः । २।२।२९। अनेकं सुबन्तमितरेतरयोगरूपे चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । मिलितानामन्वयः=इतरेतरयोगः । रामश्च लक्ष्मणश्च = रामलक्ष्मणौ (गच्छतः) (२०१) द्वन्द्वे घि । २।२।३२ । द्वन्द्वे घिसञ्ज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिहरौ । (२०२) अजाद्यदन्तम् । २ । २ । ३३ ।

---

(२००) અર્થ—અનેક સુબન્ત પદ ઇતરેતરયોગરૂપ ચના અર્થમાં વર્તમાન હોય તો તેમનો વિકલ્પે સમાસ થાય છે. અને તે द्वन्द्व સમાસ કહેવાય છે. मिलिता० મળેલાં જુદાં જુદાં પદોનો એક ક્રિયાની સાથે સંબન્ધ તેને इतरेतरयोग કહે છે.

(२०१) અર્થ—द्वन्द्व સમાસમાં घि સંજ્ઞકનો પ્રથમ પ્રયોગ થાય.

(२०२) અર્થ—अच् પ્રત્યાહારનો અક્ષર આદિમાં હોય અને હ્રસ્વ અકાર અન્તે હોય તેવા શબ્દોનો द्वन्द्व સમાસમાં પ્રથમ પ્રયોગ થાય.

નોટ—चार्थे= ચના (१) સમુચ્ચય (२) અન્વાચય (३) સમૂહ (४) ઇતરેતરયોગ, આ ચાર અર્થો છે. એકબીજાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના અનેક સ્વતંત્ર પદોનો એક ક્રિયામાં સંબન્ધ થાય તે समुच्चय કહેવાય. ઉદા० ईश्वरं गुरुं च भजस्व= ઈશ્વર અને ગુરુને સેવ, બન્ને સ્થળે એકાર્થી ભાવરૂપી સામર્થ્ય ન હોય તેને अन्वाचय. ઉદા० भिक्षाम्-अट, गां च, आनय. ભિક્ષા માટે ફરી આવ. અને ગાયને લેતો આવ. અનેક પદાર્થોનો એક સમુદાય બને ને તે નપુંસકલિંગમાં આવે તેને समुच्चय. ઉદા० संज्ञा च परिभाषा च अनयोः समाहारः= संज्ञापरिभाषम्= સંજ્ઞા ને પરિભાષાનો સમૂહ. પરસ્પર જુદા જુદા પદાર્થોનો એક ક્રિયામાં સંબન્ધ તેને इतरेतरयोग. ઉદા० रामकृष्णौ गच्छतः= રામ અને કૃષ્ણ જાય છે. જુઓ વૈ. સિ. કૌ. દ્વ દ્વ પ્રકરણ चकारबहुलो द्वन्द्वः= જેમાં ચ ઘણા આવે તેને द्वन्द्व કહે છે, જુઓ સમાસચક્ર

अजादि–अकारान्तं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ । (२०३) अल्पाच्तरम् । २।२।३४ । अल्पाच्कं द्वन्द्वे पूर्वम् । शिवकेशवौ (२०४) परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ।२।२।२६। द्वन्द्वे तत्पुरुषे च परस्येव लिङ्गं स्यात् । मयूरीकुक्कुटौ–इमौ । कुक्कुटमयूर्यौ

વ્યા૦ (૨૦૦) रामः च कृष्णः च= रामकृष्णौ. रा[illegible] (જાય છે) અહીં બન્ને પદોના "च" દ્વારા એક ક્રિયા[illegible] હો[illegible] चार्थे द्वन्द्वः સૂત્રથી ઇતરેતરયોગ વિકલ્પે સમાસ થયો. પછી પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, सुप्= બંને सुનો લોપ કરી બે હોવાથી દ્વિ. વ. औ લાવી, નિયમ પ્રમાણે वृद्धि= =औ થતાં रामकृष्णौ પ્રયોગ બને છે. તે રીતે शिवकेशवौ, पार्वतीपरमेश्वरौ રૂપો બને.

વ્યા૦ (૨૦૧) हरिः च हरः च= हरिहरौ= વિષ્ણુ ને શંકર स्तः = છે. અહીં બન્નેનો "चार्थेद्वन्द्वः" સૂત્રથી સમાસ કરી, પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, સુપ્ નો લોપ, કર્યા બાદ "द्वन्द्वेघि" સૂત્રથી घि સંજ્ઞક हरिનો જ પૂર્વ પ્રયોગ કરી. औ લાવી નિયમ પ્રમાણે हरिहरौ પ્રયોગ બને છે.

વ્યા૦ (૨૦૨) ईशः च कृष्णः च= ईशकृष्णौ= શંકર ને કૃષ્ણ (છે.) અહીં બન્નેનો ઉપર પ્રમાણે સમાસ, સુપ્નો લોપ, કર્યા બાદ "अजाद्यद०" સૂત્રથી ईश શબ્દ अच्–आदि, અને अदन्त હોવાથી પ્રથમ મૂકી, औ લાવી નિયમ પ્રમાણે ईशकृष्णौ પ્રયોગ બને છે.

(૨૦૩) અર્થ–ઓછા अच् પ્રત્યાહારના અક્ષરવાળા પદનો દ્વન્દ્વ સમાસમાં પૂર્વ પ્રયોગ થાય.

(૨૦૪) અર્થ–દ્વન્દ્વ અને તત્પુરુષ સમાસમાં પર પદના જેવું લિંગ થાય.

વ્યા૦ (૨૦૩) शिवः च केशवः च=शिवकेशवौ= શંકર ને વિષ્ણુ (છે)= અહીં બન્ને પદોનો "चार्थे द्वन्द्वः" સૂત્રથી સમાસ કરી समासत्वात् "कृत्तद्धि०" સૂત્રથી પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા "सुपोधातु०" સૂત્રથી બન્નેના सुप्= सुनो લોપ કરી "अल्पाच्०" સૂત્રથી शिवमां બે "अच्"

इमे । तत्पुरुषे यथा–चोरभयम् । (२०५) पितामात्रा । मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ मातापितरौ वा ॥ इति द्वन्द्व ॥ इति समासप्रकरणम् ॥

હોવાથી તેનો પ્રથમ પ્રયોગ થઈ, औ લાવી. નિયમ પ્રમાણે–વૃદ્ધિ થઈ શિવકેશવૌ પ્રયોગ બને છે.

વ્યા૦ (૨૦૪) मयूरी च कुक्कुटौ च= मयूरीकुक्कुटौ= ઢેલ અને કૂકડો. અહીં ઉપર પ્રમાણે સમાસ, પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, સુપ્‌નો લોપ= " परवल्लिं०" સૂત્રથી દ્વન્દ્વ સમાસ હોવાથી પર પદ कुक्कुट પુંલ્લિંગ રૂપ, औ લાવી ઉપર મુજબ થઈ मयूरीकुक्कुटौ અને તે જ રીતે कुक्कुटमयूरी માં मयूरी= સ્ત્રી હોવાથી સ્ત્રીલિંગનું લિંગ કરી, औ લાવી ई નો यण्= य् થઈ વર્ણો મળતાં, कुक्कुटमयूर्यौ પ્રયોગ બને છે. મૂળમાં પુંલ્લિંગ, અને સ્ત્રી૦ ને સૂચવતાં અનુક્રમે इमौ, ને इमे પદો મૂકેલાં છે.

तत्पु० તત્પુરુષનું ઉદા૦ " चोरभयम् " અહીં પંચમી તત્પુરુષ છે. ને ભયશબ્દ નપુંસક હોવાથી " परवल्लिं०" સૂત્રથી નપુંસકલિંગ થયું છે.

વ્યા૦ (૨૦૫) વિગ્રહ મૂળમાં બતાવેલ છે. पितरौ, અથવા मातापितरौ= માતા અને પિતા (છે) ઉપર મુજબ સમાસ, પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, सुप्‌નો લોપ થઈ " पितामात्रा " સૂત્રથી पितृ શબ્દનો વિકલ્પે શેષ રહ્યો અને બે વ્યક્તિ હોવાથી દ્વિ. व. औ લાવી, " ऋतो०" સૂત્રથી ऋનો ગુણ, રપર= अर् થઈ. " औ "માં મળતાં पितरौ, એક શેષ ન રહે ત્યારે " मातापितरौ "માં " आनङ् ऋतो द्वन्द्वे " (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી मातृ શબ્દના ऋકારને आनङ् આદેશ કર્યો છે, અનુબંધલોપ, અને ङित् હોવાથી અન્તે થઈ मातान्‌માં न्‌કારનો લોપ થઈને તે પ્રયોગ બને છે. એ પ્રમાણે દ્વન્દ્વ સમાસ પૂરો થયો ॥ શ્રીરસ્તુ ॥

સમાસ પ્રકરણ પૂરું થયું

॥ अथ तद्धिताः प्रत्ययाः ॥

(२०६) समर्थानां प्रथमाद्वा । ४।१।८२। इदं पदत्रयम् अधिक्रियते। (२०७) तस्यापत्यम् । ४।१।९२। षष्ठ्यन्तात्कृतसन्धेः समर्थाद् अपत्येऽर्थे प्रत्ययाः स्युः (२०८) अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् । ४।१।१६२ । अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् । (२०९) गर्गादिभ्यो यञ् । ४।१।१०५। गोत्रापत्ये। (२१०) तद्धितेष्वचामादेः। ७।२।११७ । ञिति

---

(૨૦૬) અર્થ-समर्थानाम्, प्रथमात्, वा-આ ત્રણ પદોનો અધિકાર ચાલે છે.

(૨૦૭) અર્થ-જેને સન્ધિકાર્ય થયેલું છે, એવા સમર્થ ષષ્ઠયન્ત પદથી અપત્ય અર્થમાં अण् વગેરે પ્રત્યયો થાય. **નોટ** अपत्य= પુત્ર અગર પુત્રી બન્ને માટે વપરાય છે.

(૨૦૮) અર્થ-અપત્યત્વથી વિવક્ષિત પૌત્ર=પુત્રનો પુત્ર વગેરેની "ગોત્ર" સંજ્ઞા થાય.

(૨૦૯) અર્થ-'ગર્ગાદિગણ"માં પઠિત શબ્દોથી "ગોત્રાપત્ય" અર્થમાં यञ् પ્રત્યય થાય,

(૨૧૦) અર્થ-ञ्કાર, અથવા णकारની ઇત્સંજ્ઞા થતી હોય તેવા પ્રત્યય (अण्, यञ्) પર રહેતાં अचोના આદિ=પ્રથમ अच्ની વૃદ્ધિ થાય.

(૨૧૧) અર્થ-દીર્ઘ ईકાર, અને તદ્ધિત પરમાં હોય તો ભસંજ્ઞક अकार, इकारનો લોપ થાય.

(૨૧૨)-અર્થ-ષષ્ઠયન્ત પદથી इदम् અર્થમાં अण् વગેરે પ્રત્યયો થાય.

વ્યાખ્યા (૨૦૬ થી ૨૧૧) गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः= ગર્ગ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ-પુત્ર, અથવા પુત્રી. અહીં गर्ग શબ્દ ષષ્ઠયન્તથી "गर्गा-

णिति च तद्धिते चामादेरचो वृद्धिः । (२११) यस्येति च । ६।४।१४८। ईकारे तद्धिते परे भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः। गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः। वत्सस्य गोत्रापत्यं वात्स्यः (सुपो लुक्) (२१२) तस्येदम् । ४।३।१२०। इन्द्रस्येदम् ऐन्द्रम् । अण् प्रत्ययः । (२१३) पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः । ४।२।२६। एते निपात्यन्ते । पितुर्भ्राता-पितृव्यः । मातुर्भ्राता-

---

दिभ्यो०" સૂત્રથી યञ् પ્રત્યય, ञ्કારનો અનુબન્ધલોપ, तद्धितान्त હોવાથી "कृत्तद्धित०" સૂત્રથી ગર્ગસ્+યની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા "सुपोधातु०" સૂત્રથી "ષષ્ઠી" ङस्નો લોપ= ગર્ગ+ય "यचिभम्" સૂત્રથી ગર્ગની ભસંજ્ઞા "यस्येति च" સૂત્રથી ગર્ગના અન્ત્ય "अ"નો લોપ "तद्धितेष्व०" સૂત્રથી ञित् પ્રત્યય પરમાં હોવાથી ગર્ગના આદિ ગના અકારની વૃદ્ધિ= આ થઈ વર્ણ મળતાં गार्ग्य,, सु, લાવી, નિયમ પ્રમાણે રુત્વ વિસર્ગ થઈ= गार्ग्यः પ્રયોગ બને છે. वत्सस्य गोत्रापत्यम् वात्स्यःમાં યञ् પ્રત્યય, પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, સુપનો લોપ, અકારનો લોપ સુ લાવી ઉપર મુજબ वात्स्यः બને છે. રૂપો બન્નેનાં राम પ્રમાણે. સ્ત્રીલિંગે, गार्गी, રૂપો नदी પ્રમાણે, નપુંસકલિંગ ज्ञान પ્રમાણે બને છે.

વ્યા૦ (૨૧૨) इन्द्रस्य इदम् ऐन्द्रम्= ઇન્દ્ર સંબન્ધી આ (હવિ છે) અહીં "तस्येदम्" સૂત્રથી अण् અનુબન્ધલોપ, પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, સુપનો લોપ, અકારનો લોપ, આદિ अच् "इ"ની વૃદ્ધિ તે ઉપર મુજબ કરી सु લાવી. તેનો अम् કરી ऐन्द्रम् બને છે.

(૨૧૩) અર્થ–પિતૃવ્ય, માતુલ, માતામહ, અને પિતામહ શબ્દો નિપાતનથી બને છે.

નોટ—જે કાર્ય સૂત્રથી ન થઈ શકે, તે કાર્ય નિપાતનથી કરવું. "अलाक्षणिकमपि किञ्चित्कार्यं निपातनात् लभ्यते–જુઓ. વૈ. સિ કૌમુદી. "ऋत्विग्दधृक्०" સૂત્ર.

मातुलः । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः “ पितुर्भ्रातरि व्यत् ” पितृव्यः । मातुः “ भ्रातरि डुलच् ” मातुलः । “मातृपितृभ्यां डामहच्” डिति टिलोपः । मातामहः । पितामहः । (२१४) ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ४।२।४३। एभ्यस्तल् । स्यात् तलन्तं स्त्रियाम् । ग्रामता । जनता ।

---

(२१४) અર્થ–ગ્રામ, જન, બન્ધુ, શબ્દથી तल् પ્રત્યય થાય.

વ્યા૦ (२१३) पितुः भ्राता=पितृव्यः= પિતાનો ભાઈ કાકા. અહીં “ पितृ શબ્દથી ભાઈના અર્થમાં यत् પ્રત્યય, અનુબંધલોપ, તદ્ધિતાન્ત હોવાથી પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, सुप् , ङस्‌નો “ सुपोधातु०” સૂત્રથી લોપ, सु લાવી-નિયમ પ્રમાણે રુત્વ, વિસર્ગ **થઈ** पितृव्यः मातुः, भ्राता=मातुलः માતાનો ભાઈ= મામા. અહીં मातृ શબ્દથી ભાઈના અર્થમાં डुलच् પ્રત્યય, અનુબંધ ड्,च्‌નો લોપ, તદ્ધિતાન્ત હોવાથી પ્રાતિપ૦, सुपनो લોપ, मातृ+डु लच्‌માં “ चुटू ” સૂત્રથી પ્રત્યયના આદિ ड्‌નો લોપ, डित् હોવાથી मातृना ऋકારનો “ टि ” લોપ, વર્ણ મળતાં मातुल= सु લાવી, નિયમાનુસાર રુત્વ, વિસર્ગ થઈ,= मातुलः मातुः पिता= मातामहः= માતાના પિતા. पितुः पिता= पितामहः= પિતાના પિતા= દાદા. અહીં मातृ, पितृ શબ્દથી “ मातृपितृभ्याम्०” સૂત્રથી પિતા અર્થમાં डामहच्= પ્રત્યય. ड, આદિ, च्-અંત્ય, બન્નેનો લોપ, मातुः आमह,, पितुः आमह, ની તદ્ધિતાન્ત માની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, “ सुपोधातु०” સૂત્રથી सुप्= ङस्‌નો લોપ કરી, ङित् હોવાથી બન્નેના टि “ ऋ ”નો લોપ, વર્ણ મળી. सु લાવી, નિયમાનુસાર રુત્વ, વિસર્ગ થઈ= मातामहः, पितामहः પ્રયોગ બને છે. राम જેવાં રૂપો કરવાં.

નોટ–डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः= ड्‌કાર ઇત= डित्‌ના સામર્થ્ય થકી ભસંજ્ઞક ન હોય તો પણ टि લોપ થાય. તેથી અહીં ऋ નો टि લોપ= डामहच् डित् હોવાથી થયેલ છે.

बन्धुता (२१५) युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च । ४।३।१ । चाच्छः । पक्षेऽण् । (२१६) आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् । ७।१।२ । प्रत्ययादेः फस्य आयन्, ढस्य एय् खस्य ईन्, छस्य ईय्, घस्य इय् स्यात् । युवयोर्युष्माकं वायं युष्मदीयः । अस्मदीयः । (२१७) तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ । ४।३।२ । युष्मदस्मदोरेतावादेशो स्तः खञि, अणि च । आदि वृद्धिः । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः ।

વ્યા૦ (૨૧૪) ग्रामाणां समूहः= ग्रामता= ગામોનો સમુદાય. અહીં "ग्रामजन०" સૂત્રથી ગ્રામ શબ્દથી तल् પ્રત્યય થયો. તદ્ધિતાન્ત હોવાથી પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા. "सुपोधातु०" સૂત્રથી सुप्= आम्નો લોપ, લ્કારનો અનુબંધલોપ "तलन्तं स्त्रियाम्" (उणादिसूत्र)થી તલ પ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીલિંગમાં ચાલે તેથી= ग्रामत શબ્દથી "अजाद्यतष्टाप्" સૂત્રથી टाप् થઈ, અનુબંધલોપ. सु લાવો, નિયમ પ્રમાણે તેનો લોપ થઈ= ग्रामता પ્રયોગ. जनानां समूहो= जनता= માણસોનો સમુદાય, बन्धूनाम् समूहो= बन्धूता= ભાઈઓનો સમુદાય. બન્ને જગાએ ઉપર મુજબ तल्, પ્રત્યય, અનુબંધલોપ, सुप्નો લોપ, સ્ત્રીલિંગ હોવાથી टाप्-અનુબંધલોપ થઈ जनता, बन्धुता, પ્રયોગો બને છે. રૂપો रमा શબ્દ પ્રમાણે ચાલે.

(૨૧૫) અર્થ–युष्मद्, અને अस्मद् શબ્દથી इदम् અર્થમાં વિકલ્પે खञ् થાય. च કારથી छ અને પક્ષમાં अण्, પ્રત્યય પણ થાય છે.

(૨૧૬) અર્થ–પ્રત્યયના આદીમાં फ, ढ्, ख्, छ्, घ् હોય તો તેમની જગાએ फ નો आयन्, ढ् નો एय्, ख् નો ईन्, छ નો ईय्, घ् નો इय् આદેશ થાય.

(૨૧૭) અર્થ–युष्मद् ને अस्मद् શબ્દના સ્થાનમાં અનુક્રમે युष्माक, अस्माक, આદેશ થાય खञ् ने अण्, પ્રત્યય પરમાં હોય તો.

आस्माकः । (२१८) तवकममकावेकवचने । ४।३।३ । एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञि अणि च ताव-

વ્યા૦ (૨૧૫ થી ૨૧૬) युवयोः अयम्=युष्मदीयः=તમારો, અહીં ઉપરની તદ્ધિત વ્યુત્પત્તિમાં "युष्मदस्म०" સૂત્રથી ચકારાત્ छ પ્રત્યય इदम् અર્થમાં થયો. "आयनेयी०" સૂત્રથી छ નો ईय् આદેશ, अ મળતાં युवयोः+ईय. તદ્ધિતાન્ત હોવાથી પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા सुप्=ओस् નો લોપ. युष्मद्+ईय, બાદ નિયમ પ્રમાણે सु, તેના રુત્વ વિસર્ગ થઈ युष्मदीयः। आवयोः अयम्=अस्मदीयः=અમારો. અહીં પણ छ પ્રત્યય, પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા વગેરે ઉપર મુજબ કાર્ય થતાં अस्मदीयः પ્રયોગ બને છે. અહીં વ્યુત્પત્તિમાં દ્વિવચનમાં શબ્દ છે. युष्माकम्, वा अस्माकम् अयम्–બ. વ. વ્યુત્પત્તિમાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ રૂપો બને છે.

વ્યા૦ (૨૧૭) ઉપર પ્રમાણે દ્વિવચન, બહુવચનની વ્યુત્પત્તિમાં "युष्मदस्म०" સૂત્રથી खञ्, પ્રત્યય આ રૂપી इदमर्थ માં થયો, અનુબંધલોપ ख् નો "आयनेयी०" સૂત્રથી ईन् અકાર મળતાં ईन, તદ્ધિતાન્ત હોવાથી પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા सुप्=ओस् નો લોપयुष्मद्+ईन માં "तस्मिन्न०" સૂત્રથી युष्माक આદેશ. "तद्धितेष्व०" સૂત્રથી આદિ अच्, यु ના ઉકારની વૃદ્ધિ=औ થઈ, "यचिभम्" સૂત્રથી ભસંજ્ઞા, "यस्येति च" સૂત્રથી अ નો લોપ, વર્ણો મળતાં यौष्माकीनથી सु લાવી નિયમ પ્રમાણે રુત્વ, વિસર્ગ થઈ "अट्कुप्वाङ्" સૂત્રથી न નો ण् કાર કરી यौष्माकीणः अस्मद् શબ્દમાં પણ ઉપર પ્રમાણે પ્રક્રિયા કરી अस्माक આદેશ, આદિ વૃદ્ધિઃ, सु લાવી, નિયમ પ્રમાણે રુત્વ, વિસર્ગ થઈ आस्माकीनः પ્રયોગ બને છે. બહુવચનની વ્યુત્પત્તિમાં युष्माकम् अयम् अस्माकम् अयम् આ વ્યુત્પત્તિમાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ રૂપ બને છે રૂપો राम જેવાં ચાલે.

(૨૧૮) અર્થ–એકવચન વાચક युष्मद्, અને अस्मद् ની જગાએ तवक, ममक=આદેશ થાય, खञ् કે अण् પ્રત્યય પરમાં હોય તો.

कीनः, तावकः । मामकीनः, मामकः । (२१९) मध्यान्मः । ४।३।८। मध्यमः। (२२०) तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः। ५।१। ११५। ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवत् अधीते। क्रिया चेदिति-किम्–गुणतुल्ये माभूत्, पुत्रेण तुल्यः स्थूलः। (२२१) तत्र

---

(२१૯) અર્થ–મધ્ય શબ્દથી જાતાદિ અર્થમાં મ પ્રત્યય થાય.

(૨૨૦) તૃતીયાન્તથી "તુલ્ય" અર્થમાં વતિ પ્રત્યય થાય. તુલ્ય-નો અર્થ જો ક્રિયા થતો હોય તો.

(૨૨૧) સપ્તમ્યન્ત અને ષષ્ઠયન્ત શબ્દથી इव=સાદૃશ્ય અર્થમાં વતિ પ્રત્યય થાય.

વ્યા૦ युवयोः अयम् यौष्माकः અહીં "युष्मदस्मदोः०" સૂત્રથી अण् પ્રત્યય, અનુબંધ લોપ તદ્ધિતાન્તની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા सुप् નો લોપ, "तस्मिन्नणि०" સૂત્રથી युष्मद् નો युष्माक આદેશ. "तद्धितेष्वचा०" સૂત્રથી આદિ यु ના ઉકારની વૃદ્ધિ='औ' થઈ यौष्मक+अ, "यचि-भम्०" સૂત્રથી અકારની ભસંજ્ઞા, "यस्येति च" સૂત્રથી अ કારનો લોપ, अण्વાળો अ મળ્યા બાદ सु, લાવી, નિયમાનુસાર રુત્વ, વિસર્ગ यौष्माकः પ્રયોગ બને છે. તે રીતે आवयोः, अस्माकं वा अयम्=आस्मा-कीनः માં ઉપર મુજબ अण् પ્રત્યય, અનુબંધ લોપ, અસ્મદ્નો अस्माक આદેશ, ભસંજ્ઞા આદિ વૃદ્ધિ आँ, વર્ણ મળતા सु, લાવી, રુત્વ, વિસર્ગ થાય છે. બંનેના રૂપો राम જેવા ચાલે ને સિદ્ધ પણ થઈ શકે છે.

વ્યા૦ तव अयम् तावकीनः, तावकः=તારો. આ એક વ. વ્યુ-ત્પત્તિમાં "यष्मदस्मदो०" સૂત્રથી खञ् પ્રત્યય અને પક્ષમાં अण् પ્રત્યય કરી, બન્નેનો અનુબંધ લોપ તદ્ધિતાન્ત માની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા सुप् નો લોપ, "तवकममका०" સૂત્રથી એકાર્થવાચી युष्मद् શબ્દનો तवक આદેશ. "तद्धितेष्व०" સૂત્રથી આદિ तकारના અકારની વૃદ્ધિ आ થઈ तावक+ख तावक+अ "आयनेयी०" સૂત્રથી ख ને ईन થઈ, ભસંજ્ઞા

तस्येव । मथुरायामिव मथुरावत् सुघ्ने प्राकारः । चैत्रस्येव=चैत्रवत्मैत्रस्य गावः।(२२२) तस्य भावस्त्वतलौ । ५।१।११९ प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः गोर्भावः–गोत्वम् । गोता ।

અને કકારના અકારનો લોપ ઉપર મુજબ થઈ, સુ લાવી નિયમાનુસાર રુત્વ, વિસર્ગ થઈ, तावकीनः, तावकः । मम अयं मामकीनः, मामकः= મારો, અહીં अस्मद् નો ममक આદેશ થઇ, બાકીની પ્રક્રિયા ઉપર મુજબ થાય છે. રૂપો राम પ્રમાણે.

વ્યા૦ (૨૧૯) मध्ये जातः मध्यमः=વચેટ – વચલો અહીં "मध्यान्मः" સૂત્રથી म પ્રત્યય जात અર્થમાં કરી, તદ્ધિતાન્ત માની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા "सुपोधातु०" સૂત્રથી सुप् ङि નો લોપ, सु, લાવી, નિયમ પ્રમાણે રુત્વ, વિસર્ગ થઈ मध्यमः રૂપ બને છે. રૂપો राम જેવાં.

વ્યા૦ (૨૨૦) ब्राह्मणवत् अधीते=બ્રાહ્મણની માફક ભણે છે. અહીં ब्राह्मणेन तुल्यम् તૃતીયાન્ત હોવાથી "तेन तुल्यं" સૂત્રથી અધ્યયન ક્રિયારૂપી સાદૃશ્ય અર્થમાં वति પ્રત્યય, અનુબંધ લોપ, તદ્ધિતાન્ત માની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા. "सुपोधातु०" સૂત્રથી सुप्=टा નો લોપ થઇ ब्राह्मणवत् બ્રાહ્મણની માફક ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર ભણે છે. જો ક્રિયાનું સાદૃશ્ય પણ ન હોય તો वति પ્રત્યય થાય નહીં તેથી पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । અહીં સ્થૂલ ગુણનું સાદૃશ્ય છે. માટે वति થયો નહીં.

વ્યા૦ (૨૨૦) मथुरायमिव, मथुरावन् स्नुघ्ने प्राकारः= મથુરામાં જેવો કિલ્લો છે તેવો સુઘ્ન દેશમાં છે. અહીં "तत्र तस्येव" સૂત્રથી इव અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત मथुरा શબ્દથી वति પ્રત્યય, અનુબંધ લોપ, તદ્ધિતાન્તમાની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, सुप् ङि નો લોપ થઈ, मथुरावत् પ્રયોગ બને છે.

(૨૨૨) અર્થ– ષષ્ઠ્યન્તથી ભાવ અર્થમાં त्व, तल्=પ્રત્યય થાય. प्रकृति० પ્રકૃતિ=મૂળ શબ્દની ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનમાં પ્રકાર=જે વિશેષણ

सान्तं क्लीबम् (२२३) यत्तदेतेभ्यः परिणामे मतुप्। ५।२।३९ यत्परिमाणमस्य यावान्। तावान्। एतावान्। (२२४) किमिदंभ्यां वो घः। ५।२।४०। आभ्याम् वतुप्, वकारस्य घश्च।

જાતિ, વગેરેને ભાવ કહે છે. દા. ત. ગોઃ=ગાય વ્યક્તિનો ભાવ= જે ધર્મ–ગો જાતિ, ગોત્વ.

(૨૨૩) અર્થ–यद्, तद्, एतद् શબ્દથી પરિણામ–માપ અર્થમાં मतुप् પ્રત્યય થાય.

(૨૨૪) किम्, અને इदम् શબ્દથી પરિમાણ=માપ અર્થમાં वतुप् થાય, અને "व" નો "घ" થાય.

વ્યા૦ (૨૨૨) चैत्रस्य इव=चैत्रवत् मैत्रस्य गावः=ચૈત્રના જેવી મૈત્રની ગાયો છે. અહીં "तत्र तस्येव" સૂત્રથી ષષ્ઠયન્ત चैत्र શબ્દથી ઇવાર્થમાં वति પ્રત્યય, અનુબંધલોપ તદ્ધિતાન્ત માની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, सुप्=ङस् નો લોપ, થઈ चैत्रवत् પ્રયોગ બને છે.

નોટ—ब्राह्मणवत्, मथुरावत्, चैत्रवत् માં वति પ્રત્યય હોવાથી "स्वरादिनिपा०" સૂત્રથી અવ્યય સંજ્ઞા, "अव्ययादाप्०" સૂત્રથી सु, વગેરે પ્રત્યયનો લોપ થાય છે, અને તે અવ્યયો કહેવાય છે.

વ્યા૦ (૨૨૨) गोः भावः गोत्वम्, गोता=ગાયનો ધર્મ–જાતિ, અહીં "तस्य भावः" સૂત્રથી ષષ્ઠયન્ત गो શબ્દથી त्व, અને तल् પ્રત્યયો, કરી, લ્ કારનો અનુબંધલોપ, તદ્ધિતાન્ત માની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, सुप्=ङस् નો લોપ "त्वान्तं०" ઉણાદિ સૂત્રથી નપુંસકલિંગ થવાથી सु લાવી, તેનો "अतोऽम्" સૂત્રથી अम् કરી, પરરૂપ એકાદેશ થઈ गोत्वम् જ્ઞાન જેવાં રૂપો છે. "तलन्तं०" ઉણાદિ સૂત્રથી સ્ત્રીલિંગ થતાં "अजाद्यतष्टाप्"

वस्य घः, घस्यइ य । (२२५) इदं किमोरीशकी। ६।३।९० । दृग्दृशवतुषु इदम ईश्, किमः किः । "यस्येति च" इति- ईकारलोपे, इयान् । कियान् । (२२६) तस्य पूरणे डट् ।

સૂત્રથી टाप् , અનુબંધલોપ, સવર્ણદીર્ઘ થઈ, सु લાવી, તેનો લોપ "हलङ्याभ्यो०" સૂત્રથી કરી ગોતા, રમા પ્રમાણે રૂપો કરવાં.

વ્યા० (२२३) यत् परिमाणम् अस्ति, अस्य, वा अस्मिन्=यावान् જેટલું. અહીં यत् શબ્દથી પરિમાણ અર્થમાં "यत्तदेतेभ्यः०" સૂત્રથી वतुप्=પ્રત્યય, અનુબંધ લોપ, તદ્ધિતાન્ત માની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, सुप् सु નો લોપ થઈ=यत्+वत् માં "आ सर्वनाम्नः" સૂત્રથી द् નો आ કરી સવર્ણદીર્ઘ થઈ=यावत्, सु લાવી "अत्वसन्तस्य चाधातोः" (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી वत् ના અકારનો દીર્ઘ "उगिदचां सर्वनाम्नः" (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી नुम् નો આગમ, उ, म् નો અનુબંધ લોપ=यावान् त् सु, માં ઉ નો અનુપંધલોપ કરી स् નો "हलङ्या०" સૂત્રથી લોપ "संयोगान्तस्य लोपः" સૂત્રથી त् નો લોપ થઈ यावान् બને છે. તે રીતે तद् परि- माणम् अस्ति अस्य, वा अस्मिन्=तावान्=તેટલું. एतत् परिमाणम् अस्ति अस्य, वा अस्मिन्=एतावान्–આટલું. त. व्यु. માં वतुप् પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, सुप् નો લોપ, द् નો આ, સવર્ણદીર્ઘ, वत् ના અકારનો દીર્ઘ, नुम् નો આગમ, અનુબંધ લોપ, સુલોપ, त् નો લોપ, વગેરે પ્રક્રિયા ઉપર પ્રમાણે કરીને તે રૂપો બને છે. પું. भगवत् શબ્દ જેવાં, સ્ત્રી- લિંગમાં तावती, यावती, एतावती, नदी પ્રમાણે, નપુંસકલિંગમાં यावत्, तावत्, एतावद्, जगत् પ્રમાણે રૂપો કરવાં.

(२२५) અર્થ–दृक्, दृश्, ને वतुप् પ્રત્યયો પરમાં આવે તો इदम् નો ईश्. ને किम् નો कि આદેશ થાય.

(२२६) અર્થ–ષષ્ઠયન્ત સંખ્યાવાચક શબ્દથી પૂરણ અર્થમાં डट् પ્રત્યય થાય.

५।२।८ एकादशानां पूरणः एकादशः ।: (२२७). नान्ताद-संख्यादेर्मट् । ५।२।४९ । डटो मडागमः । पञ्चानां पूरणः

(૨૨૭) સંખ્યા આદિમાં ન હોય તેવા ન્‌કારાન્ત સંખ્યાવાચી શબ્દોથી પર રહેલા डट् ને मट्‌નો આગમ થાય.

વ્યા૦ (૨૨૪) इदम् परिमाणम् अस्ति, अस्य= इयान्= આટલું. किम् परिमाणम् अस्ति, अस्य कियान् = કેટલું. ત. વ્યુ માં इदम् , અને किम् શબ્દથી " किमिदंभ्यां०" સૂત્રથી પરિમાણ અર્થમાં वतुप्. उ-प નો અનુબંધલોપ, તદ્ધિતાન્ત માની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, " सुपोधातु०" સૂત્રથી બન્નેના सु નો લોપ इदम्+वत् , किम्+वत्‌માં " इदंकिमोः" સૂત્રથી इदम् નો ईश्= श् નો અનુબંધલોપ શિત્ હોવાથી આખા इदम्‌ના સ્થાનમાં ई ને किम्‌ના સ્થાનમાં अनेकाल् હોવાથી कि આદેશ, બન્નેની " यचि भम् " સૂત્રથી ભસંજ્ઞા, " यस्येति च " સૂત્રથી ई, નો અને किના " इ "નો લોપ, વર્ણ મળતાં इयत् , कियत् ,માં यावान् પ્રમાણે यના આકારનો દીર્ઘ, सु પર રહેલાં કરી, सुનો લોપ, त्‌નો સંયોગાન્તલોપ થઈ इयान्, कियान् બને. રૂપો ભગવત્ પ્રમાણે પુંલ્લિંગમાં, સ્ત્રી૦માં નદી પ્રમાણે નપું. जगत् પ્રમાણે કરવાં.

વ્યા૦ (૨૨૬) ત વ્યુ મૂળમાં લખેલી છે. **एकादशः**=અગિયારમો. અહીં एकः च दश च " चार्थे द्वन्द्वः " સૂત્રથી દ્વન્દ્વ સમાસ, सुप्‌નો લોપ કરી " प्रागेकादशभ्यः " (સૂત્ર મૂળમાં નથી) સૂત્રના નિર્દેશથી एकના અકારનું આત્વ કરી; न् લોપ કરી. મૂલમાં વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે एकादश શબ્દથી " तस्य पूरणे०" સૂત્રથી डट् , ड्–ट्‌નો અનુબંધલોપ, તદ્ધિતાન્ત માની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, ઉપર પ્રમાણે सुप=आम्‌નો લોપ થઈ, एकादशन्+अमां अन्=टिनो લોપ થઈ, " श् "માં અકાર મળી જઈ सु લાવી-નિયમ પ્રમાણે રુત્વ, વિસર્ગ થઈ एकादशः બને છે.

વ્યુત્પત્તિ મૂળમાં છે. **पञ्चमः**= પાંચમો. અહીં पञ्चन् શબ્દથી " तस्य पूरणे०" સૂત્રથી डट्, અનુબંધલોપ, अ બાકી રહેલાને " नान्ता-

पञ्चमः । असंख्यादेः किम्—एकादशः । (२२८) ति विंशते-र्डिति । ६।४।१४२ । विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपो डिति परे। विंशः । (२२९) षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् । ५।२।५१

दसं०" સૂત્રથી नान्त् સંખ્યાવાચી पञ्चन्थी પર આવેલા डट् ને मट् નો આગમ ट् નો અનુબંધલોપ टित् હોવાથી આદિમાં મૂકી, म નો अ બોલવા માટે છે, तद्धितान्त માની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા. सुप=आम् નો લોપ, न्कारનો લોપ થઈ म् માં डट् નો अ મળી જતાં, सु લાવી, નિયમ પ્રમાણે रुत्व, વિસર્ગ થઈ, पञ्चमः બને, સ્ત્રી. पञ्चमी, न. पंचमम् બને.

નોટ= પૂરક અને દર્શક એમ સંખ્યાના બે પ્રકાર છે. એક, બે, ત્રણ=દર્શક છે. પહેલો, બીજો, ત્રીજો= પૂરક છે. " विंशत्याद्याः सदैकत्वे " વચન પ્રમાણે વીસથી શરૂ થતા સંખ્યાવાચક શબ્દો એકવચનમાં ચાલે છે. अष्टोत्तरशतम्= १०८ તેમાં આઠ એક પહેલો ને સોનો આંક પછી " अङ्कानां वामतो गतिः " સંસ્કૃતના નિયમ પ્રમાણે પહેલી સંખ્યા સૌથી છેલ્લી—તે રીતે ગણતરીમાં સમજવું. દા. ત. पञ्चविंशत्यधिकैकशतम्= १२५, એકસો પચીસ, તે રીતે દરેક સંખ્યામાં જાણવું.

(२२८) અર્થ—અસંજ્ઞક विंशति શબ્દના ति નો લોપ થાય डित् પ્રત્યય પર રહેતાં.

(२२९) षट्, कति, कतिपय, ને चतुर् શબ્દોને डट् પર રહેતાં थुक् નો આગમ થાય.

વ્યા૦ (२२७) **एकादशः** માં " तस्य पूरणे० " સૂત્રથી एकादशन् શબ્દથી डट् પ્રત્યય, અનુબંધલોપ, સંખ્યાવાચી एक શબ્દ આદિમાં હોવાથી " नान्तादसं० " સૂત્રથી डट् ને मट् નો આગમ ન થયો, બાકીની પ્રક્રિયા (२२६) સૂત્રની વ્યાખ્યા પ્રમાણે કરવી. માટે મૂળમાં असंख्यादेः किम्=સંખ્યા આદિમાં ન હોય તો मट्नो આગમ થાય. એમ કહેલું છે.

વ્યા૦ (२२८) विंशतीनाम् पूरणः=विंशः=વીસમો. અહીં " तस्य पूरणे० " સૂત્રથી विंशति શબ્દથી डट् પ્રત્યય કરી, અનુબંધલોપ, तद्धि-

एषां थुगागमः स्यात् डिति । षण्णां पूरणः=षष्ठः । कतिथः । कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽपि, अत एव ज्ञापकाड्डट् । कतिपयथः । चतुर्थः । (२३०) द्वेस्तीयः । ५।२।५४ । डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । (२३१) इग्यणः सम्प्रसार-

---

तान्त માની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા सुप्=आम् નો લોપ કરી, "यचि भम्" સૂત્રથી विंशति ની ભસંજ્ઞા બાદ "तिविंशतः०" સૂત્રથી ति નો લોપ, सु લાવી, નિયમાનુસાર રુત્વ, વિસર્ગ કરીને विंशः બને રૂપો राम પ્રમાણે.

વ્યા૦ (૨૨૯) षण्णां पूरणः=**षष्ठः**=છઠ્ઠો. અહીં "तस्य पूरणे०" સૂત્રથી षष् શબ્દથી डट् પ્રત્યય અનુબંધલોપ, तद्धितान्त માની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, सुप्=आम् નો લોપ થઈ, षष्+अ માં "षटकति०" સૂત્રથી षष्‌ને थुक्‌નો આગમ. અનુબંધલોપ. कित् હોવાથી અન્તમાં મૂક્યો. "षष्+थ्+अ" માં "ष्टुनाष्टुः" સૂત્રથી थ् નો ष्टुत्वથી "ठ કાર થઈ, सु લાવી, રુત્વ, વિસર્ગ કરીને षष्ठः બને. રૂપો राम જેવાં. સ્ત્રી. षष्ठी . न. षष्ठम् બને. कतीनाम् पूरणः=**कतिथः**=કેટલામો? कतिपयानां पूरणः= **कतिपयथः**=કેટલાકમો. चतुर्णाम् पूरणः **चतुर्थः**=ચોથો. ત્રણે ય જગાએ ઉપર પ્રમાણે डट्, અનુબંધ લોપ, तद्धितान्त માની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, सुप्=आम् નો લોપ थुक् નો આગમ, અનુબંધલોપ, सु લાવી, રુત્વ, વિસર્ગ થઈને રૂપો બને છે.

શંકા–कतिपय શબ્દની સંખ્યા સંજ્ઞા થતી નથી તો डट् પ્રત્યય અને थुक् નો આગમ થશે નહીં જવાબ–"षटकति०" સૂત્રમાં कतिपय શબ્દનું ગ્રહણ કરેલું છે. તેના જ્ઞાપનથી (डट्, थुक्) બન્ને થઈ શકે છે.

(૨૩૦) ષષ્ઠયન્ત द्वि શબ્દથી પૂરણ અર્થમાં तीय પ્રત્યય થાય. डटो० डट्‌નો અપવાદ છે.

(૨૩૧) અર્થ–यण्‌ના સ્થાનમાં કરાતો જે इक्, તેની સમ્પ્રસારણ સંજ્ઞા થાય.

णम् । १।१।४५ । यणः स्थाने प्रयुज्यमान इक् सम्प्रसारण-सञ्ज्ञः स्यात्। (२३२) सम्प्रसारणाच्च। ६।१।१०८।सम्प्र-सारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । (२३३) त्रेः सम्प्रसारणं च । ५।२।५५ । तीयप्रत्यये रेफस्य ऋ, इकारस्य पूर्वरूपम्, तृतीयः ॥

---

(२३२) संप्रसारणथी अच् परमां आवे तो ते बन्नेनो पररूप एक आदेश थाय.

(२३३) षष्ठयन्त त्रि शब्दथी पूरण अर्थमां तीय प्रत्यय थाय, अने तीय प्रत्यय परमां आवे तो त्रि शब्दनुं सम्प्रसारण थाय. रेफस्य० रेफनो ऋ, थई इकारनुं पूर्वरूप थाय.

व्या० (२३०) द्वयोः पूरणः **द्वितीयः**= बीजो. त. व्यु.मां द्वि शब्दथी "तस्य पूरणे०" सूत्रथी डट् थवा आव्यो तेनो अपवाद= बाध करीने "द्वेस्तीयः" सूत्रथी तीय प्रत्यय थयो. तद्धितान्त मानी प्राति-पदिकसंज्ञा "सुपोधातु०" सूत्रथी सुप्= अस्नो लोप. सु लावी, अनु-बंधलोप करी, सूना रुत्व, विसर्ग थई द्वितीयः बने. रूपो पु. राम, स्त्री. रमा, न. ज्ञान जेवां बने.

व्या० (२३१ थी २३३) त्रयाणां पूरकः **तृतीयः**= त्रीजो त. व्यु.मां त्रि शब्दथी डट् उपर मुजब थवा आव्यो. तेनो बाध करी "त्रेः सम्प्रसा०" सूत्रथी पूरण अर्थमां तीय प्रत्यय थयो. अने त्रिना रेफनुं सम्प्रसारण= "ऋ त्+ऋ+इ+आम्+तीय 'मां "इग्यणः स०" सूत्रथी यण्=रेफना स्थानमां थयेला ऋनी सम्प्रसारण संज्ञा= "सम्प्र-सारणाच्च" सूत्रथी ऋ अने इनो पूर्वरूप ऋ= एकादेश थई, तृमां मळतां तृ+आम्+तीयनी तद्धितान्त मानी प्रातिपदिकसंज्ञा "कृत्तद्धित०" सूत्रथी करी सुप्= आम्नो लोप थई, सु, लावी अनुबंधलोप करी, सूना रुत्व, विसर्ग करी तृतीयः बने. रूपो पु. राम, स्त्री. तृतीया, रमा, न. तृतीयम्, ज्ञान प्रमाणे करवां.

॥ अथ प्राग्दिशीयप्रत्ययाः ॥

(२३४) प्राग्दिशो विभक्तिः । ५।३।१ । दिग्शब्देभ्यः इत्यतः प्राग् वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः विभक्तिसंज्ञा स्युः । (२३५) पञ्चम्यास्तसिल् । ५।३।७ । पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् वा स्यात् । किम्, ङसि + तस्, सुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुक्। (२३६) कुतिहोः। ७।२।१०४। किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः । कस्मात् = कुतः । (२३७) इदम इश् । इदम् शब्दस्य इश् आदेशः स्यात्।

હવે પ્રાગ્દિશીય પ્રત્યયો શરૂ થાય છે.

નોટ—આ પ્રત્યયોવાળા શબ્દો પ્રાયઃ અવ્યયો કહેવાય છે.

(૨૩૪) અર્થ–આ સૂત્રથી લઈને " दिग्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः" સૂત્રથી પહેલાં જે જે પ્રત્યયો કહેવાશે, તે પ્રત્યયોની વિભક્તિ સંજ્ઞા થાય છે. નોટ—सुप्, અને तिङ् ની વિભક્તિસંજ્ઞા છે. તે જ રીતે તદ્ધિત પ્રત્યયોની પણ વિભક્તિ સંજ્ઞા થાય છે. આ અધિકાર " दिग्शब्देभ्यः " સુધી જાય છે તેથી તે પ્રત્યયોને પ્રાગદિશીય કહેવાય છે.

(૨૩૫) પંચમ્યન્ત किम् વગેરે શબ્દોથી तसिल् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય.

(૨૩૬) किम् ના સ્થાનમાં कु= આદેશ થાય તકારાદિ અથવા હકારાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો.

(૨૩૭) અર્થ–इदम् ના સ્થાનમાં इश्=આદેશ થાય. (પ્રાગ્દિશીય પ્રત્યય પરમાં હોય તો.)

વ્યા૦ (૨૩૫-૨૩૬) कस्मात् इति कुतः=કયાથી, શાથી. અહીં

शित्वात् सर्वादेशः । इतः । (२३८) अन् । ५।३।५ । एतद् शब्दस्य "अन्" आदेशः स्यात् प्राग्दिशीये परे । प्राग्दिशोऽधिकारः। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। "न लोपः प्रातिपदिकान्तस्ये"ति नकारलोपः । अतः। अमुतः। यतः । बहुतः ।

किम् શબ્દ પંચમ્યન્તથી "पञ्चम्यास्त०" સૂત્રથી तसिल् પ્રત્યય "प्राग्दिशो०" સૂત્રથી તેની વિભક્તિ સંજ્ઞા, અનુબંધલોપ, किम्+ङसि +तस् ની તદ્ધિતાન્ત માની પ્રાતિપ્રદિક સંજ્ઞા "सुपोधातु०" સૂત્રથી सुप्=ङसि નો લોપ થયા બાદ "कुतिहोः" સૂત્રથી किम् નો તકારાદિ પ્રત્યય પર હોવાથી "कु" આદેશ થઇ स् ના રુત્વ, વિસર્ગ થઇને कुतः, तासिल् ન થાય ત્યારે कस्मात् રૂપ રહે છે.

વ્યા૦ (૨૩૭) अस्मात् इति=**इतः**=અહીંથી. પંચમ્યન્ત इदम् શબ્દથી "पञ्चम्याः०" સૂત્રથી तसिल्, અનુબંધલોપ, તદ્ધિતાન્ત માની પ્રાતિપ્રદિક સંજ્ઞા, પ્રત્યયની विभक्ति संज्ञा ઉપર પ્રમાણે કરીને सुप्=ङसिं નો લોપ= इदम्+तस् માં "इदम् इश्" સૂત્રથી इदम् નો इश् આદેશ, અનુબંધ લોપ, श् કાર ઇત્ હોવાથી "अनेकाल्०" સૂત્રથી इदम्=આખાનો "इ" થઇ=इतस् માં स् નો રુત્વ વિસર્ગ થઇને इतः રૂપ બને, तसिल् ન થાય ત્યારે अस्मात् રૂપ રહે છે.

નોટ—तसिल् વગેરે પ્રત્યયાન્ત શબ્દોથી सु, औ. વગેરે વિભક્તિઓ આવે છે. પરંતુ તે અવ્યયો હોવાથી "अव्ययादा०" સૂત્રથી सु વગેરેનો લોપ થાય છે.

(૨૩૮) एतद्‌નો સ્થાનમાં अन् આદેશ થાય, પ્રાગ્દિશીય પ્રત્યય પરમાં હોય તો. प्राग्दिशःનો અધિકાર છે.

વ્યા૦ (૨૩૮) एतस्माद् इति= **अतः**= આથી અહીં "पञ्चम्याः" સૂત્રથી एतद् શબ્દથી तसिल् પ્રત્યય કરી. અનુબંધલોન, "प्राग्दिशो०" સૂત્રથી વિભક્તિસંજ્ઞા, તદ્ધિતાન્ત માની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા "सुपोधातु०"

(२३९) पर्यभिभ्यां च। ५।३।९। आभ्यां तसिल् स्यात्। परितः=सर्वतः, इत्यर्थः। अभितः=उभयत इत्यर्थः। (२४०) सप्तम्यास्त्रल्। ५।३।१०। कुत्र, सुपो लुकि, किम्+त्र, इत्यत्र "कुतिहोः" इति कु आदेशः। यत्र। तत्र। यत्र, तत्र

સૂત્રથી सुप्=ङसिनो લોપ, "अन्" સૂત્રથી एतद् નો अन् આદેશ, "अनेकाल्०" સૂત્રથી एतद्ना સ્થાનમાં अन् કરી अन्+तसिल्માં "न लोपः" સૂત્રથી अन्ना न्કારનો લોપ થઈ. स्ना रुत्व, विसर्ग थई ने अतः પ્રયોગ બને છે. तसिल् न थाय त्यारे एतस्मात्= रहे छे.

अमुष्यात् इति अमुतः= પેલાથી. અહીં પંચમ્યન્ત अदस् શબ્દથી ઉપર મુજબ तसिल् અનુબંધલોપ, વિભક્તિસંજ્ઞા, सुप्= ङसिनो લોપ, "त्यदादीना०" સૂત્રથી द्કારનો અકાર "अतोगुणे" સૂત્રથી પરરૂપ, એકાદેશ= "अदसोऽसेर्दादुदोमः" સૂત્રથી द् નો म् ने अ નો उ थई= अमुतस्માં स्ना रुत्व, विसर्ग थई अमुतः રૂપ બને છે.

(२३९) અર્થ–परि, ने अभि= બને ઉપસર્ગોથી પર तसिल् પ્રત્યય થાય.

વ્યા૦ यस्मात् इति= यतः જેથી, જેનાથી ઉપર મુજબ तसिल् પ્રત્યય, અનુબંધલોપ વિભક્તિસંજ્ઞા, तद्धितान्त માની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, सुप्=ङसि नो ङसि नो લોપ "त्यदादीनामः" સૂત્રથી द्કારનો અકાર પરરૂપ, स्કારના रुत्व, विसर्ग थई यतः બને છે.

વ્યા૦ बहोः इति= बहुतःમાં ઉપર પ્રમાણે तसिस्, વિભક્તિસંજ્ઞા सुप्=ङसिनो લોપ, स्ना रुत्व, विसर्ग थई बहुतः બને છે.

વ્યા૦ परितः= सर्वतः ચારે બાજુથી अभितः= उभयतः બન્ને બાજુથી. અહીં परि अभि બન્નેની "उपसर्गाः क्रियायोगे" સૂત્રથી ઉપસર્ગ સંજ્ઞા. "पर्यभिभ्यां च" સૂત્રથી तसिल् પ્રત્યય, અનુબંધલોપ स्ना रुत्व, विसर्ग थई परितः, अभितः બને છે.

इन्यादौ विभक्तित्वात् " त्यदादीनामः " बहुत्र । (२४१) इदमो हः । ५।३।११ । त्रलोऽपवादः "इदम इश्" इति इश्, शित्वात् सर्वादेशः । इह । (२४२) किमोऽत् । ५।३।१२ । वा ग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्तात् किमोऽद्वा स्यात् । पक्षे त्रल् । (२४३) क्वाति। ७।२।१०५। किमः क्वादेशः स्यादति

---

(२४०) અર્થ–સપ્તમ્યન્ત किम् વગેરે શબ્દોથી त्रल् પ્રત્યય થાય.

(२४१) સપ્તમ્યન્ત इदम् શબ્દથી ह પ્રત્યય થાય. त्रलो० त्रल् નો અપવાદ છે. इदम्-નો ईश् થઈ ते शित्= શ્કાર ઇત્ હોવાથી સર્વ આખા इदम्ના સ્થાનમાં થાય.

(२४२) અર્થ–સપ્તમ્યન્ત किम् શબ્દથી अत् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય. वाग्रहणं= સૂત્રમાં " वाहच्छन्दसि " સૂત્રમાંથી वा શબ્દને ખેંચી લાવ્યા છે. पक्षे० अत् ન થાય ત્યારે त्रल् થાય.

નોટ–(૧) धाराप्रवाहन्याय= પાણિના રેલાની માફક અનુવૃત્તિ આવે છે. (૨) मण्डूकप्लुति= દેડકાંની માફક, એકાદ બે સૂત્રને છોડીને ત્રીજા જ સૂત્રમાં અનુવૃત્તિ આવે તે. (૩) अपकर्ष=પાછળના સૂત્રમાંથી આગળના સૂત્રમાં ખેંચીને પદ આવે તે. આ રીતે અનુવૃત્તિના ત્રણ પ્રકારો છે.

(२४३) અર્થ–किम्ના સ્થાનમાં क्व આદેશ થાય, अत् પ્રત્યય પરમાં આવે તો.

વ્યા० (२४०) कस्मिन् इति कुत्र= ક્યાં. અહીં સપ્તમ્યન્ત किम् શબ્દથી " सप्तम्यास्त्रल् " સૂત્રથી त्रल् પ્રત્યય, અનુબંધ લ્નો લોપ, વિભક્તિસંજ્ઞા, सुप=ङिનો લોપ થઈ कुत्र બને છે. यस्मिन् इति= यत्र જ્યાં. तस्मिन् इति तत्र ત્યાં. અહીં यद्, तद् શબ્દથી त्रल्, અનુબંધ-લોપ तद्धितान्त માની प्रातिपदिक સંજ્ઞા કરી सुप्=ङिनो લોપ વિભક્તિ-

क, कुत्र । (२४४) सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा। ५।३।१५ सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्थः स्वार्थे दा प्रत्ययः । (२४५) सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । ५।३।६ । दादौ प्राग् दिशीये सर्वस्य सो वा स्यात् । सर्वस्मिन् काले सदा, सर्वदा । अन्यदा "दा" प्रत्ययस्य विभक्तित्वात् "किमः कः" यदा । तदा। काले किम् सर्वत्र देशे ।

संज्ञा હોવાથી "त्यदादीना०" સૂત્રથી બન્નેના द् નો अ, પરરૂપ થઈ, यत्र, तत्र, બને છે. बहौ, बहुषु वा=बहुत्र=ઘણી જગાએ. અહીં ઉપર પ્રમાણે त्रल् પ્રત્યય, सुप्=ङि, નો લોપ, અનુબંધલોપ થઈ, बहुत्र બને છે.

વ્યા૦ (૨૪૧-૨૪૨) अस्मिन् इति= इहમાં त्रल्નો બાધ કરી "इद्मो ह" સૂત્રથી ह. વિભક્તિસંજ્ઞા પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, सुप=ङिનો લોપ. "इदम इश्" સૂત્રથી इदम्નો इश, આદેશ, અનુબંધલોપ, शित् હોવાથી "अनेकाल०" સૂત્રથી આખા इदम्ની જગાએ થઈ. इह રૂપે બને છે.

વ્યા૦ (૨૪૩) कस्मिन् इति= क्व, कुत्र= ક્યાં. અહીં किम् શબ્દથી "किमो अत्" સૂત્રથી વિકલ્પે अत् પ્રત્યય, त्નો અનુબંધલોપ, तद्धितान्त માની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, सुप्=ङिनो લોપ, "क्वाति" સૂત્રથી किम् નો क्व-આદેશ क्व+अ= "अतो गुणे"થી પરરૂપ क्व, બને છે. अत् न થાય ત્યારે त्रल् વગેરે ઉપર મુજબ કર્યા બાદ "कुति होः" સૂત્રથી किम् નો कु થઈ कुत्र બને.

(૨૪૪) અર્થ-કાલ અર્થમાં વર્તમાન સપ્તમ્યન્ત सर्व, एक, अन्य, किम्, यत् અને तद् શબ્દોથી સ્વાર્થમાં दा પ્રત્યય થાય.

(૨૪૫) दकारादि પ્રાગ્દિશીય પ્રત્યય પરમાં હોય તો सर्व ના સ્થાનમાં स આદેશ વિકલ્પે થાય. "दा" प्रत्य० दा=પ્રત્યયની વિભક્તિ સંજ્ઞા હોવાથી "किमः कः" સુત્રથી किम् નો क આદેશ.

(२४६) इदमोर्हिल् । ५।३।४ । सप्तम्यन्तात् । काले इत्येव । (२४७) एतेतो रथोः । ५।३।५ । इदम् शब्दस्य एत इत् इत्यादेशौ स्तः क्रमेण रेफादौ थकारादौ प्राग्दिशीये परे । अस्मिन् काले एतर्हि काले इत्येव ।

---

(२४६) "કાલ" અર્થ સુચવનારાં સપ્તમ્યન્ત इदम् શબ્દથી સ્વાર્થમાં हिल् પ્રત્યય થાય, काले० કાલાર્થમાં જ.

(२४७) અર્થ–इदम् ના સ્થાનમાં एत्, इत्=આદેશ થાય અનુક્રમે रेफादि, અને थकारा दि પ્રાગ્દિશીય પ્રત્યય પરમાં હોય તો કાલાર્થમાં જ.

વ્યા૦ (२४४–२४५) सर्वस्मिन् काले **सदा, सर्वदा**=હંમેશાં, દર વખત અહીં सर्व શબ્દથી "सर्वैकान्य०" સૂત્રથી સ્વાર્થમાં दा પ્રત્યય, વિભક્તિ સંજ્ઞા, तद्धितान्त માની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, सुप्=ङि નો લોપ सर्व+दा માં "सर्वस्य सो०" સૂત્રથી सर्व નો स આદેશ થઈ–सदा, स આદેશ ન થાય ત્યારે सर्वदा બને છે. अन्यस्मिन् काले अन्यदा= અન્ય સમયે. અહીં ઉપર પ્રમાણે दा પ્રત્યય, વિભક્તિ સંજ્ઞા, પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, सुप=ङि નો લોપ થઈ अन्यदा બને છે તે પ્રમાણે एकस्मिन् काले एकदा=એક સમયે. कस्मिन् काले **कदा**=ક્યારે. यस्मिन् काले **यदा**=જ્યારે. तस्मिन् काले तदा–ત્યારેમાં પણ दा પ્રત્યય ઉપર મુજબ, વિભક્તિ સંજ્ઞા, પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, सुप=ङि નો ત્રણેય માં લોપ, किम्+दा માં 'किमः कः" સૂત્રથી क આદેશ થઈ कदा. यत्+दा અને तद्+दा માં "त्यदादीनामः' સૂત્રથી બંને द् નો अ "अतोगुणे" સૂત્રથી બન્ને अ નું પરરૂપ થઈ यदा तदा રૂપો બને છે. कालेकिम्० સૂત્રમાં काले ગ્રહણ ન કર્યું હોત તો सर्वस्मिन् देशे=सर्वत्र દેશ અર્થમાં પણ दा થઈ જાત, दा ન થતાં દેશ અર્થમાં "सप्तम्याः" સૂત્રથી त्रल् થઈને सर्वत्र બને.

(२४८) अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम् । ५।२।२१। कर्हि, कदा। यर्हि, यदा। तर्हि, तदा। (२४९) एतदः। ५।३।५ एत इत् एतौस्तः क्रमेण रेफादौ थादौ च प्राग्दिशीये। एतस्मिन् काले–एतर्हि।

વ્યા૦ (२४६–२४७) अस्मिन् काले एतर्हि=એ વખતે. અહીં इदम् શબ્દથી સ્વાર્થમાં "इदमोर्हिल्" સૂત્રથી र्हिल् પ્રત્યય, અનુબંધલોપ, વિભક્તિ સંજ્ઞા, પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, सुप्=ङि નો લોપ કરી, इदम्+र्हि માં "एतेतौ०" સૂત્રથી र કાદિ પ્રત્યય હોવાથી इदम् નો एत આદેશ થઈ एतर्हि બને છે.

(२४८) અર્થ–અદ્યતનકાલ અર્થમાં રહેલા किम्, यद्, વગેરે શબ્દોથી र्हिल् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય.

નોટ– "अतीतायाः रात्रेः पश्चार्धेन, आगामिन्याः रात्रेः पूर्वार्धेन च सहितः कालः अद्यतनः, तद्‌भिन्नः, अनद्यतनः= ગઈ રાત્રિના ૧૨ પછી આવતી રાત્રિના ૧૨ સુધી= ૨૪ કલાકનો કાલ (અંગ્રેજી તારીખ માફક) અદ્યતન કાલ કહેવાય. આ સિવાયનો કાલ અનદ્યતન કહેવાય. ગઈ રાત્રિના બાર વાગ્યા પહેલાનો કાલ=અનદ્યતન ભૂત, અને આવતી રાત્રિના બાર વાગ્યા પછીનો કાલ=અનદ્યતન ભવિષ્ય છે. અદ્યતનકાલ ૨૪ કલાકમાં હમણાં થયો=સામાન્ય ભૂત. હમણાં થશે સામાન્ય ભવિષ્ય૦ થાય છે, તે વર્તમાનકાલ કહેવાય.

(२४९) કાલાર્થમાં વર્તમાન સપ્તમ્યન્ત एतद् શબ્દના સ્થાનમાં एत्, इत्= આદેશો થાય. ક્રમથી રેફાદિ અને થકારાદિ પ્રાગ્દિશીય પ્રત્યય પરમાં આવે તો.

નોટ— "एतदोऽन्" (२४८)મું સૂત્ર છે. તેના બે ભાગ કરીને બીજો અર્થ અહીં મૂકેલો છે. તેથી તેનો સૂત્રાંક= ૫।૩।૫ ફરી આપેલો

(२५०) प्रकारवचने थाल् । ५।३।२३। प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थाल् स्यात् स्वार्थे । "त्यदादीनामः" येन प्रकारेण=यथा । (२५१) इदमस्थमुः। ५।३।२४ । थालोऽपवादः एतदोऽपि वाच्यः । इदम एतदश्च "इत्" इत्यादेशः । अनेन एतेन वा प्रकारेण—इत्थम् ।

છે. અષ્ટાધ્યાયીમાં योगविभाग= કહેવામા આવે છે. બન્ને સૂત્રનો એક જ હોવાથી શંકા ન થાય માટે સમાધાન આપેલું છે.

(૨૫૦) અર્થ—"પ્રકાર" અર્થને જણાવનારા किम् વગેરે શબ્દોથી સ્વાર્થમાં थाल् પ્રત્યય થાય.

(૨૫૧) "પ્રકાર" અર્થને કહેનારાં इदम् શબ્દથી સ્વાર્થમાં थमु પ્રત્યય થાય. थाल्નો અપવાદ છે. एतदो० एतद् શબ્દથી પણ પૂર્વોક્ત અર્થમાં थमु પ્રત્યય થાય છે.

વ્યા૦ (૨૪૮-૨૪૯) एतस्मिन् काले= एतर्हि= આ વખતે. અહીં एतद् શબ્દથી "अनद्यतने०" સૂત્રથી र्हिल्= પ્રત્યય અનુબંધલોપ, વિભક્તિ સંજ્ઞા, सुप् =ङिનો લોપ થઈ " एतद्० ' સૂત્રથી एतद्નો વિકલ્પે एत= આદેશ થઈ एतर्हि. एत આદેશ ન થાય ત્યારે एतस्मिन् काले એમ જ રહે.

વ્યા૦ (૨૫૦)· येन प्रकारेण= **यथा**= જે પ્રકારે, જે રીતે. तेन प्रकारेण **तथा**= તે રીતે, તે પ્રકારે. અહીં यद्, तद्. શબ્દોથી "प्रकारवच०" સૂત્રથી थाल् પ્રત્યય, અનુબંધલોપ, વિભક્તિસંજ્ઞા, પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા सुप्=टाનો લોપ "त्यदादी०" સૂત્રથી બન્નેના द् નો अ ' अतोगुणे०" સૂત્રથી પરરૂપ એકાદેશ થઈ यथा, तथा બને છે, તે રીતે अन्यथा, सर्वथा પણ બની શકે.

વ્યા૦ (૨૫૧) अनेन वा एतेन प्रकारेण= **इत्थम्**= આ રીતે. એ રીતે. અહીં एतद्, इदम् બન્નેથી "इदमस्थमुः" સૂત્રથી थमु પ્રત્યય,

(२५२) किमश्च । ५।३।२५ । केन प्रकारेण–कथम् "किमः कः" । ॥ इति तद्धित प्रत्ययाः ॥

॥ अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ॥

(२५३) स्त्रियाम् । ४।१।३ । अधिकारोऽयम् । (२५४) अजाद्यतष्टाप् । ४।१।४ । अजादिभ्योऽकारान्तेभ्यश्च स्त्रीत्वे

અનુબંધલોપ, વિભક્તિસંજ્ઞા, તદ્ધિ૦ પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા "एतदो०" સૂત્રથી બન્નેને इत् આદેશ થઈ इत्थम् રૂપ બને છે.

(૨૫૨) "પ્રકાર" અર્થને કહેનારા किम् શબ્દથી थमु પ્રત્યય સ્વાર્થમાં થાય.

ઉદા૦ (૨૫૨) केन प्रकारेण= कथम्= કેવી રીતે ? શી રીતે ? અહીં किम् શબ્દથી "किमश्च" સૂત્રથી थमु પ્રત્યય. અનુબંધલોપ, પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા. सुप्=टाને લોપ વિભક્તિસંજ્ઞા થઈ "किमः कः" સૂત્રથી किम् ને क=આદેશ થઈ कथम् બને છે. ॥ श्रीरस्तु ॥

તદ્ધિત પ્રત્યય પૂરા થયા.

સ્ત્રીપ્રત્યય પ્રકરણ

નોટ–टाप्, ङीप्, ङीष, ऊङ् વગેરે પ્રત્યયો સ્ત્રીલિંગ દ્યોતક છે. તેથી તે પ્રત્યયાન્ત શબ્દો સ્ત્રીલિંગમાં આવે. "प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्–विशिष्टस्यापिग्रहणम्" આ પરિભાષાથી લિંગ બોધક પ્રત્યય વિશિષ્ટની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરી सु, વગેરે પ્રત્યયો લાવવા.

(૨૫૩) અર્થ–स्त्रियाम्= સ્ત્રીલિંગમાં= આ પદનો અધિકાર આગા પ્રકરણમાં ચાલે છે.

घोत्ये टाप् स्यात् । अजादयो यथा–अजा, एडका, अश्वा, चटका, मूषिका, बाला, वत्सा, मन्दा, विलाता, मेधा। अकारान्तेभ्यो यथा गङ्गा, सर्वा, रमा। (२५४) उगितश्च ।

---

(२५४) સ્ત્રીલિંગ જણાવવું હોય તો अज વગેરે શબ્દોથી અને અકારાન્ત શબ્દોથી टाप् થાય.

(२५५) અર્થ–સ્ત્રીલિંગમાં उगिदन्त= उक् પ્રત્યાહારના અક્ષરની ઇત્સંજ્ઞા થતી હોય તેવા પ્રાતિપદિક થકી ङीप् પ્રત્યય થાય.

વ્યા૦ (२५४) अजादि ગણમાં પઠિત શબ્દોનું ઉદા૦ अजा= બકરી. एडका= ઘેટી, अश्वा =ઘોડી, चटका= ચકલી, मूषिका= ઉંદરડી, बाला= છોકરી, वत्सा= વાછરડી, मन्दा= મૂર્ખ સ્ત્રી, विलासा= નવયુવતી સ્ત્રી, मेधा= બુદ્ધિ, अकारान्त= શબ્દોના ઉદા૦ गङ्गा= ગંગા નદી, सर्वा= બધી, रमा= લક્ષ્મી, मा= લક્ષ્મી, उपमा= સરખામણી વગેરે.

अजत्वजातिविशिष्टा स्त्री= अजा० અહીં अज શબ્દથી બકરી• રૂપી અર્થ જણાવવા માટે " अजाद्यतः०" સૂત્રથી टाप्= પ્રત્યય ટ્, પ નો અનુબંધલોપ= अज+आ માં સવર્ણ દીર્ઘ થઈ अजा રૂપ બને. રૂપો रमा પ્રમાણે કરવાં. તે રીતે एडका. વગેરે બધા શબ્દોથી टाप, અનુબંધલોપ, સવર્ણદીર્ઘ, કરી તે રૂપો બને છે. अज, एडक,ની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા " अर्थवद०" સુત્રથી થઈ હતી. " प्रातिपदिक०" ઉપર બતાવેલી પરિભાષાથી अजा વગેરેની પણ પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કર્યા પછી सु વગેરે લાવીને रमा પ્રમાણે શબ્દો સિદ્ધ કરવાં.

गङ्गा શબ્દ અકારાન્ત હોવાથી टाप्, અનુબંધલોપ, સવર્ણ દીર્ઘ ઉપર પ્રમાણે કરી गङ्गा, सर्वा, रमा, વગેરે બને. રૂપો रमा પ્રમાણે.

વ્યા (२५५) भू ધાતુ (१) ગણ लट्. તેની જગાએ " लटः शतृ०" સૂત્રથી शतृ પ્રત્યય श, ऋ બન્નેનો અનુબંધલોપ સાર્વધાતુક સંજ્ઞા કરી, शप् પ્રત્યય, श्, प्,નો અનુબંધલોપ, તેની સાર્વધાતુ સંજ્ઞા,

४।१।६। उगिदन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात्। भवन्ती। पचन्ती। द्विव्यन्ती। (२५६) टिड्ढाणञ्-द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्-तयप्-ठक्-ठञ्-कञ्-क्वरपः। ४।१।१५।

"सार्वधातुकार्धधातु०" સૂત્રથી भू નો ગુણ= भो+अ+अत्नो अव् આદેશ, થઈ भव= પરરૂપ થઈ **भवत् વર્તમાન કૃદંત બન્યું છે.** शतृનો ऋ= उक् પ્રત્યાહારમાં આવે છે તેથી भवत् શબ્દથી "उगितश्च" સૂત્રથી ङीप प्रत्यय, અનુબંધલોપ, "शपश्यनो०" સૂત્રથી नुम्નો આગમ, અનુબંધલોપ, અન્ત્ય अच्થી પર થઈ **भवन्ती** બને છે. રૂપો नदी જેવાં કરવાં.

पच् ધાતુ (१) ગણ लट्, તેની જગાએ शतृ પ્રત્યય ઉપર મુજબ, અનુબંધલોપ, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા शप्, અનુબંધલોપ પરરૂપ થઈ= **पचत्= વર્તમાન કૃદંત,** दिव् ધાતુ. (४) ગણ-लट् शतृ પ્રત્યય ઉપર મુજબ સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, श्यन् પ્રત્યય, અનુબંધલોપ, "हलि च" સૂત્રથી दिव्ના ઇકારનો દીર્ઘ दीव्य+अत् પરરૂપ થઈ दीव्यत् વર્તમાન કૃદન્ત, બન્નેને ઉપર મુજબ नुम्નો આગમ, અન્ત્ય अच्થી પર કરીને ઉગિત હોવાથી "उगितश्च" સૂત્રથી ङीप् અનુબંધલોપ કરી, पचन्ती= રાંધતી સ્ત્રી, दीव्यन्ती= ક્રીડા કરતી સ્ત્રી બને, રૂપો नदी જેવાં કરવાં.

(२५६) અર્થ–ઉપસર્જન રહિત જે ટકાર ઇત્= टित् તે છે અન્તે જેના એવું જે હ્રસ્વ અકારાન્ત પ્રાતિપદિક, તથા ढ, अण्, अञ्, द्वयसच्, दघ्नच्, मात्रच्, तयप्, ठक्, ठञ्, कञ् અને क्वरप् પ્રત્યય જેના અન્તે છે, એવું જે હ્રસ્વ અકારાન્ત પ્રાતિપદિક તેનાથી સ્ત્રીલિંગમાં ङीप् પ્રત્યય થાય.

નોટ–ટકારની ઇત્સંજ્ઞા થતી હોય તેને टित् કહેવાય, ठित्=પ્રાતિપદિક અને પ્રત્યય બન્ને છે.

अनुपसर्जनं यट्टित् तदन्तं ढादिप्रत्ययान्तं च यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप् स्यात्। नदट्=नदी, देवट्=देवी, कुरुचरी। ढादिप्रत्ययान्ताः यथा–सौपर्णेयी, ऐन्द्री, औत्सी,

---

વ્યા० (૨૫૬) टित् પ્રાતિપદિકનું ઉદા० नदट्=नदी, देवट्=देवी, બન્નેમાં ટ્ની ઇત્સંજ્ઞા અને લોપ થતાં नद, देव,માં "टिड्ढाणञ्०" સૂત્રથી ङीप् પ્રત્યય કરી, અનુબંધલોપ થઈ "यचि भम्" સૂત્રથી તે બન્નેની ભસંજ્ઞા, नद+ई, देव+ईમાં "यस्येति च" સૂત્રથી અકારનો લોપ થઈ, વર્ણ મળતાં नदी, देवी, થી सु લાવી "हल्ङ्याभ्यो०" સૂત્રથી દીર્ઘ ङीप्‌થી પર सु નો स् हल् હોવાથી લોપ થઈ, नदी, देवी, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રીલિંગે બને છે. બાકીનાં રૂપો गौरी પ્રમાણે કરવાં.

टित् પ્રત્યયનું ઉદા० कुरुषु चरति= कुरुचरी= કુરુ દેશમાં ફરનારી સ્ત્રી. અહીં "चरेष्टः" સૂત્રથી ट પ્રત્યય, અનુબંધલોપ, "उपपद-मतिङ्" સૂત્રથી ઉપપદ સમાસ, સમાસ થયો હોવાથી પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, सुप्‌નો લોપ થઈ कुरुचर, ટિદન્ત પ્રાતિપદિક હોવાથી "टिड्ढाणञ्०" સૂત્રથી ङीप्, અનુબંધલોપ, ભ સંજ્ઞા, અકારનો લોપ ઉપર મુજબ થઈને कुरुचरी શબ્દ બને છે. રૂપો गौरी પ્રમાણે કરવાં.

ढादि પ્રત્યયોમાં ढनुं ઉદા० सुपर्णायाः अपत्यम् = त. व्यु. सौपर्णेयी= સુપર્ણાની પુત્રી. सुपर्णा શબ્દથી "स्त्रीभ्यो ढक्" સૂત્રથી ढक् = પ્રત્યય, અનુબંધલોપ, तद्धितान्त માની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, सुप् =ङस्‌નો લોપ, "आयनेयीनी०" સૂત્રથી ढ નો एय, ભસંજ્ઞા, આકારનો લોપ, "किति च" સૂત્રથી આદિ सुની વૃદ્ધિ= सौपर्णेय=માં "टिड्ढाणञ्०" સૂત્રથી ङीप्, અનુબંધલોપ, ભસંજ્ઞા, અકારનો લોપ, सुલોપ, सौपर्णेयी બને છે. રૂપો गौरी પ્રમાણે.

अण्‌નું ઉદા० इन्द्रः देवता अस्ति, अस्याः= ऐन्द्री= ઇન્દ્ર દેવતા-

ऊरुद्वयसी, ऊरुद्घ्नी, ऊरुमात्री, पञ्चतयी, आक्षिकी, लावणिकी, यादृशी, इत्वरी ।

વાળા ત. વ્યુ.માં इन्द्र શબ્દથી " सास्यदेवता " સૂત્રથી अण्. અનુબંધલોપ, પ્રાતપદિકસંજ્ઞા, सुप्નો લોપ, ભસંજ્ઞા, અકારનો લોપ, " तद्धितेष्वचामादेः " સૂત્રથી આદિ इની વૃદ્ધિ ऐ થવાથી = ऐन्द्र,થી ઉપર પ્રમાણે ङीप्. અનુબંધલોપ, ભ-સંજ્ઞા, અકારનો લોપ, સુલોપ, થઈ ऐन्द्री બને. રૂપો गौरी પ્રમાણે.

अण्નું ઉદા० उत्से भवा=**औत्सी**=ઉત્સદેશમાં જન્મેલી. અહીં उत्स શબ્દથી " उत्सादिभ्योऽञ् " સૂત્રથી अञ् પ્રત્યય, અનુબંધલોપ, વગેરે ઉપર પ્રમાણે કરી, औत्सથી ङीप्, અનુબંધલોપ વગેરે ઉપર મુજબ કરી औत्सी બને છે. રૂપો गौरी જેવાં.

द्वयसच्, दघ्नच्, मात्रच्ના ઉદા० ऊरू प्रमाणम् अस्ति अस्याः =ऊरुद्वयसी=સાથળ સુધી ત. વ્યુ०માં ऊरु શબ્દથી " प्रमाणे द्वयसज्-दघ्नञ्मात्रचः " (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી અનુક્રમે द्वयसच्. दघ्नच्, मात्रच् પ્રત્યયો કરી, અનુબંધલોપ કરી, પ્રાતિપદિસંજ્ઞા, सुप्=औ નો લોપ, કર્યા બાદ " टिड्ढाणञ्०" સૂત્રથી ङीप् પ્રત્યય, અનુબંધલોપ, ભસંજ્ઞા, અકારનો લોપ, ઉપર પ્રમાણે થતાં, सु લાવી, તેનો લોપ કરી, **ऊरुद्वयसी, ऊरुद्घ्नी, ऊरुमात्री,** બને છે. રૂપો गौरी જેવાં.

तयप्નું ઉદા० पञ्च अवयवा सन्ति, अस्याः पञ्चतयी=પાંચ અવયવોવાળી ત० વ્યુ०માં " संख्याया अवयवे तयप् " સૂત્રથી पञ्चन् શબ્દને तयप् પ્રત્યય, અનુબંધલોપ, પ્રાતિપાદક સંજ્ઞા, सुप्નો લોપ. " न लोपः० " સૂત્રથી न् લોપ, " टिड्ढा० " સૂત્રથી तयप् પ્રત્યયાન્ત માની ङीप्- અનુબંધલોપ, ભસંજ્ઞા, અકારનો લોપ થઈ पञ्चतयी બને. રૂપો गौरी જેવાં.

(२५७) षिद्गौरादिभ्यश्च । ४ । १ । ४१ । षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात् । नर्तकी । गौरी ।

---

(૨૫૮) અર્થ–ષ્ કારની ઇત્સંજ્ઞા થતી હોય એવા પ્રાતિપદિક શબ્દથી અને गौरादि ગણમાં પઠિત શબ્દોથી ङीष् પ્રત્યય થાય.

નોટ—ङीष् માં ङ्, ष् બન્નેની इत्संज्ञा, લોપ થાય છે.

વ્યા૦—ठक् નું ઉદા૦ अक्षैः दीव्यति, **आक्षिकी** = પાસાથી ખેલનારી સ્ત્રી. ત. વ્યુ.માં अक्ष શબ્દથી "तेन दीव्यति०" સૂત્રથી ठक्, क् નો અનુબંધ લોપ. પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, सुप् = भिस्‌નો લોપ, "ठस्येकः" સૂત્રથી ठ નો इक आदेश "किति च" સૂત્રથી अक्ष ના आदि અકારની વૃદ્ધિ=आ થઈ ठक् પ્રત્યયાન્ત હોવાથી ઉપર મુજબ, ङीप्. અનુબંધ લોપ, ભસંજ્ઞા. અકારનો લોપ, વગેરે થઈને તે રૂપ બને. રૂપો गौरी જેવાં

ठञ् નું ઉદા૦ लवणं पण्यम् अस्ति, अस्याः **लावणिकी** = મીઠું વેચનારી સ્ત્રી. ત. વ્યુ.માં "लवणात् ठञ्" સૂત્રથી ठञ्, અનુબંધ-લોપ, ठ નો ઉપર પ્રમાણે इक આદેશ, પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, सुप्–લોપ, આદિ વૃદ્ધિ:, ભસંજ્ઞા, અકારલોપ, વગેરે ઉપર મુજબ થઈ તે રૂપ બને. રૂપો गौरी જેવાં.

कञ् નું ઉદા૦ यः इव पश्यति=**यादृशी**=જેની માફક જોનારી સ્ત્રી. કૃદન્ત વ્યુ.માં यद्‌પૂર્વક दृश् ધાતુથી "त्यदादिषु दृशो०" સૂત્રથી कञ्, क्–ञ् બન્નેનો અનુબંધલોપ, પ્રાતિપાદિકસંજ્ઞા, सुप् નો લોપ "आ सर्वनाम्नः" સૂત્રથી यद् ના દકારનો आय+आ સવર્ણદીર્ઘ થઈ = यादृश માં ङीप् કરી ઉપર મુજબ દરેક કાર્યો કરીને તે રૂપ બને છે. રૂપો गौरी જેવાં.

क्वरप् નું ઉદા૦ एति तच्छीला इति=**इत्वरी** = જવાના સ્વભાવ-

(२५८) वयसि प्रथमे ।४।१।२० । प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुमारी ।

વાળી સ્ત્રી. ત. વ્યુ.માં "इण्नशिजिसर्तिभ्यः क्वरप्" સૂત્રથી इण् ધાતુથી क्वरप, क्-प् નો અનુબંધલોપ, "ह्रस्वस्य पितिकृति तुक्" સૂત્રથી इ ને तुक् નો આગમ, અનુબંધલોપ, इत्वर માં ङीप्, અનુબંધલોપ વગેરે ઉપર મુજબ કરી તે રૂપ બને છે. રૂપો गौरी જેવાં.

વ્યા૦ (૨૫૭) षित् પ્રત્યયાન્તનું ઉદા૦ नृत्यति तच्छीला = **नर्तकी** = નાચનારી સ્ત્રી. કૃ. વ્યુ.માં नृत् (૪ ગણ) ધાતુથી "शिल्पिनि-ष्वुन्" સૂત્રથી ष्वुन् પ્રત્યય, ष-न् નો અનુબંધલોપ, "आर्धधातुकं शेषः" સૂત્રથી ष्वुन् ની આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, "पुगन्तलघूपधस्य च" સૂત્રથી ऋ નો ગુણ, રપર થઈ = नर्त+वु માં "युवोरनाकौ" સૂત્રથી वु નો अक =આદેશ, ष्वुन् = षित् હોવાથી. "षिद्गौरादि०" સૂત્રથી ङी, ष् અનુબંધ ङ, ष् નો લોપ, ભસંજ્ઞા, અકારલોપ, થઈ તે રૂપ બને. રૂપો गौरी જેવાં.

गौरी= સફેદ વર્ણવાળી સ્ત્રી, પાર્વતી, દશ વર્ષની છોકરી गौर પ્રાતિપદિકથી "षिद्गौरा०" સૂત્રથી ङीष्, ઉપર પ્રમાણે કાર્ય થઈ તે રૂપ બને. રૂપો ગૌરી જેવાં.

(૨૫૮) અર્થ–પ્રથમ ઉંમરવાચક હ્રસ્વ અકારાન્ત પ્રાતિપદિકથી સ્ત્રીલિંગમાં ङीप् થાય.

વ્યા૦ (૨૫૮) कुमार પ્રાતિપદિકથી "वयसि प्रथ०" સૂત્રથી ङीप् પ્રત્યય ङ-प्नो અનુબંધલોપ "यचि भम्" સૂત્રથી ભસંજ્ઞા "यस्येति च" સૂત્રથી કુમારના અકારનો લોપ, सु લાવી, તેનો લોપ થઈ कुमारी= છોકરી, રૂપ બને. રૂપો गौरी જેવાં.

(२५९) द्विगोः । ४।१।२१ । अदन्ताद् द्विगोः ङीप् स्यात् । त्रिलोकी । (२६०) वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । ४।१।३९ । वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात् प्रातिपदिकाद्वा ङीप् स्यात् नकारश्चान्तादेशः । एनी एता । रोहिणी, रोहिता । (२६१) वोतो गुणवचनात् । ४।१।४५ । उकारान्तात् गुणवाचिनो वा ङीप् स्यात् मृद्वी, मृदुः ।

---

(૨૫૯) અર્થ-અકારાન્ત દ્વિગુ સમાસાન્ત પ્રાતિપદિક શબ્દથી ङीप् પ્રત્યય થાય.

(૨૬૦) અન્તમાં અનુદાત્ત સ્વર થતો હોય, અને तકાર ઉપધામાં હોય, એવી વર્ણવાચક ઉપસર્જનભિન્ન પ્રાતિપદિક શબ્દથી વિકલ્પે ङीप् અને तકારનો नકાર આદેશ થાય.

નોટ-ङीप् થાય તો त નો न થાય, ને ङीप न થાય त નો न થાય નહીં.

(૨૬૧) અર્થ-ઉકારાન્ત ગુણવાચક પ્રાતિપદિક શબ્દથી વિકલ્પે ङीप् પ્રત્યય થાય.

વ્યા૦ (૨૫૯) त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी= ત્રણલોકમાં. " तद्धितार्थोत्तर०" (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી સમાહારાર્થમાં સમાસ કરી, પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, सुप्=आम्નો લોપ, त्रिलोक શબ્દથી " संख्यापूर्वो०" સૂત્રથી દ્વિગુ સંજ્ઞા " द्विगोः " સૂત્રથી ङीप्, અનુબંધલોપ, ભસંજ્ઞા, અકારનો લોપ, सु લાવી, તેનો લોપ થઈને તે રૂપ બને છે. રૂપો गौरी જેવાં. આ રીતે पञ्चवटी, सप्तपदी, વગેરે બની શકે.

(२६२) पुंयोगादाख्यायाम् । ४।१।४८। या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो ङीप् स्यात् । गोपस्य स्त्री-गोपी। ब्राह्मणस्य स्त्री–ब्राह्मणी । (२६३) स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयो-

---

एत શબ્દ વર્ણવાચી તે અકારાન્ત હોવાથી તથા તકાર ઉપધામાં છે તેથી "वर्णादनुदा०" સૂત્રથી ङीप् અને त નો નકાર કરી, વિકલ્પે અનુબંધલોપ થઈ एन+ई,માં, ભસંજ્ઞા અન્ત્ય अ નો લોપ,= एनी સફેદ મૃગલી, ચિત્રવિચિત્ર શિશોળી. તે રૂપ બને છે. રૂપો गौरी જેવાં. જ્યારે ङीप् ન થાય ત્યારે "अजाद्यतष्टाप्" સૂત્રથી टाप, અનુબંધલોપ एत+आमां સવર્ણદીર્ઘ થઈ. एता રૂપો रमा જેવાં.

रोहित શબ્દથી ઉપર મુજબ ङीप्, નો ङ्+प् નો અનુબંધલોપ, તકારનો નકાર. न નો ण થઈ रोहिणी= લાલ રંગવાળી. રૂપો गौरी જેવાં. ङीप्‌ના અભાવમાં ઉપર મુજબ टाप् વગેરે કાર્યો થઈ रोहिता रमा જેવાં રૂપો.

मृदु શબ્દ ઉકારાન્ત ગુણ કોમળ, વાચી હોવાથી "वोतोगुण०" સૂત્રથી વિકલ્પે ङीप्, અનુબંધલોપ उ નો यण्= व् થઈ मृद्वी= કોમળ, પોચી. તે રૂપ બને, ङीप् ન થાય ત્યારે मृदुः રૂપો धेनु જેવાં. તે રીતે गुरुनुं गुर्वी, पृथुनुं पृथ्वी, વગેરે રૂપો સમજવાં.

(२६२) અર્થ–જે પુંલ્લિંગ શબ્દ પુંલ્લિંગના સંબન્ધથી સ્ત્રીલિંગમાં આવે છે. તેથી ङीष् થાય.

(२६३) અર્થ–સંયોગ ઉપધામાં ન હોય અને ઉપસર્જનીભૂત સ્વાંગવાચક શબ્દ જેને અન્તે હોય તેવા હ્રસ્વ અકારાન્ત પ્રાતિપદિક શબ્દથી સ્ત્રીલિંગમાં ङीष् વિકલ્પે થાય.

गोपधात् । ४।१।५ । असंयोगोपधं उपसर्जनं यत् , स्वाङ्गं तदन्तादवन्तात् स्त्रीयां ङीष् वा स्यात् । चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा । (२६४) जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । ४।१।६३ ।

---

(२६४) અર્થ—જે જાતિવાચક હોય અને નિત્ય સ્ત્રીલિંગમાં ન હોય તથા યૂકાર ઉપધામાં ન હોય એવા પ્રાતિપદિક શબ્દથી સ્ત્રીલિંગમાં ङीष् થાય.

વ્યા૦ (૨૬૨) गोपस्य स्त्री= गोपी = ગોપી, ગોવાળણમાં गोप શબ્દ પુંલ્લિંગ થવાથી તે શબ્દથી સ્ત્રીલિંગમાં "पुंयोगादा०" સૂત્રથી ङीष् થયો. ङ्, ष्नो અનુબંધલોપ, गोपनी ભસંજ્ઞા, पना અકારનો લોપ થઈ, सु લાવી, તેનો લોપ કરી, गोपी બને છે. રૂપો गौरी પ્રમાણે. તે રીતે ब्राह्मणस्य स्त्री= ब्राह्मणी = બ્રાહ્મણની પત્નીમાં પણ ઉપર પ્રમાણે ङीष्, અનુબંધલોપ, ભસંજ્ઞા, અકારનો લોપ, सु, તેનો લોપ, કાર્યો થઈને તે રૂપ બને. રૂપો गौरी જેવાં.

વ્યા૦ (૨૬૩) चन्द्रवत् मुखं यस्याः सा= चन्द्रमुखी= જેનું મુખ ચન્દ્ર જેવું છે તેવી સ્ત્રી. અહીં चन्द्रमुख શબ્દમાં ખકાર ઉપધામાં છે અને સંયોગ વગરનો છે અને સ્વાંગવાચક છે, તથા બહુવ્રીહિ સમાસ અન્ય પદનું વિશેષણ હોવાથી ઉપસર્જનીભૂત છે. તેથી "स्वाङ्गाच्चो०" સૂત્રથી વિકલ્પે ङीष् થયો, ઉપર મુજબ અનુબંધલોપ, ભસંજ્ઞા, અકારનો લોપ, सु, તેનો લોપ કાર્યો થઈ તે રૂપ બને છે. રૂપો गौरी જેવાં. જ્યારે ङीष् ન થાય ત્યારે टाप् થઈ, અનુબંધલોપ, સવર્ણદીર્ઘ, सु લોપ થઈ चन्द्रमुखा રૂપો रमा જેવાં બને. તે રીતે कृशोदरी, कृशोदरा, વગેરે રૂપો પણ બને.

વ્યા૦ (૨૬૪) तटी= કિનારો. तट શબ્દ જાતિવાચક છે અને ત્રણેય લિંગમાં ચાલે છે. તેથી નિત્ય સ્ત્રીલિંગ નથી, તેમજ ઉપધામાં

जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतम् ततः स्त्रियां ङीष् स्यात् । तटी । वृषली । कठी ।

(२६५) इतो मनुष्यजातेः । ४।१।६५ । मनुष्यजातिवाचकादिकारान्तात् स्त्रियां ङीष् स्यात् । दाक्षी ।

અકાર નથી માટે " जातेरस्त्री०" સૂત્રથી ङीष् થઈ, અનુબંધલોપ, ભસંજ્ઞા, અકારલોપ, सु, તેનો લોપ થઈ= तटी બને. રૂપો गौरी જેવાં. તેવી જ રીતે वृषली= શૂદ્ર સ્ત્રી, નીચ સ્ત્રી,માં શૂદ્રત્વ જાતિવાચક वृषल શબ્દ હોવાથી. ઉપર મુજબ ङीष्, અનુબંધલોપ, ભસંજ્ઞા, અકારલોપ, સુલોપ, વગેરે કાર્યો થઈને તે બને છે. રૂપો गौरी જેવાં. कठेन प्रोक्तम्-अधीते= कठी= કઠશાખાનું અધ્યયન કરનારી સ્ત્રી.માં कठ શબ્દથી ઉપર પ્રમાણે ङीष्. અનુબંધલોપ, અકારલોપ, સુલોપ થઈને **कठी** બને. રૂપો गौरी જેવાં.

નોટ–" गोत्रं च चरणैः सह " વાર્તિક (મૂળમાં નથી) कठ શબ્દની જાતિ સંજ્ઞા થાય છે. " सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या: " " लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् " જાતિનું લક્ષણ બતાવેલું છે. જુઓ **વૈ સિ. કૌ.** " जातेरस्त्री० " સૂત્ર.

नैयायिक " नित्यत्वे सति, अनेक समवेतत्वम् जातित्वम्= જાતિનું લક્ષણ માને છે. જુઓ. " તર્કસંગ્રહ મુક્તાવલિ " ન્યાયના ગ્રન્થો.

(૨૬૫) અર્થ–હ્રસ્વ ઇકારાન્ત મનુષ્ય જાતિવાચકથી સ્ત્રીલિંગમાં ङीष् થાય.

વ્યા૦ (૨૬૫) दक्षस्य अपत्यम् स्त्री= **दाक्षी**= દક્ષની પુત્રી. दक्ष શબ્દથી અપત્ય અર્થમાં " अत इञ् " સૂત્રથી इञ् પ્રત્યય, અનુ" --

(२६६) शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् । ४।१।७३ । शार्ङ्गरवादेरञन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात् । शार्ङ्गरवी, बैदी (नृनरयोर्वृद्धिश्च) नारी ।

લોપ, આદિ અકારની " तद्धितेष्व०" સૂત્રથી વૃદ્ધિ થઈ, વર્ણ મળતાં दाक्षि ઇકારાન્ત મનુષ્ય જાતિવાચક હોવાથી " इतो मनुष्य०" સૂત્રથી ङीष्, અનુબંધલોપ, ભસંજ્ઞા, ઇકારનો લોપ, दाक्षी सु, તેનો લોપ થઈ, दाक्षी બને છે. રૂપો गौरी જેવાં.

(२६६) शार्ङ्गरव ગણુ પઠિત અને अञ् પ્રત્યયાન્ત જાતિવાચક શબ્દથી સ્ત્રીલિંગમાં ङीन् થાય.

नृनरयो० (ગણુસૂત્ર) नृ અને नर શબ્દથી પણુ ङीन् થાય, અને વૃદ્ધિ થાય.

વ્યા૦ (२६६) शृंगरोः गोत्रापत्यं स्त्री शार्ङ्गरवी= શૃંગરુના ગોત્રમાં જન્મેલી પુત્રી. " तस्यापत्यम् " સૂત્રથી अण् પ્રત્યય, અનબંધલોપ, આદિવૃદ્ધિ, ભસંજ્ઞા, " ओर्गुणः " સૂત્રથી ઉનો ગુણુ अव् આદેશ થઈ शार्ङ्गरव શબ્દની " गोत्रं च चरणैः" વાર્તિકથી જાતિસંજ્ઞા " शार्ङ्गरव०" સૂત્રથી ङीन् , અનુબંધલોપ, ભસંજ્ઞા, અકારનો લોપ-સુલોપ = કાર્યો થઈને शार्ङ्गरवी. રૂપો गौरी જેવાં. बिदस्य गोत्रापत्यं स्त्री= बैदी= બિદના ગોત્રમાં જન્મેલી પુત્રી. " अनृष्यानन्तर्ये०" (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી अञ्. અનુબંધલોપ, ભસંજ્ઞા, અકારલોપ આદિવૃદ્ધિ= કાર્યો થઈ बैद अञ् અન્તમાં હોવાથી " शार्ङ्गरवा०" સૂત્રથી ङीन् , અનુબંધલોપ, ભસંજ્ઞા, અકારલોપ, सु, તેનો લોપ કાર્યો થઈ, बैदी બને છે. રૂપો गौरी જેવાં.

વ્યા૦ नृत्व–वा नरत्व–जातिविशिष्टा स्त्री = नारी = સ્ત્રી.માં नृ શબ્દથી " नृनरयोः " વાર્તિકથી ङीन् અને नृની વૃદ્ધિ, २५२ થઈ

(२६७) यूनस्तिः । ४।१।७७ । युवन्शब्दात् स्त्रियां तिप्रत्ययः स्यात् । युवतिः ।

॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

नार् नरनी આદિ વૃદ્ધિ नार, અનુબંધલોપ થઈ नारी. नार+ईमां ભસંજ્ઞા અકારનો લોપ, नारी, બન્નેથી सु લાવી, તેનો લોપ કરી. તે રૂપ બને છે. રૂપો गौरी જેવાં.

(२६७) **અર્થ**–युवन् શબ્દથી સ્ત્રીલિંગમાં ति પ્રત્યય થાય.

વ્યા૦ (२६७) युवन् શબ્દથી " ऋन्नेभ्यो: ङीप् " સૂત્રથી ङीप् થવા આવ્યો, પરન્તુ તેનો બાધ કરી " यूनस्तिः " સૂત્રથી ति પ્રત્યય. " स्वादिष्वसर्व: " સૂત્રથી युवन्‌ની પદસંજ્ઞા, " न लोपप्राति० " સૂત્રથી न्‌નો લોપ, सु લાવી, અનુબંધલોપ, રુત્વ વિસર્ગ થઈ **युवतिः** રૂપ બને છે. રૂપો मति જેવાં.

નોટ=દીર્ઘ ईकारान्त **युवती** શબ્દ પણ છે. यु ધાતુ ૨–જો ગણુ, शतृ પ્રત્યય, અનુબંધલોપ, उवङ् આદેશ કરી युवत्‌માં " उगितश्च " સૂત્રથી ङीप्, અનુબંધલોપ સુલોપ, થઈ युवती. રૂપો ગૌરી જેવાં.

સ્ત્રી પ્રત્યયો પૂરા થયા. પૂર્વાર્ધ પણ પૂરો થયો.

दयाशङ्करनिर्मिता पूर्वार्धस्य सुशोधिता ॥
समाप्ता विजया टीका गुर्जरातिमनोरमा ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

પ્રારમ્ભિક પાણિનીય = પરમલઘુકૌમુદીના પૂર્વાર્ધની નવીન સંસ્કરણુવાળી અને ખૂબ જ સર્વ સુજ્ઞોના મનને આનંદ આપનારી **દયાશંકર શાસ્ત્રીએ** બનાવેલી " **વિજયા** " નામની ગુજરાતી ટીકા પૂરી થઈ.

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठांक:	पंक्ति:	अशुद्धि:	शुद्धि:
१	२१	सिद्धान्तेत	सिद्धान् ह्येत-
२	१८	આ સૂત્રોથી... ઘસંજ્ઞા થઈ ને (૨)	આ બન્ને (૧)-(૨) સૂત્રોથી ઘસંજ્ઞા થઈ ને (૪)
४	७	ननुनासिकत्वांभ्याम्	ननुनासिकत्वाभ्याम्
६	१२	न ঌ	અ ઌ
६	१६	ઉ ઌૃ	ઉ ઋ ઌૃ
१४	२	वर्णानामतिसन्निधिः	वर्णानामतिशयितः सन्निधिः
१७	१	बट+ऋक्षः	बटो+ऋक्षः
२३	८	मदागभनम्	मदागमनम्
३१	३	(४७) रोरि	(४७) रोरि । ८।३।१८ ।
३१	५	पूरस्याणो	पूर्वस्याणो
३२	२	एत्ततदोः	एतत्तदोः
३५	१३	द्वेकयोद्धि	द्वयेकयोर्द्वि-
४६	१९	नीचे, त्यद्	नीचे स्व=पोतानुं अन्तर=तफावत, त्यद्
४७	१४	કરતી પ્રથમ	કરતી વખતે પ્રથમ
४७	१५	सर्वानि०	सर्वादीनि०
४८	१८	सर्वनामः०	सर्वनाम्नः०
७३	२२	ज्ञानस्य ज्ञाने	ज्ञानस्य, ज्ञानयोः
७६	५	परो यणः	स चोदात्तः
७६	१४	રકારાન્ત	ઋકારાન્ત
९१	१४	—	હલન્ત પુંલ્લિંગ પૂરા થયા
९१	१५	હલન્ત પુલ્લિંગ	હલન્ત સ્ત્રીલિંગ
१३५	११	दिग्छब्देभ्यः	दिग्शब्देभ्यः
१३७	२०	तसिस्	तसिल्

॥ अथोत्तरार्द्धम् ॥

॥ अथ तिङन्ते भ्वादयः ॥

(२६८) धातोः ३ । १ । ९१ इत्यधिकारः, आतृतीयाऽध्याय-समाप्तेः । (२६९) भूवादयो धातवः १ । ३ । १ । क्रिया-वाचिनो भ्वादयो धातु-संज्ञाः स्युः । लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः । लकारा दश । लिङ् च द्विविधः । (२७०) लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ३ । ४ । ६९ । लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे

(ઉત્તરાર્દ્ધ પ્રકરણ)

(ભ્વાદિ ગણ પહેલો શરૂ થયો.)

(૨૬૮) **અર્થ**— આ અધિકાર સૂત્ર છે. તૃતીય અધ્યાયની આત્મનેપદ્યાય ત્યાં સુધી ધાતોઃ આ પદનો અધિકાર દરેક સૂત્રમાં જાય છે.

(૨૬૯) **અર્થ**— ક્રિયાને કહેનારા ભૂ, અદ્, વગેરે શબ્દોની ધાતુ સંજ્ઞા થાય છે. લટ્ લિટ્ વગેરે મૂળમાં બતાવેલા દશ લકારો છે.

નોટ—વર્તમાન, પરોક્ષભૂત, અનદ્યતનભવિષ્ય, સામાન્ય ભવિષ્ય, આજ્ઞાર્થ હ્યસ્તન ભૂત, વિધ્યર્થ–પ્રેરણા, આશીર્વાદ, સામાન્ય ભૂત, અનદ્યતન ભવિષ્ય. આ પ્રકારના કાળને સૂચવનારા દશ લકારો છે. લિઙ્=લકાર વિધિલિંગ અને આશીર્લિંગ એ રીતે બે પ્રકારનો છે.

(૨૭૦) **અર્થ**—(દશ) લકારો સકર્મક ધાતુઓથી કર્મ અને કર્તામાં થાય અને અકર્મક ધાતુઓથી ભાવ અને કર્તામાં થાય.

कर्तरि च । (२७१) वर्तमाने लट् ३ । २ । १२३ । वर्तमानक्रिया-वृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् । अटावितौ । उच्चारणसामर्थ्याल्लस्य नेत्त्वम् । १-भू सत्तायाम् । कर्तृविवक्षायां भू लृ इति स्थिते ।

(૨૭૧) **અર્થ**—વર્તમાન-ચાલુ ક્રિયામાં વર્તમાન ધાતુથી लट् લકાર થાય.

સૂચના—लट्-વગેરે દશ લકારોમાં ट् अ અને इ ની "हलन्त्यम्" સૂત્રથી ઇત્સંજ્ઞા અને "उपदेशेऽजनुनासिक०"એ સૂત્રથી લકારમાં રહેલા અકારની ઇત્સંજ્ઞા કરવી, "तस्य लोपः" સૂત્રથી તે ઇત્સંજ્ઞાનો લોપ કરવો. **શંકા**—लृ બાકી રહ્યો, તેની પણ ઇત્સંજ્ઞા અને લોપ થવાં જોઈએ. **જવાબ**—उच्चारण० બોલવાના સામર્થ્ય થકી लकारની ઇત્સંજ્ઞા થતી નથી. આ સૂચના દરેક લકારોમાં સમજવી. માટે મૂળમાં अटावितौ (દશ લકારોમાં) અકાર ને ટકાર ઇત્સંજ્ઞક છે. भू सत्तायाम् भू ધાતુ સત્તા અર્થમાં વપરાય છે. सत्ता=આત્મધારણાનુકૂલ વ્યાપાર=હોવું, થવું, છે.

નોટ—અકર્મક ધાતુઓ

लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम्
शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः ॥

અર્થ—લજ્જા = લાજ, સત્તા = હોવું, થવું, स्थिति = જાગરણ = જાગવું, वृद्धि = વધવું, क्षय = નાશ, ભય = બીવું, જીવિત. જીવવું, મરણ = મરવું, શયન = સૂવું, ક્રીડા = રમવું, રુચિ = ઇચ્છા, દીપ્તિ = પ્રકાશ-આ અર્થવાળા ધાતુઓ અકર્મક છે. તે સિવાયના પ્રાયઃ બધા ધાતુઓ સકર્મક છે. લગભગ બે હજાર ધાતુઓ છે.

વ્યાખ્યા—भू ધાતુ સત્તા અર્થમાં હોવાથી **અકર્મક છે.** भू ધાતુથી કર્તા અર્થની વિવક્ષામાં लट् લકાર લાવ્યા, ट्-अ, બન્નેનાં ઇત્સંજ્ઞા અને લોપ થઈ-भू + लृ એમ થયું.

(२७२) तिप्-तस्-झि-सिप्-थस्-थ-मिब्-वस्-मस्-ताऽऽतां-झ-थासाऽऽथां-ध्वमिड्-वहि-महिङ् ३ । ४ । ७८ । एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः । (२७३) लः परस्मैपदम् १ । ४ । ९९ । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः । (२७४) तङानावात्मनेपदम् १ । ४ । १०० । तङ्प्रत्याहारः शानच्कानचौ

પરસ્મૈપદી — આત્મનેપદી

(૨૭૨) અર્થ—

એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.	
तिप्	तस्	झि	त	आताम्	झ	પ્રથમ પુરુષ
सिप्	थस्	थ	थास्	आथाम्	ध्वम्	મધ્યમ પુરુષ
मिप्	वस्	मस्	इट्	वहि	महिङ्	ઉત્તમ પુરુષ

આ અઢાર પ્રત્યયો લકારના સ્થાનમાં થાય.

નોટ—જેમ (સુપ્=પ્રત્યાહાર પ્રથમાના सु થી લઈને સપ્તમીના सुप् = ના પકાર સુધી લેવાય છે, તે રીતે तिङ् = પ્રત્યાહાર પણ तिप्= પ્રત્યયના ति થી લઈને महिङ् ના ङ्કાર સુધી तिङ् પ્રત્યાહાર બને છે. તેમાં तिप् થી ૯ પ્રત્યયો પરસ્મૈપદના અને त થી લઈ ૯ પ્રત્યયો આત્મનેપદને જણાવનારા હોય છે.

(૨૭૩) અર્થ—લકારના સ્થાનમાં થયેલા ૧૮ પ્રત્યયોની પરસ્મૈપદ સંજ્ઞા થાય.

નોટ—પરસ્મૈપદ—બીજાને માટે જે ક્રિયા થતી હોય તે પરસ્મૈપદ કહેવાય.

(૨૭૪) અર્થ—तङ् = (त થી લઈને महिङ् ના ङ्કાર સુધીના નવ) પ્રત્યાહાર शानच् અને कानच् એ બધાયની આત્મનેપદ સંજ્ઞા થાય. (જે ક્રિયા પોતાને માટે થતી હોય તે આત્મનેપદી કહેવાય.) પૂર્વ૦ પૂર્વ = પહેલી બનાવેલી પરસ્મૈપદ સંજ્ઞાનો આ સૂત્ર બાધ કરે છે.

चात्मनेपदसंज्ञाः स्युः। पूर्वसंज्ञापवादः। (२७५) अनुदात्तङित आत्मनेपदम् १।४।१२। अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्। (२७६) स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले १।३।७२। स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले।(२७७) शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् १।३।७८। आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात्(२७८) तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः १।४।१०१। तिङ उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः। (२७९) तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः १।४।१०२। लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणि त्रीणि (वचनानि) प्रत्येकमेकवचनादि-

---

(२७५) **અર્થ**—અનુદાત્ત ઇત્ સંજ્ઞા થતી હોય અથવા ङ्કારની ઇત્ સંજ્ઞા થતી હોય એવા જ ધાતુથી આત્મનેપદના પ્રત્યયો થાય.

(२७६) **અર્થ**—સ્વરિતની ઇત્સંજ્ઞા થતી હોય અથવા ञ् ની ઇત્ સંજ્ઞા થતી હોય એવા ધાતુથી આત્મનેપદના પ્રત્યયો થાય જો ક્રિયાનું ફળ કર્તાને મળતું હોય તો.

(२७७) **અર્થ**—આત્મનેપદના નિમિત્ત =કારણ–વગરના ધાતુથી કર્તૃ અર્થમાં પરસ્મૈપદના પ્રત્યયો થાય.

(२७८) **અર્થ**—तिङ् પ્રત્યાહારના બન્ને (પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદ) પદોના ત્રણ ત્રણના જોડકાની પ્રથમ મધ્યમ અને ઉત્તમ સંજ્ઞા થાય છે. જુઓ સૂત્ર ૨૭૨.

(२७९) **અર્થ**—પ્રાપ્ત કરી છે પ્રથમ, મધ્યમ, ઉત્તમ, સંજ્ઞા જેમણે એવા તિઙ્નાં ત્રણ વચનોની અનુક્રમે એકવચન, દ્વિવચન અને બહુવચન સંજ્ઞા થાય છે.

संज्ञानि स्युः। (२८०) युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः १। ४। १०५। तिङ्वाच्यकारकवाचिनि=(तिङा वाच्यं यत् कारकं कर्तृरूपं कर्मरूपं वा तद्वाचके) युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च मध्यमः। (२८१) अस्मद्युत्तमः १। ४। १०७। तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः। (२८२) शेषे प्रथमः। १। ४। १०८। मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात्। भू ति, इति जाते। (२८३) तिङ् शित् सार्वधातुकम् ३। ४। ११३ तिङः शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः। (२८४) कर्तरि शप् ३। १। ६८। कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप्। अयं विकरणो धातुप्रत्यय-मध्यपाती। (२८५) सार्वधातुकार्ध-

---

(२८०) **અર્થ**—તિઙ્નો અર્થ કારક = કર્તા અને કર્મ, તેને કહેનારા યુષ્મદ્ શબ્દ તેનો પ્રયોગ કર્યો હોય, અથવા પ્રયોગ ન કર્યો હોય, તો પણ ધાતુથી મધ્યમ પુરુષના પ્રત્યયો થાય.

(૨૮૧) **અર્થ**—તિઙ્નો અર્થ કારક=કર્તા કર્મ તેને કહેનારા અસ્મદ્ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હોય અથવા ન કર્યો હોય તો પણ ઉત્તમ પુરુષના પ્રત્યયો થાય.

(૨૮૨) **અર્થ**—મધ્યમ અને ઉત્તમ પુરુષના પ્રત્યયોનો જ્યાં વિષય ન હોય ત્યાં પ્રથમ પુરુષના પ્રત્યયો થાય.

વ્યાખ્યા—તેથી भू+ल–એ હતું ત્યાં लनी જગ્યાએ પ્રથમ પુરુષ એકવચનનો પ્રત્યય तिप् મૂકીને प् નો અનુબંધ લોપ કરી भू+ति એવું રૂપ થયું.

(૨૮૩) **અર્થ**—ધાતુના અધિકારમાં કહેલા तिङ् અને शित् શકારની ઇત્સંજ્ઞા થતી હોય તેવા પ્રત્યયોની "સાર્વધાતુક" સંજ્ઞા થાય.

(૨૮૪) **અર્થ**—કર્તા અર્થમાં થયેલા સાર્વધાતુક પ્રત્યય પર રહેતા ધાતુથી शप् પ્રત્યય થાય. अयं આ शप्–પ્રત્યયને વિકરણ પ્રત્યય કહેવામાં આવે છે ને તે ધાતુ અને પ્રત્યયની વચમાં મૂકાય છે.

धातुकयोः ७। ३। ८४। अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः। अवादेशः। भवति। भवतः। (२८६) झोऽन्तः ७। १। ३। प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः। अतो गुणे। भवन्ति। भवसि।

---

(૨૮૫) અર્થ—સાર્વધાતુક અને આર્ધધાતુક પર રહેતા इगन्त=ઇક્ પ્રત્યાહારનો અક્ષર અન્તમાં હોય એવા અંગનો ગુણ થાય.

વ્યાખ્યા ભૂ શબ્દની "भूवादयो॰" સૂત્રથી ધાતુ સંજ્ઞા કરી, કર્તાની વિવક્ષામાં "वर्तमाने लट्" સૂત્રથી लट्=લકાર લાવી. ट्, અને अ ની ઇત્સંજ્ઞા લોપ કરી. પ્રથમ પુરુષના એકવચનમાં "तिप्तस्॰" સૂત્રથી ल् ના સ્થાનમાં तिप् પ્રત્યય કરી, प्કારનો અનુબંધ લોપ કરી, તેની "तिङ्शित्॰" સૂત્રથી સાર્વધાતુક સંજ્ઞા કરી, भू+ति રૂપ બન્યા પછી "कर्तरि शप्" સૂત્રથી शप् પ્રત્યય કરી, શકાર પકારનો અનુબંધ લોપ કરી, भू+अ+ति થયા બાદ ફરીથી शप्ના અની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા કરી "सार्वधातुकार्ध॰" સૂત્રથી ભૂના ઊકારનો ગુણ (ओ) કરી=भो+अ+ति થયા પછી "एचोऽयवा॰" સૂત્રથી ओनो अव् આદેશ કરી, વર્ણો મળતાં भवति રૂપ પ્રથમ પુરુષ એકવચનનું સિદ્ધ બને છે. भूની ઉપર મુજબ ધાતુ સંજ્ઞા કરી, लट् લકાર લાવી. ઉપર પ્રમાણે કાર્ય કરી, પ્ર૦ પુ૦ દ્વિ૦-વ૦ ની વિવક્ષામાં લના સ્થાનમાં "तिप्तस्झि॰" સૂત્રથી तस् પ્રત્યય કરીને, ઉપર પ્રમાણે સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, શપ્ પ્રત્યય, અનુબંધ લોપ, ફરીથી સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, ઉપર પ્રમાણે ગુણ કરી, अव् આદેશ કરી, भव+तस् થયા બાદ स्કારના રુત્વ અને વિસર્ગ કરીને भवतः પ્રથમ પુરુષ દ્વિવચનનું રૂપ બને છે.

(૨૮૬) અર્થ—પ્રત્યયના અવયવ झ ના સ્થાનમાં अन्त આદેશ થાય.

વ્યાખ્યા—भू ની ધાતુ સંજ્ઞા કરી लट् લાવી તેના સ્થાનમાં "तिप्तस्॰" સૂત્રથી પ્ર૦ પુ૦ બ૦ની વિવક્ષામાં झि પ્રત્યય કરી, તેની

भवथः । भवथ । (२८७) अतो दीर्घो यञि ७ । ६ । १०१ । अतोऽङ्गस्य दीर्घो यञादौ सार्वधातुके । । भवामि । भवावः । भवामः । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं

સાર્વધાતુક સંજ્ઞા કરી, શપ્ પ્રત્યય, અનુબંધ લોપ, ફરીથી સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, ઉપર મુજબ ગુણ, અવાદેશ થયા બાદ भव+झि થયા પછી "झोऽन्तः" સૂત્રથી झ નો अन्त આદેશ કરી, "अतो गुणे" સૂત્રથી પરરૂપ એક આદેશ કરી **भवन्तिः** પ્ર૦ પુ૦ બ૦ વ૦ નું રૂપ બને છે.

भूની ધાતુ સંજ્ઞા કરી, लट् તેના સ્થાનમાં મ૦ પુ૦ એ૦ વ૦ सिप्, પકારની ઇત્સંજ્ઞા લોપ, ઉપર પ્રમાણે સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, शप्, श् કારનો અનુબંધ લોપ, ફરીથી शप्ની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, भूનો ગુણ भो થઇ, भो+अ+सि થયા બાદ ओ નો अव् આદેશ કરીને **भवसि** મ૦ પુ૦ એ૦ વ૦નું રૂપ બને છે.

भू-ધાતુ સંજ્ઞા, लट्, તેના સ્થાનમાં મ૦ પુ૦ દ્વિ૦ વ૦ थस्, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, शप्. અનુબંધ લોપ, ફરીથી शप्ની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, ગુણ, अव् આદેશ, થઇને भवथस् થયા બાદ सना રુત્વ વિસર્ગ કરીને **भवथः** રૂપ બને છે.

भू लट्, મ૦ પુ૦ બ૦ વ૦ માં थ, ઉપર મુજબ બધું કાર્ય કરીને **भवथ** રૂપ બનાવવું.

(૨૮૭) **અર્થ**—અકારાન્ત અંગને દીર્ઘ થાય यञ् આદિ સાર્વધાતુક પર રહેતાં.

વ્યાખ્યા—भूની ધાતુસંજ્ઞા लट्ના સ્થાને ઉત્તમ પુરુષના ત્રણેય વચનમાં અનુક્રમે मिप्, वस् मस् પ્રત્યય લાવી, દરેકની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, पનો અનુબંધ લોપ, शप्, અનુબંધ લોપ, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, ગુણ अव् આદેશ કરી. भव+मि, भव+वस्, भव+मस् બન્યા બાદ "अतो दीर्घो०"

भवामः। (२८८) परोक्षे लिट् ३। २। १२५। भूतानद्यतन-परोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात्। लस्य तिवादयः। (२८९) परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ३। ४। ८२। लिटस्तिवादीनां नवानां णलादयः स्युः। तिपो णल्, तसः अतुस्, झेः उस्, सिपः थल्, थसः अथुस्, थस्य अ, मिपो णल्, वसः व, मसः म। भू अ, इति स्थिते। (२९०) भुवो वुग् लुङ्-लिटोः ६। ४। ८८। भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्-

---

સૂત્રથી भव-અંગના अ-કારનો દીર્ઘ કરી **भवामि,** અને સ્‌ના રુત્વ વિસર્ગ કરી **भवावः, भवामः** ઉત્તમ પુરુષનાં રૂપો બને છે.

સૂચના—युष्मद्, अस्मद् શબ્દના પ્રયોગ વિના ઉપરનાં રૂપો સિદ્ધ કરેલાં છે અને તેના પ્રયોગ સાથે નીચે પ્રમાણે રૂપો પણ સિદ્ધ કરી શકાય છે. અર્થમાં કાંઈ ફરક પડતો નથી. (જુઓ ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૨ સૂત્રના અર્થો.)

सः भवति તે થાય છે. तौ भवतः તે બે થાય છે. ते भवन्ति તેઓ બધા થાય છે. त्वां भवसि તું થાય છે. युवाम् भवथः તમે બે થાઓ છો. यूयम् भवथ તમે બધા થાઓ છો. अहम् भवामि હું થાઉં છું. आवाम् भवावः અમે બે થઈએ છીએ. वयम् भवामः અમે બધા થઈએ છીએ.

(૨૮૮) અર્થ—ભૂત અનદ્યતન પરોક્ષ અર્થમાં વર્તમાન ધાતુથી लिट् લકાર થાય. लस्य-लની જગાએ तिप् तस् વગેરે નવ આદેશો થાય.

(૨૮૯) અર્થ—लिट्‌ના સ્થાનમાં तिप्, तस्, વગેરે નવ પ્રત્યયો તેમના સ્થાનમાં અનુક્રમે णल्, अतुस्, उस्। थल्, अथुस्, अ। णल्, व, म, આ નવ આદેશો થાય છે.

(૨૯૦) અર્થ—भू ધાતુને वुक् નો આગમ થાય लुङ् અને लिट् સંબંધી अच् પરમાં હોય તો.

लिटोरचि । (२९१) लिटि धातोरनभ्यासस्य ६ । १ । ८ । लिटि परे अनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । वुक्सहितस्य भुवो द्वित्वम् । भूव् भूव् अ, इति स्थिते । (२९२) पूर्वोऽभ्यासः ६ । १ । ४ । अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् । (२९३) हलादिः शेषः ७ । ४ । ६० । अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते, अन्ये हलो लुप्यन्ते । इति वलोपः । (२९४) ह्रस्वः ७ । ४ । ५९ । अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् । दीर्घे सति तस्य ह्रस्वविधानं कार्यम् । (२९५) भवतेरः ७ । ४ । ७३ । भवतेरभ्यासस्योकारस्य अः स्याल्लिटि । (२९६) अभ्यासे चर्च ८ । ४ । ५४ । अभ्यासे झशां जशः खयां

---

(૨૯૧) અર્થ—लिट् પર રહેતાં અભ્યાસભિન્ન ધાતુનો પ્રથમ અવયવ એક अच् તેનું દ્વિત્વ થાય, (અનેકાચ્ ધાતુમાં) આદિ-(પ્રથમનો) જે अच् તે થકી પર અક્ષરનું દ્વિત્વ થાય. वुक्सहि०-वुक् આગમ સહિત भू ધાતુનું દ્વિત્વ કરવું તેથી भूव् भूव् अ એ રીતે સ્થિતિ થઈ.

(૨૯૨) અર્થ—અહીંયાં (છઠ્ઠા અધ્યાયમાં) જે બે કહેલા છે તેમનામાંથી (દ્વિત્વ થયેલા રૂપમાંથી) પૂર્વની અભ્યાસ સંજ્ઞા થાય.

(૨૯૩) અર્થ--અભ્યાસનો પ્રથમ हल् = વ્યંજન અક્ષર બાકી રહે છે અને બીજા हल् = વ્યંજન અક્ષરોનો લોપ થાય છે. (અર્થાત તે ઊડી જાય છે.) એ પ્રમાણે व् કારનો લોપ થયો.

(૨૯૪) અર્થ--અભ્યાસનો જે अच् તેનો હ્રસ્વ થાય. दीर्घे सति० દીર્ઘ સ્વર હોય તો તેનું હ્રસ્વવિધાન કરવું.

(૨૯૫) અર્થ--भू ધાતુના અભ્યાસના ઉકારનો અકાર થાય, लिट् પરમાં હોય તો.

(૨૯૬) અર્થ—અભ્યાસમાં झश्ना સ્થાનમાં जश् થાય, અને खय्ना સ્થાનમાં चर् થાય.

चरः च । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः । (२९७) लिट् च ३ । ४ । ११५ । लिडादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञः । (२९८) आर्धधातुक-

---

વ્યાખ્યા—भू ની ધાતુ સંજ્ઞા "परोक्षे लिट्" સૂત્રથી लिट् લકાર, "लिट् च" સૂત્રથી આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, અનુબંધ લોપ કરી, भू +ल् થયા બાદ પ્ર૦ પુ૦ એ૦ માં तिप् પ્રત્યય કરી, "परस्मैपदानां०" સૂત્રથી तिप्‌નો णल् આદેશ કરી, ण्+ल्‌ની ઇત્‌સંજ્ઞા લોપ કરી, "भुवो वुक्०" સૂત્રથી वुक्‌નો આગમ, અનુબંધ લોપ, भूव्+अ બન્યા બાદ "लिटि धातो०" સૂત્રથી भूव् નું દ્વિત્વ કરી, भूव् भूव्+अ થયા બાદ "पूर्वोभ्यासः" સૂત્રથી પહેલા भूव्‌ની અભ્યાસ સંજ્ઞા, ""हलादि शेषः" સૂત્રથી પ્રથમ हल् भू બાકી રહ્યો, અને व् નો લોપ થયો, भू भूव्+अ થયા બાદ "ह्रस्वः" સૂત્રથી भू‌ના દીર્ઘ ઉકારનો હ્રસ્વ, "भवतेरः" સૂત્રથી અભ્યાસના ઉકારનો અકાર, भ भूव्+अ બન્યા બાદ "अभ्यासे०" સૂત્રથી અભ્યાસના झश्=भ તેનો बश्=ब કરી ને बभूव्+ +अ વર્ણ મળતાં **बभूव.** અને પ્ર૦ પુ૦ દ્વિ. વ૦ માં ઉપર પ્રમાણે लिट्, તેના સ્થાનમાં तस्, બ૦ વ૦ માં, झि, તેના સ્થાનમાં "परस्मै०" સૂત્રથી अतुस् અને उस् આદેશ કરી ઉપરનાં તમામ સૂત્રો લગાવીને स्‌ના રુત્વ વિસર્ગ કરી **बभूवतुः**, **बभूवुः** પ્ર૦ પુ૦ દ્વિ૦ વ૦ અને બ૦ વ૦નાં રૂપો બને છે.

શંકા--बभूव् માં भू નું એકનું દ્વિત્વ થવું જોઇએ. ? **જવાબ**—वृक्षः प्रचलन् सन् अवयवैः सह प्रचलति—ઝાડ હાલે છે ત્યારે પોતાનાં ફૂળ, પાન, ડાળખીઓ સાથે જ હાલે છે એ वृक्षप्रचलन्‌न्यायथी भू‌ની સાથે व्‌કારનું પણ દ્વિત્વ થઈ શકે છે.

(૨૯૭) **અર્થ**—लिट्‌ના સ્થાનમાં આદેશ જે तिङ् તેની આર્ધ-ધાતુક સંજ્ઞા થાય. (અર્થાત્ લિટ્‌ના સ્થાનમાં થયેલા પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદના ૧૮ પ્રત્યયોની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા થાય.)

स्येट् वलादेः ७।२।३५। वलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात्। बभूविथ बभूवथुः। बभूव। बभूव। बभूविव। बभूविम।

(२९८) **અર્થ**—वल् પ્રત્યાહારનો અક્ષર જેના આદિમાં છે એવા આર્ધધાતુકને इट्नो આગમ થાય.

(આગમ मित्रवत्–મિત્રની માફક થાય, અને આદેશ शत्रुवत् શત્રુના જેવો થાય છે. અર્થાત્ આગમ પાસે બેસે, ને આદેશ તેના સ્થાન-માં બેસે છે. (જુઓ પૂર્વાર્ધ, હલ્‌સંધિ તથા વૈ૦ સિ૦ કૌ૦ હલ્-સંધિ અમારી સુર્યા ગુજરાતી ટીકા)

વ્યા૦—भू ધાતુથી लिट् ઉપર પ્રમાણે લાવી, તેના સ્થાનમાં મ૦ પુ૦ એ૦ વ૦ નો सिप् આદેશ કરી "लिट च" સૂત્રથી તેની આર્ધ-ધાતુક સંજ્ઞા, "परस्मैपदानां०" સૂત્રથી थल् આદેશ, ल् નો અનુબંધ-લોપ, "आर्धधातुकस्येड्०" સૂત્રથી थ ને इट् નો આગમ, ट्નો અનુબંધ લોપ. ટિત્ હોવાથી આદિમાં મૂકી भू+इथ થયા બાદ "भुवो वुक्" સૂત્રથી वुक्નો આગમ, અનુબંધ લોપ, કર્યા બાદ भूव्+इथ માં પ્રથમ પુરુષની માફક દ્વિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા, व्નો લોપ, દીર્ઘ ઉકારનો હ્રસ્વ ઉકાર, ઉકારનો અકાર, અને भ નો ब કરીને **बभूविथ** રૂપ બને છે.

भू ધાતુથી लिट् તેના સ્થાનમાં મ૦ પુ૦ દ્વિ૦ વ૦ માં थस्, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, थसના સ્થાનમાં अथुस् આદેશ, वुक् નો આગમ, દ્વિત્વ, અભ્યાસસંજ્ઞા, व् લોપ હ્રસ્વ, ઉકારનો અકાર, भ નો ब કરી स् ના રુત્વ વિસર્ગ કરીને મ૦ પુ૦ દ્વિ૦ વ૦નું **बभूवथुः** રૂપ બને છે.

મ૦ પુ૦ બ૦ વ૦ **लिट्**ના સ્થાનમાં थ લાવી "परस्मैपदानां०" સૂત્રથી તેનો अ–આદેશ કરીને ઉપર પ્રમાણે, वुक्, દ્વિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા વગેરે કાર્ય કરીને **बभूव** રૂપ બને છે.

लिट् લકારના ઉત્તમ પુરુષ એ૦ દ્વિ૦ બ૦ વ૦ માં मिप्–वस्, मस्‌ની જગાએ "परस्मैपदानां०" સૂત્રથી અનુક્રમે णल्, व, म, આદેશ કરી, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, व, म, ને इट्नो આગમ કરી, वुक्,

(२९९) अनद्यतने लुट् ।३।३।१५। भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् । (३००) स्यतासी लृ-लुटोः । ३ । १ । ३३ । धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तो लृ-लुटोः परतः। शबाद्यपवादः। लृ इति लृङ्-लृटोः ग्रहणम् । (३०१) आर्धधातुकं शेषः ३ ।

દ્વિત્વ, અભ્યાસસંજ્ઞા, વ્લોપ, હ્રસ્વ, ઉકારનો અકાર, भ નો ब વગેરે ઉપર બતાવેલ સૂત્રો લગાડીને **बभूव, बभूविव, बभूविम** રૂપો સિદ્ધ કરવાં.

નોટ—लिट् લકારને પરોક્ષ ભૂતકાળ કહેવામાં આવે છે. તેનો વિગ્રહ, अक्षिभ्याम् परः, इति परोक्षः = આંખથી ન દેખાય તે. જેમ રામ રાજા થયા હતા, અત્યારના નાના બાળકોએ મહાત્માજીને જોયા ન હતા. તેથી બાળકો બોલી શકે કે મહાત્મા ગાંધીજીએ ભારતને સ્વતંત્ર કર્યું હતું. મહાકવિ કાલિદાસ થયા હતા, પાણિનીય મુનિ થયા હતા વગેરે ઉદાહરણોમાં આ લકાર વપરાય છે.

અર્થ—તે થયો હતો. તે બે થયા હતા. તેઓ બધા થયા હતા. પ્રથમ પુરુષનો અર્થ તું હતો. તમે બે હતા, તમે બધા હતા. મધ્યમ પુરુષનો અર્થ હું હતો, અમે બે હતા, અમે બધા હતા. ઉત્તમ પુરુષનો અર્થ બરાબર ક્યારે સંભવી શકે કે તે ઉન્મત્ત અવસ્થામાં હોય, અથવા સ્વપ્ન અવસ્થામાં હોય ત્યારે કહી શકે છે કે, હું હતો— सुप्तोऽहं किल विललाप. જુઓ વૈ० સિ० કૌમુદી લકારાર્થ પ્રકરણ.

(૨૯૯) **અર્થ**—ભવિષ્ય અનદ્યતન અર્થમાં ધાતુથી लुट् લકાર થાય.

(૩૦૦) **અર્થ**—ધાતુથી स्य અને तास् પ્રત્યયો થાય लृ અને लुट् પરમાં હોય તો. (लृट् પરમાં આવે તો स्य અને लुट् પરમાં આવે તો तास् પ્રત્યય થાય.) આ સૂત્ર शप્નો બાધ કરે છે અર્થાત્ शप् થતો નથી.

(૩૦૧) तिङ् અને शित्-શકારની ઇત્સંજ્ઞા થતી હોય તેથી ભિન્ન ધાતુથી કરેલા પ્રત્યયની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા થાય.

४ । १४४ । तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् । इट् । (३०२) लुटः प्रथमस्य डारौरसः २ । ४ । ८५ । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । भविता ।

---

(૩૦૨) અર્થ—लुट्ना પ્રથમ પુરુષના સ્થાનમાં અનુક્રમે डा-रौ-रस् આદેશો થાય. डित्वसामर्थ्या० डा માં ડકારની ઇત્સંજ્ઞા કરી છે તેના સામર્થ્યથકી ભસંજ્ઞક ન હોય તો પણ टि નો લોપ થાય.

વ્યા૦—भू ધાતુથી "अनद्यतने०" સૂત્રથી लुट લકાર, તેના સ્થાનમાં પ્ર૦ પુ૦ એ૦ વ૦ નો तिप् પ્રત્યય કરી, तिप् ની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, "कर्तरि शप्" સૂત્રથી शप् થવા આવ્યો પરન્તુ તેનો બાધ-કરી "स्यतासी०" સૂત્રથી तास् પ્રત્યય ધાતુથી કર્યો, भू + तास् + तिप्, "आर्धधातुकं०" સૂત્રથી तास् ની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા "आर्धधातुकस्येड्०" થી तास् ને इट् નો આગમ, ट् અનુબંધ લોપ टित् હોવાથી આદિમાં મૂકીને 'सार्वधातुकार्ध०" સૂત્રથી भू નો ગુણ भो થઈ–भो + इ तास् + तिप् "एचोऽयवा०" સૂત્રથી अव् આદેશ, "लुटः प्रथमस्य०' સૂત્રથી तिप् નો डा આદેશ भवितास् + डा થયા પછી "चुटू" સૂત્રથી डकारनी ઇત્સંજ્ઞા "तस्य लोपः" સૂત્રથી લોપ, डित् હોવાથી भवितास्-ની ભસંજ્ઞા ન હોવા છતાં डित्वના સામર્થ્ય થકી टि = आस् નો લોપ કરી **भविता** પ્ર૦ પુ૦ એ૦ વ૦ નું રૂપ બને છે. પ્ર૦ પુ૦ દ્વિ૦ વ૦ અને બ૦ વ૦ માં लुट्ना સ્થાનમાં तस्, અને झि આદેશ કર્યા બાદ ઉપર પ્રમાણે तास्, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, इट् નો આગમ, ગુણ, અવાદેશ કરી भवितास् + तास्, भवितास् + झि થયા બાદ "लुटः प्रथम०" સૂત્રથી तास् નો रौ અને झि નો रस् આદેશ કરીને "रि च" સૂત્રથી तास्ના स्नो લોપ **भवितारौ,** रस्ना स्ना રુત્વ વિસર્ગ કરી **भवितारः** રૂપ બને છે.

મધ્યમ પુરુષ અને ઉત્તમ પુરુષમાં પણ भू ધાતુથી लुट् લકાર લાવી તેના સ્થાનમાં सिप्, थस्, थ, मिप्, वस्, मस्, આદેશો

(३०३) तासस्त्योर्लोपः ७ । ४ । ५० । तासेरस्तेश्च लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे । (३०४) रि च ७ । ४ । ५१ । रादौ प्रत्यये तासेरस्तेश्च सस्य लोपः । भवितारौ । भवितारः । भवितासि । भवितास्थः भवितास्थ । भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः । (३०५) लृट् शेषे च ३ । ३ । १३ । भवि-

કરીને प् નો અનુબંધ લોપ, तास् પ્રત્યય, તેની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, ઇટ્નો આગમ, ગુણ, અવાદેશ કરી सिप् પર રહેતાં स् કારનો લોપ કરી **भवितासि,** અને थस्, वस्, मस्, ના સકારના રુત્વ વિસર્ગ કરી મૂળમાં બતાવેલાં રૂપો ઉપર મુજબ સિદ્ધ કરવાં. ત્રણેય પુરુષના भविता વગેરે રૂપોનો અર્થ—તે **થશે,** તે બે થશે, તે બધા થશે. તું **થઇશ,** તમે બે **થશો,** તમે બધા થશો. હું **થઇશ,** અમે બે **થઇશું,** અમે બધા થઇશું.

નોટ—अतीतायाः रात्रेः पश्चार्द्धेन आगामिन्याः पूर्वार्धेन सहितः कालः अद्यतनः तद्भिन्नः अनद्यतनः—વીતી ગયેલી રાત્રિના બાર વાગ્યા પછી તથા આવનારી રાત્રિના બાર વાગ્યા સુધીનો સમય તે **अद्यतन** કહેવાય છે. તેથી ભિન્ન થઇ ગયેલો કાળ તેને **अनद्यतन भूत** કહેવામાં આવે છે. તેમાં लङ् લકાર વપરાય છે. ગુજરાતીમાં તેને **હ્યસ્તનભૂતકાળ** કહેવામાં આવે છે અને આવતી રાત્રિના બાર વાગ્યા પછીનો કાળ अनद्यतम भविष्य કહેવાય છે તેમાં આ लुट् લકાર વપરાય છે.

(૩૦૩) અર્થ—तास् અને अस् ના સકારનો લોપ થાય સકાર આદિમાં છે તેવો પ્રત્યય પરમાં હોય તો.

(૩૦૪) અર્થ—રકાર = રેફ જેના આદિમાં છે તેવા પ્રત્યય પર રહેતાં પણ तास्, અને अस् ના સકારનો લોપ થાય.

(૩૦૫) અર્થ—भविष्य = થશે અર્થમાં વર્તમાન ધાતુથી लृट्

ष्यदर्थाद्धातोर्लृट्क्रियार्थायां क्रियायां सत्यामसत्यां वा । स्यः । इट् । भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ।

લકાર થાય, ક્રિયાર્થક (ક્રિયા છે પ્રયોજન જેનું એવા) ક્રિયા થતો હોય અથવા ન થતી હોય તો પણ.

વ્યા૦--भू ધાતુથી 'लृदशेषे च'' **સૂત્રથી** लृट લાવી, તેના સ્થાનમાં तिप् લાવી, અનુબંધ લોપ કરી, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા કરી, शप् થવા આવે તેનો બાધ કરી, "स्यतासी०" સૂત્રથી स्य પ્રત્યય કરી "आर्धधातु०'' સૂત્રથી स्यनी આર્ધધાતુકસંજ્ઞા કરી, "आर्धधातुकस्ये०'' સૂત્રથી इट्નો આગમ टित् હોવાથી આદિમાં મૂકી. भू + इ + स्य + ति બન્યા બાદ "सार्वधातुका०" સૂત્રથી भू નો ગુણ ओ થઈ "एचोऽयवा०" સૂત્રથી ओ નો अव् આદેશ કરી "आदेशप्रत्यययोः" સૂત્રથી स्य ના स् કારનો ष् કરી **भविष्यति** પ્ર૦ પુ૦ એ૦ વ૦ નું રૂપ બને છે. તે રીતે પ્ર૦ પુ૦ દ્વિ૦ વ૦ બ૦ વ૦માં तस् . झि, લાવ્યા બાદ ઉપર મુજબ स्य, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, इट् નો આગમ, ट् નો લોપ, ગુણ अव् આદેશ स् નો ष् કરી तस् ના स्નો રુત્વવિસર્ગ કરી, **भविष्यतः**, બ૦ વ૦ झि નો "झोन्तः" સૂત્રથી अन्ति આદેશ કરી "अतो गुणे" સૂત્રથી પરરૂપ કરીને **भविष्यन्ति** રૂપ બને છે. મધ્યમપુરુષમાં सिप् , थस् , थ, લાવી ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરીને મૂળમાં લખેલા રૂપો સિદ્ધ બનાવવાં, ઉત્તમ પુરુષમાં मिप् , वस् , मस्, લાવી ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કર્યા બાદ "अतोदीर्घो०" સૂત્રથી मि वस्, मस्, પર રહેતા स्य ના अકારને દીર્ઘ કરવો ને બન્નેના स् કારના રુત્વ વિસર્ગ કરીને મૂળમાં આપેલાં રૂપો સિદ્ધ કરવાં. આ ત્રણેય પુરુષનાં રૂપોનો અર્થ लुट લકારના અર્થ પ્રમાણે જ છે.

નોટ--આને સામાન્ય ભવિષ્ય કહેવામાં આવે છે. કેટલા તેને બીજો ભવિષ્યકાળ કહે છે. ગઈ રાત્રિના બારથી આવતી રાત્રિના

(३०६) लोट् च ३ । ३ । १६२ । विध्याद्यर्थेषु धातोर्लोट् । (३०७) आशिषि लिङ् लोटौ ३ । ३ । १७३ । (३०८) एरुः ३ । ४ । ८६ । लोट् इकारस्य उः । भवतु (३०९) तुह्यो-

બાર સુધીના અદ્યતનકાળમાં વાપરી શકાય છે. દા. ત. હમણાં થશે, હમણાં ભણશે, હમણાં આવશે. અને હમણાં થયો. અત્યારે આવ્યો, તેમાં **સામાન્ય ભૂતનો** પ્રયોગ થાય છે. તેને **लुङ्** લકાર કહેવામાં આવે છે.

(૩૦૬) **અર્થ**—વિધિ આદિ અર્થમાં ધાતુથી લોટ્ લકાર થાય (વિધિ = પ્રેરણા, આમંત્રણ = નોકર વગેરેને આજ્ઞા કરવી. નિમંત્રણ = આવશ્યક શ્રાદ્ધ કાર્યમાં સત્કારપૂર્વક બોલાવવું, અધીષ્ટ= સત્કારપૂર્વક ક્રિયા કરવામાં, સંપ્રશ્ન = પ્રશ્ન કરવો, પ્રાર્થના = પ્રાર્થના કરવી આટલો અર્થ आदि પદનો થાય છે.)

(૩૦૭) **અર્થ**—આશીર્વાદ અર્થમાં लिङ् અને लोट् લકાર થાય.

(૩૦૮) **અર્થ**—લોટ્નો જે इકાર તેનો उકાર થાય.

વ્યા૦—भू ધાતુથી "आशिषि लिङ्०" અથવા "लोट् च" સૂત્રથી लोट्, અનુબંધ લોપ, તેના સ્થાનમાં प्र० એ૦ व० तिप् પ્રત્યય, અનુબંધ લોપ. "तिङ्शित्०" સૂત્રથી तिની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, "कर्तरि शप्" થી शप्, श्, प् નો અનુબંધ લોપ, ફરીથી સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, "सार्वधातुका०" સૂત્રથી भूनो ગુણ भो, "एचोऽयवा०" સૂત્રથી ओ-નો अव् આદેશ કરી भवति રૂપ બન્યા બાદ "एरुः" સૂત્રથી तिના इકારનો उકાર કરીને **भवतु** રૂપ બને છે "तुह्योस्तातङ्०" સૂત્રથી तु નો વિકલ્પે तातङ् આદેશ કરી અનુબંધ લોપ કરી **भवतात्** બીજું રૂપ પણ બને છે. तातङ्માં ङ्કારની ઇત્સંજ્ઞા, અને બીજો અકાર બોલવા માટે છે.

(૩૦૯) **અર્થ**—આશીર્વાદમાં तु ને हिના સ્થાનમાં तातङ् આદેશ થાય વિકલ્પે. **શંકા**: तातङ्માં ङ् ની ઇત્સંજ્ઞા થતી હોવાથી

स्तातङ् आशिष्यन्यतरस्याम् ७ । १ । ३५ । आशिषि तुह्योस्तातङ् वा । परत्वात्सर्वादेशः । भवतात् । (३१०) लोटो लङ्वत् ३ । ४ । ८५ । लोटस्तामादयः सलोपश्च । (३११) तस्थस्थमिपां तांतंतामः ३ । ४ । १०१ । ङितश्चतुर्णां तामादयः क्रमात्स्युः । भवताम् । भवन्तु । (३१२) सेर्ह्यपिच्च

"ङिच्च" સૂત્રથી ઉકારના સ્થાનમાં થવા આવ્યો. પરંતુ ૪૦—"अनेकाल०" સૂત્ર પર હોવાથી આખા तु ના સ્થાનમાં तातङ् થાય છે. માટે મૂળમાં परत्वात्० પર હોવાથી સર્વના સ્થાનમાં આદેશ થાય તેમ લખ્યું છે.

(૩૧૦) **અર્થ**—लोट् ને લઙના જેવું કાર્ય થાય, તેથી लोटस्ता० લોટના સ્થાનમાં तस्, थस्, थ, અને मिप्‌ના સ્થાનમાં અનુક્રમે ताम्, तम्, त, અને अम् આદેશ થાય, અને स् નો લોપ પણ થાય.

વ્યા૦—भू ધાતુથી લોટ્ લાવી તેના સ્થાનમાં तस् લાવી, ઉપર પ્રમાણે સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, શપ્, અનુબંધ લોપ, ગુણ, અવ્ આદેશ કરી भव+तस् થયા બાદ "लोटो०" સૂત્રથી ङिद्‌वद्‌ભાવ, કરી "तस्थस्थ०" સૂત્રથી तस्‌નો ताम् કરી તે भवताम्–ને झि લાવી. તેનો "झोऽन्तः" સૂત્રથી अन्त આદેશ "अतो गुणे" સૂત્રથી પરરૂપ કરી भवन्ति રૂપ બન્યા બાદ "एरुः" સૂત્રથી ઇકારનો ઉકાર કરીને भवन्तु રૂપ બને છે.

(૩૧૧) **અર્થ**—ङित् જે ચાર लङ्, लिङ्, लुङ् અને लृङ्, લકારો તેમના સ્થાનમાં થયેલા આદેશો જે (૪) तस्, थस्, थ અને मिप्, પ્રત્યયો તેના સ્થાનમાં અનુક્રમે ताम्, तम्, त ને अम् આદેશ થાય.

(૩૧૨) **અર્થ**—लोट् ના સ્થાનમાં થયેલો જે सिप् તેનો हि થાય, અને તે अपित् થાય.

નોટ—सिप् માં પકારની ઇત્‌સંજ્ઞા થાય છે તેથી તે पित् કહેવાય છે, જ્યારે આદેશ થયેલો हि તે अपित् કહેવાય (અર્થાત્ તેને पित् ન કહેવાય).

३ । ४ । ८७ । लोटः सेर्हिः सोऽपिच्च (३१३) अतो हेः ६ । ४ । १०५ । अतः परस्य हेर्लुक् । भव, भवतात् । भवतम् । भवत । (३१४) मेर्निः ३ । ४ । ८९ । लोटो मेर्निः स्यात् । (३१५) आडुत्तमस्य पिच्च ३ । ४ । ९२ । हिन्योरुत्वम् न, इत्वोच्चारणसामर्थ्यात् । (३१६) नित्यं ङितः ३ । ४ । ९९ । सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्य नित्यं लोपः । अलो-

---

(૩૧૩) અર્થ—હ્રસ્વ અકારથી પર જે हि તેનો લોપ થાય.

(૩૧૪) અર્થ—लोट् ના સ્થાનમાં થયેલો मिप् તેનો नि આદેશ થાય.

(૩૧૫) અર્થ—लोट् ના ઉત્તમ પુરુષને आट् આગમ થાય, અને તે पित् કહેવાય, हि, અને नि ના ઇકાર નો "एरुः" સૂત્રથી ઉત્વ થતું નથી. કેમકે પાણિનિ મુનિએ મૂળ સૂત્રમાં ઇકારનું જ ઉચ્ચારણ કરેલું છે તેથી. "मेर्नि" સૂત્રની જગાએ मेर्नुः । અને "सेर्ह्यः"–ની જગાએ "सेर्हु" એમ ઉચ્ચારણ કરત માટે મૂળમાં हिन्यो० એમ લખેલું છે.

(૩૧૬) અર્થ—સકાર જેના છેડે છે તેવા લોટ્ના ઉત્તમ પુરુષનો હંમેશાં લોપ થાય, "अलोन्त्यस्य" સૂત્રથી वस्, मस्ના અન્ત્ય सનો લોપ થાય.

વ્યા૦—भू ધાતુથી लोट् તેનો सिप्, ઉપર મુજબ. સાર્વધાતુક-સંજ્ઞા, शप्, અનુબંધ લોપ ગુણ, भो+अ++सि अव् આદેશ भव+सि, "सेर्ह्यपिच्च" સૂત્રથી सिનો हि આદેશ થઇ "तुह्योस्ता०" સૂત્રથી हि નો વિકલ્પે तातङ् આદેશ અનુબંધ લોપ, **भवतात्** तातङ् ન થાય ત્યારે "अतो हेः" સૂત્રથી हिनो લોપ થઇ भव રૂપ બને છે. મ૦ પુ૦ દ્વિ૦ વ૦ અને બ૦ વ૦ માં थस्, थ લાવી ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી भव+थस् भव+थ બન્યા બાદ "तस्थस्थमिपां०" સૂત્રથી थसनो तम्ने थनो त કરીને **भवतम् भवत** રૂપો બને છે.

ऽन्यस्येति सस्य लोपः । भवानि । भवाव । भवाम। (३१७) अनद्यतने लङ् ३ । २ । १११ । अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् । (३१८) लुङ् लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ६ । ४ । ७१ एष्वङ्गस्याट् स्यात् । (३१९) इतश्च ३ । ४ । १००। ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तदन्तस्य लोपः । अभवत् । अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् अभवत । अभवम्

ઉત્તમ પુરુષમાં લોટ્ના मिप्, वस्, मस्, આદેશ કરી, ઉપર પ્રમાણે સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, शप्, ગુણ अव् આદેશ કરી "मेर्निः" સૂત્રથી मि નો नि કર્યા બાદ भव+नि માં "आडुत्तमस्य" સૂત્રથી आद् નો આગમ टित् હોવાથી निना પહેલાં મૂકી "अकः सवर्णे०" સૂત્રથી દીર્ઘ કરી **भवानि** રૂપ બને છે. वस्, मस्, માં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કર્યા બાદ "नित्यं ङितः" સૂત્રથી બન્નેના સકારનો લોપ કરી **भवाव, भवाम,** રૂપો બને છે.

નોટ—लोट् લકાર टित् છે ङित् નથી. માટે "लोटो लङ्वत्" સૂત્ર तस्, थस्, थ, मिप्, वस्, मस्માં અવશ્ય લગાવવું. આને ङिद्वद्भाव કહેવાય છે.

(૩૧૭) **અર્થ**--અનદ્યતન ભૂતના અર્થમાં રહેલા ધાતુથી लङ् લકાર થાય-(અદ્યતન, અનદ્યતન-અર્થ માટે अनद्यतने लुट्) સૂત્ર જુઓ.

(૩૧૮) **અર્થ**—लुङ्, लङ्, लृङ् લકાર પર રહેતા અંગને अट्નો આગમ થાય, અને તે ઉદાત્ત થાય.

(૩૧૯) **અર્થ**— ङित् જે લકાર તેના સ્થાનમાં થયેલા પરસ્મૈપદસંજ્ઞક હ્રસ્વ ઇકારાન્ત જે સ્વરૂપ તેના અન્તનો લોપ થાય, (અર્થાત્ "अलोऽन्त्यस्य" સૂત્રથી અન્ત ઇકારનો લોપ થાય.) ङित्= ङकार ઇત્સંજ્ઞક લકારો लङ्, लिङ्, लुङ्, અને लृङ् આ મુખ્ય છે. लोट् ને ङिद्वद्भाव થાય છે. ને બીજો लिङ् આશીર્વાદમાં પણ વપરાય છે.

વ્યા૦--भू ધાતુથી "अनद्यतने०" સૂત્રથી लङ्, તેના સ્થાનમાં तिप्, અનુબંધ લોપ, "तिङ्शित्०" સૂત્રથી સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, "लुङ्-

लृङ्०'' સૂત્રથી भू અંગને अट् નો આગમ ટિત્ હોવાથી આદિમાં મૂકી, भू + ति થયા બાદ शप्, અનુબંધ લોપ भूનો ગુણ ओ ''एचोऽयवा०'' સૂત્રથી अव् આદેશ अभवति રૂપ બન્યા બાદ ''इतश्च'' સૂત્રથી ઇકારનો લોપ કરી **अभवत्** રૂપ બને છે. भू ના પ્ર૦ પુ૦ દ્વિ૦ વ૦ માં तस्० બ૦ વ૦ માં झि લાવ્યા બાદ ઉપર મુજબ अट् નો આગમ, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, शप् અનુબંધ લોપ; ગુણ, अव् આદેશ કરી ''तस्थस्थ०'' સૂત્રથી तस् ના સ્થાનમાં ताम् આદેશ **अभवताम्** झि નો ''झोऽन्तः'' સૂત્રથી અન્તાદેશ, પરરૂપ, ઉપર મુજબ ઇકારનો લોપ ''संयोगान्त०'' સૂત્રથી त् નો લોપ કરી **अभवन्** રૂપ બને છે.

મધ્યમ પુરુષમાં लङ्‌ની જગાએ सिप्, थस्, थ, લાવી ઉપર મુજબ સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, अट्, शप्, ગુણ अव् આદેશ, ઇકારનો લોપ स् ના રુત્વ વિસર્ગ કરીને **अभवः**, थस्, ઉપરનું બધું કાર્ય કર્યા બાદ थस् નો तम् અને थ નો त ઉપર પ્રમાણે થઈને **अभवतम् अभवत** રૂપો બને છે.

ઉત્તમ પુરુષમાં लङ्‌ની જગાએ मिप्, वस्, मस् લાવ્યા બાદ भू ને अट् નો આગમ, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા., शप् અનુબંધ લોપ, ગુણ अव् આદેશ, ''तस्थस्थ०'' સૂત્રથી मिप् નો अम् આદેશ કરી ''अमि पूर्वः'' સૂત્રથી પૂર્વરૂપ થઈ **अभवम्**, वस् मस् પર રહેતાં ઉપર પ્રમાણે કાર્ય કરી, ''अतो दीर्घो०'' સૂત્રથી अभवना અકારને દીર્ઘ કરી, ''नित्यं ङितः'' સૂત્રથી બન્નેના स् નો લોપ કરી **अभवाम, अभवाव** રૂપ બને છે. ત્રણેય પુરુષનો અર્થ : તે થયો, તે બે થયા, તે બધા થયા, તું થયો, તમે બે થયા, તમે બધા થયા; હું થયો, અમે બે થયા, અમે બધા થયા.

નોટ—આ लङ् લકારને હ્યસ્તનભૂતકાળ કહેવામાં આવે છે.

(૩૨૦) **અર્થ**—વિધિ = પ્રેરણા આપવી, નિમંત્રણ = આવશ્યક શ્રાદ્ધ ભોજનાદિમાં ભાણેજોને બોલાવવા, આમંત્રણ = નોકર (ભૃત્ય

संप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ३ । ३ । १६१ । एष्वर्थेषु धातोर्लिङ् । (३२१) यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ३ । ४ । १०३ । लिङः परस्मैपदानां यासुडागमो ङिच्च । (३२२) लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ७ । २ । ७९ । सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः । इति प्राप्ते (३२३) अतो येयः ७ । २ । ८० । अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य 'यास्' इत्यस्य इय् । गुणः । (३२४) लोपो व्योर्वलि ४ । १ । ६६ । भवेत् । भवेताम् । (३२५) झेर्जुस् ३।४।१८० । लिङो झेर्जुस् स्यात् । भवेयुः । भवेः ।

વર્ગ)ને આજ્ઞા આપવી, અધીષ્ટ = સત્કારપૂર્વક ક્રિયા કરવી, સમ્પ્રશ્ન = પ્રશ્ન કરવો, અને પ્રાર્થના = માગણી કરવી, આ અર્થોમાં ધાતુથી લિઙ્ લકાર થાય.

(૩૨૧) અર્થ—લિઙ્ ના સ્થાનમાં થયેલા પરસ્મૈપદસંજ્ઞક જે પ્રત્યયો તેમને યાસુટ્નો આગમ થાય, અને તે ङित् થાય.

(૩૨૨) અર્થ—સાર્વધાતુક જે લિઙ્ તેના અન્ત્યમાં રહેલા स् નો લોપ થાય.

(૩૨૩) અર્થ—અકારથી પર સાર્વધાતુકનો અવયવ यास् તેનો इय् થાય.

(૩૨૪) અર્થ—व् કાર, य् કાર નો લોપ થાય, वल् પર રહેતાં.

(૩૨૫) અર્થ—લિઙ્ના સ્થાનમાં જે झि તેનો जुस् થાય.

વ્યા૦—भू ધાતુથી "विधिनिम०" સૂત્રથી વિધિ લિઙ્, તેના સ્થાનમાં तिप्, અનુબંધ લોપ, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, शप्, અનુબંધ લોપ, ગુણ, अव् આદેશ કરી, भव + ति થયા બાદ "यासुट् परस्मै०" સૂત્રથી यासुट् નો આગમ, અનુબંધ લોપ, टित् હોવાથી આદિમાં મૂકીને भव+ यास् + ति "अतोयेयः" સૂત્રથી यास्નો इय् આદેશ. "आद्गुणः"-થી ગુણ भवेय् + ति, "लोपोव्यो०" સૂત્રથી य् નો લોપ "इतश्च"

भवेतम् । भवेत । भवेयम् । भवेव । भवेम । (३२६) लिङाशिषि ३ । ४ । ११६ । आशिषि लिङस्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात् । (३२७) किदाशिषि ३ । ४ । १०२ । आशिषि लिङो यासुट्

સૂત્રથી तिना ઇકારનો લોપ કરીને भवेत् રૂપ બને છે. પ્ર૦ પુ૦ દ્વિ૦ વ૦ બ૦ વ૦ લિઙ્‌ને तस् અને झि આદેશ કર્યા પછી ઉપર પ્રમાણે સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, शप्, અનુબંધ લોપ, ગુણ અવ્ આદેશ કરી, यासुट् અનુબંધ લોપ, इय् આદેશ, ગુણ, य् લોપ કરી, भवे + तस् માં "तस्थस्थ०" સૂત્રથી तस् નો ताम् થઈ भवेताम् રૂપ બને. અને झि નો "झेर्जुस्" સૂત્રથી जुस् આદેશ કરી "चुटू" સૂત્રથી ज् કારની ઇત્સંજ્ઞા, કરીને અહીંયાં वल् પરમાં ન હોવાથી य् નો લોપ થાય નહિ બાકી ઉપર મુજબ બધું કાર્ય થાય છે. भवेयुस् ના સ્કારનો રુત્વ અને વિસર્ગ भवेयुः રૂપ બને છે.

મધ્યમ પુરુષના લિઙ્‌ની જગાએ सिप्, थस्, थ, કર્યા પછી ઉપર પ્રમાણે બધું કાર્ય કર્યા બાદ "इतश्च" સૂત્રથી ઇકારનો લોપ કરી भवेः અને थस् ને थ ની જગાએ "तस्थस्थ०" સૂત્રથી અનુક્રમે तम् ને त આદેશ કરી भवेतम्, भवेत રૂપ બને છે.

ઉત્તમ પુરુષમાં લિઙ્ ની જગાએ मिप्, वस्, मस् લાવી, ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી मिप् નો "तस्थस्थ०" સૂત્રથી अम् નો અકાર वल् પરમાં નથી તેથી य् નો લોપ ન થતાં બાકીનું કાર્ય થઈ भवेयम् અને वस्, मस्માં य् લોપ वल् પરમાં હોવાથી થાય છે પરન્તુ "नित्यंङितः" સૂત્રથી બન્નેના स् નો લોપ કરી. भवेव, भवेम રૂપો બને છે. ત્રણેય પુરુષના (૧) અર્થો તે થાય, તે બે થાય, તે બધા થાય, (૨) તું થાય, તમે બે થાવ, તમે બધા થાવ. (૩) હું થઉં, અમે બે થઈએ, અમે બધા થઈએ.

(૩૨૬) અર્થ—આશીર્વાદમાં લિઙ્‌ના સ્થાનમાં થયેલા આદેશ તિઙ્‌ની આર્ધધાતુકસંજ્ઞા થાય.

(૩૨૭) અર્થ—આશીર્વાદ અર્થમાં થયેલ લિઙ્‌નો જે यासुट्

किद्‌। (३२८) स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ८।२।२९। पदान्ते झलि च यः संयोगः तदाद्योः स्कोर्लोपः। (३२९) क्ङिति च १।१।५। गित्किन्ङिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः। भूयात्। भूयास्ताम्। भूयासुः। भूयाः। भूयास्तम्।

तेनो કિત્વદ્ભાવ થાય.

(૩૨૮) અર્થ—પદાન્તમાં અને ઝસ્ પર રહેલા જે સંયોગ તેના આદિ જે સકાર, અને કકાર, તેનો લોપ થાય.

(૩૨૯) અર્થ— गित्, कित् ङित् છે નિમિત્ત જેનું એવા ઇગન્તલક્ષણ અંગને ગુણ અને વૃદ્ધિ થતી નથી.

વ્યા૦—ભૂધાતુથી "आशिषि लिङ्०" સૂત્રથી लिङ् અનુબંધ લોપ, તેના સ્થાનમાં तिप्, અનુબંધ લોપ "लिङाशिषि" સૂત્રથી तिनी આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, (તેથી शप् ન થયો) "यासुट्०" સૂત્રથી ति ને यासुट्‌નો આગમ, અનુબંધ લોપ ટિત્ હોવાથી આદિમાં મૂકી, भू+यास्+ति થયા બાદ "सार्वधातुक०" સૂત્રથી ગુણ થવા આવ્યો, પરંતુ "किदाशिषि" સૂત્રથી यासुट्‌નો કિત્ કર્યા બાદ "क्ङिति च" સૂત્રથી ગુણનો નિષેધ "इतश्च" સૂત્રથી ઇકારનો લોપ "स्कोः संयोगा०" સૂત્રથી यास् વાળો સકાર પદાન્તમાં સંયોગના આદિ હોવાથી તે स्‌નો લોપ કરી भूयात् રૂપ બને છે પ્ર૦ પુ૦ દ્વિ૦ વ૦ અને બ૦ વ૦માં तस् झि લાવી ઉપર પ્રમાણે આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, यासुट् અનુબંધલોપ, કિત્, ગુણનો નિષેધ, "तस्थस्थ०" સૂત્રથી तस्‌નો ताम् કરી भूयास्ताम् झि નો "झेर्जुस्" સૂત્રથી जुस् આદેશ કરી, ज्‌ની ઇત્સંસા "चुटू" સૂત્રથી કરી. તેનો લોપ કરી પદાન્ત स्‌ના रुत्व વિસર્ગ કરી भूयासुः રૂપ બને છે.

મધ્યમ પુરુષમાં लिङ्‌ના સ્થાનમાં सिप् थस् थ લાવી ઉપર પ્રમાણે પ્રક્રિયા કરી, सिના ઇકારનો લોપ કરી—यास्‌ના स्‌નો લોપ કરી, स्‌નો વિસર્ગ કરીને भूयाः અને थस् ने थ ની જગાએ "तस्थस्थ०"

भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म । (३३०) लुङ् ३ । २ । ११० । भूतार्थे धातोर्लुङ् स्यात् । (३३१) च्लि लुङि ३ । १ । ४३ । शबाद्यपवादः । (३३२) च्लेः सिच् ३ । १ । ४४ । इचावितौ । (३३३) गाति-स्था-घु-पा-भूभ्यः सिचःपरस्मैपदेषु २ । ४ । ७७ । एभ्यः सिचो लुक् स्यात् । गापाविहेणादेश-पिबती गृह्येते । (३३४) भूसुवोस्तिङि ७ । ३ । ८८ । भू सू एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न । अभूत् । अभूताम् अभूवन् । अभूः । अभूतम् । अभूत ।

સૂત્રથી અનુક્રમે तम् ને त આદેશ કરી भूयास्तम् भूयास्त રૂપ બને છે.

ઉત્તમ પુરુષમાં ઉપર પ્રમાણે, કાર્ય કરી मिप्નો अम् આદેશ "तस्थस्थ०" સૂત્રથી કરી भूयास्तम् वस् मस्માં "नित्यंङितः" સૂત્રથી સ્નો લોપ કરી भूयास्व, भूयास्म રૂપો બને છે. અર્થ लोट् લકારના અર્થ જેવો જ કરવો (આ લકાર આશીર્વાદાર્થક કહેવાય છે.)

(૩૩૦) અર્થ—ભૂત અર્થમાં ધાતુથી लुङ् લકાર થાય.

(૩૩૧) અર્થ—ધાતુથી च्लि પ્રત્યય થાય. शपा० આ સૂત્ર शप्નો બાધ કરે છે.

(૩૩૨) અર્થ—च्लिના સ્થાનમાં सिच् આદેશ થાય. इचा० सिच्માં ઇકાર, ચકારની ઇત્સંજ્ઞા થાય છે.

(૩૩૩) અર્થ—इण्ના સ્થાનમાં થયેલા गा ધાતુ, स्था ધાતુ, घु સંજ્ઞક ધાતુઓ, पा ધાતુ અને भू ધાતુથી પર રહેલા सिच्નો લોપ થાય. गापा० આ સૂત્રમાં इण्ના સ્થાનમાં થયેલો गा આદેશ, અને पाના સ્થાનમાં થયેલો पिब આદેશ તે બન્ને ધાતુઓ જ લેવાય. (गति અર્થવાળો गाङ् અને पा રક્ષણ કરવું અર્થવાળો લેવો નહિ.)

(૩૩૪) અર્થ—भू અને सू ધાતુને સાર્વધાતુક तिङ् પર રહેતાં ગુણ થાય નહીં.

अभूवन् । अभूव । अभूम । (३३५) लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ३ । ३ । ३ । हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमा-

---

વ્યા૦—भू ધાતુથી लुङ् લકાર "लुङ्" સૂત્રથી લાવી તેના જગાએ सिप् આદેશ કરી पूનો લોપ કરી સાર્વધાતુક સંજ્ઞા કરી, शप् થવા આવ્યો પણ તેનો બાધ કરી "च्लि लुङि" સૂત્રથી च्लि પ્રત્યય "च्लेः सिच्" સૂત્રથી सिच् આદેશ, અનુબંધ લોપ "लुङ्लङ्लृङ्क्ष्व०" સૂત્રથી भूને अट् આગમ, ट्નો અનુબંધ લોપ अ भू स्+ति બન્યા પછી "गातिस्था०" સૂત્રથી सिच्ના स्કારનો લોપ થયો. "सार्वधा-तुका०" સૂત્રથી भूનો ગુણ થવા આવ્યો, "भूसुवोः" સૂત્રથી ગુણનો નિષેધ "इतश्च" સૂત્રથી इકારનો લોપ થઈ **अभूत्** રૂપ બને છે. દ્વિ. અને બ૦ વચનમાં लुङ्ના સ્થાનમાં तम् ને झि કરી ઉપર મુજબ च्लि, તેનો सिच्, અનુબંધ લોપ, अट्નો આગમ, सिच्નો લોપ કરી तस् નો "तस्थस्थ०" સૂત્રથી ताम् આદેશ કરી **अभूताम्** રૂપ બને ઉપર પ્રમાણે બધું કરી झिનો अन्ति આદેશ કરી, अभू+अन्ति થયા પછી "भुवोवुक्०" સૂત્રથી वुक्નો આગમ, અનુબંધ લોપ, "इतश्च" સૂત્રથી इકારનો લોપ, त्નો સંયોગાન્ત લોપ કરી **अभूवन्** રૂપ બને છે.

મધ્યમ પુરુષમાં ઉપર પ્રમાણે પ્રક્રિયા કરી सिप्, थस्, थમાં प् અનુબંધ લોપ કરી, इકારનો લોપ કરી, स्ના રુત્વ વિસર્ગ કરી **अभूः** थस्ने थना સ્થાનમાં અનુક્રમે तम्, અને त આદેશ કરી **अभूतम् अभूत** રૂપ બને છે. ઉત્તમ પુરુષમાં मिप्નો अम् આદેશ કર્યો બાદ ઉપર મુજબ वुक्નો આગમ, અનુબંધ લોપ કરી, **अभू-वम्** અને वस्, मस्ના स्નો "नित्यं ङितः" સૂત્રથી લોપ કરી **अभूव, अभूम** રૂપો બને છે. અર્થ(૧) તે થયો, તે બે થયા, તે બધા થયા, (૨) તું થયો, તમે બે થયા, તમે બધા થયા, (૩) હું થયો, અમે બે થયા, અમે બધા થયા. આ લકાર સામાન્ય ભૂત કહેવાય છે.

(૩૩૫) અર્થ—હેતુ=કારણ, હેતુમત્=કાર્ય=કાર્યકારણ ભાવ

नायाम् । अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् । इत्यादि ज्ञेयम् । गद व्यक्तायां वाचि ॥२॥ गदति गदतः, गदन्ति । गदसि, गदथः गदथ । गदामि, गदावः,

---

વગેરે लिङ् નિમિત્ત (કારણ) જ્યાં હોય ત્યાં ભવિષ્ય અર્થમાં ધાતુથી लृङ् લકાર થાય, ક્રિયાની અસિદ્ધિ જણાતી હોય તો.

सुवृष्टि० જો સારી વૃષ્ટિ થશે તો સારી ફસલ થશે. (સારો વરસાદ થયો નહીં તેથી સારી ફસલ થઈ નહીં.) (અહીંયાં જો, ને તો સાથે આવવાથી "સ્કરતી ભવિષ્યકાળ" કહેવાય છે. આનો પ્રયોગ ખૂબ ઓછો થાય છે.)

વ્યાખ્યા—भू ધાતુથી "लिङ्निमित्ते०" સૂત્રથી लृङ् લકાર, અનુબંધલોપ તેના સ્થાનમાં तिप् અનુબંધલોપ "लुङ्लङ्०" સૂત્રથી भूने अट्नो આગમ, ट्नो અનુબંધલોપ "स्यतासी०" સૂત્રથી स्य પ્રત્યય "आर्धधातुकं०" સૂત્રથી આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, "आर्धधातुकस्ये०" સૂત્રથી स्य ને इट्नो આગમ, અનુબંધલોપ, "सार्वधातु०" સૂત્રથી भू નો ગુણ, अभो+इ+स्य+ति થયા બાદ "एचोऽयवा०" સૂત્રથી अव् આદેશ "इतश्च" સૂત્રથી तिना इकारनो લોપ, થઈ, **अभविष्यत्** રૂપ બને છે. પ્ર૦ પુ૦ દ્વિ. અને બ૦ વ૦ માં ઉપર પ્રમાણે કાર્ય કરી तस्नो "तस्थस्थ०" સૂત્રથી ताम् આદેશ કરી **अभविष्यताम्** झि-નો अन्त આદેશ કરી इकारनो લોપ त्नो સંયોગાન્ત લોપ કરી **अभविष्यन्** રૂપ બને છે. મ૦ પુ૦માં ઉપર મુજબ કાર્ય પછી सिप्नो અનુબંધ લોપ, इकारनो લોપ, स्ना રુત્વ વિસર્ગ કરી, अभविष्यः, थस् ने न थ ની જગાએ અનુક્રમથી तम्, અને त આદેશ "तस्थस्थ०" સૂત્રથી કરી **अभविष्यतम् अभविष्यत** રૂપો બને છે.

गदामः । (३३६) कुहोश्चुः ७ । ४ । ६२ । अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः । इति जकारे कृते । (३३७) अत उपधायाः ७ । २ । ११६ । उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति च प्रत्यये परे । जगाद । जगदतुः । जगदुः । जगदिथ । जगदथुः । जगद । (३३८) णलुत्तमो वा ७ । १ । ९१ । उत्तमो णल् वा णित्स्यात् । जगाद, जगद । जगदिव । जगदिम । गदिता, गदितारौ, गदितारः । गदितासि,

---

ઉત્તમ પુરુષમાં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી મિપ્‌નો અમ્ આદેશ કરી, "अमिपूर्वः" સૂત્રથી પૂર્વરૂપ કરી, **अभविष्यम्** અને वस् मस् પર રહેતાં સ્યના અકારનો "अतो दीर्घो" સૂત્રથી દીર્ઘ કરી "नित्यं ङितः" સૂત્રથી સ્‌નો લોપ કરી **अभविष्याव, अभविष्याम** રૂપો બને છે. ત્રણેય પુરુષના અર્થો लृट् લકાર પ્રમાણે જ થાય છે, તે થશે વગેરે.

(૩૩૬) **અર્થ**—અભ્યાસના ક વર્ગ=ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ, અને અને હકાર તેના સ્થાનમાં ચ વર્ગ–ચ, છ, જ, ઝ, ઞ, આદેશ થાય इति० એ પ્રમાણે જકાર થયો.

(૩૩૭) **અર્થ**—ઉપધાના હ્રસ્વ અકારની વૃદ્ધિ થાય ञित् અને णित् પ્રત્યય પર રહેતાં.

(૩૩૮) **અર્થ**—ઉત્તમ પુરુષના એક વચનમાં થયેલો णल् આદેશ વિકલ્પે णित् થાય.

સૂચના—भू ધાતુના દશ લકારોની પ્રક્રિયા બરાબર સિદ્ધ કરેલી છે. તેમાં જે સૂત્રો લાગે છે, તે બધાં સૂત્રો બીજા ધાતુઓમાં પણ લાગે જ છે. અને વધારાનાં જે સૂત્રો સાધનિકા વખતે લાગશે, તેનો ઉલ્લેખ કરાશે, દરેક સૂત્રનો દરેક જગાએ ઉલ્લેખ કરવાથી પુસ્તક મોટું બની જાય અને ખર્ચને પહોંચી શકાય નહીં. માટે भू ધાતુ અવશ્ય યાદ કરવા છાત્રોને અમારો આગ્રહ છે.

गद् ધાતુથી लट् લાવી તેના સ્થાનમાં तिप् કરી, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, શપ્, અનુબંધલોપ गद्+अ+ति વર્ણ મળતાં **गदति** રૂપ બને

गदितास्थः, गदितास्थ । गदितास्मि, गदितास्वः गदितास्मः । गदिष्यति । गदिष्यतः, गदिष्यन्ति । गदिष्यसि, गदिष्यथः, गदिष्यथ । गदिष्यामि, गदिष्यावः, गदिष्यामः । गदतु–गदतात्, गदताम्, गदन्तु । गद–गदतात्, गदतम्, गदत । गदानि, गदाव, गदाम । अगदत्, अगदताम्, अग-

---

છે તે રીતે ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી गदतस् માં स्ના રુત્વ વિસર્ગ કરી **गदतः** ને झिનો અન્ત આદેશ કરી "अतोगुणे" સૂત્રથી પરરૂપ એકાદેશ કરી **गदन्ति** રૂપ બને છે. તે બોલે છે, તે બે બોલે છે, તે બધા બોલે છે. વગેરે અર્થો સમજી લેવા મધ્યમ પુરુષમાં સાર્વધાતુક સંજ્ઞા शप्, અનુબંધ લોપ गद् अ सिप् थस् थ થયા બાદ प्નો લોપ કરી, थस् ના स्ના રુત્વ વિસર્ગ કરી **गदसि गदथः गदथ** રૂપો બને છે.

ઉત્તમ પુરુષમાં शप्, અનુબંધલોપ, मिप् ના पનો લોપ કર્યા બાદ, गद्+अ+मि, वस्, मस्માં "अतोदीर्घो०" સૂત્રથી अનો દીર્ઘ आ કરી **गदामि**, બન્ને स्ના રુત્વ વિસર્ગ કરી **गदावः गदामः** રૂપ બને છે.

(लिट्) गद्+लिट् અનુબંધલોપ, तिप् તેના સ્થાનમાં "परस्मै०" સૂત્રથી णल् આદેશ અનુબંધલોપ આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, गद्નું દ્વિત્વ, પૂર્વ गद्ની અભ્યાસ સંજ્ઞા, द्નો લોપ "कुहोश्चुः" સૂત્રથી ग નો ज કરી जगद्+अ,માં" अत उप० સૂત્રથી ग ના અકારની વૃદ્ધિ आ થઈ **जगाद** રૂપ બને છે.

गद्+तस् झि ના અનુક્રમે अतुस् उस् આદેશ ઉપર પ્રમાણે કરી દ્વિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા, द्નો લોપ, શ્ચુત્વ, અને स्ના રુત્વ વિસર્ગ કરીને **जगदतुः, जगदुः** રૂપો બને છે. सिप् थस् थ, માં અનુક્રમે थल् अथुस्+अ આદેશો કરી ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી थल्ને इटનો આગમ કરી **जगदिथ**, स्ना રુત્વ વિસર્ગ **जगदथुः, जगद** રૂપો બને છે. ઉત્તમ પુરુષમાં मिप्નો णल् આદેશ, અનુબંધલોપ, અભ્યાસ સંજ્ઞા, અભ્યાસના હલ્નો લોપ વગેરે કર્યા બાદ जगद्+अ "णलुत्तमो०" સૂત્રથી

दन् । अगदः, अगदतम्, अगदत । अगदम्, अगदाव, अगदाम । गदेत्, गदेताम् गदेयुः । गदेः, गदेतम्, गदेत ।

વિકલ્પે णित् થવાથી "अत उपधाः" સૂત્રથી વૃદ્ધિ થતાં **जगाद,** णित् ન થાય ત્યારે **जगाद्** એમ બે રૂપો બને અને वस्, નો मस्, व, અને म આદેશ થઈ તેમને ઇટ્નો આગમ કરી **जगदिव, जगदिम** રૂપો બને છે. તે બોલ્યો, વગેરે અર્થ સમજી લેવો.

નોટ—लुट्, लृट्, लोट्, लङ् लिङ् વગેરે રૂપો સિદ્ધ કરવા भू ધાતુની પ્રક્રિયા (સાધનિકા) યાદ કરવી. કે ધ્યાન રાખવી જરૂરી છે.

गद् ધાતુથી लुट्, અનુબંધ લોપ, तिप्, तस्, झि લાવી. "स्यतासी०" સૂત્રથી तास्, તેની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, इट्નો આગમ गद्+इ+तास्+ति પછી "लुटः प्रथम०" સૂત્રથી डा, रौ, रस्, અનુક્રમે तिप् વગેરેના સ્થાનમાં કરી, डा डित् હોવાથી डित्वात् टिનો લોપ કરી **गदिता** रौ, અને रस् પર રહેતાં "रि च" સૂત્રથી तास्ના स्નો લોપ કરી, **गदितारौ गदितारः** રૂપો બને છે. મધ્યમ પુરુષમાં सिप् लुट्-ની જગાએ કરી, ઉપર પ્રમાણે तास्, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, ઇટ્ વગેરે બાદ "तासस्त्यो०" સૂત્રથી स्નો લોપ કરી **गदितासि** थस्, थ, પર રહેતાં ઉપર પ્રમાણે तास् વગેરે કરી थस्ના सના રુત્વ વિસર્ગ કરી **गदितास्थः, गदितास्थ** રૂપો બને છે.

ઉત્તમ પુરુષમાં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી मिप् वस् मस् લાવી पૂનો લોપ કરી. स्ના રુત્વ વિસર્ગ કરી, **गदितास्मि, गदितास्वः गदितास्मः** રૂપો બને છે. તે બોલશે, તે કહેશે વગેરે અર્થો દરેક પુરુષના કરી લેવા.

गद् ધાતુથી लृट् અનુબંધ લોપ, તેનો तिप् અનુબંધ લોપ, स्य પ્રત્યય તેની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા ઇટ્નો આગમ, ट્નો લોપ, गद्+इ+स्य+ति બાદ स्यના સકારનું ષત્વ કરી **गदिष्यति** રૂપ બને છે. તે રીતે तस्, झि, પ્રત્યય પર રહેતાં, स्य, इट्, स्નો षकार કરી, तस्ના स्ના રુત્વ, વિસર્ગ કરી **गदिष्यतः** झिનો અન્ત કરી, **गदिष्यन्ति** सिप्, थस् थ, પર રહેતાં. स्य, इट्, षत्व, पૂનો લોપ વગેરે કરી

गदेयम्, गदेव, गदेम । गद्यात्, गद्यास्ताम्, गद्यासुः । गद्याः, गद्यास्तम्, गद्यास्त । गद्यासम्, गद्यास्व, गद्यास्म ।

गदिष्यसि थसना सना रुत्व विसर्ग करी **गदिष्यथः गदिष्यथ** રૂપ બને છે. मिप्, वस्, मस्, પર રહેતાં, स्य, इट् पूनो લોપ કરી "अतो-दीर्घो०" સૂત્રથી દીર્ઘ કરી **गदिष्यामि**, वस्, मस्, सना રુત્વ વિસર્ગ કરી, **गदिष्यावः गदिष्यामः** રૂપો બને છે. વિશેષ વિવરણ માટે भूना ऌट् લકારનાં રૂપો જુઓ.

गद्+लोट् અનુબંધ લોપ, तिप्, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા 'शप्, અનુબંધ લોપ गद्+अ+ति, "एरुः" સૂત્રથી तिना इकारनो ઉકાર કરી **गदतु** तुनो तातङ् **गदतात्** બાકીના तस् झि વગેરે પ્રત્યયો પર રહેતા शप् સુધી કાર્ય કરી गद+तस् "तस्थस्थ" સૂત્રથી ताम् કરી **गदताम्** झिनो अन्त કરી, પરરૂપ કરી. इनो उ કરી **गदन्तु** सिप्नो हिनो तातङ् થાય ત્યારે **गदतात्** तातङ् ન થાય ત્યારે "अतो हेः" સૂત્રથી हिनो લોપ કરી **गद** थस्नो तम् કરી **गदतम्**, थनो त કરી **गदत** मिनो नि કરી તેને आट् આગમ કરી અનુબંધ લોપ, સવર્ણ-દીર્ઘ કરી **गदानि** वस् मस्માં स्नो લોપ કરી **गदाव गदाम**, રૂપ બને છે. વિશેષ કાર્ય માટે भूनो लोट् લકાર જુઓ. અર્થ તે બોલો વગેરે.

गद्+लङ् તેનો तिप्, अट्नो આગમ અનુબંધ લોપ સાર્વધાતુક સંજ્ઞા शप् અનુબંધ લોપ अ+गद्+अ+ति "इतश्च" સૂત્રથી इकारनो લોપ' **अगदत्** । तस् પર રહેતાં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી तस्नो ताम् કરી **अगदताम्** । झिनो अन्ति, પરરૂપ, इकारनो લોપ त्नो સંયોગાન્ત લોપ થઈ **अगदन्** । सिप्માં पूनो લોપ, इकारनो લોપ, स्नो ना રુત્વ વિસર્ગ કરી **अगदः**, थस्ने थनो અનુક્રમે तम् त આદેશ કરી **अगदतम्**, **अगदत**, રૂપો બને છે. मिप्नो अम् કરી પૂર્વરૂપ થઈ **अगदम्**, वस् मस्માં अनो દીર્ઘ અને બન્ને सनो "नित्यं ङितः" સૂત્રથી લોપ કરી **अगदाव**, **अगदाम** રૂપો બને છે. અર્થ-તે

(३३९) अस्ति सिचोऽपृक्ते ७ । ३ । ९६ । विद्यमानात् सिचो-ऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल ईडागमः । (३४०) इट ईटि ८ । २ । २८ । इटः परस्य सस्य लोपः स्याद् ईटि परे । (३४१) अतो हलादेर्लघोः ७ । २ । ७ । हलादेर्लघोरकारस्य वृद्धिर्वेडादौ परस्मैपदे सिचि । अगादीत् । अगादिष्टाम् (३४२) सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ३ । ४ । १०९ । सिचोऽभ्य-

---

બોલ્યો વગેરે.

गद्+विधिलिङ्, તેના तिप्, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, शप् અનુબંધ લોપ, तिने यासुट्नो આગમ, અનુબંધ લોપ-गद्+अ+यास्+ति, यास्नो इय् કરી य्नो લોપ, इकारनो લોપ કરી **गदेत्** રૂપ બને છે. तस्, પર રહેતાં ઉપર પ્રમાણે કાર્ય કરી तस्नो ताम् કરીને गदेताम् झिनो जुस्, અનુબંધ લોપ स्ना રુત્વનો વિસર્ગ કરી **गदेयुः**, सिप् માં અનુબંધ લોપ इनो લોપ, स्ना રુત્વનો વિસર્ગ કરી **गदेः** । थस् नो तम् કરી ઉપર પ્રમાણે પ્રક્રિયા કરી **गदेतम्** थनो त કરી **गदेत**, मिप्नो अम् કરી, **गदेयम्** , वस्, मस्માં ઉપર મુજબ કરી બન્ને स्नो લોપ થઈ **गदेव**, **गदेम** રૂપો બને છે અર્થ તે બોલે વગેરે भू માફક વિશેષ કાર્ય કરવું.

गद्=आशीर्लिङ् नो तिप्, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, यासुट् नो આગમ અનુબંધ લોપ, इनो લોપ કરી **गद्यात्** રૂપ બને છે. બાકીનાં રૂપો **गद्यास्ताम्** માં तस्नो ताम् કરવો झिनो जुस् કરી, અનુબંધ લોપ કરી **गद्यासुः** વગેરે રૂપો મૂળમાં બતાવેલા भू પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

(૩૩૯) **અર્થ**—વિદ્યમાન सिच्थी અને अस् ધાતુથી પર રહેલા અપૃક્ત हल्ने ईट्नो આગમ થાય-(આ ईट् દીર્ઘ છે.)

(૩૪૦) **અર્થ**—ईट्थी પર सકારનો લોપ થાય, ईट પર રહેતાં.

(૩૪૧) **અર્થ**—हल् પ્રત્યાહારનો અક્ષર આદિમાં હોય એવા લઘુ=હ્રસ્વ અકારની વૃદ્ધિ વિકલ્પે થાય, इट् આદિમાં હોય તેવા सिच्

(૩૪૨) **અર્થ**—सिच् , અભ્યસ્તસંજ્ઞક અને विद् ધાતુથી પર ङित् લકાર સંબંધી झिनो जुस् આદેશ થાય.

स्ताद् विदेश्च ङित्सम्बन्धिनो झेर्जुस्। अगादिषुः। अगादीः, अगादिष्टम्, अगादिष्ट। अगादिषम्, अगादिष्व, अगादिष्म। वृद्ध्यभावे, अगदीत्। अगदिष्यत्, अगदिष्यताम्, अगदि-

---

પર રહેતાં.

વ્યાખ્યા—गद् ધાતુથી लुङ् લકાર લાવી, તેના સ્થાનમાં तिप्, અનુબંધ લોપ, च्लि તેનો सिच् આદેશ, ધાતુને अट्‌નો આગમ, सिच्‌ની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, તેને इट्‌નો આગમ કરી અનુબંધ લોપ, अगद्+इ+स्+ति‌માં तिના इकारનો લોપ, "अपृक्त एकाल्०" સૂત્રથી અપૃક્ત સંજ્ઞા 'अस्ति-सिचो०" સૂત્રથી त्‌ને ईट्‌નો આગમ, અનુબંધ લોપ "इट ईटि" સૂત્રથી स्‌નો લોપ, "अतो" સૂત્રથી गના અકારની વિકલ્પે વૃદ્ધિ કરી, સવર્ણદીર્ઘ થઈને **अगादीत्**, વૃદ્ધિ ન થતાં **अगदीत्** રૂપો બને છે. गद् लुङ् તેના સ્થાનમાં तस्, अट् નો આગમ च्लि તેની सिच्, અનુબંધ લોપ, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા इट्‌નો આગમ, અનુબંધ લોપ, तस् નો ताम्, सिच् ના स्‌નો ष्, ष्टुत्वथी ताम्‌ના त‌નો ट्, "अतो०"સૂત્રથી गના અકારની વિકલ્પે વૃદ્ધિ, **अगादिष्टाम्** વૃદ્ધિ ન થાય, ત્યારે ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી **अगदिष्टाम्** રૂપ બને છે. झि પર રહેતાં ઉપર મુજબ કાર્ય કરીને "सिजभ्यस्त०" સૂત્રથી झिનો जुस् કરી, અનુબંધ લોપ स्‌નો રુત્વનો વિસર્ગ કરી, **अगादिषुः अगदिषुः** રૂપો બને છે. सिप् પર-રહેતા, अट्, च्लि, सिच्, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, इट्‌નો આગમ, વિકલ્પે વૃદ્ધિ, स्‌નો લોપ, સવર્ણ દીર્ઘ, इकारનો લોપ गના રુત્વનો વિસર્ગ થઈ **अगादीः** વૃદ્ધિ ન થતાં **अगदीः**, थस्‌નો तम् કરી स्‌નો ष्, ष्टुत्व કરી **अगादिष्टम् अगदिष्टम्**, थ‌નો त કરી ઉપર મુજબથી स्‌નો ष् ष्टुत्व કરી **अगादिष्ट अगदिष्ट**, मिप्‌નો अम् કરી બાકીની પ્રક્રિયા ઉપર મુજબ કરી **अगादिषम्, अगदिषम्**, वस् मस्, માં स्‌નો લોપ કરી મૂળમાં લખેલાં રૂપો બને છે. તે કહેતો હતો વગેરે અર્થ સમજવો.

ष्यन् । अगदिष्यः, अगदिष्यतम् अगदिष्यत । अगदिष्यम् ,अग-दिष्याव, अगदिष्याम । एध वृद्धौ ॥२॥ (३४३) टित आत्मने-पदानां टेरे ६ । ४ । ७९ । टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वम् ।

---

(૩૪૩) અર્થ--ટિત્ ટકારની ઇત્સંજ્ઞાવાળા લકારોના સ્થાનમાં થયેલા આત્મનેપદના પ્રત્યયો(त–आताम् વગેરે)નો જે ટિ તેનો ए થાય.

गद्+लृङ्ના સ્થાનમાં तिप् અનુબંધલોપ, अट्નો આગમ, स्य પ્રત્યય, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, इट्નો આગમ કરી, स्यના સકારનો ष् કરી तिના ઇકારનો લોપ કરી अगदिष्यत् રૂપ બને છે. तस् પર રહેતાં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી, तस्નો ताम् આદેશ કરી अगदिष्यताम्, झिનો अन्ति કરી, इनो લોપ, પરરૂપ तनो લોપ કરી अगदिष्यन् सिप्માં અનુબંધલોપ , इनो લોપ, सना रुत्वनो વિસર્ગ કરી अगदिष्यः थस्नो तम् કરી, अगदिष्यतम् थनो त કરી अगदिष्यत । मिप्नो अम् કરી પરરૂપ કરી अगदिष्यम् वस् मस् પર રહેતાં स्यના અકારનો દીર્ઘ, અને सनो લોપ કરી अगदिष्याव, अगदिष्याम રૂપો બને છે. બધાં રૂપોમાં ભૂની માફક સૂત્રો લગાડવાં. અર્થ–તે રક્ષણ કહેશે.

નોટ—પહેલાં પાંચ લકારો ટિત્ છે. તેમાં लोट् ङित् પણ છે તેનો ङिन्द्वद्‌ભાવ થાય છે, બાકીના પાંચ લકારો ङित् છે. બીજાને માટે ક્રિયા થતી હોય ત્યાં પરસ્મૈપદ, અને પોતાને માટે ક્રિયા થતી હોય ત્યાં આત્મનેપદના જ પ્રત્યયો થાય.

વ્યા૦—(૩૪૩) एध्માં રહેલા અનુદાત્ત अ ની "उपदेशे०" સૂત્રથી ઇત્સંજ્ઞા કરી તેનો લોપ, एध् ની ધાતુસંજ્ઞા કરી लट् લાવી, તેના સ્થાનમાં "अनुदात्त०" સૂત્રથી આત્મનેપદનો त પ્રત્યય કરી, સાર્વ-ધાતુક સંજ્ઞા, शप् , અનુબંધ લોપ एध्+अ+त "अचोन्त्यादि०" સૂત્રથી तना અકારની ટિ સંજ્ઞા "टित आत्मने" સૂત્રથી तना અકા-રનો ए કરી एधते--તે વૃદ્ધિ પામે છે. તે રૂપ બને છે.

एधते । (३४४) आतो ङितः ७ । २ । ८१ । अतः परस्य ङित-माकारस्य इय् स्यात् । य्लोपः । गुणः । एधेते । एधन्ते । (३४५) थासः से ३ । ४ । ८० । टितो लस्य थासः से स्यात् । एधसे । एधेथे । एधध्वे । अतो गुणे । एधे । एधावहे ।

---

(३४४) **અર્થ** હ્રસ્વ અકારથી પર ङित् જે આકાર તેનો इय् થાય, य्नो લોપ કરીને ગુણ કરવો.

(३४५) **અર્થ**— टित् જે लकार તેના સ્થાનમાં થયેલા थास् ની જગાએ से થાય.

एध्+लट्तेના જગાએ आताम् કરી સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, शप् અનુબંધ-લોપ एध्+अ+आताम्માં "सार्वधातुकमपित्" સૂત્રથી आताम्नो ङिद्वद्-ભાવ, "आतोङितः" સૂત્રથી आताम् ના आनो इय् , "आद्गुणः" સૂત્રથી अ+इय्नो ગુણ एधेय्+ताम् ,, "लोपोव्यो०" સૂત્રથી य्नो લોપ आम् ની टि સંજ્ઞા "टित आत्म०" સૂત્રથી आम्नो ए કરી **एधेते** રૂપ બને છે. एध्+लट् , झ, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા. शप् , અનુબંધ લોપ एध्+अ+झ झनो अन्त કરી, टिनुं एत्व કરીને **एधन्ते** રૂપ બને છે.

एध्+लट् , थास् , સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, शप् અનુબંધલોપ, "थासः से" સૂત્રથી थास्नो से કરી **एधसे**, एध्+अ+आथाम्માં ઉપર મુજબ ङिद्वदभाव आनो इय् , ગુણ य् લોપ, आम्नो ए કરીને **एधेथे**, एध्+अ, ध्वम् , अम्=टिनो ए કરીને ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી **एधध्वे**, एध्+लट् , અનુબંધ લોપ, लना સ્થાનમાં इट् અનુબંધ લોપ, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, शप् , અનુબંધલોપ, टि જે इ તેનો एकार કરી "अतोगुणे" સૂત્રથી ગુણ કરી एध्+अ+वहि, एध्+अ+महिङ् અનુબંધલોપ, "अतोदीर्घो०" સૂત્રથી अनो દીર્ઘ "टित आत्मने" સૂત્રથી इनो एकार કરી, **एधावहे एधामहे** રૂપો બને છે. અર્થ—તે વૃદ્ધિ પામે છે, તે બે વૃદ્ધિ પામે છે વગેરે જાણી લેવો.

पद्यामहे । (३४६) इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ३ । १ । ३६ । इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् स्याल्लिटि । (३४७) आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य १ । ३ । ६३ आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् कृञोऽप्यात्मनेपदम् । (३४८) लिटस्तझयोरेशिरेच् ३ । ४ । ८१ ।

---

(૩૪૬) અર્થ--इच्=પ્રત્યાહારનો અક્ષર આદિમા હોય તેવા ऋच्छ સિવાયનો ગુરુમાન (ગુરુ સંજ્ઞાવાળા) ધાતુથી आम् પ્રત્યય થાય लिट् પરમાં હોય તો.

(૩૪૭) અર્થ—आम् પ્રત્યયની માફક અનુપ્રયુજ્યમાન (અનુ-પ્રયોગ કરેલા) જે कृञ् ધાતુથી પણ આત્મનેપદના પ્રત્યયો થાય.

(૩૪૮) અર્થ—लिट्ના સ્થાનમાં આદેશ, જે त ને झ તેની જગાએ અનુક્રમે एश् ને इरेच् આદેશ થાય.

आम्०આમ પ્રત્યય જેનાથી થયો છે. તે आमप्रत्ययवत्માં અતદ્-ગુણ સંવિજ્ઞાન બહુવ્રીહિ સમાસ છે. आम् प्रत्ययो यस्मात् सः आम्प्रत्ययः तेन तुल्यम् आमप्रत्ययवत् , वति પ્રત્યય થયેલો છે.

નોટ--બહુવ્રીહિ સમાસ બે પ્રકારનો છે; (૧) तद्गुणसंवि-ज्ञान, (૨) अतद्गुणसंविज्ञान. ઉદા. लम्बौ कर्णौ यस्य सः तम् लम्बकर्णम् લાંબા કાનવાળાને અહીં લાવો આ તદ્‌ગુણ સંવિજ્ઞાન બહુવ્રીહિમાં लम्बकर्णत्व ગુણવાળી વ્યક્તિને લાવવામાં આવે છે. તેથી તેનો ગુણ લાંબો કાન સાથે આવે છે. માટે તે त. सं वि. બ. નું ઉદાહરણ છે. अत. गु. સં. બ. નું ઉદાહરણ दृष्टसागरमानय-જેણે સમુદ્ર જોયો છે, તેવી વ્યક્તિને લાવો, અહીં दृष्टसागरत्व રૂપી ગુણ સાથે આવતો નથી. તેથી તે અત. ગુ. સં. બ. કહેવાય છે.

लिडादेशयोस्तझयोरेशिरेचेतौ स्तः । एधाञ्चक्रे । एधाञ्चक्राते । एधाञ्चक्रिरे । एधाञ्चकृषे । एधाञ्चक्राथे । (३४९) **एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ७ । २ । १० । उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्यार्धधातुकस्येण् न ।**

---

(૩૪૯) **અર્થ**—ઉપદેશમાં એક અચ્‌વાળા અથવા અનુદાત્તની ઇત્સંજ્ઞાવાળા ધાતુઓ તેનાથી પર રહેલા આર્ધધાતુકને इट् આગમ થાય નહિ

વ્યા–एध् ધાતુથી लिट् "इजादेश्च०" સૂત્રથી आम्, "आमः" સૂત્રથી લિટ્‌નો લોપ, "कृञ्चानुप्रयु०" સૂત્રથી लिट् પરમાં આવે તેવા कृञ्‌નો અનુપ્રયોગ અનુબંધલોપ, एध्+आम्+कृ+ल० (આ સૂત્રથી भू ને अस् નો પણ અનુપ્રયોગ થાય.) अ स्वरित હોવાથી "स्वरित ञित०" સૂત્રથી परस्मै० અને आत्मनेपदना પ્રત્યયો लिट्‌ના સ્થાનમાં થવા આવ્યા. પરંતુ "आमप्रत्यय०" સૂત્રથી आम्‌ની પ્રકૃતિ एध् ધાતુ આત્મનેપદી હોવાથી लिट्‌ના સ્થાનમાં त, आताम्–झ વગેરે પ્રત્યયો કરી भू‌ની માફક कृનું દ્વિત્વ, અભ્યાસસંજ્ઞા, "उरत्०" સૂત્રથી અભ્યાસના ऋનો अ કરી તે रपर થઈ कर् कृ પછી "हलादि०" સૂત્રથી र् નો લોપ "कुहोश्चुः" સૂત્રથી અભ્યાસના कનો च, आम्‌ना म् નો અનુસ્વાર, પરસવર્ણ "लिटस्तझ० " સૂત્રથી तनो एश्, श्, નો લોપ, "इको यणचि" સૂત્રથી यण्–ऋનો र् થઈ **एधाञ्चक्रे,** ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી एधाञ्चकृ+आताम्‌માં यण्–કરી आम्–टिनो ए કરી **एधाञ्चक्राते.** झनो इरेच् અનુબંધ લોપ, यण् કરી **एधाञ्चक्रिरे** રૂપો બને છે.

ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી एधाञ्चकृ પછી थास्‌નો से, स्‌નો ष કરી **एधाञ्चकृषे,** आथाम् પર રહેતાં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા બાદ आम्‌નો ए કરી **एधाञ्चक्राथे** ध्वम्‌માં अम्–टिनो ए **एधाञ्चकृध्वे,** થયા બાદ ध्वने इट्‌નો આગમ થવા આવ્યો પરંતુ "एकाच०" સૂત્રથી इट्‌નો નિષેધ–

(३५०) इणः षीध्वं-लुङ्-लिटां धोऽङ्गात् ८ । ३ । ७८ । इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य ढः स्यात् । पघाञ्चकृढ्वे । पघाञ्चक्रे । पघाञ्चकृवहे । पघाञ्चकृमहे । पघाम्बभूव । पघामास । पघिता । पघितारौ । पघितारः । पघितासे । पघितासाथे । (३५१) धि च ८ । २ । २५ । धादौ प्रत्यये परे सस्य लोपः । पघिताध्वे । (३५२) ह एति ७।४। ५२ । तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे । पघिताहे । पघितास्वहे पघितास्महे । पघिष्यते । पघिष्येते । पघिष्यन्ते । पघिष्यसे । पघिष्येथे । पघिष्यध्वे । पघिष्ये । पघिष्यावहे । पघिष्यामहे । (३५३) आमेतः ३ । ४ । ९० । लोट एकारस्याम् स्यात् । पघताम् । पघेताम् । पघन्ताम् । (३५४) सवाभ्यां वामौ ३ । ४ । ९१ । सवाभ्यां परस्य लोडेतः क्रमाद्वामौ स्तः । पघस्व । पघेथाम् । पघध्वम् ।

---

(૩૫૦) **અર્થ**—इण् પ્રત્યાહારનો અક્ષર જેના અન્તમાં છે તેવા અંગથી પર રહેલા षीध्वम् (આશીર્વાદ લિંગ) लुङ् અને लिट् સંબંધી ધકારનો ઢકાર થાય.

(૩૫૧) **અર્થ**—ધકારાદિ પ્રત્યય પર રહેતાં तास् અને अस् ના स् નો લોપ થાય.

(૩૫૨) **અર્થ**—तास् અને अस्ના स्નો ह થાય एकार પરમાં હોય તો.

(૩૫૩) **અર્થ**—લોટ્ના एकारનો आम् થાય.

(૩૫૪) **અર્થ**—स् અને व् થી પર લોટ્ના एकारનો અનુક્રમે व् અને अम् આદેશ થાય. (स् થી પર ए હોય તો व् અને व्થી પર ए હોય તો अम् થાય.)

કરી "इणः षीध्वं" સૂત્રથી ध् નો ढ् કરો મ૦ પુ. બ. વ.માં **पघाञ्चकृढ्वे** રૂપ બને છે. इट् वहि महि પર રહેતાં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી पघाञ्चकृ+इट्, ट् નો લોપ, इनो ए, પછી यण् કરી **पघाञ्चक्रे**, वहि, महिના इનો ए કરી **पघाञ्चकृवहे पघाञ्चकृमहे** રૂપો બને છે.

(३५५) एत ऐ ३ । ४ । ९३ । **लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात् ।**

(૩૫૫) **અર્થ**—લોટ્‌ના ઉત્તમ પુરુષના एनो ऐ થાય.

વ્યા०—एध+लिट्, ઉપર મુજબ आम्, लिट्‌નો લોપ, लिट् પર भूનો અનુપ્રયોગ भू ધાતુની માફક પ્રક્રિયા કરી, वुक् द्वित्व વગેરે કરી, आम्‌ના म्‌નો અનુસ્વાર પરસવર્ણ થઇ **एधाम्बभूव, एधाम्बभूवतुः एधाम्बभूवुः । एधाम्बभूविथ, एधाम्बभूवथुः एधाम्बभूव । एधाम्बभूव, एधाम्बभूविव एधाम्बभूविम ।** જ્યારે एध् ધાતુથા, लिट्, आम्, लिट्‌નો લોપ, કરી अस् ને અનુપ્રયોગ થાય ત્યારે अस् अस् દ્વિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા, स्‌નો લોપ, સવર્ણદીર્ઘ, तिनो णल् વગેરે આદેશ भू ની માફક કરી **एधामास, एधामासतुः एधामासुः । एधामासिथ, एधामासथुः एधामास एधामास, एधामासिव, एधामासिव ।** રૂપો બનાવવાં.

વ્યા० एध्‌થી लुट्, તેના સ્થાનમાં त, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા થઇ शप्, તેનો બાધ કરી तास् તેની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, इट्‌નો આગમ, तनो ए, અનુબંધલોપ, डित् હોવાથી टि=आस नो લોપ થઇ **एधिता** (भविता માફક) आताम्, અને झ પર રહેતાં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી અનુક્રમે रौ, અને रस् આદેશ કરી 'रिच' સૂત્રથી स् નો લોપ કરી **एधितारौ** सूना रुत्वनो વિસર્ગ કરી **एधितारः** । ઉપર પ્રમાણે एधितास्+थास्‌નો से કરી "तासस्त्यो०" સૂત્રથી स्‌નો લોપ કરી **एधितासे**, आथाम्‌માં टिनो ए કરી **एधितासाथे**, ध्वम्‌માં 'धिच' સૂત્રથી स्‌નો લોપ, टिनो ए કરી **एधिताध्वे** इट्, वहि, महिङ् પર રહેતાં "ह एति" સૂત્રથી तास्‌ના स्‌નો ह કરી, ત્રણેય જગાએ इ नो ए કરી **एधिताहे, एधितास्वहे, एधितास्महे** રૂપો બને છે. **અર્થ**--**તે વૃદ્ધિ પામશે.** एध+लृट्‌ની જગાએ त, आताम् झ વગેરે નવ પ્રત્યયો લાવી स्य પ્રત્યય, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા इट्‌નો આગમ,

पधै । पधावहै । पधामहै । (३५६) **आडजादीनाम् ६ । ४ । २७ । अजादेरङ्गस्याऽऽट् स्याद् लुङ्-लुङ्-लृङ्क्षु ।** (३५७) **आटश्च ६ । १ ९० । आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पैधत । पैधेताम् । पैधन्त । पैधथाः पैधेथाम् । पैधध्वम् ।**

---

(૩૫૬) **અર્થ**--अच्—પ્રત્યાહારનો અક્ષર આદિમાં છે તેવા અંગને आट्નો આગમ થાય लुङ्, लङ् અને लृङ् લકાર પરમાં હોય તો. આ પછી ए, ऐ આવે તો વૃદ્ધિ ए. अ કે आ પછી ओ કે औ આવે તો વૃદ્ધિ **औ**.)

(૩૫૭) **અર્થ**—आट् થકી अच् પરમાં આવે તો (બન્નેની જગાએ) વૃદ્ધિ રૂપ એક આદેશ થાય. (अ કે आની વૃદ્ધિ आ, अ) सूનો ष् કરી, टिનો ए કરી **पधिष्यते** आताम्માં आम्નો ए, झनो अन्त આદેશ અને ए, थासनो से, आथाम्માં आम्नो ए, ध्वम्માં अम्नो ए, इट्માં इनो ए, वहि, महिમાં इनो ए "टितआत्म० સૂત્રથી કરીને મૂળમાં લખેલ **पधिष्येते** વગેરે રૂપો સિદ્ધ થાય છે. અર્થ તે વૃદ્ધિ પામશે. एध+लोट्, અનુબંધલોપ તેના સ્થાનમાં त, आताम्, झ વગેરે પ્રત્યયો, તેમની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા કરી, शप्, અનુબંધલોપ, ત્રણેય टिનો ए કરી, **पधते** (एध् लट्ની માફક રૂપો બનાવવાં) પછી. " आमेतः" સૂત્રથી. एनो आम् કરી, **पधताम्** आताम्માં आनो इय्, ગુણ, य् લોપ કરી **पधेताम्**, झनो अन्त કરી, પરરૂપ, अनो ए तेनो आम् કરી **पधन्ताम्**, थास्नो से કરી "सवाभ्याम्०" સૂત્રથી सूथी પર ए હોવાથી તેનો व કરી **पधस्व**, आथाम्ना आनो इय्, ગુણ य् લોપ, आम् नो ऐ, तेनो आम् થઈ **पधेथाम्**, ध्वम्માં अम् नो ए થય, तेनो अम् થઈ **पधध्वम्** इट्માં ट्नो લોપ इनो एकार, "एत ऐ" સૂત્રથી एनो ऐ "आडुत्तमस्य०" સૂત્રથી आट्नो આગમ, ट्नो લોપ "आटश्च"થી વૃદ્ધિ કરી ફરીથી "वृद्धिरेचि" થી વૃદ્ધિ કરી **पधै**, वहि महिમાં इनो ऐ तेनो ऐ आट्नो આગમ. અનુબંધલોપ, સવર્ણદીર્ઘ થઈ **पधावहै**, **पधामहै** રૂપો બને છે.

पेधे । पेधावहि । पेधामहि । (३५८) लिङः सीयुट् ३ । ४ । १०२ । सलोपः । पधेत । पधेयाताम् । (३५९) झस्य रन् । ३ । ४ ।१०५ । लिङो झस्य रन् स्यात । पधेरन् । पधेथाः

(૩૫૮) **અર્થ**—लिङ् (અને) લકારોને सीयुट्‌નો આગમ થાય.

---

(૩૫૯) **અર્થ**—लिङ्‌ના સ્થાનમાં થયેલા झनो रन् આદેશ થાય. सनो લોપ.

વ્યા૦--एध् ધાતુથી लङ् અનુબંધ લોપ, તેના સ્થાનમાં त, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા शप्, અનુબંધ લોપ. "आडजादी०" સૂત્રથી ધાતુને आट्‌નો આગમ, टित् હોવાથી આદિમાં કરી "आटश्च" સૂત્રથી आ+ए ની વૃદ્ધિ થઈ **पेधत**, आताम् પર રહેતાં शप्, અનુબંધલોપ, आट् વૃદ્ધિ आताम्‌ના आ नो इय्, ગુણ, य् नो લોપ, **पेधेताम्**, झनो अन्त, शप्, અનુબંધલોપ, आट्, टनो લોપ, વૃદ્ધિ, પરરૂપ થઈને **पेधन्त** ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી, एध्+अ, थास्, आट्, વૃદ્ધિ થઈ थास्‌ના सना રુત્વ, વિસર્ગ કરી, **पेधथाः** ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા आथाम् ના आनो इय्, ગુણ, य् લોપ થઈ **पेधेथाम्** ध्वम् લાવી ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી **पेधध्वम्** इट्‌માં ट्नो લોપ, ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી ગુણ થઈ **पेधे**. वहि, महि પર રહેતાં "अतोदीर्घो०" સૂત્રથી अनो દીર્ઘ કરી **पेधावहि पेधामहि** રૂપો બને છે. અર્થ–તે વૃદ્ધિ પામ્યો, વગેરે.

एध् ધાતુથી विधिलिङ् ङનો લોપ, त, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા शप्, અનુબંધ લોપ, एध्+अ=एध्+तने "लिङः सीयुट्" સૂત્રથી सीयुट्‌નો આગમ, અનુબંધ લોપ, "लिङः सलोपो०" સૂત્રથી स् નો લોપ થઈ **पधेत**, आताम् લાવી ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી सीयुट्, અનુબંધ લોપ,सनो લોપ, ગુણ, વર્ણ મળતા **पधेयताम्**, झमां ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી "झस्य रन" સૂત્રથી झनो रन् કરી,"लोपो-

पधेयाथाम् । पधेध्वम् । (३६०) इटोऽत् ३ । ४ । १०६ । लिङादेशस्य इटोऽत् स्यात् । पधेय । पधेवहि । पधेमहि । (३६१) सुट् तिथोः ३ । ४ । १०७ । लिङस्तथाः सुट् । यलोपः । आर्धधातुकत्वात् सलोपो न । पधिषीष्ट । पधिषीयास्ताम् । पधिषीरन् । पधिषीष्ठाः पधिषीयास्ताम् । पधिषीध्वम् । पधिषीय । पधिषीवहि । पधिषीमहि । वेधिष्ट ।

---

(३६०) **અર્થ**—લિङ्ના સ્થાનમાં થયેલા इट्नो હ્રસ્વ अ થાય.

(३६१) **અર્થ**--લિङ्ના સ્થાનમાં થયેલા त ને सुट्नो આગમ થાય. यूनो લોપ सीयुट् આર્ધધાતુક હોવાથી स्नो લોપ થતો નથી. ल्यो०'' સૂત્રથી यूनो લોપ થઈ **पधेरन्** थास् પર રહેતા ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી, स्ना રુત્વ વિસર્ગ કરી, **पधेथाः**, आथाम्मां शप्, सीयुट्. અનુબંધ લોપ. ગુણ વર્ણ ભળતાં **पधेयाथाम्** ध्वम्मां, शप्, सीयुट्, અનુબંધ લોપ, ગુણ य् લોપ, स् લોપ થઈ **पधेध्वम्इ** ट्मां, शप्, सीयुट्, અનુબંધ લોપ કરી ''इटोऽत्'' સૂત્રથી इनो अ થઈ **पधेय,** वहि, महिङ्मां ઉપર પ્રમાણે शप्, सीयुट्, ગુણ, य् લોપ થઈ **पधेवहि, पधेमहि** રૂપો બને છે. અર્થ તે વૃદ્ધિ પામે છે.

एध्+आशीर्लिङ् तनी જગાએ त આદેશ, ''लिङाशिषि'' સૂત્રથી આર્ધધાતુક સંજ્ઞા જેથી शप् થયો નહિ, ''लिङःसीयुट्''થી सीयुट् અનુબંધ લોપ एध्+सीय्+त ''आर्धधातुकस्ये०'' સૂત્રથી इट्नो આગમ, અનુબંધ લોપ, ''सुट्तिथोः'' સૂત્રથી तने सुट्नो આગમ, અનુબંધ લોપ ''आदेशप्रत्यययोः'' સૂત્રથી બન્ને स्नो અનુક્રમે ष કરી, ''ष्टुनाष्टुः'' સૂત્રથી तनो ट કરી **पधिषीष्ट,** आताम् પર રહેતાં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી तने सुट्नो આગમ કરી सीयुट्ना स्नो ष કરી **पधिषीयास्ताम्**, झनो रन् કરી ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી यनो લોપ થઈ **पधिषीरन्**, थास्मां ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી, ष्टुत्व, स्ना રુત્વ વિસર્ગ થઈ **पधिषीष्ठाः** । आथाम्मां आताम् મુજબ ध्वम्मां सीयुट्, इट्,

पेधिषाताम् । (३६२) **आत्मनेपदेष्वनतः** ७ । १ । ५ । अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्य अदित्यादेशः स्यात् । **पेधिषत** । **पेधिष्ठाः** । **पेधिषाथाम्** । **पेधिढ्वम्** । **पेधिषि** । पधि-

---

(૩૬૨) **અર્થ**—હ્રસ્વ અકારથી પર ન હોય તેવો लुङ् લકારનો જે झ તેના સ્થાનમાં अत् આદેશ થાય (झ નો अ अत्‌માં મળી જતાં अत બને).

य् લોપ **पधिषीयास्थाम्** , **पधिषीध्वम्** રૂપો બને છે. एध+इ महिमां सीयुट् , અનુબંધ લોપ, इट्‌નો આગમ પરં "इटोऽत्" સૂત્રથી इनो अ થઈ एधिषीय, वहि, महिमां य्‌નો લોપ થઈ **पधिषीवहि पधिषीमहि** રૂપો બને છે અર્થ-તે વૃદ્ધિ પામે.

વ્યા૦—एधु+लुङ् અનુબંધલોપ, लनी જગાએ, त પ્રત્યય, "आडजादी०" સૂત્રથી ધાતુને आट्‌નો આગમ, ट् લોપ टित् હોવાથી આદિમાં મૂકી "आटश्च" સૂત્રથી आ+एनी વૃદ્ધિ ऐ થઈ "च्लि लुङि" સૂત્રથી च्लि "च्लेः सिच्" સૂત્રથી सिच् આદેશ इ ને च् નો અનુબંધ લોપ, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, सिच्‌ने इट्‌નો આગમ "आदेशप्रत्य०" સૂત્રથી स्‌નો ष, 'ष्टुनाष्टुः" સૂત્રથી त નો ट થઈ **पधिष्ट**, आताम् માં ઉપર પ્રમાણે आट्, वृद्धिः, च्लि, सिच्, इट्, અનુબંધલોપ स नो ष થઈ **पेधिषाताम्** , झ-માં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી "आत्मनेपदे"• સૂત્રથી झनो अत **पेधिषत्** थास् , માં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી ष्टुत्व-થી थास्‌ના थानो ठ કરી स्‌ना रुत्व વિસર્ગ થઈ **पेधिष्ठाः**, आथाम् માં आताम्‌ની માફક પ્રક્રિયા **पेधिषाथाम्** , ध्वम् માં ઉપર મુજબ થયા બાદ धि च "સૂત્રથી स् નો લોપ કરી" इणः षी० સૂત્રથી ध् નો ढ કરી **पेधिढ्वम्** इट् માં आट्, वृद्धिः, च्लि, सिच् , આર્ધધાતુક સંજ્ઞા इट् નો આગમ, स् નો ष् થઈ **पेधिषि** । वहि, महिमां ઉપર પ્રમાણે પ્રક્રિયા आट्, વૃદ્ધિ વગેરે કરી **पेधिष्वहि**, **पेधिष्महि** રૂપો બને છે. અર્થ તે વૃદ્ધિ પામ્યો, વગેરે કરવો.

ष्वहि । पेधिष्महि । पेधिष्यत । पेधिष्येताम् । पेधिष्यन्त । पेधिष्यथाः । पेधिष्येथाम् । पेधिष्यध्वम् । पेधिष्ये । पेधिष्यावहि । पेधिष्यामहि । इति भ्वादयः ।

२. अथादादयः ।

अद् भक्षणे ॥१॥ (३६३) **अदिप्रभृतिभ्यः शपः २ । ४ ।**

एध्+लृङ्, અનુબંધલોપ, તેના સ્થાનમાં त, स्य પ્રત્યય, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, ઇટ્‌નો આગમ, ધાતુને आट्‌નો આગમ, વૃદ્ધિ, स्यના स्‌નો ष કરી **पेधिष्यत**. आताम् માં ધાતુને आट् નો આગમ, વૃદ્ધિ स्य, इट् નો આગમ षत्व થઈ ऐधिष्य आताम् થયા બાદ आ નો 'आतोङितः" સૂત્રથી इय् આદેશ કરી, ગુણ य् લોપ થઈ, **पेधिष्येताम्** , झ નો अन्त આદેશ થયા બાદ, ઉપર પ્રમાણે आट्, વૃદ્ધિ, स्य, इट्, षत्व, કરી, પરરૂપ એકાદેશ થઇ **पेधिष्यन्त** । थास् મા ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી सना રુત્વ વિસર્ગ થઈ, **पेधिष्यथाः**, आथाम् માં आताम् ની માફક પ્રક્રિયા થઈ **पेधिष्येथाम्** , ध्वम् માં आट्, વૃદ્ધિ, स्य, इट्, षत्व થઈ **पेधिष्यध्वम्** । इट् માં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા થયા બાદ स्य ના अ અને इ નો ગુણ કરી **पेधिष्ये** वहि, महि મા ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા થયા બાદ अनो દીર્ઘ થઈ **पेधिष्यावहि, पेधिष्यामहि** રૂપો બને છે.

નોટ—एध् ધાતુનાં રૂપો સિદ્ધ કરવા માટે भू ધાતુનાં કેટલાંક સૂત્રો જરૂરનાં છે તે ત્યાં જોઈ લેવાં. જેમકે, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, ઇટ્‌નો આગમ, ગુણ, ગુણનો નિષેધ વગેરે, વળી एध् ના જેવા બીજા शुभ् राज् વગેરે, ધાતુઓ આત્મનેપદના સિદ્ધ કરવા.

(૧) ભ્વાદિ ગણ પૂરો થયો

---

(૨) હવે અદાદિ ગણ શરૂ થયો

(૩૬૩) **અર્થ**—अद् વગેરે (બીજા ગણના) ધાતુથી शप् પ્રત્યયનો લોપ થાય. સ્કૂલોમાં બીજા ગણની નિશાની નથી (शप् નો લોપ થવાથી) એમ ભણાવાય છે.

७२ । लुक् स्यात् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति । अत्सि । अत्थः । अत्थ । अद्मि । अद्वः । अद्मः । (३६४) लिट्यन्यतरस्याम् २ । ४ ४० । अदो घस्लृ वा स्याल्लिटि । जघास । (३६५) गम-हन-जन-खन-घसां लोपः क्ङित्यनङि ६ । ४ । ८९ एषामुपधाया लोपोऽजादौ क्ङिति न तु अङि । (६६६) शासिवसि-घसिनां च ८ । ३ । ६० । इण्कुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात् । घस्य चर्त्वम् । क षः संयोगे क्षः । जक्षतुः । जक्षुः । जघसिथ । जक्षथुः । जक्ष । जघास, जघस । जक्षिव । जक्षिम । आद । आदतुः । आदुः । (३६७) इडत्यर्तिव्ययतीनाम् ७ । २ । ६६ । अद् ऋ व्येञ् पभ्य-

(૩૬૪) **અર્થ**—अद् નો ઘસ્લૃ આદેશ વિકલ્પે થાય, लिट् પરમાં હોય તો.

(૩૬૫) **અર્થ**—गम्, हन्, जन् खन्, અને घस् નો ઉપધાના अ નો લોપ થાય. अच् આદિ क्ित् ङित् પ્રત્યય પરમાં હોય તો अंग પરમાં હોય તો લોપ ન થાય.

(૩૬૭) **અર્થ**—इण् પ્રત્યાહારના અક્ષર અને क વર્ગના અક્ષરથી પર રહેલા घस् ધાતુના स् નો ष् થાય, कषः क् અને ष्ના સંયોગમાં क्ष થાય છે.

(૩૬૭) **અર્થ**—अद् ऋ, व्येञ् ધાતુથી પર રહેલા थल् ને નિત્ય इट्નો આગમ થાય. (अद् ધાતુ અનિટ્ છે.)

વ્યા૦—अद् ધાતુથી लट्, અનુબન્ધ લોપ, તેના સ્થાનમાં तिप्, प् નો લોપ, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા शप् લાવી "अदिप्रभृति०" સૂત્રથી शप् નો લોપ, "खरि च" સૂત્રથી द् નો त् કરી—**अत्ति**, तस् લાવી, ઉપર પ્રમાણે शप्નો લોપ द् નો त् થઇ—**अत्तः**, झि માં ઉપર પ્રમાણે કાર્ય કર્યા બાદ "झोऽन्तः" સૂત્રથી अन्त् આદેશ કરી—**अदन्ति** રૂપ અને

स्थलो नित्यमिट् स्यात् । आदिथ, आदथुः, आद । आद,

છે. अद्+सिप् प्नो લોપ, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, शप्, તેનો લોપ, द् નો त् થઈ **अत्सि**, अद्+थस् ઉપર મુજબ કાર્ય કરી, स्ना રુત્વ વિસર્ગ થઈ **अत्थः**, अद्+थ ઉપર મુજબ **अत्थ । अद्मि अद्वः अद्मः** માં शप्, અને તેનો લોપ, स् ના રુત્વ વિસર્ગ કરવા. અર્થ–તે ખાય છે.

નોટ—દરેક **લકારો**માં **ट ङ् अ**, ની ઇત્સંજ્ઞા લોપ કરીને જ પ્રત્યયો આવે છે તે ધ્યાન રાખવું. **अद्–लिट्**, તેના સ્થાનમાં तिप्, તેના સ્થાનમાં णल् અનુબંધ લોપ "लिटयन्य" **સૂત્રથી** अद् નો વિકલ્પે घस्लृ આદેશ અનુબંધ લોપ, घस्नुं દ્વિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા કુત્વથી घनो झ, अभ्यासे चर्चः" સૂત્રથી झ નો ज थई जघस्+अ "अत उपघा" સૂત્રથી घना अनो દીર્ઘ થઈ **जघास** तस् झि નો अतुस् उस् આદેશ કરી, अद्नो घस्लृ, દ્વિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા, કુત્વ, ચત્વ ઉપર પ્રમાણે કરી जघस्+अतुस्+जघस्+उस् માં "असंयोगाल्लिट् कित् । (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી अतुस्, उस् નો कित् વદ્ભાવ "गमहनजन०" સૂત્રથી घना अ નો લોપ "शासिवसि०" સૂત્રથી स् નો ष् "खरि च" સૂત્રથી घ्नो क्, कषः संयोगे क्षः" નિયમથી क ને षनो क्ष्, अतुस्, उस्ना स्ना રુત્વ, વિસર્ગ, કરી **जक्षतुः जक्षुः**,

अद्+लिट्, તેનો सिप् थस् थ, કરી, "परस्मै० સૂત્રથી અનુક્રમે थल् अथुस्, अ આદેશ કરી, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, थ ને इट्नो આગમ કરી ઉપર મુજબ क्ष् રુત્વ વિસર્ગ કરી **जघसिथ जक्षथुः, जक्ष** मिप्, वस्, मस्, ની જગાએ અનુક્રમે णल्, व, म, આદેશ કરી અનુબંધ લોપ "णलुत्तमो वा" સૂત્રથી વિકલ્પે णिद्वद्भाव णल्नो કરી "अत उपधायाः०" સૂત્રથી વૃદ્ધિ થઈ, બાકીનું દ્વિત્વાદિ ઉપર પ્રમાણે કરીને **जघास**, णिद्वद्भाव ન થાય ત્યારે વૃદ્ધિ ન થતાં **जघस** व म ને इट् નો આગમ, ट् નો લોપ થઈ **जघसिव, जघसिम**, રૂપો બને છે. અર્થ—તે ખાતા હતો. વગેરે કરવો જ્યારે घस्लृ

आदिव, आदिम । अत्ता, अत्तारौ, अत्तारः । अत्तासि, अत्तास्थः, अत्तास्थ । अत्तास्मि अत्तास्वः, अत्तास्मः । अत्स्यति, अत्स्यतः, अत्स्यन्ति । अत्स्यसि, अत्स्यथः, अत्स्यथ । अत्स्यामि, अत्स्यावः, अत्स्यामः । अतु, अत्तात्,

---

આદેશ ન થાય ત્યારે अद्+लिट्, તેનો तिप्. તેનો णल् અનુબંધ લોપ દ્વિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા, અભ્યાસાદિ કાર્ય કરી अ+अद्+अ થયા બાદ "अत आदे" (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી અનો દીર્ઘ, પછી સવર્ણદીર્ઘ થઈને ને **आद**, अद्+लिट् તેનો तस्, झि ના સ્થાનમાં અનુક્રમે अतुस्, उस् આદેશ કરી આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, દ્વિત્વ વગેરે ઉપર પ્રમાણે કાર્ય, स् ના રુત્વ વિસર્ગ **आदतुः आदुः** । अद्+लिट् તેનો सिप्, તેનો थल्, स् નો લોપ, દ્વિત્વ વગેરે કાર્ય કરી आद्+थ "इड्त्यर्ति" સૂત્રથી थल् ને इट् નો આગમ અનુબંધ ट् નો લોપ થઈ **आदिथ**, अथुस्, अ, લાવી, ઉપર પ્રમાણે પ્રક્રિયા કરી, स् ના રુત્વ વિસર્ગ કરી **आदथुः** आद, मिप्, वस्, मस्, ના સ્થાનમાં णल्, व, म, અનુક્રમે કરી अद-નું દ્વિત્વ વગેરે ઉપર મુજબ કરી **आद**, व, ને, म ને इट्નો આગમ ट લોપ થઈ **आदिव, आदिम** । રૂપો બને છે અર્થ—તે ખાતો હતો. વગેરે કરવાં.

भू ધાતુની માફક સૂત્રો લગાડવાં, अद्+लुट् તેનો तिप् અનુબન્ધ લોપ. "स्यतासी०" સૂત્રથી तास्, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, अद्+तास्+ति, ति નો डा, डित् હોવાથી तास् ના आस्નો લોપ, ધાતુના द् નો "खरि च" સૂત્રથી त् થઈ **अत्ता**, अद्+तस्, અને झि, નો અનુક્રમે रौ, અને रस् આદેશ કરી ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી **अत्तारौ**, रस् ના स् ના રૂત્વ વિસર્ગ કરી **अत्तारः** अद्+सिप्, थस्, थ માં तास्, વગેરે ઉપરમુજબ કરી. "तासस्त्यो०" સૂત્રથી स् નો લોપ, **अत्तासि** ઉપર મુજબ કર્યા બાદ थस् ના स् ના રૂત્વ વિસર્ગ કરી **अत्तास्थः, अत्तास्थ** । अद्+मिप्, वस्, मस्માં ઉપર પ્રમાણે કાર્ય

अत्ताम् , अदन्तु । (३६८) हुझल्भ्यो हेर्धिः ६ । ४ । १०१ होर्झलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् । अद्धि, अत्तात् । अत्तम् । अत्त । अदानि । अदाव । अदाम । (३६९) अदः सर्वेषाम् ७ । ३ । १०० । अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्य अट्

---

(૩૬૮) **અર્થ**--हु ધાતુ અને झल् પ્રત્યાહાર નો અક્ષર જેના અન્તમાં છે તેવા ધાતુથી પર રહેલા हि નો धि આદેશ થાય.

(૩૬૯) **અર્થ**--अद् થી પર અપૃક્ત સાર્વધાતુકને अट् નો આગમ થાય, દરેક વૈયાકરણો ના મતથી.

કરી, द् નો त् થઈ **अत्तास्मि** અને स् ના રુત્વ વિસર્ગ કરી **अत्तास्वः, अत्तास्मः** રૂપો બને છે અર્થ તે ખાશે વગેરે કરવાં.

अद्+लृट्, તેના સ્થાનમાં तिप् तस्, झि, વગેરે પ્રત્યયો લાવી "स्यतासी०" સૂત્રથી स्य દરેક પ્રત્યયોમાં કરી द्‌નો त् કરી, **अत्स्यति** स् ના રુત્વ વિસર્ગ કરી, **अत्स्यतः**, झि નો अन्ति થઈ, પરરૂપ કરી **अत्स्यन्ति**, વગેરે મૂળમાં બતાવેલા રૂપો भू ના लृट्‌ની માફક કરવા અર્થ-તે ખાશે, વગેરે.

વ્યા૦--अद्+लोट् તેના સ્થાનમાં तिप् , તેની, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા शप्, તેનો, લોપ, द् નો त् ' एरुः'' સૂત્રથી इ નો उ, **अत्तु,** तु નો तातङ् વિકલ્પે થાય ત્યારે **अत्तात्**, तस् , માં ઉપર પ્રમાણે કર્યા બાદ "तस्थस्थ०" સૂત્રથી तस् નો ताम् થઈ **अत्ताम्** , झिनो अन्ति થઈ, इ નો उ થઇ **अदन्तु,** अद्+सिप् प् નો અનુબંધલોપ शप् , તેનો લોપ सि નો हि, તેનો तातङ् થઇ **अत्तात्** , तातङ् ન થાય ત્યારે "हुझल्भ्यो०" સૂત્રથી हि નો धि કરી, **अद्धि,** थस् નો तम् , **अत्तम्** , थ નો त થઇ **अत्त** । मिप् , वस्, मस् માં "आडुत्तमस्य' સૂત્રથી आट्, द् નો લોપ થઇ मि નો नि કરી **अदानि** वस् मस् માં आट् કરો, બન્નેના स् નો લોપ "नित्यंङितः'' સૂત્રથી કરી **अदाव, अदाम** । બને છે. અર્થ—તે ખાય, વગરે.

स्यात्सर्वमतेन । आदत् , आत्ताम् , आदन् । आदः, आत्तम् आत्त । आदम् आद्व, आद्म । अद्यात् , अद्याताम् , अद्युः । अद्याः, अद्यातम् अद्यात । अद्याम् अद्याव, अद्याम् । अद्यात्

વ્યા૦ अद्+लुङ्, તેના સ્થાનમાં मिप् , સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, शप् નો લોપ "आडजादी०" સૂત્રથી ધાતુને आट्નો આગમ, द् નો લોપ, વૃદ્ધિ "इतश्च" **સૂત્રથી** ति ના ઇકારનો લોપ, "**अपृक्त०**" સૂત્રથી त् ની અપૃક્ત **સંજ્ઞા** "**अदः सर्वे०**" **સૂત્રથી** त् ને **अट्**નો આગમ, द् લોપ થઇ **आदत्,** तस् પર રહેતા ઉપર મુજબ કાર્ય કરી, तस् નો ताम् કરી द् નો त् થઈ **आत्ताम्** , **झि** નો **अन्ति** કરી, **ઇ**નો **લોપ** त् નો સંયોગાન્ત લોપ કરી **आदन्** अद्+सिप् **માં** ઉપર **મુજબ** કાર્ય **કરી** ઇ નો લોપ, અપૃક્ત સંજ્ઞા, अट्નો આગમ થઇ स् ના રુત્વ વિસર્ગ કરી, **आदः**, थस् , ને थ ના સ્થાનમાં અનુક્રમે तम् ,ને त આદેશ કરી, **आत्तम् आत्त ।** अद्+मिप् માં ઉપર મુજબ કાર્ય કરી मिप् નો अम् થઇ **आदम्** , वस् , मस् માં બન્ને स् નો લોપ કરી **आद्व, आद्म,** રૂપો બને છે **અર્થ**-તે ખાતો હતો. વગેરે કરવો.

अद्+विधिलिङ्, તેના સ્થાનમાં तिप् , प् નો લોપ शप् , તેનો લોપ, यासुट् નો આગમ, અનુબંધલોપ, ति ના ઇકારનો લોપ, "लिङः सलोपो०" સૂત્રથી यास् ના स् નો લોપ થઇ **अद्यात्** , तस् પર રહેતા ઉપર પ્રમાણે કાર્ય કરી ताम् આદેશ **अद्याताम्** । **झि** નો जुस्, અનુબંધ લોપ, "उस्यपदा०" સૂત્રથી પરરૂપ (મૂળમાં નથી) स् ના રુત્વ વિસર્ગ થઇ **अद्युः** । सिप् માં प् નો લોપ, यासुट् અનુબંધ લોપ सि ના ઇકારનો લોપ, स् ના, રુત્વ વિસર્ગ થઇ **अद्याः** । थस् , ને थ નો અનુક્રમે तम् અને त આદેશ થઇ **अद्यातम् अद्यात** । **मिप्** નો अम् થઇ, स् નો લોપ, પૂર્વરૂપ થઇ **अद्याम्**, **वस्** , **मस्** માં स् નો લોપ થઇ **अद्याव, अद्याम** રૂપો બને છે. **અર્થ**-તે ખાય વગેરે-(જૂના વિધિલિંગનાં **સૂત્રો** રૂપ સિદ્ધ કરતી વખતે લગાવવાં.)

अद्यास्ताम् अद्यासुः । अद्याः, अद्यास्तम् अद्यास्त । अद्यासम् अद्यास्व, अद्यास्म । (३७०) लुङ्सनोर्घस्लृ २ । ४ । ३७ । अदो घस्लृ स्याल्लुङि सनि च (३७१) पुषादिद्युताद्लृदितः परस्मैपदेषु ३ । १ । ५५ । पुषादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ् परस्मैपदेषु । अत्र लृदित्त्वादङ् । अघसत्

---

(૩૭૦) અર્થ—अद्नो घस्लृ આદેશ થાય. लुङ् અથવા सन् પરમાં હોય તો.

(૩૭૧) અર્થ—पुष् વગેરે ધાતુઓ, द्युत् ધાતુ અને लृ ની ઇત્સંજ્ઞાવાળા ધાતુથી પર રહેલા च्लिना સ્થાનમાં अङ् થાય, પરસ્મૈ, પદમાં अत्र—અહીં लृ ઇત્સંજ્ઞક હોવાથી अङ् કરવો.

अद्+आशीर्लिङ्; અનુબંધ લોપ, तिप् , पूनो લોપ "लिङाशिषि" સૂત્રથી ति વગેરે નવ પ્રત્યયોની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા तिने यासुट् , અનુબંધ લોપ ति ના इ નો લોપ "स्कोः सं॰" સૂત્રથી स નો લોપ કરી, अद्यात् अद्+आताम् ઉપર મુજબ यास् કરીને अद्यास्ताम्, झिमां તેનો जुस् , यासुट्, અનુબંધ લોપ કરી अद्यासुः । अद्+सिप् , थस्, थ, માં यास् , इ લોપ, स् લોપ यास ના स् ના રુત્વવિસર્ગ થઈ अद्याः, थस् નો तम् થઈ अद्यास्तम् , थ નો त થઈ अद्यास्त । अद्+मिप्, वस् , मस् માં यास् , मिप् નો अम् , अद्यासम् , वस् , मस् ने यास् , બન્ને स નો લોપ થઈ अद्यास्व, अद्यास्म । અર્થ—તે ખાય વગેરે. अद्+लुङ् તેનો तिप् , प् નો લોપ "अदो घस्लृ॰" સૂત્રથી अद् નો घसलृ આદેશ, लृ નો અનુબંધલોપ, ધાતુને अट् નો આગમ,ट् લોપ च्लि, તેનો सिच् થવા આવ્યો તેનો બાધ કરી, "पुषाद॰" સૂત્રથી च्लि નો अङ् આદેશ ट નો લોપ થઈ अघसत् , तस् માં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી, तस् નો ताम् થઈ, अघसताम् , झि, પર રહેતાં ઉપર મુજબ, કર્યા બાદ झि, નો अन्ति, इ નો લોપ त् નો

अघसताम् अघसन् । अघसः, अघसतम् अघसत । अघसम् अघसाव, अघसाम । आत्स्यत् आत्स्यताम् आत्स्यन् । आत्स्यः, आत्स्यतम् आत्स्यत । आत्स्यम् आत्स्याव, आत्स्याम । (३७२) सार्वधातुकमपित् १ । २ । ४ । अपित् सार्वधातुकं ङिद्वत् स्यात् । अस् भुवि । २ । अस्ति ।

---

(૩૭૨) **અર્થ**— पित् ભિન્ન જે સાર્વધાતુક તેનો ङित्वद्-ભાવ થાય. (ङित् પ્રત્યય પર રહેતાં જે કાર્ય થતું હોય તે થાય.)

સંયોગાન્ત લોપ થઈ **अघसन्** । अद्+सिप् પર રહેતાં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી, सि ના ઈકારનો લોપ, स् ના રુત્વ વિસર્ગ થઈ **अघसः** थस् નો तम् થઈ **अघसतम्**, थ નો त થઈ **अघसत**, मिप् માં ઉપર મુજબ, પ્રક્રિયા થયા બાદ, मिप् નો अम्, પરરૂપ એકાદેશ થઈ **अघसम्**, वस् मस् માં घस् ના अनो દીર્ઘ બન્ને स् નો લોપ "नित्यं ङितः" સૂત્રથી કરી **अघसाव, अघसाम** । અર્થ તેણે ખાધું વગેરે.

નોટ—બધા પ્રત્યયો પર રહેતા. घस्लृ આદેશ च्लि, च्लिनो અંગ કરી. भू–ધાતુ પ્રમાણે સૂત્ર લગાડીને રૂપો સિદ્ધ કરવાં

अद्+लृट् અનુબંધ લોપ, ल नी જગાએ तिप्, प् નો લોપ ધાતુને आट् નો આગમ, ट् લોપ, વૃદ્ધિ "स्यतासी०" સૂત્રથી स्य પ્રત્યય "इतश्च" સૂત્રથી तिना ઈકારનો લોપ द् નો त् થઈ–**आत्स्यत्** तस् માં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી, तस् નો ताम् થઈ **आत्स्यताम्**, झि માં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી, इ ને त् નો લોપ કરી **आत्स्यन्**, सिप् માં आट्, વૃદ્ધિ स्य, इनो લોપ, स ના રુત્વવિસર્ગ થઈ **आत्स्यः** । थस् માં ઉપર પ્રમાણે કરી, थस् નો तम् થઈ **आत्स्यतम्**, थ નો त **आत्स्यत** मिप्, वस्, मस्, મા ઉપર પ્રમાણે કાર્ય કરી मिप् નો अम्, પર-રૂપ એકાદેશ થઈ– **आत्स्यम्**, वस्, मस् ના બન્ને स् નો લોપ, स्य ના અકારનો દીર્ઘ થઈ–**आत्स्याव, आत्स्याम** । અર્થ તે ખાશે વગેરે.

(૨) अस् ધાતુ હોવું અર્થમાં છે.

(૩૭૩) श्नसोरल्लोपः । ६ । ४ । १११ । श्नस्यास्तेश्चातो लोप सार्वधातुके क्ङिति । स्तः । सन्ति । असि । स्थः । स्थ । अस्मि । स्वः । स्मः । (३७४) अस्तेर्भूः २ । ४ । ५२ आर्धधातुके । बभूव । भविता । भविष्यति । अस्तु, स्यात् स्ताम् सन्तु । (३७५) घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ६ । ४ । ११९ ।

---

(૩૭૩) **અર્થ**--श्ना પ્રત્યયના આકારનો અને अस् ધાતુના अ-નો લોપ. સાર્વધાતુક कित् ङित् પ્રત્યય પર રહેતાં.

(૩૭૪) **અર્થ**--अस् ધાતુના સ્થાનમાં भू આદેશ થાય, આર્ધધાતુક પરમાં હોય તો.

(૩૭૫)**અર્થ**—ઘુસંજ્ઞક ધાતુ, અને अस् ધાતુને एकार થાય हि પરમાં હોય તો. અને અભ્યાસનો લોપ થાય.

एत्व० एत्व કરનારું સૂત્ર (असिद्धवदत्राभात्) સૂત્રથી અસિદ્ધ થતું હોવાથી हि નો धि, श्नसो० સૂત્રથી અ નો લોપ तातङ् થાય ત્યારે एत्व થતું નથી तातङ् કરનારું સૂત્ર પર હોવાથી एत्वनो બાધ કરે છે.

વ્યા૦---अस्+लट्, तिप्, शप्, शप्નો લોપ-**अस्ति**, अस्+तस् માં "सार्वधातु०" સૂત્રથી तस् અપિત્ હોવાથી ङित्वद्भाव "श्नसोर०" अस्ना अ નો લોપ तस् ના स् ના રુત્વવિસર્ગ થઈ-**स्तः**, अस्+झि, તેનો अन्ति, ઉપર પ્રમાણે ङित्वद्भाव, अलोप-**सन्ति** । अस्+सिप्, प् નો લોપ, शप्, તેનો લોપ "तासस्त्यो०" સૂત્રથી अस्ना स् નો લોપ **असि**, थस्, ने थ માં अ નો લોપ स् ના રુત્વવિસર્ગ-**स्थः**, **स्थ** । अस्+मिप् प्नो લોપ **अस्मि**, अस्+वस् मस् માં अ લોપ, બન્ને स् ના રુત્વવિસર્ગ **स्वः** **स्मः** । **અર્થ**-તે છે, વગેરે

घोरस्तेश्च पत्वं स्यात् हौ परे अभ्यासलोपश्च । पत्वस्या सिद्धत्वाद्धेर्धिः । श्नसोरित्यल्लोपः । तातङ्पक्षे पत्वं न, परेण तातङा बाधात् पधि, स्तात् । स्तम् । स्त ।

अस्+लिट्, તેના સ્થાનમાં तिप् "लिट् च" સૂત્રથી तिप् વગેરે નવ પ્રત્યયોની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા "**अस्तेर्भूः**, સૂત્રથી अस् ને। भू આદેશ "परस्मैप०" સૂત્રથી ति ને। **णल** આદેશ. અનુબંધ લોપ भु ને वुक्‌ને। આગમ, દ્વિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા, હલાદિશેષ, હ્રસ્વ, ઉ ને। **अ** થઈ **बभूव, बभूवतुः, बभूवुः** વગેરે રૂપો भू ધાતુની માફક સિદ્ધ કરી લેવા અર્થ–તે હતે। વગેરે.

નોટ––लिट्, लुट्, लृट्, आशीर्लिङ्, लुङ्, लङ्, આ ૭ લકારો આર્ધધાતુક છે. તેમાં तिप् વગેરે પ્રત્યયો લાવી, अस् ને। भू આદેશ કરી, **भविता, भविष्यति, भूयात्, अभूत्, अभविष्यत्** વગેરે ત્રણેય પુરુષનાં રૂપો भू ધાતુની માફક સિદ્ધ કરી લેવાં. लट्, लोट्, लङ्, विधिलिङ् આ લકારો સાર્વધાતુક છે. તેમાં शप् થાય. અને અદાદિમાં शप्‌ને। લોપ કરી. પ્રાય: भू ધાતુનાં સૂત્રો લાગે છે. વધારાનાં સૂત્રો લખીને સાધનિકા પ્રક્રિયા યાદ રાખવી ખૂબ જ જરૂરી છે. अद्+लोट्. तिप्, शप्, તેને। લોપ. ति ના इ ને। "एरुः" સૂત્રથી ઉ કરી **अस्तु**, तु ને। तातङ् થાય ત્યારે अस् ના अ ને। લોપ કરી–**स्तात्**, तम् ને। ताम् કરી, अ ને। લોપ **स्ताम्**, झिને। अन्ति अને। લોપ, इ ને। उ થઈ —**सन्तु**, अस्+सिप्, प् ને। લોપ सि ને। हि, हि અપિત્ હોવાથી "श्नसोर०" સૂત્રથી अ ને। લોપ–स्+हि માં "हुजल्भ्यो० સૂત્રથી हि ને। धि "ध्वसोरेद्धा०" સૂત્રથી स ને। **ए–एधि**। हि ને। तातङ् થાય ત્યારે एકાર થાય નહિ–तातङ् કરનારું સૂત્ર પર હોવાથી एત્વને। બાધ કરે છે. **स्तात्,** थस् ને। तम्, थ ને। त થઈ, अस् ના अ ને। લોપ થઈ–**स्तम्**, स्त ।

असानि । असाव । असाम । लङि-"आ+अस्+त्" इत्यत्र "अस्तिसिचोऽपृक्ते" इति ईट्, आसीत् आस्ताम् आसन् । आसीः, आस्तम् आस्त । आसम् आस्व, आस्म । स्यात्

શંકા—एधि અહીંયાં स्+हि માં પ્રથમ स् નો एकार થશે તો हि નો धि થશે નહિ. झल् થી પર હોય તો हि નો धि થાય છે **જવાબ** एकार કરનારું સૂત્ર અસિદ્ધ હોવાથી स् झल् માં આવે છે, માટે મૂળ માં एत्वस्या० એમ લખ્યું છે. તેમજ तातङ् થાય ત્યારે एत्व થશે નહિ. "परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः' પરિભાષા લાગે તેથી तातङ् પર છે. अस्+मिप् , प् નો લોપ, मि નો नि, आट् આગમ ट् નો લોપ–**असानि,** वस, मस् , માં आट् ट् નો લોપ, અને स् નો લોપ **असाव, असाम** તે હો, તે થાવ વગેરે અર્થ–अस्+लङ्, तिप् , અનુબંધ લોપ, शप् , તેનો લોપ "आडजादी०" સૂત્રથી ધાતુને आट्-નો આગમ, ट् નો લોપ "आटश्च"થી વૃદ્ધિ, "इतश्च" સૂત્રથી ति-ના ઇકારનો લોપ, અપૃકત સંજ્ઞા "अस्तिसिचो०" સૂત્રથી त् ને ईट्-નો આગમ, ट् નો લોપ **आसीत्**, तस् માં आट् अस् ના अ નો લોપ तस् નો ताम्=**आस्ताम्**, झि માં अन्ति, आट्, अ નો લોપ इ નો લોપ, त् નો સંયોગાન્તલોપ–**आसन्** , सिप् માં અનુબંધ લોપ आट्, वृद्धिः सि ના इ નો લોપ, स् ને ईट् નો આગમ, ट् લોપ, स् ના રુત્વવિસર્ગ–**आसीः**, थस् માં अस् ના अ નો લોપ, आट्, थस् નો तम्-**आस्तम्**, थ માં ઉપર મુજબ કાર્ય કરી, थ નો त–**आस्त** मिप् નો अम् કરી ઉપર મુજબ–**आसम्** वस् , मस् માં બન્ને स् નો લો ઉપર મુજબ કાર્ય–**आस्म, आस्म,** અર્થ–તે હતો વગેરે.

નોટ—शप्નો દરેક પ્રત્યયો પર રહેતાં લોપ કરવો. अस्+ विधिलिङ्, અનુબંધ લોપ, तिप् शप्, તેનો લોપ ति ના ઇકારનો લોપ यासुट् નો આગમ, અનુબંધ લોપ, यासुट् ङित् હોવાથી "श्नसोर०" સૂત્રથી अस् ના अ નો લોપ. यास् ના स् ના लिङः सलोपो०

स्याताम् स्युः । स्याः, स्यातम्, स्यात । स्याम्, स्याव, स्याम । भूयात् । अभूत् । अभविष्यत् । शीङ् स्वप्ने । ३ । (३७६) शीङः सार्वधातुके गुणः ७ । ४ । २१ क्ङिति चेत्य-

---

(૩૭૬) અર્થ—शीङ् ને સાર્વધાતુક પ્રત્યયો પર રહેતાં ગુણ થાય આ સૂત્ર क्ङिति च" સૂત્રનો બાધ કરે છે.

સૂત્રથી લોપ-स्यात् तस् માં ઉપર મુજબ કાર્ય કરી, तस् નો નો ताम्-स्याताम्, झि માં મુજબ કાર્ય કરી झि નો जुस्, ज् લોપ, પરરૂપ એકાદેશ, स् ના રુત્વ, વિસર્ગ થઈ स्युः । सिप् માં ઉપર મુજબ કાર્ય કરી, इ નો લોપ स् ના રુત્વવિસર્ગ स्याः । थस् માં ઉપર મુજબ કરી थस् નો तम् स्यातम् थ, માં थ નો त स्यात् । मिप् નો अम् કરી, પૂર્વરૂપ થઈ-स्याम्, वस् मस् માં બન્ને स् નો લોપ-स्याव, स्याम, રૂપો બને છે. અર્થ-તે થાય, વગેરે.

નોટ—यासुद्द ङित् હોવાથી દરેક પ્રત્યેક પર રહેતા ધાતુના અકારનો લોપ કરવો.

आशीर्लिङ्માં अस् ધાતુના રૂપો भू ધાતુના भूयात्० પ્રમાણે लुङ् લકારમાં अस् ધાતુનાં રૂપો भू ધાતુના अभूत्० પ્રમાણે અને लृङ् લકારમાં अस् ધાતુનાં રૂપો भू ધાતુના अभविष्यत् વગેરે રૂપો પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા.

સૂચના—शीङ् ધાતુમાં ङ्કારની ઇત્સંજ્ઞા થાય "अनुदात्त०" સૂત્રથી દરેક લકારોના સ્થાને આત્મનેપદના પ્રત્યયો કરવા, અને સાધનિકા एध् ધાતુની માફક થાય છે તે ખાસ ધ્યાન રાખવું. દરેક લકારોમાં ट, ङ्, અને अ ની ઇત્સંજ્ઞા, લોપ, કરવો, તેથી જ્યાં ઇત્સંજ્ઞાને લોપ થાય છે, ત્યાં અનુબંધ લોપ એમ લખેલું છે.

स्यापवादः । शेते । शयाते । (३७७) शीङो रुट् ७ । १ । ६ । शीङः परस्य झादेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । शेषे । शयाथे । शेध्वे । शये । शेवहे । शेमहे । (३७८) असंयोगात् लिट् कित् १ । २ । ५ । असंयोगात् परोऽपित् लिट् कित् स्यात् । शिश्ये । शिश्याते, शिश्यिरे । शिश्यिषे

---

(૩૭૭) અર્થ—शीङ् ધાતુથી પર झના સ્થાનમાં થયેલા अत આદેશને रुट्નો આગમ થાય.

(૩૭૮) અર્થ—અસંયોગથી પર अपित्–પકારની ઇત્સંજ્ઞા ન થઈ હોય તેવા लिट्ને कित् માનવો.

નોટ–तिप् सिप् मिप् સિવાયના ૬ પ્રત્યયો પરસ્મૈપદના, અને લિટ્‌ના આત્મનેપદના પ્રત્યયોને આ સૂત્રથી कित् જાણવા, જેથી ગુણ, વૃદ્ધિ તે પ્રત્યયો પર રહેતાં થાય નહિ.

વ્યા૦—शीङ्, ङ् ની ઇત્સંજ્ઞા, લોપ, लट्, અનુબંધલોપ, लના સ્થાનમાં આત્મનેપદના त आताम् વગેરે પ્રત્યયો, તેમની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, शप्, તેમનો લોપ, शीનો ગુણ થવા આવ્યો, "क्ङिति च" સૂત્રથી; ગુણનો નિષેધ "सार्वधातुक०" સૂત્રથી त વગેરે બધા પ્રત્યયોને ङिद्वद्भाव થયેલો છે તેથી ગુણનો નિષેધ થયો. પરંતુ નિષેધનો પણ નિષેધ કરનારું સૂત્ર "शीङः सार्व०" સૂત્ર છે. તેથી शीનો ગુણ शे, થયા બાદ "टित आत्मने०" સૂત્રથી तના अनो ए थई=शेते शी+आताम् ઉપર પ્રમાણે પ્રક્રિયા કરી, शीનો ગુણ, एનો अय्, टि आम्नो ए शयाते, झनो अत, ગુણ, પછી "शीङोरुट्०" સૂત્રથી अतને रुट्નો આગમ, અનુબંધલોપ, टिનો ए=शेरते । थास्નો से, शीનો ગુણ, स નો ष=शेषे, आथाम्, માં आताम्ની માફક પ્રક્રિયા કરી, शयाथे, ध्वम्માં ગુણ, टिનો ए=शेध्वे । इट्માં इनो ए, शीनो ગુણ, अय् આદેશ=शये वहि, महि,માં ગુણ, બન્ને इनो ए शेवहे, शेमहे । અર્થ–તે સૂએ છે. વગેરે

शिश्याथे, शिश्यिध्वे, शिश्ये । शिश्यिवहे, शिश्यिमहे । शयिता । शयिष्यते । शेताम् शयाताम् शेरताम् । शेष्व, शयाथाम् शेध्वम् । शयै, शयावहै, शयामहै । अशेत, अशयाताम् अशेरत । अशेथाः अशयाथाम् अशेध्वम् । अशयि· अशेवहि, अशेमहि । शयीत, शयीयाताम् शयीरन् । शयीथाः शयीयाथाम् शयीध्वम् । शयीय, शयीवहि, शयीवहि । शयि-

---

"असंयोगात्०' સૂત્રથી તેને कित् તેથી ગુણ ન થયો. शीङ्+ लिट्, અનુબંધલોપ, त, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા "लिटिधातो०" સૂત્રથી शी-નું દ્વિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા, તનો "लिटस्तझ०" સૂત્રથી एश्, सनो લોપ, "एरनेकाचो०" સૂત્રથી બીજા शीनो यण्, વર્ણ મળતાં **शिश्ये**, आताम् માં ઉપર મુજબ બધું કાર્ય કરી, आम्नो ए કરી=**शिश्याते** झनो इरेच् કરી च्नो લોપ બાકી ઉપર મુજબ- **शिश्यिरे**। थास्नो से, तेने इट्नो આગમ, બાદ यण्, स् નો ष्=**शिश्यिषे**, आथाम्, ध्वम्, इट्, वहि, महि, પ્રત્યયોમાં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી, टिनो ए કરી, वहि, महिमां इट्नो આગમ કરી મૂળમાં આપેલાં રૂપો સિદ્ધ કરવાં. અર્થ- તે સૂતો હતો. વગેરે शी+लुट्, त, तास्, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, इट् નો આગમ, ગુણ, त, आताम्, झना અસ્થાનમાં અનુક્રમે, डा, रौ, रस् આદેશ કરી, डा, डित् હોવાથી आस्नो લોપ **शयिता**, तास्ना सनो લોપ કરી **शयितारौ शयितारः** વગેરે રૂપો एधिता વગેરેની માફક સિદ્ધ કરવાં.

शी+लृट्, त, स्य, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, इट्नो આગમ, ગુણ, अय् આદેશ, सनो ष થઈ=**शयिष्यते**-વગેરે રૂપો एध् ધાતુ પ્રમાણે કરવાં.

शीङ्+लोट्, त, शप्, અનુબંધ લોપ, शीनो ગુણ शे, तना टिनो ए "आमेतः" સૂત્રથી एनो आम्=**शेताम्**, आताम्, માં शप् તેનો લોપ, ગુણ, अय् આદેશ. आम्=टिनो ए, તેનો ઉપર મુજબ आम्=**शयाताम्** झनो अत, આદેશ. "आत्मनेपदे०' સૂત્રથી કરી તેને "शीङोरुट्" સૂત્રથી रुट्नो આગમ, અનુબંધલોપ, टिनो एनो आम् થઈ=

षीष्ट, शयिषीयास्ताम् शयिषीरन् । शयिषीष्ठाः, शयिषीयास्थाम् शयिषीध्वम् । शयिषीय, शयिषीवहि, शयिषीमहि । अशयिष्ट, अशयिषाताम् अशयिषत । अशयिष्ठाः, अशयिषा-

---

शेरताम्, शी+ थास् , थास्ने से, शप् , तेनो लोप, गुण, "सवाभ्याम्०" सूत्रथी एनो व, स्नो ष् "शेष्व, शयाथाम्" आताम् प्रमाणे. शेध्वम्मां गुण शप्नो लोप, ए, तेनो 'सवाभ्यां०" सूत्रथी अय् करवो. । शयै मां इट् , शीनो गुण, शप् , तेनो लोप, इनो ए "एत ऐ" थी एनो ऐ, तेने आट्नो आगम, वृद्धि, शेना एनो अय् थाय छे. शयावहै, शयामहै वगेरे एधू लोट् प्रमाणे रूपो करवां.

शी+लङ् , तेनो त, शप् , तेनो लोप धातुने अट्नो आगम, शीनो थई=अशेत, आताम्मां उपर प्रमाणे प्रक्रिया करी शेना एनो अय्=अशयाताम्, झमां उपर मुजब करी झनो अत, तेने रुट्नो आगम=, अशेरत, थास्मां उपर प्रमाणे करी, थास् ना स्ना रुत्व-विसर्ग थई=अशेथाः, अशयाथाम्मां आताम् , मुजब, ध्वम्मां गुण, अट्नो आगम-अशेध्वम्, इट्मां अट्नो आगम, गुण, अय् आदेश थई अशयि, वहि, महिमां, अट् , गुण–अशेवहि, अशेमहि । ते सूतो हतो वगेरे

शी+विधिलिङ् तेनो त, शप् , तेनो लोप, 'लिङः सीयुट्" सूत्रथी दरेक प्रत्ययोमां सीयुट्नो आगम, अनुबंधलोप, शीनो गुण, सीयुट्ना स्ना "लिङःसलोपो०" सूत्रथी लोप, शे+ईय्+तमां एनो अय्–यनो लोप थई=शयीत, शी+आताम्मां शप् , तेनो लोप, गुण, सीयुट् , स्नो लोप, एनो अय् आदेश, यूनो लोप,=शयीयाताम् , झमां शयीय् उपर मुजब बनावी, झनो रन् , यूनो लोप शयीरन् , थास् मां उपर मुजब बनावी, स्नो रुत्व, विसर्ग, शयीथाः आथाम्मां आताम्नी माफक कार्य, शयीय+ध्वम् मां यू नो लोप=शयीध्वम् ,

थाम् अशयिढ्वम् । अशयिषि, अशयिष्वहि, अशयिष्महि । अशयिष्यत, अशयिष्येताम् अशयिष्यन्त । अशयिष्यथाः, अशयिष्येथाम् अशयिष्यध्वम् । अशयिष्ये, अशयिष्यावहि, अशयिष्यामहि । इति अदादयः ।

शयीयू+इद् માં "इटोऽत्" સૂત્રથી इनो अ થઈ **शयीय**, वहि, महिમાં મુજબ, यूનો લોપ=**शयीवहि, शयीमहि** । તે સૂઈ જાય, વગેરે

शी+आशीर्लिङ् , તેના સ્થાનમાં त, વગેરે નવ પ્રત્યયો. તેમની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, દરેક પ્રત્યયોને सीयुट्नो આગમ, તેમાં त, थ, ને सुटनो આગમ, બન્નેમાં અનુબન્ધલોપ, सीप् ને इटनो આગમ ट લોપ "आदेशप्रत्य०" સૂત્રથી બન્ને सનું ષત્વ, शी નો ગુણ, अयादेश–सीयू ના यूનો લોપ, तनुं ष्टुत्व ट करी=**शयिषीष्ट**, વગેરે મૂળમાં આપેલાં રૂપો एध्ना આશીર્લિંગ પ્રમાણે કરવાં.

शी+लुङ्, તેનો त, आताम् વગેરે નવ પ્રત્યયોમાં ધાતુને "लुङ्-लङ्" સૂત્રથી अट्नो આગમ, ધાતુથી च्लि પ્રત્યય, તેનો सिच् આદેશ, અનુબંધલોપ, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, सिच्ने इटनो આગમ, शीનો ગુણ, अय् આદેશ, सनो ष् ष्टुत्वथी तनो ट थई=**अशयिष्ट**, વગેરે મૂળમાં લખેલાં રૂપો, एध् ધાતુના लुङ् લકાર મુજબ કરવાં. शीना इनो ગુણ, અને अय् આદેશ થાય છે. एधूमां તેમ થતું નથી.

शी+लृङ् , તેમાં त. आताम् વગેરે નવ પ્રત્યયો, ધાતુને ઉપર મુજબ अट्नो આગમ, "स्यतासी०" સૂત્રથી દરેક પ્રત્યયમાં स्य પ્રત્યય, "તેની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, आर्धधातुक०" સૂત્રથી स्यने इट्नो આગમ शीनो ગુણ, एनो अय् , सनो ष थई. **अशयिष्यत** । आताम् आनो इयू , यूनो લોપ, वहि, महिमां अनो आ દીર્ઘ થઈ. મૂળમા લખેલાં રૂપો બનાવવાં, एधूना लृङ् પ્રમાણે સૂત્રો લાગે છે.

એ પ્રમાણે (૨) અદાદિ ગુણ પૂરો થયો.

---

३ अथ जुहोत्यादयः

हु दानादनयोः ॥ १ ॥ (३७९) जुहोत्यादिभ्यः श्लुः २ । ४ । ७५ । शपः श्लुः स्यात् । (३८०) श्लौ ६ । १ । १० । धातोर्द्वे स्तः । जुहोति । जुहुतः । (३८१) अदभ्यस्तात् ७ । १ । ४ । झस्यात्स्यात् । (३८२) हुश्नुवोः सार्वधातुके ६ । ४ । ८७ । हुश्नुवोरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य यणू स्यादचि सार्वधातुके । जुह्वति । जुहोषि, जुहुथः जुहुथ । जुहोमि, जुहुवः, जुहुमः । (३८३) भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ३ ।

---

(૩) હવે જુહોત્યાદિ ગણુ શરૂ થયો.

(૩૭૯) અર્થ—જુહોત્યાદિ ગણુમાં પઠિત ધાતુઓથી થયેલા શપ્‌નો શ્લુ આદેશ થાય છે.

(૩૮૦) અર્થ—ધાતુનું દ્વિત્વ થાય શ્લુ પર રહેતાં.

(૩૮૧) અર્થ—અભ્યસ્તસંજ્ઞાથી પર આવેલા झनो अत् આદેશ થાય.

(૩૮૨) અર્થ—हु ધાતુ અને શ્નુ પ્રત્યય જેના અન્તમાં છે તેવા તથા સંયોગ પૂર્વમાં નથી તેવા અનેક અચ્‌વાળા ધાતુના ઉકારનો यण् થાય. અચ્ પ્રત્યાહારનો અક્ષર આદિ છે તેવા સાર્વધાતુક પર રહેતા.

(૩૮૩) અર્થ—भी, ह्री, भृ અને हु એ ધાતુથી વિકલ્પે आम् થાય, અને आम् પર રહેતાં શ્લુની માફક દ્વિત્વ વગેરે કાર્ય થાય.

हु=ધાતુ દાન=શાસ્ત્ર પ્રમાણે અગ્નિમાં ઘી વગેરે હોમવું. અને આદાન=ગ્રહણ કરવું, એ બન્ને અર્થમાં વપરાય છે.

નોટ—જુહોત્યાદિ ગણુમાં શપ્‌નો શ્લુ થાય છે. लुक्, श्लु, लुप् આ સંજ્ઞા છે. તેમનો અર્થ લોપ થાય છે. लट्, लोट्, लिङ्, विधिलिङ् આ ચાર લકારો સાર્વધાતુક છે. તેથી તેમાં શપ્‌નો શ્લુ

१ । ३९ । पम्यो लिटि आम् वा स्यादामि श्लाविव कार्यं च। जुहवाञ्चकार, जुहाव। जुहुवतुः जुहुवुः। जुहविथ, जुहोथ

થાય છે. તેથી ધાતુનું દ્વિત્વ (ધાતુ બેવડાય) છે. દરેક લકારોમાં ट्, ङ्, अ, ની ઇત્સંજ્ઞા અને લોપ થાય છે ને लની જગાએ જ પરસ્મૈપદ તથા આત્મનેપદના પ્રત્યયો થાય છે.

વ્યા૦—हु+लट्, તેનો तिप्, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, शप्, તેનો 'जुहोत्या०'' સૂત્રથી श्लु આદેશ, ''श्लौ'' સૂત્રથી ધાતુનું દ્વિત્વ=हु, हु+ति, ''पूर्वोभ्यासः'' સૂત્રથી પૂર્વની અભ્યાસ સંજ્ઞા, ''कुहोश्चुः'' हुનો झु ''अभ्यासे चर्चः'' સૂત્રથી झुનો जु ''सार्वधातुकार्ध०'' સૂત્રથી हु નો ગુણ हो=जुहोति, तसમાં દ્વિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા, કુત્વ, ચત્વ થયા બાદ ''सार्वधातुकमपित्'' સૂત્રથી तस्નો ङिद्वद्भाव, ઉપર પ્રમાણે ગુણ થવા આવ્યો ''क्ङिति च'' સૂત્રથી ગુણનો નિષેધ, स् ના રુત્વ-વિસર્ગ जुहुतः, झમાં ઉપર પ્રમાણે પ્રક્રિયા કરી ''उभे अभ्यस्तम्'' સૂત્રથી અભ્યસ્તસંજ્ઞા ''अदभ्यस्तात्'' સૂત્રથી झनो अत् ''हुश्नुवो'' સૂત્રથી उनो यण्=व् થઈ 'जुह्वति'

નોટ—અહીં ''इकोयण्०'' સૂત્રથી यण् થવો જોઈએ, પરન્તુ ''अचिश्नु०'' સૂત્રથી તેનો બાધ કરીને उनो उवङ्, થવા આવે છે. ''हुश्नुवो०'' સૂત્ર उवङ्નો બાધ કરવા માટે બનાવેલ છે

सिप्, માં ઉપર પ્રમાણે, शप्, श्लु દ્વિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા, તેનું કાર્ય, उनो ગુણ, स्નો ष्=जुहोषि, थस्, थ માં ઉપર મુજબ થયા બાદ स्નો રુત્વ, વિસર્ગ—जुहुथः, जुहुथ, मिप्માં ગુણ=जुहोमि, वस्, मस्,માં બન્ને स्ना રુત્વ, વિસર્ગ થઈ जुहुवः, जुहुमः। અર્થ—તે હોમે છે, વગેરે

हु+लिट् ''भीह्रीभृ०'' સૂત્રથી आम्, અને आम् રહેતાં દ્વિત્વ=हु, हु, आम्, हु-પૂર્વની અભ્યાસ સંજ્ઞા, અભ્યાસનું કાર્ય ઉપર પ્રમાણે झुनो जुहु+आम् आम्ની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, उनो ગુણ, ओ, તેનો अव्, जुहवाम्+लिट्માં ''आमः'' સૂત્રથી लिट्નો લોપ, ''कृञ्चानु.''

जुहुवथुः, जुहुव। जुहाव, जुहव, जुहुविव, जुहुविम। होता। होष्यति। जुहोतु जुहुतात् जुहुताम् जुह्वतु। जुहुधि, जुहु-

---

સૂત્રથી लिट् પર कृनो પ્રયોગ, लिट्‌નો तिप् तस्, વગેરે તેમનો णल्, अतुस्, વગેરે આદેશ કરી, અનુબંધલોપ, कृनું દ્વિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા, અભ્યાસનું કાર્ય, "उरत्" સૂત્રથી उनो अ, रपर કરી, रनो લોપ कनो "कुहोश्चुः" સૂત્રથી च, मनो અનુસ્વાર, પરસવર્ણ, "अचाञ्णिति" સૂત્રથી कृनી વૃદ્ધિ आर-વર્ણ મળતાં **जुहवाञ्चकार.**

तस्, झि, વગેરેમાં अतुस्, उस्, थल्, अथुस्, अ, णल्, व, म, આદેશ પર રહેતાં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી, अतुस् વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર રહેતાં कृनો यण् र्, थल्, પર રહેતાં ऋनો ગુણ, अर्, णल्‌માં વિકલ્પે વૃદ્ધિ आर्, વૃદ્ધિ ન થાય ત્યારે ગુણ स्‌ના રુત્વ વિસર્ગ કરી, **जुहवाञ्चक्रतुः जुहवाञ्चक्रुः** વગેરે રૂપો एधाञ्चकार વગેરેની માફક કરવાં, भूના અનુપ્રયોગમાં **जुहवाम्बभूव**, **जुहवाम्बभूवतुः** વગેરે રૂપો૦ अस्‌ના અનુપ્રયોગમાં **जुहवामास**, **जुहवामासतुः** વગેરે રૂપો एधूના लिट् લકાર પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં, જ્યારે आम् ન થાય ત્યારે हु+लिट्, ના સ્થાનમાં तिप्, तस्, વગેરે નવ પ્રત્યયો, તેમના સ્થાનમાં "परस्मैपदा०" સૂત્રથી णल्, अतुस्, उस् વગેરે નવ આદેશો, "लिटिधातो०" સૂત્રથી દ્વિત્વ, અભ્યાસસંજ્ઞા, અભ્યાસનું કાર્ય, દ્વિત્વવગેરેકરી=जुहु+अમાં "लिट् च" સૂત્રથી દરેક પ્રત્યયો-ની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, 'अचोञ्णिति' સૂત્રથી उनી વૃદ્ધિ-औ, औनो आव् આદેશ–**जुहाव**, तिप्, सिप्, मिप्, સિવાયના ૬ પ્રત્યયો "असंयोगात्०" સૂત્રથી कित् કરવા, તેથી તે પ્રત્યય પર રહેતાં ગુણવૃદ્ધિ થતાં નથી, તેથી "अचिश्नु०" સૂત્રથી અજાદિ પ્રત્યય પર રહેતાં उवङ्,

तात् जुहुतम् जुहुत । जुहवानि जुहवाव जुहवाम । अजुहोत्

કરી, સ્‌ના રુત્વવિસર્ગ **जुहुवतुः, जुहुवुः.** थल्‌ને વિકલ્પે इट्‌નો આગમ ભારદ્વાજના મત પ્રમાણે કરી, ઉનો ગુણ, अव् આદેશ થઈ **जुहविथ,** इट् ન થાય ત્યારે (**जुहोथ**) **जुहुवथुः जुहुव,** બન્નેમાં उवङ्, व, म, ને इट्‌નો આગમ, પછી, उवङ् થઈ **जुहुविव, जुहुविम** । તે હોમ કરતો હતો વગેરે અર્થ થાય છે.

हु+लुट्, तिप्, અનુબંધ લોપ, "स्यतासी०" સૂત્રથી तास् પ્રત્યય, "आर्ध०" સૂત્રથી આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, "सार्वधातु०" સૂત્રથી हु નો ગુણ, "लुटः प्रथम०" સૂત્રથી तिनो डा અનુબંધ લોપ डित्वात् टि-आस्‌નો લોપ-**होता**, तस्, झिनो रौ, रस्, કરી, तास्‌ના स्‌નો લોપ-**होतारौ**, स्‌ના રુત્વ, વિસર્ગ,-**होतारः** વગેરે રૂપો भूना लुट् પ્રમાણે કરવા. हुને इट्‌નો આગમ થતો નથી. તે હોમશે, વગેરે અર્થ જાણવો.

हु+लृट्, तिप्, "स्यतासी०" સૂત્રથી स्य, તેની ઉપર મુજબ આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, ગુણ, स्यना सनो ष् **होष्यति**, तस्‌ના स्‌નો રુત્વ-વિસર્ગ **होष्यतः**, झिनो अन्ति પર રૂપ થઈ=**होष्यन्ति,** વગેરે રૂપો भूना लट् મુજબ પણ અહીં इट् થતો નથી. અર્થ -તે હોમશે, વગેરે

हु+लोट्, शप्, તેનો श्लु, "श्लौ"થી हुनुं દ્વિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા (लट्‌ની માફક) कुत्व हुनो ગુણ-इनो "एरुः"થી उ થઈ **जुहोतु,** तुनो વિકલ્પે तातङ्-**जुहुतात्**, तस्‌નો ताम्, **जुहुताम्**, झिनो अत थઇ, "हुश्नुवो०"સૂત્રથી यण्, इनो उ થઇ **जुह्वतु** जु+सिमां सि नो हि; "हुझल्भ्यो०" સૂત્રથી हिनो धि-**जुहुधि,** हिनो વિકલ્પે तातङ्-**जुहुतात्**, थस्‌ने थ, नो तम्, ने त, થઈ **जुहुतम् जुहुत,** जुहु+मिप् नो नि, आट्,નો આગમ हुनो ગુણ, ओनो अव् **जुहवानि,** वस्, मस्, માં स्‌નો લોપ-**जुहवाव, जुहवाम** । અર્થ તે હોમકરો વગેરે.

अजुहुताम् । झेर्जुस् । (३८४) जुसि च ७ । ३ । ८६ । इगन्ताङ्गस्य गुणोऽजादौ जुसि । अजुहवुः । अजुहोः, अजुहुतम् अजुहुत । अजुहवम् अजुहुव अजुहुम । जुहुयात् जुहुयाताम् जुहुयुः । जुहुयाः जुहुयातम् जुहुयात । जुहुयाम् जुहुयाव जुहुयाम (३८५) अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः ७ । ४ । २५ । अजन्ताङ्गस्य दीर्घो यादौ प्रत्यये न तु कृत-सार्वधातुकयोः ।

---

(३८४) અર્થ—इक् પ્રત્યાહારનો અક્ષર અન્તે છે તેવા, અંગનો ગુણ, अच् આદિ जुस् પરમાં હોય તો.

((३८५) અર્થ—અજન્ત અંગને દીર્ઘ થાય યકારાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો, પરન્તુ યકાદિ પ્રત્યય કૃદંતનો તથા સાર્વધાતુકનો હોય તો દીર્ઘ થાય નહિ

हु+लङ् , तिप् , शप् , लङ्नी માફક દ્વિત્વાદિ अद्व , ગુણ, तिना અકારનો લોપ-अजुहोत् ઉપર મુજબ કરી तस्नो ताम्-अजुहुताम् , अजुहु+झि, "सिजभ्यस्त०" સૂત્રથી झिनो जुस्, અનુબંધ લોપ "जुसि च" સૂત્રથી हुनो ગુણ, ओनो अव्, स्‌ના રુત્વ, વિસર્ગ,-अजुहवुः, अजुहो+सिप्‌માં ઉપર મુજબ इनो લોપ, स्‌ના રુત્વ વિસર્ગ, अजुहोः, थस्‌નો थ तम्, नो त थઈ अजुहुतम् , अजुहुत । अजुहो+मिप् , वस् , मस् ,માં मिप्‌નો अम् . ओनो अव्-अजुहवम् , ને स् નો લોપ, अजुहुव, अजुहुम । તે હોમતો હતો, વગેરે

हु+विधिलिङ्, तिप् , शप् , श्लुः लिट् મુજબ કાર્ય-जुहु+ति ने यासुट्नो આગમ, અનુબંધ લોપ, તે ङित् હોવાથી ગુણ થાય નહિ, इनो લોપ , सूनो "स्कोः संयो०" સૂત્રથી લોપ-जुहुयात् ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી, तस्नो ताम्-जुहुयाताम् , झिना जुस , અનુબંધલોપ, स्‌નો લોપ, પરરૂપ,, स्‌ना રુત્વ, વિસર્ગ जुहुयुः, जुहुयास्+ सમાં इनो લોપ, स्नो લોપ, स्‌ના રુત્વ વિસર્ગ-जुहुयाः, तस्नो ताम् , जुहुयाताम् , थनो त-जुहुयात, मिप्नो अम् પરરૂપ जुहुयाम् , वस , मस्ना स्नो લોપ जुहुयाव, जुहुयाम । અર્થ તે હોમે-વગેરે

हु+आशीर्लिङ्, तिप् , तेनी આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, यासुट्नो આગમ,

हूयात् हूयास्ताम् । हूयासुः । हूयाः, हूयास्तम् हूयास्त । हूयासम् हूयास्व हूयास्म । अहौषीत् अहौष्टाम् अहौषुः । अहौषीः अहौष्टम् अहौष्ट । अहौषम् अहौष्व अहौष्म । अहोष्यत् अहोष्यताम् अहोष्यन् । अहोष्यः अहोष्यतम् अहोष्यत । अहोष्यम् अहोष्याव, अहोष्याम । इति जुहोत्यादयः

અનુબંધલોપ, "अकृतसार्वधा०" સૂત્રથી हुનો દીર્ઘ, तिના इનો લોપ, सूનો "स्कोः संयो०" સૂત્રથી सूનો લોપ– **हूयात्,** ઉપર મુજબ हूयास्+ तस्માં तस्નો ताम् , झि,નો जुस् , અનુબંધલોપ, सूના રુત્વવિસર્ગ **हूयासुः**, हूयास्+सिप् , અનુબંધ લોપ, इનો લોપ, सनो લોપ, सूના રુત્વ, વિસર્ગ **हुयाः** थस्, थ, માં तम्, ને त–**हूयास्तम्** , **हूयास्त** । हूयास्+मिप्, वस् , मस्માં मिप्નો अम् , બંને सनो લોપ **हूयासम् , हूयास्व , हूयास्म** । અર્થ તે હોમે વગેરે

हु+लुङ् , तिप् , ધાતુને अट्નો આગમ, च्लि, તેનો सिच् , આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, तिના इનો લોપ "सिचिवृद्धि०" સૂત્રથી हुની વૃદ્ધિ "अस्तिसिचो०" સૂત્રથી तूને ईट्‌નો આગમ, **अहौषीत्** , ઉપર પ્રમાણે अहौस् +तस्નો ताम् सूનો ष् ष्टुत्वथी तनो ट् **अहौष्टाम्** , ઉપર પ્રમાણે કાર્ય કરી, झिनो "सिजभ्यस्त०" સૂત્રથી जुस् , અનુબંધલોપ, सूના રુત્વ વિસર્ગ–**अहौषुः** । सिप्માં ઉપર મુજબ, सूનો અપૃક્ત સંજ્ઞા, ईट्‌નો આગમ, सूના રુત્વ વિસર્ગ–**अहौषीः**, थस् નો तम् આદેશ सूનો ष् , तनो ट–**अहौष्टम्** , मिप्नो अम् , **अहौषम्** वस् , मस्, માં ઉપર મુજબ કરી, બન્ને सूનો લોપ **अहौष्व, अहौष्म** । અર્થ—તેણે હોમ કર્યો-વગેરે

हु+लृङ् . तिप् , ધાતુને अट् નો આગમ, स्य, ગુણ, स्यના स् નો ष् , तिના इनो લોપ થઈ **अहोष्यत्** , तस्नो ताम् , झिनो अन्ति, પરરૂપ, सिना इકારનો લોપ, सूના રુત્વ, વિસર્ગ, थस्નો तम् , थનો त, मिप्नो अम् , वस् , मस्ના सूનો લોપ, व, म, પર રહેતા स्यના अनो દીર્ઘ થઈ મૂળમાં આપેલાં રૂપો સિદ્ધ કરવાં. અર્થ—તે હોમશે-વગેરે.

આ પ્રમાણે જુહોત્યાદિ ગણ પૂરો થયો.

---

४ अथ दिवादयः

दिवु क्रीडा-विजिगीषा-व्यवहार-द्युति-स्तुति-मोद-मद-स्वप्न-कान्ति-गतिषु ॥१॥

(३८६) दिवादिभ्यः श्यन् ३ । १ । ६९ । शपोऽपवादः ।
(३८७) हलि च ८ ।२। ७७ । रेफ-वान्तस्य धातोरुपधाया

હવે દિવાદિ ગણુ શરૂ થાય છે

(૩૮૬) **અર્થ**—દિવાદિ ગણુ પઠિત ધાતુઓથી श्यन् પ્રત્યય થાય.

(૩૮૭) **અર્થ**—રેફ-રકારાંત, અને વકારાન્ત ધાતુઓની ઉપધાનો જે इक्-इ, उ, ऋ ऌ, તેનો દીર્ઘ થાય. હલ્ પરમાં હોય તો.

(૧) दिवु-ધાતુ क्रीडा-રમત विजिगीषा-જીતવાની ઇચ્છા, વ્યવહાર, द्युति--પ્રકાશ, स्तुति-પ્રાર્થના, मोद-હર્ષ, मद--ગર્વ, અભિમાન, स्वप्न-સૂવું, कान्ति-ઇચ્છા અને गति-ગમન જવું,-એટલા અર્થમાં વપરાય છે.

સૂચના—દિવાદિ ગણુમાં લટ્, લોટ્, લઙ્, વિધિલિઙ્ આ સાર્વધાતુક લકારોમાં तिप् વગેરે પ્રત્યયો પર રહેતાં शप् નો બાધ કરી श्यन् પ્રત્યય થાય છે, તેમાં श-न् ની ઇત્સંજ્ઞા થાય છે ને य કેવલ બચે છે. તેનો "अपित् सा०" સૂત્રથી ङिद्वद्भाव કરવો જેથી ગુણુ, વૃદ્ધિ થાય નહીં. બાકીના ૭ લકારો આર્ધધાતુક છે. બધાં રૂપો સિદ્ધ કરવામાં भू ધાતુમાં લાગેલાં અને આત્મનેપદમાં एध ધાતુને લાગેલાં સૂત્રો જ લાગે છે. વિશેષ સૂત્રો પ્રક્રિયામાં બતાવાશે, સાર્વધાતુક લકારોમાં દીર્ઘ, અને આર્ધધાતુક લકારોમાં લઘૂપધ ગુણુ થાય છે.

વ્યા૦—दिव्+लट्, तिप्, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા श्यन्, અનુબંધ લોપ, "अलोऽन्त्यात्०" સૂત્રથી दिव्ना ઇકારની ઉપધા સંજ્ઞા, "हलि च" સૂત્રથી दिव्ना इ નો દીર્ઘ-**दीव्यति**, तस् વગેરેમાં श्यन् કરી भूની માફક કાર્ય કરી મૂળમાં આપેલાં રૂપો સિદ્ધ કરવાં. અર્થ-તે રમે છે. વગેરે.

इको दीर्घो हलि । दीव्यति । दिदेव । दिदिवतुः दिदिवुः । दिदेविथ, दिदिवथुः, दिदिव । दिदेव, दिदिविव, दिदिविम । देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् ।

दिव+लिट्, तिप्, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા "परस्मै०" સૂત્રથી णल्, અનુબંધ લોપ, દ્વિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા, હલાદિશેષ, "पुगन्तलघू०" સૂત્રથી ગુણ, **दिदेव**, તે રીતે सिप् અને मिप्, માં ગુણ, अतुस् વગેરેમાં કિત્વદ્દભાવ થાય છે તેથી ગુણ થતો નથી, थ, व, म, ને इट्-નો આગમ કરી મૂળમાં આપેલાં રૂપો भू ના लिट् પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં. અર્થ–તે રમતો હતો વગેરે.

दिव्+लुट्, तिप्, शप् નો બાધ કરી "स्यतासी" સૂત્રથી तास्, તેની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, इट् નો આગમ, दिव्‌ના इनो लघूपध ગુણ, तिनो डा डित હોવાથી तास् ના आस नो લોપ–**देविता**, तस् વગેરે પ્રત્યયો પર રહેતાં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા, तस्‌नो रौ, झि नो रस सिप्‌मां स् નો લોપ थस्, वस्, मस्, ના स् ના રુત્વવિસર્ગ થઈ **देवितारौ देवितारः** વગેરે भू ના लुट् પ્રમાણે રૂપો સિદ્ધ કરવાં. અર્થ તે રમશે–વગેરે. दिव+लृट्, तिप् शप् નો બાધ કરી स्य, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, इट्‌નો આગમ લઘૂપધ ગુણ, स् નો ष्–**देविष्यति** तस् थस् वस्, मस् ના स् ના રુત્વવિસર્ગ **देविष्यतः, देविष्यन्ति,** અહીં झिनो अन्ति થઈ પરરૂપ કરવું. **देविष्यसि देविष्यथः, देविष्यथ,** । मिप्, वस्, मस्, માં ઉપર મુજબ થયા બાદ स्य ના अ નો દીર્ઘ- **देविष्यामि देविष्यावः देविष्यामः** । અર્થ–તે રમશે વગેરે. दिव्+लोट्, मिप्, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા श्यन्, અનુબંધ લોપ "हलि च" સૂત્રથી દીર્ઘ "एरुः" સૂત્રથી इ નો उ **दीव्यतु**, વિકલ્પે उ નો तातङ् **दीव्यतात्**, तस् ના ताम्–**दिव्यताम्**, झिनो अन्ति, પરરૂપ, इ નો उ **दिव्यन्तु** । सिप् નો हि તેનો तातङ् વિકલ્પે **दीव्यतात्**, तातङ् ન થાય ત્યારે हि લોપ- **दीव्य,** थस् નો तम् **दीव्यतम्**

दीव्यात् । अदेवीत्, अदेविष्टाम्, अदेविषुः । अदेवीः, अदेविष्टम्, अदेविष्ट । अदेविषम्, अदेविष्व, अदेविष्म ।

थ નો त–**दीव्यत** । मिप् નો नि, आट् નો આગમ, સવર્ણદીર્ઘ **दीव्यानि,** वस्, मस्માં सનો લોપ-**दीव्याव, दीव्याम**. અર્થ–તે રમો વગેરે. दिव्+लङ्, तिप्, शप्નો બાધ કરી श्यन्, અનુબંધ લોપ ધાતુને अट्નો આગમ, "हलि च" સૂત્રથી દીર્ઘ, "इतश्च" સૂત્રથી इનો લોપ **अदीव्यत्,** तस्,માં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા બાદ. तस् નો ताम् –**अदीव्यताम्,** झिनो अन्ति, પરરૂપ इ નો લોપ, त् નો લોપ, **अदीव्यन्** । सिप् ના स् નો વિસર્ગ, थस् નો तम्, थनो त–**अदीव्यः अदीव्यतम्, अदीव्यत** । मिप्नो अम्–**अदीव्यम्,** वस् मस्માં अनो દીર્ઘ, બન્ને स् નો લોપ–**अदीव्याव, अदीव्याम,** અર્થ–તે હતો. વગેરે.

दिव्+विधिलिङ्, तिप्, श्यन्, અનુબંધલોપ, દીર્ઘ, लिङ्ने यासुट्, અનુબંધલોપ, यास्नो इय् ગુણ, य्નો લોપ तिना इनो લોપ **दीव्येत्,** तस्, વગેરે બધાય પ્રત્યયો પર રહેતાં ताम्, झिनो जुस् અનુબંધલોપ, थस् નો तम्, थनो तम्, मिप्नो अम्, य्नो લોપ વગેરે दीव्य રૂપ બનાવ્યા બાદ भूની માફક કાર્ય કરી, **दीव्येताम्, दीव्येयुः दीव्येः, दीव्येतम्, दीव्येत । दीव्येयम्, दीव्येव, दीव्येम ।**

दिव्+आशीर्लिङ्, तिप्, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, यासुट्, દીર્ઘ, इ–નો લોપ स्नो સંયોગાદિલોપ–**दीव्यात्,** तस् નો ताम् વગેરે भू ની માફક કરી **दीव्यास्ताम्, दीव्यासुः । दीव्याः, दीव्यास्तम् दीव्यास्त । दीव्यासम्, दीव्याव, दीव्याम ।**

दिव्+लुङ्, तिप्, ધાતુને अट् નો આગમ च्लि, તેનો सिच् અનુબંધ લોપ, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, લઘૂપધગુણ, तिना इनो લોપ "अस्तिसिचो०" સૂત્રથી ईट्नो આગમ "इट ईटि" સૂત્રથી स्नो લોપ, સવર્ણદીર્ઘ **अदेवीत्,** तस्માં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા બાદ. तस्नो

अदेविष्यत् । जनी प्रादुर्भावे ॥२॥ई इत् । (३८८) ज्ञा-जनो र्जा ७ । २ । ७९ । अनयोर्जादेशः स्यात् शिति । जायते ।

(३३८) અર્થ—ज्ञा અને जन् ધાતુના સ્થાનમાં जा આદેશ થાય, शित्=शકારની ઇત્સંજ્ઞાવાળો પ્રત્યય પરમાં હોય તો.

(२) जनी=ઉત્પન્ન થવું.

ताम्, स् નો ष् ताम् નો तनो ष्टुत्वथी ट अदेविष्टाम्, झिनो जुस्, અનુબંધ લોપ, स् ના रुत्व विसर्ग, अदेविषुः । सिप्‌માં तिप्‌ની માફક. थस्‌ને थमां तस्‌ની માફક अट्, च्लि, सिच्, इट् नो આગમ, स् नो ष्, ष्टुत्व, मिप्‌માં ઉપર મુજબ કર્યા બાદ, अम्, ઉપર પ્રમાણે કરી वस्, मस् ના બન્ને स् નો લોપ થઈ મૂળમાં આપેલાં રૂપો સિદ્ધ કરવાં. અર્થ–તે રમતો હતો વગેરે.

दिव्+लृङ्, तिप्, ધાતુને अट्‌નો આગમ तस्, વગેરે દરેક પ્રત્યયોમાં, स्य, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, લઘૂપધગુણ इट् નો આગમ, स्यनो ष, तिना इकारनो લોપ अदेविष्यत् । तस्‌नो ताम्, झिनो अन्त, પરરૂપ इकारनो લોપ, त् નો લોપ, सिप्‌માં इनो લોપ, सना रुत्वविसर्ग, थस्‌नो तम्, थ नो त, मिप्‌नो अम्, પરરૂપ, वस्, मस्‌માં अनो દીર્ઘ, અને બન્ને स् નો લોપ થઈ अदेविष्यताम्, अदेविष्यन्, अदेविष्यः अदेविष्यतम् अदेविष्यत । अदेविष्यम्, अदेविष्याव, अदेविष्याम । અર્થ–તે રમશે વગેરે.

નોટ—ईनी ઇત્સંજ્ઞા થાય છે. આ ધાતુ આત્મનેપદી છે. તેથી આત્મનેપદી त, आताम्, વગેરે પ્રત્યયો લાગશે. एध् ધાતુની માફક પ્રક્રિયા સાર્વધાતુકમાં श्यन् પ્રત્યય કર્યા પછી કરવી.

जन्+लट्, त आताम् झ, વગેરે સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, श्यन्, અનુબંધ લોપ, "ज्ञाजनोर्जा" સૂત્રથી जा આદેશ, तना टि=अनो "टित आत्मने०" સૂત્રથી ए=जायते, आताम्‌માં आनो इय्, गुण, य् લોપ आम्=टिनो ए=जायेते झनो अन्त પરરૂપ, टिनो ए=जायन्ते, थास्

द्वित्वे, हलादिशेषे जजन् (त) ए, इत्यत्र "गम-हन-जन..." इति उपधालोपे, श्चुत्वेन नस्य ञत्वे, जञोर्ज्ञः। जज्ञे, जज्ञाते, जज्ञिरे। जज्ञिषे, जज्ञाथे, जज्ञिध्वे । जज्ञे, जज्ञिवहे, जज्ञिमहे।

नो **जायसे** आथाम्‌मां आताम् मुજબ **जायेथे**, ध्वम्‌मां अम्‌नो ए= **जायध्वे** । इट्‌मां इनो ए "अतोगुणे०"थी પરરૂપ= **जाये**, **वहि**, **महि**मां इनो ए अने दीर्घ= **जायावहे**, **जायामहे**, । અર્થ–તે જન્મે છે.

जन्+लिट् , त, (असंयोगाल्लिट्०) સૂત્રથી કિત્‌વદ્‌ભાવ. द्वित्व, અભ્યાસ સંજ્ઞા, હલાદિશેષ, तनो "लिटस्तझ०" સૂત્રથી एश् , श्‌नो લોપ, जजन्+ए, गमहनजन०' સૂત્રથી બીજા जना अनो લોપ, "स्तोश्चुनाश्चुः" સૂત્રથી न्‌नो ञ् , जञोर्ज्ञः" નિયમથી ज्ञ्=વર્ણ સંમેલન **जज्ञे** । आताम्‌मां ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી आम् टिनो ए=**जज्ञाते**, झमां ઉપર પ્રમાણે થયા બાદ झनो इरेच्=**जज्ञिरे** । थासनो से, इट्‌नो આગમ, स्‌नो ष्=**जज्ञिषे**, आथाम्‌मां आताम्‌ની માફક=**जज्ञाथे**, ध्वम्‌मां अम्=टिनो ए=**जज्ञिध्वे**, इट्‌मां इनो ए=**जज्ञे**, वहि, महिमां इट् , इकारनो ए=**जज्ञिवहे**, **जज्ञिमहे** । અર્થ–તે ઉત્પન્ન થયો હતો, વગેરે.

जन्+लुट् , त, तास् પ્રત્યય, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, इट्‌नो આગમ, तनो डा, डित् હોવાથી टि=आस्‌नो લોપ, **जनिता**, तस्‌मां, तास् , इट् , કરી, तस्‌नो रौ "रि च" સૂત્રથી स्‌नो લોપ=**जनितारौ** झिमां ઉપર મુજબ થયા બાદ, झिनो रस् , स् ना રુત્વવિસર્ગ=**जनितारः** थास्‌मां तेनो से, तास् , इट् , स्‌नो લોપ,=**जनितासे**, **जनितासाथे** मां आम्‌नो ए ध्वम्‌मां स्‌नो લોપ अम्‌नो ए=**जनिताध्वे** । जनितास्+ इमां इने ए, "ह एति" સૂત્રથી स्‌नो ह्= **जनिताहे**, **जनितास्वहे**, **जनितास्महे** एध्=लुट् પ્રમાણે. તે ઉત્પન્ન થશે. વગેરે અર્થ કરવો.

जन्+लृट् , तिप् , तस् વગેરે પ્રત્યયોમાં स्य, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, इट्‌नो આગમ, स्यना स्‌नो ष, અને टिनो ए=**जनिष्यते** आताम्-

जनिता । जनिष्यते । जायताम् । अजायत । जायेत । जनिषीष्ट ।(३८९) दीपजन-बुध-पूरि-तायि-प्यायिभ्योऽन्तरस्याम् ३ । १ । ६१ । पञ्चभ्यश्च्लेश्चिण् वा स्यात् एकवचने तशब्दे परे । (३९०) चिणो लुक् ६ । ४ । १०४ ।

---

(૩૮૯) અર્થ—दीप्, जन्, बुध्, पूरि, तायि, અને प्यायि ધાતુથી પર च्लिनो चिण् થાય એકવચન त પરમાં હોય તો.

(૩૯૦) અર્થ—चिण्थी પર त શબ્દનો લોપ થાય.

માં स्य, इट्, सनो ष्=आनो ईय्, ગુણ यूनो લોપ, आम्नो ए=जनिष्यन्ते । झ-નો अन्त આદેશ, પરરૂપ टिनो ए-થઈ-जनिष्यन्ते थास्नो से = जनिष्यसे आथाम्मां आताम् પ્રમાણે=जनिष्येथे, ध्वम्मां अम्नो ए=जनिष्यध्वे इट्मां इनो ए પરરૂપ=जनिष्ये, वहि, महिमां अनो દીર્ઘ, टि નો ए जनिष्यावहे, जनिष्यामहे । તે ઉત્પન્ન થશે, વગેરે અર્થ.

जन्+लोट्, त श्यन्, અનુબંધલોપ, जा આદેશ. टिनो ए, "आमेत:" સૂત્રથી एनो आम्= जायताम्, जायेताम्, जायताम् जायस्व, जायेथाम् जायध्वम् । जायै, जायावहै, जायामहै રૂપો एधना लोट्नी માફક કરવાં.

વ્યા૦ जन्+लङ् તેનાં સ્થાનમાં त, आताम्, झ વગેરે દરેક પ્રત્યયો પર રહેલા "लुङ् लङ्०" સૂત્રથી ધાતુને अट्नो આગમ, ट्नो લોપ त વગેરે પ્રત્યયોની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, श्यन्, ष्ठ, न्नो અનુબંધ લોપ जन्नो ज આદેશ કરી अजायत, आताम्मां आनो ईय् આદેશ, ગુણ, य्नो લોપ કરી अजायेताम्, झनो अन्त આદેશ, પરરૂપ થઈ अजायन्त । थास्मां ઉપર પ્રમાણે પ્રક્રિયા કરી सना રુત્વવિસર્ગ=अजायथाः आथाम्मां आताम् પ્રમાણે કાર્ય કરી अजायेथाम्, अजायध्वम्, अजाय+इट्मां ट्नो લોપ ગુણ થરી अजाये, अजायावहि, अजायामहि । અર્થ-તે ઉત્પન્ન થયો વગેરે કરવો.

चिणः परस्य तशब्दस्य लुक् स्यात् । (३९१) जनि-वध्योश्च ७ । ३ । ३५ । अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च । अजनि, अजनिष्ट । अजनिषाताम्, अजनिषत । अजनिष्ठाः, अजनिषाथाम्, अजनिढ्वम् । अजनिषि,

---

(૩૯૧) અર્થ—जन् અથવા वध् ધાતુના ઉપધાના अनी વૃદ્ધિ થતી નથી, चिण् અથવા ञित् કે णित् પરમાં હોય તો.

વ્યા૦ जन्+विधिलिङ् તેના સ્થાનમાં त, आताम् વગેરે પ્રત્યયો તેમની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, श्यन्, અનુબંધ લોપ, जन्નો जा આદેશ, जाय+त થયા બાદ त વગેરે નવ પ્રત્યયોને सीयुट्નો આગમ, અનુબંધલોપ टित् હોવાથી આદિમાં મૂકી, जाय+सीय्+त થયા બાદ "लिङः स लोपो०" સૂત્રથી स्નો લોપ, ગુણ, यूનો લોપ, કરી **जायेत**, आताम्માં यूનો લોપ સિવાય ઉપર મુજબ કાર્ય કરી **जायेयाताम्**, झनो रन्, य् લોપ થઈ= **जायेरन्** । थास्માં य् લોપ=**जायेथाः**, **जायेयाथाम्** ઉપર પ્રમાણે, ध्वम् પર રહેતા यूનો લોપ **जायेध्वम्** । "इटोऽत्" સૂત્રથી इनो अ કરી **जायेय** । वहि, महि, બન્ને પ્રત્યયો પર રહેતાં यूનો લોપ કરી **जायेवहि, जायेमहि** । રૂપો બને છે.

जन्+आशीलिङना સ્થાનમાં त, વગેરે પ્રત્યયો, તેમની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, દરેક પ્રત્યયો પર રહેતા सीयुट्, અને त,ने थने सुट्नो આગમ, અનુબંધ લોપ, इट्नो આગમ, બન્ને सनो ष કર્યાબાદ तनो ट કરી **जनिषीष्ट** વગેરે રૂપો **पचिषीष्ट** વગેરે રૂપો પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

વ્યા૦—-जन्+लुङ् त, आताम्, झ વગેરે નવ પ્રત્યયો ધાતુને अट् નો આગમ, અનુબંધલોપ, च्लि પ્રત્યય તેની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, अजन्+च्लि+त्त, થયા બાદ "दीपजनबुध" સૂત્રથી च्लि નો વિકલ્પે चिण् આદેશ, च् ण् નો અનુબંધ લોપ, "चिणोलुक्" સૂત્રથી त નો લોપ, "अत उपधायाः" સૂત્રથી ઉપધાવૃદ્ધિ થવા આવી" "जनिवध्योश्च" સૂત્રથી વૃદ્ધિનો નિષેધ થઈ=**अजनि**, જ્યારે चिण् न थाय

अजनिष्वहि, अजनिष्महि, । पद गतौ ॥३॥ पद्यते । पेदे । पत्ता । पत्सीष्ट । (३९२) चिण् ते पदः ३ । १ । ६० ।

---

(૩૯૨) **અર્થ**—पद् ધાતુથી પર રહેલા च्लिનો चिण् થાય.

ત્યારે च्लि નો सिच् આદેશ, અનુબંધ લોપ, इट् નો આગમ, स् નો ष त નો ષ્ટુત્વથી ट કરી=**अजनिष्ट अजनिषाताम्, अजनीषत । अजनीष्टाः, अजनिषाथाम् अजनिध्वम् । अजनिषि अजनिष्वहि अजनिष्महि** । રૂપો एध् ધાતુના लुङ् ની માફક સિદ્ધ કરવા, અર્થ-તે જન્મો વગેરે. जन्+लृङ् તેની જગાએ त आताम्, વગેરે નવ પ્રત્યયો. ધાતુને अट् નો આગમ, અનુબંધલોપ स्य, પ્રત્યય તેની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, स्य ને इट् નો આગમ, स् નો ष् કરી= **अजनिष्यत अजनिष्येताम्, अजनिष्यन्त । अजनिष्यथाः, अजनिष्येथाम् अजनिष्यध्वम् । अजनिष्ये, अजनिष्यावहि, अजनिष्यामहि** રૂપો एध् ના लृङ् પ્રમાણે બનાવવા. અર્થ—તે જન્મ ધારણ કરશે.

વ્યા૦ (૩) पद्=જવું पद्+लट्, અનુબંધલોપ, त, आताम्, झ, વગેરે પ્રત્યયો લાવી, તેમની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, श्यन्, અનુબંધલોપ, टि નો ए=**पद्यते पद्येते पद्यन्ते । पद्यसे, पद्येथे पद्यध्वे । पद्ये, पद्यावहे पद्यामहे** । રૂપો एध् ના लट् પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

पद्+लिट्, તેના સ્થાનમાં त, आताम्, વગેરે, તેમની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, ધાતુનું દ્વિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા, અભ્યાસના हल् નો લોપ प पद्+त બન્યા બાદ "अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि" મૂળમાં સૂત્ર-નથી) પહેલા અભ્યાસના प નો લોપ, અને બીજા प ના अ નો ए કરી पेद्+त થયા બાદ "लिटस्तझः" સૂત્રથી त નો एश्, श् નો લોપ કરી: **पेदे**, आताम् વગેરે દરેક પ્રત્યયો પર રહેતા पेद् રૂપ ઉપર મુજબ બનાવી, બાકીના રૂપો एध् ધાતુના लिट् લકાર પ્રમાણે સૂત્રો લગાડીને સિદ્ધ કરવા **पेदाते, पेदिरे । पेदिषे, पेदाथे, पेदिध्वे । पेदे, पेदिवहे, पेदिमहे** । **અર્થ**—તે ગયો હતો.

पदेश्च्लेश्चिण् स्यात्तशब्दे परे । अपादि । अपत्सातामु ।

વ્યા૦ पद्+लुट्. અનુબંધલોપ लु ની જગાએ त, आताम् झ, વગેરે નવ પ્રત્યયો, તે પ્રત્યયો પર રહેતા ધાતુથી तास् પ્રત્યય, તેની આર્ધ-ધાતુક સંજ્ઞા, त નો डा, इ નો અનુબંધ લોપ, पद्+तास् માં आस् નો લોપ ધાતુના द् નો त् થઇ=**पत्ता**, आताम् અને झ, અને અનુ-ક્રમે रौ, रस्, આદેશ કરી, रકારાદિ અને सકારાદિ પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે तास् ના स् નો લોપ પદના છેડે રહેલા स् ના રુત્વ-વિસર્ગ કરવા. ધાતુના द् નો 'खरि च' સૂત્રથી त् કરી **पत्तारौ, पत्तारः । पत्तासे पत्तासाथे, पत्ताध्वे** । पतास्+इ માં स् નો ह કરી इनो ए=**पत्ताहे, पत्तास्वहे, पत्तास्महे** । રૂપો एध् ના लुट् પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા. पद्+लृट्, અનુબંધ લોપ, त आताम् વગેરે નવ પ્રત્યયો, તે પર રહેતાં स्य, પ્રત્યય, અર્ધધાતુક સંજ્ઞા, टि નો ए, द નો त કરી= **पत्स्यते, पत्स्येते, पत्स्यन्ते । पत्स्यसे, पत्स्येथे, पत्स्यध्वे । पत्स्ये, पत्स्यावहे पत्स्यामहे**. રૂપો एध् ના लृट् પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

पद्+लोट् તેની જગાએ, त आताम्, વગેરે નવ પ્રત્યયો તેમની સાર્વ-ધાતુક સંજ્ઞા, श्यन्, અનુબંધલોપ टिनो ए, ए નો आम् થઇ **पद्य-ताम्, पद्येताम्, पद्यन्ताम् । पद्यस्व, पद्येथाम्, पद्यध्वम् । पद्ये, पद्यावहै, पद्यामहै** । રૂપો एध् ના लोट् ની માફક સૂત્રો લગાડીને સિદ્ધ કરવાં. पद्+लङ्, त आताम् વગેરે પ્રત્યયો તેમની સાર્વ-ધાતુક સંજ્ઞા ધાતુને अट् નો આગમ, श्यन् પ્રત્યય, અનુબંધ લોપ કરી **अपद्यत अपद्येताम् अपद्यन्त । अपद्यथाः, अपद्येथाम् अपद्य-ध्वम् । अपद्ये, अपद्यावहि अपद्यामहि**, । રૂપો एध् ના लङ् પ્રમાણે સૂત્રો લગાડીને સિદ્ધ કરવાં.

अपत्सत । अपत्थाः, अपत्साथाम् , अपद्ध्वम् । अपत्सि, अपत्स्वहि, अपत्स्महि । इति दिवादयः ।

पद्+विधिलिङ्, तेनी જગાએ त, વગેરે નવ પ્રત્યયો, તેમની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, श्यन् અનુબંધ લોપ કરી=पद्य+त બન્યા બાદ सीयुट् અનુબંધલોપ, स् નો લોપ, ગુણ, य् લોપ થઈ= **पद्येत, पद्येयाताम्, पद्येरन् । पद्येथाः, पद्येयाथाम्, पद्येध्वम् । पद्येय, पद्येवहि, पद्येमहि ।** રૂપો બધા एध् ના વિધિલિંગ પ્રમાણે સૂત્રો લગાડીને સિદ્ધ કરવાં

पद्+आशीर्लिङ्, त વગેરે પ્રત્યયો તેમની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, सीयुट्, त, थ ને सुट् નો આગમ, અનુબંધ લોપ ધાતુના द् નો त् सुट्ना स् નો ष, ષ્ટુત્વ થી तનો ट થઈ **पत्सीष्ट, पत्सीयास्ताम् । पत्सीरन् । पत्सीष्ठाः पत्सीयास्थाम् , पत्सीध्वम् । पत्सीय, पत्सीवहि पत्सीमहि ।** રૂપો एध् ના આશીલિંગ પ્રમાણે સૂત્રો લગાવીને સિદ્ધ કરવાં.

पद्+लुङ्, અનુબંધ લોપ, त વગેરે નવ પ્રત્યયો, ધાતુને अट् નો આગમ, च्लि પ્રત્યય, તેની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા "चिण् ते पद" સૂત્રથી च्लिનો चिण्, च् ण् નો અનુબંધ લોપ, "चिणो लुक्" સૂત્રથી त નો લોપ "अत उपधा०" સૂત્રથી पना अनी ઉપધાવૃદ્ધિ થઈ= **अपादि, अपत्साताम्** માં च्लि નો सिच् અનુબંધલો द् નો त् કરવો झ નો अत આદેશ કરી=**अपत्सत** । थास् અને ध्वम् પ્રત્યય પર રહેતાં "झलो झलि" સૂત્રથી सिच् ના स् નો લોપ, द् નો त्, स् ના રૂત્વ વિસર્ગ કરી **अपत्थाः, अपत्साथाम् , अपध्वम् । अपत्सि, अपत्स्वहि अपत्स्महि ।** રૂપો एध् ના लुङ् પ્રમાણે જ સૂત્રો લગાવીને સિદ્ધ કરવાં

નોટ—लुङ् લકારના જ त પ્રત્યય પર પહેલા च्लि નો चिण् થાય છે. બાકીના આઠ પ્રત્યયો પર રહેતાં च्लि નો सिच् આદેશ થાય છે.

५ अथ स्वादयः

षुञ् अभिषवे ॥१॥ (३९३) स्वादिभ्यः श्नुः ३ । १ । ७३ । शपोऽपवादः । सुनोति । सुनुतः । हुश्नुवोरिति यण् ।

पद्—लृङ्, તેની જગાએ त आताम् વગેરે પ્રત્યયો પર રહેલા ધાતુથી स्य પ્રત્યય, તેની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, ધાતુને अट् નો આગમ, ધાતુના द्‌ના त् કરી=**अपत्स्यत्त, अपत्स्येताम् अपत्स्यन्त । अपत्स्यथाः, अपत्स्येथाम् , अपत्स्यध्वम् । अपत्स्ये अपत्स्यावहि, अपत्स्यामहि** । રૂપો एध् ના लृङ् પ્રમાણે સૂત્રો લગાડીને સિદ્ધ કરવાં.

(૪) એ પ્રમાણે દિવાદિગણ પૂરો થયો.

---

(૫) સ્વાદિ ગણ શરૂ થયો.

(૩૯૩) અર્થ—સ્વાદિગણમાં પઠિત ધાતુઓથી श्नु પ્રત્યય થાય. शपो० આ સૂત્ર शप् નો બાધ કરે છે. "हुश्नुवोः०" સૂત્રથી यण् થાય. षुञ्=સ્નાન કરવું, દેવને સ્નપન કરાવવું, દારૂ બનાવવો.

સૂચના— षुञ्-ધાતુના ञ् ની ઇત્સંજ્ઞા થાય છે. તેથી स्वरित ञित०" સૂત્રથી આત્મનેપદ થાય. જ્યારે ક્રિયાનું ફળ કર્તાને ન મળે ત્યારે પરસ્મૈપદ થાય છે. તેથી આ ધાતુ ઉભયપદી=આત્મનેપદી અને પરસ્મૈપદી છે. તેથી આ ધાતુના રૂપો સિદ્ધ કરતા માટે પરસ્મૈપદમાં भू અને આત્મનેપદમાં एध् ધાતુની સાધનિકા ધ્યાનમાં રાખવી. ધાતુથી श्नु પ્રત્યય शप् નો બાધ કરીને થાય છે. श् ની ઇત્સંજ્ઞા, લોપ થાય છે. "सार्वधातुकमपित्" સૂત્રથી श्नु નો ङिद्वद्भाव છે તેથી ધાતુનો ગુણ થતો નથી. षु=ધાતુના ष् નો "धात्वादेः" સૂત્રથી स થઈ सु રૂપ બનાવી लट्, વગેરે લકારોના સ્થાનમાં तिप्० અને त० વગેરે પ્રત્યયો કરી, પછી श्नु પ્રત્યય લાવી सुनु અંગ બને છે.

વ્યા૦ षुनो सु+लिट्, તેના સ્થાનમાં तिप् વગેરે પરસ્મૈપદના નવ પ્રત્યયો, તેમની સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, शप् નો બાધ કરી "स्वादिभ्यः"

सुन्वन्ति । सुनुवः । सुनुते । सुन्वाते । सुन्वते । सुनुवहे ।

સૂત્રથી श्नु પ્રત્યય, અનુબંધલોપ, नु ની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, सु નો ગુણ થવા આવ્યો, પરન્તુ "सार्वधातुक०" સૂત્રથી नु નો ङिद्वद्‌ભાવ "क्ङिति च" સૂત્રથી ગુણનો નિષેધ सुनु+ति. અહીં तिने માની ને "सार्वधातुक०" સૂત્રથી उ નો ગુણ ओ થઈ **सुनोति** सुनु+तस् પર રહેતાં ઉપર પ્રમાણે કાર્ય કરી, तस् નો પણ ङिद्वद्‌भाव ઉપર મુજબ થવાથી नु ના ઉકારનો ગુણ ન થવાથી,स् ના રુત્વ વિસર્ગ થઈ **सुनुतः**, सुनु+झि અહીં झिनी अन्ति કરી પછી "हुश्नुवोः સૂત્રથી उनो यण्=व् થઈ **सुन्वन्ति** । सुनु+सिप्, प् નો લોપ, उनो ગુણ, स् નો ष् થઈ **सुनोषि**, थस માં तस પ્રમાણે કરી **सुनुतः**, **सुनुत** । सुनु+मिप्, प्‌નો લોપ, ગુણ થઈ **सुनोमि,** सुनु+वस्, मस्‌માં "लोपश्चा-स्यान्यतरस्याम्०" સૂત્રથી नुના ઉકારનો વિકલ્પે લોપ, અને सના રુત્વ-વિસર્ગ કરી **सुन्वः**, **सुन्मः**, લોપ ન થાય ત્યારે **सुनुवः**, **सुनुमः** ।

सु+लिट्, તેની જગ્યાએ त, आताम्, વગેરે પ્રત્યયો, તેમની સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, श्नु, श् નો લોપ, त વગેરે પ્રત્યયો अपित् હોવાથી તેમનો ङिद्वद्‌भाव થાય છે, તેથી ગુણ થતો નથી., त વગેરેના टि-નો एकार થઈને **सुनुते**, सुनु+आताम् માં "हुश्नुवोः०" સૂત્રથી यण्, टि નો ए થઈ **सुन्वाते**. सुनु+झ, झनो अत આદેશ, यण्. टिनो ए= **सुन्वते** । थास् નો से, सनो ष् થઈ=**सुनुषे**, आथाम् પર રહેતાં आताम् પ્રમાણે કાર્ય કરી **सुन्वाथे**, ध्वम् માં टि નો ए થઈ **सुनुध्वे** । इट् માં टिनो एथई सुनु+ए થયા બાદ यण् કરી **सुन्वे**, वहि, महि પર રહેતાં વિકલ્પે उનો લોપ, બન્નેની इनो ए થઈ **सुन्वहे, सुन्महे**,+उनो લોપ ન થાય ત્યારે **सुनुवहे, सुनुमहे** અર્થ–તે સ્નાન કરે છે વગેરે કરવો.

सु+लिट्, તેની જગ્યાએ तिप् વગેરે નવ પ્રત્યયો, તેમની આર્ધ-ધાતુક સંજ્ઞા, "परस्मैपदानां०" સૂત્રથી तिप्, तस्, વગેરેની જગાએ અનુક્રમથી णल्, अतुस् વગેરે આદેશો કરવા, પછી અનુબંધ લોપ, દ્વિત્વ,

पूर्वात् ६ । ४ । १०६ । असंयोगपूर्वात् प्रत्ययाद् उतो हे र्लुक् ।

અર્થ--(૩૯૪)=સંયોગ પૂર્વમાં ન હોય એવો જે પ્રત્યયનો ઉકાર તે જેના અન્તમાં છે. એવું જે અંગ તેથી પર રહેલા हि નો લોપ થાય.

અભ્યાસ સંજ્ઞા કરી सुसु+अ થયા બાદ "अचोञ्णिति" સૂત્રથી બીજા सुના ઉકારની વૃદ્ધિ થઈ सुसौ+अ થયા બાદ औनो आव् આદેશ, બીજા सनो ष् કરી **सुषाव**, सु+लिट् તેનો तस्=सु+तस्‌માં तस्‌નો अतुस् દ્વિત્વ, "अचिश्नु" સૂત્રથી उवङ्, અનુબંધલોપ, सूના રુત્વવિસર્ગ, सनो ष् **सुषुवतुः** झिनो उस्, દ્વિત્વ વગેરે ઉપર મુજબ થઈ=**सुषुवुः**, सुषु+थल् ,માં "अजन्तोकारवान् वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम्" (મૂળમાં નથી) આ કારિકાથી વિકલ્પે-ઇટ્‌નો આગમ, टनो લોપ,, उनो ગુણ ओ, તેનો अव् આદેશ=**सुषविथ**, इट् ન થાય ત્યારે **सुषोथ**. थस्‌માં तस्‌ની માફક=**सुषुवथुः**, थमां थनो अ થઈ ઉપર મુજબ **सुषुव** । सुषु+इट्, ट्‌નો લોપ, વિકલ્પે વૃદ્ધિ, અને ગુણ થઈ=**सुषाव, सुषवतुः** । वस्, मस् , માં व, म, આદેશ, તેમને इट् નો આગમ, उवङ्=**सुषुविव, सुषुविम०** । આત્મનેપદમાં દ્વિત્વાદિ કરી सुषु त, માં त નો ए, उवङ्, **सुषुवे** आताम् માં દ્વિત્વાદિ કરી, आम्-टिनो ए=**सुषुवाते**, झ નો इरेच्, અનુબંધ લોપ દ્વિત્વાદિ ઉપર મુજબ **सुषुविरे** । सुषु+थास् માં थास् નો से, તેનો ष,=इट् નો આગમ उवङ्=**सुषुविषे** आथाम् માં आताम् પ્રમાણે **सुषुवाथे, सुषुविध्वे. सुषुवे, सुषुविवहे, सुषुविमहे** ।

सु+लुट्, ति વગેરે तास् , આર્ધધાતુક સંજ્ઞા,, ગુણ, तिनो डा, ડિત્ હોવાથી टि=आस् નો લોપ, **सोता**, तास् નો रौ स्‌નો લોપ=सोतारौ झिनो रस् , तास्‌ના स्‌નો લોપ रस् ના स् ના રુત્વવિસર્ગ=**सोतारः** લોપ-सोतासि. **सोतास्थः, सोतास्थ** । **सोतास्मि, सोतास्वः सोतास्मः** વગેરે રૂપો भू ના लुट् પ્રમાણે આત્મનેપદમાં, त, आताम् , क्षिमां ઉપર મુજબ **सोता** વગેરે બાકીના પ્રત્યયો પર રહેતા एधूના लुट्

सुषाव । सुषुवे । सोता (३९४) उतश्च प्रत्ययादसंयोग-

પ્રમાણે રૂપો=**सोतासे, सोतासाथे, सोताध्वे । सोताहे सोता-स्वहे, सोतास्महे** । सु+लृट्, तिप्, વગેરે, स्य પ્રત્યય, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, ગુણ सु નો ष=**सोष्यति, सोष्यतः सोष्यन्ति । सोष्यसि सोष्यथः सोष्यथ । सोष્यामि, सोष्यावः, सोष्यामः** । બધાં રૂપો भू ના लृट् પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં. આત્મનેપદમાં–सु+ते आसाम् વગેરે, स्य પ્રત્યય, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, ગુણ षत्व, टि નો ए **सोष्यते सोष्येते, सोष्यन्ते, सोष्यसे, सोष्येथे, सोष्यध्वे, । सोष्ये, सोष्यावहे, सोष्यामहे** । વગેરે રૂપો एध् પ્રમાણે કરવાં.

નોટ—भू ને एध् બન્ને ધાતુઓને इट् નો આગમ થાય છે, सु=ધાતુને इट् નો આગમ થતો નથી सु+लोट्, તેની જગ્યાએ, तिप् तस्–વગેરે, સર્વધાતુ સંજ્ઞા, श्नु, અનુબંધલોપ, सुनु+ति, नु નો ગુણ ति ના ઇકાર નો ઉકાર–**सुनोतु**, तु નો વિકલ્પે तातङ् અનુબંધલોપ, सुनुतात् तस् નો ताम् **सुनुताम्** झि નો अन्ति, यण् इ નો उ **सुवन्तु** ।

सुनु+सिप्, प् નો લોપ, सिनो हि, તેના વિકલ્પે तातङ्, ङित् હોવાથી ગુણ ન થતાં **सुनुतात्** तातङ् ન થાય ત્યારે "उतश्च प्रत्यया०" સૂત્રથી हिनो લોપ **सुनु** । सुनु+थस् थમાં थस् નો तम् **सुनुतम्** , थनो त=**सुनुत** । सुनु+मि, मि નો नि, તેને आट् નો આગમ, नुનો ગુણ નો ओ નો अव् , **सुनवानि**, सुनु+वस् मस् માં ઉપર પ્રમાણે કરી, બન્ને નો લોપ=**सुनवाव, सुनवाम**, भूना लोट्नी માફક રૂપો સિદ્ધ કરવાં, આત્મનેપદમાં सुनु=त, आताम् झ, વગેરેમાં टि નો ए एनो आम् **सुनुताम्** आताम् માં પણ आम् નો ए, તેનો आम्=**सुन्वाताम्** झ नो अत, यण् , ए, તેનો आम्=**सुन्वताम्** । थास् नो से, ए નો व, सनो ष **सुनुष्व**, आथाम् માં आताम् પ્રમાણે=**सुन्वाथाम्** ,ध्वम् માં ए, તેનો अम्="सवाभ्यां" સૂત્રથી કરી **सुनुध्वम्** , इट् માં ए, નો

सुनु । सुनवानि । सुनवै । सुनुयात् । सूयात् (३९५) स्तु सु-धूञ्भ्यः परस्मैपदेषु । ७ । २ । ७२ । पभ्यः सिच इट् स्यात् परस्मैपदेषु । असावीत् । असोष्ट । इति स्वादयः ।

---

(૩૯૫) **અર્થ**—स्तु, सु, धूञ्, ધાતુથી પર રહેલા सिच् ને પરસ્મૈપદમાં इट्‌નો આગમ થાય.

ऐ आट् નો આગમ, વૃદ્ધિ. सुनु+ऐ માં ગુણ, अव् આદેશ=**सुनवै** वहि महि માં ઉપર મુજબ, બન્ને ઇનો ए, તેનો ऐ=**सुनवावहै, सुनवामहै** । રૂપો एधू ના લોટ પ્રમાણે સૂત્રો લગાડી બનાવવા.

सु=लङ्, તેનો तिप्, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા ધાતુને अट् નો આગમ, श्नु, श् નો લોપ नु નો ગુણ, तिना इनो લોપ=**असुनोत्**, असुनु દરેક પ્રત્યયોમાં કરવું, तस् નો ताम्=**असुनुताम्**, झिनो अन्ति, यण् इलोप, त् लोप=**असुन्वन्** । सिप् માં इनो લોપ, नु નો ગુણ स् ના રુત્વ વિસર્ગ=**असुनोः**, थस्, નો तम्, थनो त=**असुनुतम्, असुनुत** । मिप् નો अम् ગુણ, अव् આદેશ=**असुनवम्** वस्, मस् માં उनो વિકલ્પે લોપ स् લોપ=**असुन्व, असुनुव, असुन्म, असुनुम** । આત્મનેપદમાં सु+लङ्, તેની જગાએ त, आताम्, વગેરે પ્રત્યયો કરી ધાતુને अट्‌નો આગમ, श्नु, ट् ને श् બન્નેનો અનુબંધ લોપ, કરી **असुनुत**, आताम्, झनो अत કર્યા પછી, आथाम्, અને इट् આટલા પ્રત્યયો પર રહેતાં यण् કરી **असुन्वाताम्, असुन्वत । असुनुथाः असुन्वाथाम्, असुनुध्वम् । असुन्वि असुन्वहि असुन्महि** । રૂપો एधू ના लङ्‌ની માફક કરવાં.

सु+विधि लिङ्, तिप् श्नु, श् લોપ, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા=सुनु દરેક પ્રત્યયોમાં બનાવી तिप् વગેરે પ્રત્યયો यासुट् નો આગમ અનુબંધલોપ, स्‌નો લોપ તેના इनो લોપ=**सुनुयात्**, तस्‌નો ताम्+**सुनुयाताम्**, झिनो जुस् અનુબંધલોપ પરરૂપ, स् ના રુત્વ, વિસર્ગ=**सुनुयुः** सिप् માં इनो લોપ स् ના રુત્વવિસર્ગ =**सुनुयाः** । तस् નો तम् थनो

त=सुनुयातम् । सुनुयात । मिप् नो अम्, ૫૨૩૫=सुनुयाम्, सुनुयाव, सुनुयाम=અહીં બન્ને स् નો લોપ કરવો.

આત્મનેપદમાં सु+लिङ् । त વગેરે, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા सीयुट्, અનુબંધલોપ, स् નો લોપ, सुनु+ईय्+त, માં यण् य નો લોપ सुन्वीत, सुन्वीयाताम्, सुन्वीरन् । सुन्वीथाः, सुन्वीयाथाम् सुन्वीध्वम् । सुन्वीय, सुन्वीवहि, सुन्वीमहि રૂપો एध् ના વિધિલિંગ પ્રમાણે કરવાં. ।

૦૫૧૦—सु+आशीर्लिङ् તેની જગાયે तिप्, तस् વગેરે પ્રત્યયો, તેમની આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, यासुट्‌ના, આગમ અનુબંધલોપ सु+यास्+ति, इનો લોપ, स्‌નો સંયોગાદિનો લોપ, "अकृतसार्व०" સૂત્રથી सुનો દીર્ઘ=सूयात्, सूयास्ताम् सूयासुः । सूयाः सूयास्तम्, सूयास्त । सूयासम्, सूयास्व सूयास्म । રૂપો भूના આશીર્લિંગની માફક સિદ્ધ કરવાં, આત્મનેપદમાં-सु+लिङ्‌ના સ્થાનમાં त, વગેરે પ્રત્યયો આર્ધધાધુક સંજ્ઞા सीयुट्, त, अने सुट्, અનુબંધલોપ. सुનો ગુણ બન્ને स्‌નો ष, ष्टुत्व थी त नो ट, सोषीष्ट, सोषीयास्ताम्, सोषीरन् । सोषीष्ठाः, सोषीयास्थाम् सोषीध्वम् । सोषीय सोषीवहि सोषीमहि । રૂપો एध् પ્રમાણે કરવાં. નોટ—एध्‌ને આર્ધધાતુકમાં इट् નોઆગમ થાય છે, सुને થતો નથી. सु+लुङ् તેનો तिप्, तस् વગેરે, ધાતુને अट्‌નો આગમ, च्लि, તેનો सिच्, અનુબંધલોપ આર્ધધાતુકસંજ્ઞા. असु+स्+ ति, "स्तुसु०" સૂત્રથી सिच्‌ને इट्‌નો આગમ "सिचिवृद्धिः०" સૂત્રથી सुની વૃદ્ધિ औ, તેનો आव् तिના इनो લોપ, "अस्तिसिचो०" સૂત્રથી त्‌ને ईट् नो આગમ, "इट ईटि" સૂત્રથી स्‌નો લોપ, સવર્ણદીર્ઘ असावीत्, तस्, नो ताम् सिच्‌ના स् नो ष्, त नो ट असाविष्टाम्, झिनो जुस्, અનુબંધલોપ બીજું ઉપર પ્રમાણે=असाविषुः सिप्‌ના इનો લોપ ईट्‌નો આગમ सिच्‌નો લોપ સવર્ણદીર્ઘ, स्‌ના રુત્વ, વિસર્ગ= असावीः तस्‌नो तम्, त नो ट=असाविष्टम्, थના त, त नो ट=

६ अथ तुदादयः

तुद व्यथने ॥१॥ (३९६) तुदादिभ्यः शः १ । ३ ।

(६) તુદાદિગણ શરૂ થયો.

(૩૯૬) અર્થ—તુદાદિ ગણમાં પઠિત ધાતુઓથી श પ્રત્યય થાય, शपो० આ સૂત્ર शप્નો બાધ કરે છે.

असाविष्ट । मिप्નો अम्=**असाविषम्**, **असाविष्व**, **असाविष्म** । આત્મનેપદમાં सु+त-आताम्, વગેરે પ્રત્યયો, ધાતુને अट्નો આગમ, च्लि, તેનો सिच्, અનુબંધલોપ, सुનો ગુણ, सનો षू, त નો ષ્ટુત્વથી ट=**असोष्ट**, **असोषाताम्**, **असोषत** । **असोष्ठाः**. **असोषाथाम्**, **असोढ्वम्** । **असोषि**, **असोष्वहि**, **असोष्महि** एधूना लुङ् પ્રમાણે રૂપો સિદ્ધ કરવાં.

सु+लङ् । तिप्, तस्, વગેરે પ્રત્યયો પર રહેલા ધાતુને अट्નો આગમ, स्य પ્રત્યય આર્ધધાતુસંજ્ઞા, ગુણ. सनो षू, तिना इनो લોપ =**असोष्यत्**, तस्नो ताम् **असोष्यताम्**, झिनो अन्ति, પરરૂપ, इकारनो લોપ, त्नो લોપ=**असोष्यन्** । सिप् માં इनो લોપ, स् ના રુત્વ વિસર્ગ=**असोष्यः** । थस्, ने थ, नो तम्, ने थ=**असोष्यतम्**, **असोष्यत** । मिप्नो अम्, वस्, मस्ना सनो લોપ, અન્ને પર રહેતાં स्यना अनो દીર્ઘ=**असोष्यम्**, **असोष्याव**, **असोष्याम**, રૂપો भूना लुङ् પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

નોટ, भू, एधू, અન્ને सेट्=ધાતુ છે सु, अनिट् છે, અર્થાત્ इट्नो આગમ થતો નથી.

આત્મનેપદમાં सु+लङ्, त, आताम् વગેરે પ્રત્યયો, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા सुनो ગુણ, स्यना सनो षू ધાતુને अट्नो આગમ **असोष्यत**, **असोष्येताम्** **असोष्यन्त** । **असोष्यथाः**, **असोष्येथाम्**, **असोष्यध्वम्** । **असोष्ये**, **असोष्यावहि**, **असोष्यामहि** । રૂપો एधूनो लङ् પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

એ પ્રમાણે સ્વાદિગણ પૂરો થયો.

---

૭૭ । शपोऽपवादः (३९७) पुगन्तलघूपधस्य च ७ । ३ । ८६ । पुगन्तस्य लघूपधस्य च अङ्गस्येको गुणः स्यात् । इति प्राप्ते । "सार्वधातुकमपित्" इति ङिद्वद्भावः "क्ङिति"

(૩૯૭) **અર્થ**—पुक् પ્રત્યય અન્તમાં હોય એવા, અને લઘુ ઉપધામાં હોય તેવા અંગના इक् (इ, उ, ऋ. ऌ) નો ગુણ થાય.

નોટ—शप् पित् હોવાથી शप्માં ધાતુનો ગુણ થાય, श પ્રત્યય अपित् હોવાથી "सार्वधातुकमपित्" સૂત્રથી ङिद्वद्‌ભાવ થાય, અને "क्ङिति च" સૂત્રથી ગુણનો નિષેધ થાય છે. शप्‌ની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા शित् હોવાથી થાય છે.

વ્યા૦ तुद्=પીડવું, કનડવું, દુઃખ દેવું, આ ધાતુ ઉભયપદી છે. વ્યા૦ तुद् लिट्, તેના સ્થાનમાં तिप्, વગેરે પ્રત્યયો તેમની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, शप्‌નો બાધ કરી "तुदादि०" સૂત્રથી श, અનુબંધ લોપ, "पुगन्त०" સૂત્રથી तुद्‌ના ઉકારનો ગુણ થવા આવ્યો, પરન્તુ श **નોટ**–માં બતાવ્યા પ્રમાણે ङित् હોવાથી ગુણનો નિષેધ કરી **तुदति,** तस्‌માં स्‌ના રુત્વ વિસર્ગ, **तुदतः,** झिनो अन्ति, પરરૂપ=**तुदन्ति** । सिप्‌માં प् નો લોપ=**तुदसि**, थस् માં स् ना રુત્વ વિસર્ગ=**तुदथः** **तुदथा** मिप्, वस्, मस्, માં अतोदीर्घो० સૂત્રથી દીર્ઘ બન્ને स् નો રુત્વ વિસર્ગ = **तुदामि तुदावः तुदामः** । આત્મનેપદમાં तुद्+लट्, त आताम्, झ વગેરે. श, અનુબન્ધલોપ, ગુણનો નિષેધ, टि નો ए–**तुदते**, आताम्–માં आ નો इय् ગુણ, य् લોપ, आम्–टि નો ए–**तुदेते**, झ નો अन्त, પરરૂપ, टिनो ए–**तुदन्ते**, थास् નો से–**तुदसे**, **तुदेथे** आताम् ની માફક, **तुदध्वे** । **तुदे, तुदावहे तुदामहे**, एध् ના लट् પ્રમાણે રૂપો સિદ્ધ કરવાં.

तुद+लिट्, तिप्, अस० વગેરે, તેમની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા. तिप् નો णल् અનુબંધલોપ, द्वित्व, અભ્યાસ સંજ્ઞા, અભ્યાસનું કાર્ય द् લોપ લઘૂપધ ગુણ–**तुतोद**, तस् ने झि, નો અનુક્રમે अतुस्, उस् બન્ને स નો રુત્વ વિસર્ગ ગુણનો નિષેધ **तुतुदतुः, तुतुदुः** । सिप् ન थल्, અનુબંધ લોપ, थ ને इट् નો આગમ, ગુણ–**तुतोदिथ, तुतु-**

इति गुणनिषेधः। तुदति, तुदते, तुतोद। तुतोदिथ तुतुदे। तोत्ता।

दथुः, अतुस् પ્રમાણે, थ નો अ–**तुतुद**, मिप् ના णल् અનુબંધલોપ, લઘૂપધગુણ– **तुतोद**, वस् मस् ને। व, म, તેમને इट्नो આગમ, ગુણનો નિષેધ, **तुतुदिव, तुतुदिम** । આત્મનેપદમાં तुद्+लिट् તેના त आताम् झ વગેરે, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા द्वित्व અભ્યાસ સંજ્ઞા, અભ્યાસ– નું કાર્ય, त ના एश् श् , લોપ લઘૂપધ ગુણ પ્રાપ્ત થયો, त વગેરે કિત્ હોવાથી ગુણનો નિષેધ **तुतुदे, तुतुदाते** માં आम् ને। ए० झ नो इरेच्– **तुतुदिरे** । थास् ને। से इट्, स् ને। ष् **तुतुदिषे, तुतुदाथे, तुतुदिध्वे, तुतुदे, तुतुदिवहे, तुतुदिमहे** । तुद्+लुट्, તેને। तिप् , तस् , વગેરે, तास् પ્રત્યય તેની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા લઘૂપધગુણ, ति ને। डा, डित्वात् टि–आस् ને। લોપ द् ને। त्–**तोत्ता तोत्तारौ तोत्तारः। तोत्तासि, तोतास्थः तोत्तास्थ। तोत्तास्मि तोत्तास्वः तोत्तास्मः** રૂપો भू ના लुट् પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

વ્યા० આત્મનેપદમાં तुद्–लुट्, તેના त, आताम्, વગેરે. तास् તેની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, લઘૂપધગુણ द् ને। त् , तने। डा, डित् હોવાથી टि आस ને લોપ **तोत्ता, तोत्तारौ, तोत्तारः। तोत्तासे, तोत्तासाथे तोत्ताध्वे। तोत्ताहे, तोत्तास्वहे, तोत्तास्महे।** રૂપો एध् ના लुट् પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા.

तुद्+लृट्, તેને। तिप् , तस् झि० વગેરે स्य પ્રત્યય, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, લઘૂપધ ગુણ, द्નો त् **तोत्स्यति, तोत्स्यतः। तोत्स्यन्ति तोत्स्यसि, तोत्स्यथः तोत्स्यथ। तोत्स्यामि, तोत्स्यावः तोत्स्यामः** । રૂપો भू ના लृट् પ્રમાણે બનાવવા. **આત્મનેપદમાં** तुद्+लृट्. त आताम् વગેરે स्य આર્ધધાતુક સંજ્ઞા લઘૂપધ ગુણ, द् ને। त् કર્યા બાદ, **तोत्स्यते, तोत्स्येते, तोत्स्यन्ते। तोत्स्यसे, तोत्स्येथे, तोत्स्यध्वे। तोत्स्ये तोत्स्यावहे, तोत्स्यामहे।** રૂપો एध् ના लृट् પ્રમાણે બનાવવાં. **નોટ**—ધાતુ અનિટ્ હોવાથી આર્ધધાતુક લકારોમાં इटનો આગમ થતો નથી.

तुद्+लोट्, तिप्, तस्, વગેરે સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, शप् , श, ને। લોપ, ગુણને। નિષેધ ति ના इ ને। उ–**तुदतु**, तु ને। વિકલ્પે तातङ्

अतौत्सीत्। अतौत्ताम्, अतौत्सुः। अतौत्सीः अतौत्तम्, अतौत्त। अतौत्सम्, अतौत्स्व, अतौत्स्म। (३९८) झलो झलि ८।२।२६। झलः परस्य सस्य लोपो झलि। अतुत्त।

---

(૩૯૮) અર્થ–झल् થી પર રહેલા स્નો લોપ થાય, झल् પર રહેતાં.

तुदतात्, तस् नो ताम् झि नो अन्ति, इ नो उ– तुदताम्, तुदन्तु, । तुद, तुदतात् तुदतम्, तुदत, । तुदानि, तुदाव, तुदाम । રૂપો भू ના લોટ્ પ્રમાણે બનાવવાં. આત્મનેપદમાં, तुद्+ लोट् त, आताम् झ, વગેરે, श, અનુબંધલોપ, टिनो ए, तेनो आम्–तुदताम्, तुदेताम् तुदन्ताम्। तुदस्व, तुदेथाम्, तुदध्वम्। तुदै, तुदावहै,तुदामहै। રૂપો एध्ना લોટ્ પ્રમાણે બનાવવાં.

तुद्+लङ्, तेनो तिप्, तस्, झि० વગેરે. श, ધાતુને अट् નો આગમ, ति ના इ કારનો લોપ–अतुदत्, अतुदताम्, अतुदन्। अतुदः, अतुदतम्, अतुदत। अतुदम्, अतुदाव, अतुदाम। રૂપો भू ના लट् પ્રમાણે બનાવવાં.

આત્મનેપદમાં तुद्+लङ्, तेनो त आताम्, झ વગેરે श, ધાતુને अट् નો આગમ–अतुदत, अतुदेताम्, अतुदन्त। अतुदथाः अतुदेथाम अतुदध्वम्। अतुदे, अतुदावहि, अतुदामहि। રૂપો एध् ના लङ् પ્રમાણે બનાવવાં.

तुद्+विधि लिङ् तेनो तिप्. વગેરે श, यासुट्नो આગમ, तेनो इय् આદેશ, ગુણ य्नो લોપ तिना इकारनो લોપ तुदेत् तुदेताम् तुदेयुः। तुदेः तुदेतम् तुदेत। तुदेयम्, तुदेव, तुदेम। રૂપો भू ના વિધિલિઙ્ પ્રમાણે બનાવવા.

આત્મનેપદમાં तुद्+लिङ्, तेनो त વગેરે, श, सीयुट्, અનુબંધ લોપ, स् નો લોપ. ગુણ य्नो લોપ–तुदेत, तुदेयाताम् तुदेरन्। तुदेथाः तुदेयाथाम्। तुदेध्वम् तुदेय, तुदेवहि, तुदेमहि। રૂપો एध् ना વિધિલિઙ્ પ્રમાણે બનાવવાં.

આત્મનેપદમાં तुद्+लिङ्, तेना त, आताम् झ, વગેરે, તેમની આર્ધધાતુકસંજ્ઞા सीयुट्नो આગમ, त થ, ને सुट्नो આગમ,

**अतुत्साताम्, अतुत्सत । अतुत्थाः, अतुत्साथाम्, अतुद्ध्वम्
अतुत्सि, अतुत्स्वहि, अतुत्स्महि, । इति तुदादयः ।**

વ્યા૦ तुद्+आशीर्लिङ्, તેના तिप्, तस् વગેરે, તેમના આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, यासुट्, અનુબંધલોપ, तिना इनो લોપ, स्नो સંયોગાદિલોપ= **तुद्यात्, तुद्यास्ताम्, तुद्यासुः। तुद्याः तुद्यास्तम्, तुद्यास्त। तुद्यासम् तुद्यास्व तुद्यास्म।** રૂપો મૂના આશીલિંઙ્ પ્રમાણે બનાવવા. આત્મનેપદમાં तुद्+त તેને सीयुट् "लिङ्सिचावात्मनेपदेषु" "સૂત્રથી सीयुट्नो કિત્વદ્‌ભાવ, તેથી "क्ङिति च"સૂત્રથી લઘૂપધગુણનો નિષેધ, द्नो तने सुट्=सुट् ના स्नो ष् तनो=ट्टुत्वथी **टतुत्सीष्ट, तुत्सीयास्ताम् तुत्सीरन्। तुत्सीष्ठाः तुत्सीयास्थाम् तुत्सीध्वम्। तुत्सीय, तुत्सीवहि, तुत्सीमहि।** રૂપો એધુના આશીલિંઙ્ પ્રમાણે કરવાં.

तुद्+लुङ्, તેનો तिप्, तस् झि, વગેરે, ધાતુને अट्नो આગમ, ट्नो લોપ, अतुद्+ति, च्लि, તેનો सिच् અનુબંધલોપ, तिना इ નો લોપ "अस्तिसिचो०" સૂત્રથી અપ્રકૃતસંજ્ઞા त् ને ईट् નો આગમ "वदव्रजहल०" (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી तु ના ઉકારની વૃદ્ધિ=तौ, द्नो त्= **अतौत्सीत्**, तस्नो ताम्, अतौत्+स्, ताम्માં "झलो झलि" સૂત્રથી स्नो લોપ=**अतौत्ताम्; अतौत्सुः** મા झिनो जुस्)વગેરે રૂપો મૂળમાં આપેલાં સિદ્ધ કરવાં.

આત્મનેપદમાં तुद्+लुङ्, તેનો त, आताम् झ, વગેરે ધાતુને अट्नो આગમ, च्लि, તેનો सिच्, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, લઘૂપધ ગુણ થવા આવ્યો, सिच्नो "लिङ्सिचा०" સૂત્રથી ङित्वद्भाव તેથી ગુણનો નિષેધ, अतुद्+स+ति, इ લોપ, "झलो झलि" સૂત્રથી स् નો લોપ ધાતુના द् નો त्=**अतुत्त, अतुत्साताम्**, વગેરે રૂપો મૂળમાં આપેલાં છે. તે સિદ્ધ કરવાં.

तुद्+लृङ्, તેનો तिप्, तस्, વગેરે ધાતુને अट्नो આગમ, स्य પ્રત્યય આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, લઘૂપધગુણ तिना इनो લોપ=द्नो त्= **अतोत्स्यत् अतोत्स्यताम्, अतोत्स्यन्। अतोत्स्यः, अतोत्स्यतम् अतोत्स्यत। अतोत्स्यम्, अतोत्स्याव, अतोत्स्याम।**

७ अथ रुधादयः ।

रुधिर् आवरणे ॥ १ ॥ (३९९) रुधादिभ्यः श्नम् ३ । १ । ७८ । शपोऽपवादः । (४००) झषस्तथोर्धोऽधः ७ । २ । ४० । झषः परयोः तथोर्धः स्यात् न तु दधातेः । रुणद्धि । श्नसोरल्लोपः । (४०१) झरो झरि सवर्णे ८ । ४ ।

(७) રુધાદિગણુ શરૂ થયો.

(૩૯૯) અર્થ=રુધાદિ ગણ પઠિત ધાતુઓથી श्नम् પ્રત્યય થાય. शपो० આ સૂત્ર शप् નો બાધ કરે છે.

(૪૦૦) અર્થ=झष् થી પર त, ને थ નો ध થાય, પરન્તુ धा ધાતુ (ત્રીજા ગણુનો) તેમાં ध થતો નથી.

(૪૦૧) અર્થ=हल् થી પર झर् નો વિકલ્પે લોપ થાય, સવર્ણ झर् પરમાં હોય તો.

રૂપો ભૂના लृङ् પ્રમાણે બનાવવાં.

આત્મનેપદમાં तुद्+लृङ्, તેનો त, आताम् झ, વગેરે, ધાતુનો अट् નો આગમ, स्य પ્રત્યય,, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, લઘૂપધગુણ=दनो त =**अतोत्स्यत, अतोत्स्येताम्, अतोत्स्यन्त । अतोत्स्यथाः, अतोत्स्येथाम्, अतोत्स्यध्वम् । अतोत्स्ये, अतोत्स्यावहि, अतोत्स्यामहि** । રૂપો एधना लृङ् પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

(૬) એ પ્રમાણે તુદાદિ ગણુ પૂરો થયો.

---

(૧) रुधिर्=ઢાંકવું, રોકવું–ઘેરો ઘાલવે., નોટ–આ ધાતુ ઉભય પદી છે. इर् ની ઇત્સંજ્ઞા, થઇ લોપ થાય છે. श्नम्, માં श् , ને म् બન્ને ઇત્સંજ્ઞક છે. તેથી લોપ થાય છે. मित् હોવાથી અન્ત્ય अच्-થી પર श्नम् થાય. तिप्, सिप् , मिप्, આ પ્રત્યયો पित् છે. તેથી श्न ના અકારનો લોપ થતો નથી. બાકીના अपित् પ્રત્યયોમાં "श्नसोर-ल्लोपः" સૂત્રથી न ના અકારનો લોપ થાય છે. સાર્વધાતુક પ્રત્યયામાં श्नम्=रु+न+ध्+ति, तस् વગેરેમાં अ નો લોપ=रु न्+ध् तस्–વગેરે પ્રક્રિયા સમજાવવી.

३५। हलः परस्य झरो लोपो वा सवर्णे झरि। रुन्धः। रुन्धन्ति। रुणत्सि, रुन्धः, रुन्ध। रुणध्मि, रुन्ध्वः, रुन्ध्मः।

વ્યા૦ रुध्+लट्, તેને तिप् વગેરે. તેમની સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, शप् નો બાધ કરી "रुधादिभ्यः०" સૂત્રથી, श्नम्, श्, म् ની ઇત્સંજ્ઞા, લોપ, मित् હોવાથી અન્ત્ય अच् रु માં उ, પછી મૂકવો रु+न+ध्+ति, "झषस्तथो०" સૂત્રથી ति ના त् નો ध्, "अट्कुप्वाङ्०" સૂત્રથી श्नम् ના न નો ण "झलां जश् झशि" સૂત્રથી ધાતુના ध् નો द्=**रुणद्धि,** तस् માં ઉપર મુજબ કર્યા બાદ "श्नसो०" સૂત્રથી श्नम् ના अ નો લોપ, "झषस्तथोः" સૂત્રથી त નો ध, ધાતુના ध् નો "झरो झरि०" સૂત્રથી વિકલ્પે લોપ; स् નો રુત્વ વિસર્ગ=**रुन्धः**, લોપ ન થાય ત્યારે ध् નો द्=**रुन्द्धः**, झि નો अन्ति०બાકીની પ્રક્રિયા ઉપર મુજબ=**रुन्धन्ति**। सिप् માં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા श्नम्, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, અનુબંધલોપ, न નો ण કર્યા બાદ "खरि च" સૂત્રથી ધાતુના ध् નો त्=**रुणत्सि**, थस्, थ માં तस् મુજબ પ્રક્રિયા=**रुन्द्धः रुन्धः**,। मिप् માં श्नम्, न નો ण વગેરે ઉપર મુજબ, **रुणध्मि,** वस्, मस् માં श्नम् ના अ નો લોપ બન્ને स् ના રુત્વ વિસર્ગ **रुन्ध्वः रुन्ध्मः**।

આત્મનેપદમાં—रुध्+लट्, તેના, त, आताम्, झ વગેરે, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા श्नम्, અનુબંધ લોપ, अ નો લોપ त નો ध, टि નો ए ધાતુના ध् નો વિકલ્પે લોપ=**रुन्धे**, रु न् ध् आताम् માં आम्=टि નો ए **रुन्धाते**, झनो अत, टिनो ए=**रुन्धते** थास् ના से, ध् નો त =**रुन्त्से रुन्धाथे, रुन्ध्वे। रुन्धे, रुन्ध्वहे रुन्ध्महे,** આત્મનેપદમાં સાર્વધાતુકના બધા પ્રત્યયો પર રહેતાં श्नम् ના अ નો લોપ કરવો.

વ્યા૦ रुध्+लिट्, તેનો तिप्, तस्, सि, વગેરે તેમની આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, "परस्मैपदा०" સૂત્રથી णल, अतुस्, उस्, વગેરે આદેશો, અનુબંધલોપ, ધાતુકનું દ્વિત્વ,અભ્યાસસંજ્ઞા, અભ્યાસનું કાર્ય લોપ, रुरुध्+अ, લઘૂપધગુણ=**रुरोध,** अतुस् उस् વગેરે કિત્ હોવાથી લઘૂપધ ગુણનો નિષેધ स् ના રુત્વ, વિસર્ગ=**रुरुधतुः, रुरुधुः**। सिप् નો थल અનુ-

रुन्धे, रुन्धाते रुन्धते। रोद्धा। रोत्स्यति। रोत्स्यते। रुणद्ध्,

અંધલોપ, લઘૂપધગુણ, ધાતુ અનિટ હોવાથી क्रादिनियमात् थ, व. म, ત્રણેય ને इट् નો આગમ=**रुरुधिथ रुरुधथुः रुरुध। रुरोध रुरुधिव, रुरुधिम.**

૦યા૦ **આત્મનેપદમાં** रुधू+लिट्, તેનો त, आताम्, વગેરે, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા દ્વિત્વ, **અભ્યાસ** संज्ञा, અભ્યાસકાર્ય, त નો **ए रुरुधे,** आताम् માં आम्=टि નો **ए=रुरुधाते,** झ નો इरेच् च् નો લોપ=**रुरुधिरे** थास् નો से, इट् નો આગમ, स् નો ष्=**रुरुधिषे,** आथाम् માં आम्= टि નો ए, ध्वम् માં टि નો **ए=रुरुधाथे, रुरुधिध्वे। इ,** वहि, महि માં टि નો ए, व, म ને इट् નો આગમ–**रुरुधे, रुरुधिवहे, रुरुधिमहे।**

रुधू+लुट्, તેનો तिप् तस्, सि, વગેરે तास्, તેની આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, લઘૂપધગુણ. तिप् વગેરેનો અનુક્રમે, डा, रौ, रस्, इ ની ધિત્સંજ્ઞા, લોપ, डित्वात् तास् ના आस्=टि નો લોપ, त् નો ध् ધાતુના ધ્નો द्=**रोद्धा, रोद्धारौ, रोद्धारः** અહીં तासના स् નો લોપ सिप्માં स् નો લોપ=**रोद्धासि, रोद्धास्थः, रोद्धास्थ। रोद्धास्मि, रोद्धास्वः, रोद्धास्मः।**

આત્મનેપદમાં रुधू+लुट्, તેનો त, आताम्। વગેરે तास् આર્ધધાતુકસંજ્ઞા લઘુપધગુણ ઉપર મુજબ=**रोद्धा, रोद्धारौ, रोद्धारः। रोद्धासे, रोद्धासाथे, रोद्धाध्वे। रोद्धाहे, रोद्धास्वहे, रोद्धास्महे** રૂપો एधना लुट् પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

रुधू-लृट्, તેના, तिप्, तस् झि વગેરે स्य પ્રત્યય તેની આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, લઘુપધગુણ ધાતુના ધ્નો द्. તેનો "खरि च" સૂત્રથી त्=**रोत्स्यति,** तस्, ના સ્ના રુત્વ વિસર્ગ, **रोत्स्यतः,** झि નો अन्ति, પરરૂપ **रोत्स्यन्ति। रोत्स्यसि रोत्स्यथः, रोत्स्यथ। रोत्स्यामि रोत्स्यावः रोत्स्यामः** બાકીનાં રૂપો भू ના लृट् પ્રમાણે બનાવવાં.

रुन्धात्, रुन्धाम्, रुन्धन्तु । रुन्धि । रुणधानि, रुणधाव, रुणधाम् । रुन्धाम्, रुन्धाताम्, रुन्धताम् । रुन्त्स्व, रुणधै रुणधावहै, रुणधामहै । अरुणत्, अरुणद् अरुन्धाम्, अरुन्धन् । अरुणः, अरुणत्, अरुन्ध अरुन्धाताम्, अरुन्धत

व्या० **આત્મનેપદમાં** रुध्+लृट्, તેના त आताम्, વગેરે स्य, આર્ધ-ધાતુકસંજ્ઞા, લઘૂપધગુણ ઉપર પ્રમાણે કરી अ. ટિનો ए=**रोत्स्यते, रोत्स्येते, रोत्स्यन्ते । रोत्स्यसे, रोत्स्येथे, रोत्स्यध्वे । रोत्स्ये, रोत्स्यावहे, रोत्स्यामहे** રૂપો एधના लृट् પ્રમાણે બનાવવાં.

रुध+लोट्, તેનો, तिप्, तस् વગેરે, श्नम् સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, અનુબંધ લોપ, न નો ण, ति ના त् નો ध्, ધાતુના ध् ના द्,-ઇકારનો उ, तु નો વિકલ્પે तातङ्,=**रुणद्धु**, तातङ्, ङित् હોવાથી न ના अनो લોપ=**रुन्धात्**, तस् નો ताम्, झिनो **अन्ति**, इनो उ, अ-નો લોપ, **रुन्धाम्, रुन्धन्तु** । रुन्ध् सि, भांथि तेनो धि. ध् नो વિકલ્પે લોપ, **रुन्धि, रुन्धात्, रुन्धम्, रुन्ध । रुणधानि, रुणधाव, रुणधाम**, । રૂપો भूना લોટ્ પ્રમાણે બનાવવાં.

આત્મનેપદમાં रुध्+लोट् તેનો त, आताम् झ, વગેરે, श्नम्, અનુબંધલોપ, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, न ना अनो લોપ, तिनो ए, तेनो आम्, तनो ध=**रुन्धाम, रुन्धाताम्, रुन्धताम् । रुन्त्स्व, रुन्धाथाम्, रुन्ध्वम् । रुणधै, रुणधावहै, रुणधामहै** । રૂપો श्नम् કર્યા બાદ एध् પ્રમાણે બનાવવા.

रुध्+लङ् । તેનો तिप्, तस् વગેરે, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, श्नम्, અનુબંધલોપ ધાતુને अट्नો આગમ, न નો ण, तिना इકારનો લોપ "हलङ्या०" સૂત્રથી त् નો લોપ, "झलां जशोऽन्ते" સૂત્રથી ध्नो द्, "वावसाने" સૂત્રથી द् નો વિકલ્પે त्=**अरुणत्, अरुणद्**, तस् નો ताम्, तनो ध्, न ना अनो લોપ. ध्नो द्=**अरुन्द्धाम्**, झि नो अन्ति, इनो લોપ, त् નો લોપ **अरुन्धन्**, । अरुधण्+सिप् भां

अरुन्धाः । रुन्ध्यात्, रुन्धीत । (४०२) लिङ् । सिचावात्मनेपदेषु १ । २ । ११ । इकुसमीपाद् हलः परौ लिङ्-सिचौ कितौ स्तः तङि । रुत्सीष्ट । अरुधत् । (४०३) वद-व्रज-हलन्तस्याचः ७ । २ । ३ । एषामचो वृद्धिः सिचि परस्मैपदेषु

---

(४०२) અર્થ–इक् ની પાસે રહેલા हल्‌થી પર लिङ् અને सिच्, બન્ને ને कित થાય, આત્મનેપદના પ્રત્યય પરમાં હોય તો.

(४०3) અર્થ–वद्, व्रज, અને हल પ્રત્યાહારના અક્ષર અન્તમા છે એવા अच् ની વૃદ્ધિ થાય, પરસ્મૈપદ सिच् પરમાં હોય તો.

इનો લોપ, " हलङ्याभ्यो॰ " સુત્રથી स् નો લોપ, ध् નો જશ્ત્વથી द् " दश्च " (મૂળમાં નથી) સુત્રથી પદાન્ત द्‌નો વિકલ્પે रु, उकारनो-લોપ, रेफ़नो વિસર્ગ=**अरुणः, अरुणत्, अरुणद्,** थस् નો तम्, અને थ નો त, બન્ને तनो ध, अनो લોપ, ध्‌नो द्=**अरुन्धम्, अरुन्ध ।** मिप् नो अम्=**अरुणधम्, अरुन्ध्व, अरुन्ध्म ।**

આત્મનેપદમાં रुध्+लङ्, તેનો त, आताम्= વગેરે, श्नम्, અનુબંધલોપ अनो લોપ, ધાતુને अट्‌નો આગમ, तनो ध, ધાતુના ध्‌નો વિકલ્પે લોપ=**अरुन्ध, अरुन्धाताम्, अरुन्धत, । अरुन्धाः अरुन्धाथाम्, अरुन्ध्वम् । अरुन्धि, अरुन्ध्वहि, अरुन्ध्महि ।** રૂપો एध्‌ना लङ् પ્રમાણે બનાવવાં.

रुध्+विधिलिङ्, તેનો तिप्, तस्, વગેરે, અનુબંધલોપ, यासुट् નો આગમ, તે ङित् હોવાથી श्नम् ના અકારનો લોપ, स् નો લોપ तिना इकारनो લોપ=**रुन्ध्यात्, रुन्ध्याताम्, रुन्ध्युः । रुन्ध्याः रुन्ध्यातम्, रुन्ध्यात । रुन्ध्याम् रुन्ध्याव, रुन्ध्याम,** રૂપો श्न कर्या પછી भू ना વિધિલિઙ્॰ પ્રમાણે બનાવવાં.

વ્યા॰ આત્મનેપદમાં નો रुध्+विधिलिङ्, તેનો, त, आताम्, झ, વગેરે, श्नम्, અનુબંધલોપ, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, सीयुट् નો આગમ અનુબંધલોપ, न ના अनो લોપ, स् નો લોપ य्‌નો લોપ=**रुन्धीत रुन्धीयाताम्, रुन्धीरन् । रुन्धीथाः रुन्धीयाथाम्, रुन्धीध्वम् रुन्धीय, रुन्धीवहि, रुन्धीमहि,।** રૂપો एध् ના विधिलि माफक બનાવવાં.

अरौत्सीत् अरौद्धाम्, अरौत्सुः । अरौत्सीः, अरौद्धम्, अरौद्ध । अरौत्सम् । अरौत्स्व, अरौत्स्म । अरुद्ध । अरुत्साताम् । अरुत्सत । अरोत्स्यत्, अरोत्स्यत । इति रुधादयः ।

रुध्+आशीर्लिङ, तेनो तिप्, तस् वगेरे, यासुट् नो आगम आर्धधातुकसंज्ञा इ नो लोप स् नो संयोगादि लोप=**रुध्यात्, रुध्यास्ताम्, रुध्यासुः । रुध्याः रुध्यास्ताम् रुध्यास्त । रुध्यासम्, रुध्यास्व, रुध्यास्म** । રૂપો भू ना આ૦લિ૦ પ્રમાણે બનાવવાં.

रुध्+लिङ्, तेनो त, आताम् झ, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા सीयुट्, त, थ ने सुट्, બન્નેમાં અનુબન્ધલોપ स નો ष्, ધાતુના ध् નો त्, त નો ष्टुत्वथी ट=रुध् નો લઘૂપધગુણ થવા આવ્યો "लिङ् सिचावा०" સૂત્રથી સીયુટનો કિત્, તેથી "क्ङिति" સૂત્રથી ગુણનો નિષેધ= **रुत्सीष्ट, रुत्सीयास्ताम्, रुत्सीरन् । रुत्सीष्ठाः । रुत्सीयास्थाम्. रुत्सीध्वम् । रुत्सीय; रुत्सीवहि रुत्सीमहि ।** રૂપો एध् ના આશીર્લિઙ્ પ્રમાણે બનાવવાં.

रुध्+लुङ्, तेनो तिप्, तस्, सि० વગેરે, ધાતુને अट् નો આગમ, च्लि, तेनी આર્ધધાતુક સંજ્ઞા 'इरितो वा" (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી च्लि નો अङ् આદેશ ङित હોવાથી લઘૂપધગુણ નો નિષેધ ति ના इनो લોપ=**अरुधत्, अरुधताम् अरुधन्, अरुधः अरुधतम्, अरुधत । अरुधम्, अरुधाव अरुधाम** । રૂપો च्लि નો अङ् આદેશ કર્યા બાદ भूना लुङ् પ્રમાણે બનાવવાં अङ् આદેશ ન થયો ત્યારે, च्लिनो सिच्, અનુબંધ લોપ अरु ध्+स् ति ના इकारनो લોપ 'अस्तिसिचो०' સૂત્રથી त् ने ईट् નો આગમ, 'वदव्रज०' સૂત્રથી रु ના ઉકારની વૃદ્ધિ, ध् નો त्, **अरौत्सीत**, तस्नो ताम्, तनो ध् सिच् નો 'झलो झलि' સૂત્રથી લોપ બાકી ઉપર મુજબ=**अरौद्धाम्, अरौत्सुः** માં झिनो जुस्. जनो લોપ કરવો **अरोत्सीः** थस्नो । तम्ने थनो त, ते બંનેનો ध=**अरौद्धम्, अरौद्ध**, વગેરે મૂળનાં રૂપો સિદ્ધ કરવાં અહીં 'जलो झलि' थी स्नो લોપ.

मिप् नो अम्–अरौत्सम्, अरौत्स्व, अरौत्स्म,, सिद्ध करवां.

વ્યા૦–આત્મનેપદમાં रुध्+लुङ्, तेनो त आताम् झ, वगेरे च्लि, तेनो सिच्, અનુબંધલોપ, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, ધાતુને अट्‌નો આગમ, "लिङ्सिचावा०" સૂત્રથી सिच् ने ङित्, લઘૂપધ ગુણનો નિષેધ "झलो· झलि" थी स् नो त नो લોપ ध धातुना ध् नो द्+अरुद्ध, आताम् मां ध् नो त् **अरुत्साताम्, अरुत्सत । अरुद्धाः अरुत्साथाम्, अरुद्धम् । अरुत्सि, अरुत्स्वहि अरुत्स्महि ।**

रुध्+लृङ्, तेनो तिप्, तस् झि, वगेरे धातुने अट् આગમ स्य प्रत्यय, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, લઘૂપધ ગુણ, धूनो त्–**अरोत्स्यत्**, तस्, वगेरे प्रत्ययोमां अरोत्स्य बनावी. तस् नो ताम्–**अरोत्स्यताम्** झि नो अन्ति, पररूप, इ नो लोप, त् नो लोप **अरोत्स्यन्**, सिप् मां इ नो लोप स् ना रुत्व विसर्ग, **अरोत्स्यः**, थस् नो तम् **अरोत्स्यम्**–थनो त=**अरोत्स्यत** । मिप् नो अम्, पूर्वरूप **अरोत्स्यतम्** वस्, मस्, मां अनो दीर्घ बन्ने स्ना रुत्व विसर्ग=**अरोत्स्यावः । अरोत्स्यामः ।**

આત્મનેપદમાં પણ ઉપર પ્રમાણે त, आताम्–झ वगेरे प्रत्ययो પર રહેતાં अरोत्स्य+त= **अरोत्स्यत, अरोत्स्येताम्, अरोत्स्यन्त । आरोत्स्यथाः, अरोत्स्येथाम् । अरोत्स्यध्वम् । अरोत्स्ये. अरोत्स्यावहि, अरोत्स्यामहि** । રૂપો एध् ના लृङ् પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

(૭) એ પ્રમાણે રુધાદિ ગણ પૂરો થયો.

---

८ अथ तनादयः

तनु विस्तारे ॥१॥ (४०४) तनादिकृञ्भ्य उः ३ । १ । ७९ । शपोऽपवादः । तनोति, तनुते । ततान, तेने । तनितासि,

---

(८) હવે તનાદિ ગણ શરૂ થયો.

(४०४) **અર્થ**—તનાદિ ગણ પઠિત ધાતુથી અને કૃञ ધાતુથી उ પ્રત્યય થાય. शपो० આ સૂત્ર शप् નો બાધ કરે છે.

(૧) तनु-વિસ્તાર કરવો. उकार ની ઇત્સંજ્ઞા, તેનો લોપ કરવો.

વ્યા० तन्+लट्, તેના तिप्, तस् , झि વગેરે. સાર્વધાતુક સંજ્ઞા शप्, થવા આવ્યો. બાધ કરી "तनादिकृञ्०" સૂત્રથી उ પ્રત્યય, તેની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, तन्+उ+ति, "सार्वधातु०" સૂત્રથી उनो ગુણ-**तनोति**. तिप् , सिप् , मिप् , સિવાયના પ્રત્યયો अपित् છે. તેથી તેમાં ગુણ થતો નથી. तस् ના स् ના रुत्व विसर्ग-**तनुतः**, झिः ને अन्त "इकोयणचि" સૂત્રથી उ નો यण् व् **तन्वन्ति**, सिप्, માં सि નો ष् **तनोषि तनुथः, तनुथः,** तनोमि, तनु+वस् , मस् માં "लोपश्चास्यान्यतरस्याम्" સૂત્રથી उ નો વિકલ્પે લોપ-**तन्वः**. લોપ ન થાય ત્યારે **तनुवः, तन्मः, तनुमः ।**

આત્મનેપદમાં तनु+उ=तनु+त, आताम् વગેરે પ્રત્યયો, લાવવાં त નો टि ए-**तनुते,** आताम् માં પણ टि ના ए **तन्वाते** झ નો अत, टि નો ए यण्-तन्वते, थास् નો से, તેનો ष् तनुषे, **तन्वाथे** आताम् ની માફક, **तनुध्वे,** इ નો ए यण् , **तन्वे, तन्वहे**, માં ઉકાર નો લોપ **तनुवहे, तन्महे**-ઉકાર લોપ **तनुमहे** तन्+लिट् , તેનો तिप् , तस् વગેરે. તેમના સ્થાનમાં णल्, अतुस् વગેરે આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, દ્વિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા, અભ્યાસાદિ કાર્ય , ઉપધા વૃદ્ધિ-**ततान**, अतुस् , उस् थल्, अथुस् , अ, वस् , मस् , માં ઉપર મુજબ દ્વિત્વાદિ કરી "अत एक०" સૂત્રથી બીજા त ના अ નો एकार અભ્યાસ ના त નો લોપ **तेनतुः, तेनुः, । तेनिथ, तेनथुः तेन ततान, ततन** માં ઉપધા વૃદ્ધિ વિકલ્પે કરવી, व, म, ने यने इट्नो આગમ **तेनिव, तेनिम ।**

तनितासे । तनिष्यति, तनिष्यते । तनोतु, तनुतात् तनुताम् तन्वन्तु । सिपि--तनु-तनुतात् , तनुतम् तनुत । तनवानि

આત્મનેપદમાં त વગેરે પ્રત્યયો લાવી દ્વિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા एत्त्राभ्यास લોપ त નો ए **तेने, तेनाते तेनिरे, तेनिषे, तेनाथे तेनिध्वे । तेने तेनिवहे तेनिमहे** । एधूના લિટ્ પ્રમાણે રૂપો બનાવવાં.

નોટ— આ ધાતુ સેટ્ છે. તેથી वलादि આર્ધધાતુક ને इट्નો આગમ પરસ્મૈપદમાં थ, व, म, આત્મનેપદમાં से, ध्वम्, वहि, महि तास् , स्य, सिच् ने કરવો.

तन्+लुट् , તેનો तिप् , तास् આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, तास्ને इट् નો આગમ, तिनो डा, डित् હોવાથી तास् નો आस+टिनो લોપ **तनिता,** तनितास्+तस् તેનો रौ, स् નો લોપ, झिनो रस् ; तास्ના स् નો લોપ, स्ना रुत्व વિસર્ગ, **तनितारौ, तनितारः** । सिप् માંના प् અને આ રીતે तास्ना स् નો લોપ=**तनितासि, तनितास्थः, तनितास्थ । तनितास्मि, तनितास्वः, तनितास्मः । आत्मने०—तनिता, तनितारौ, तनितारः । तनितासे, तनितासाथे. तनिताध्वे । तनिताहे तनितास्वहे, तनितास्महे** । રૂપો एधूના લુટ્ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા.

तन्+लृट् , તેનો तिप् , तस् , વગેરે, स्य, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, इट् નો આગમ, स्यना स् નો ष् , **तनिष्यति, तनिष्यतः,** झि નો अन्ति, પરરૂપ=**तनिष्यन्ति, । तनिष्यसि, तनिष्यथः तनिष्यथ । तनिष्यामि, तनिष्यावः तनिष्यामः ।**

આત્મનેપદમાં तन्+लृट् , તેનો त, आताम् , વગેરે, स्य, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા , इट् નો આગમ, स् નો ष् , टि નો ए=**तनिष्यते, तनिष्येते, तनिष्यन्ते । तनिष्यसे, तनिष्येथे, तनिष्यध्वे । तनिष्ये, तनिष्यावहे, तनिष्यामहे** । રૂપો एधूના લૃટ્ પ્રમાણે બનાવવાં.

तन्+लोट् , તેનો तिप् , तस् , झि, વગેરે, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા उ પ્રત્યય, તેનો ગુણ, तिना इनो उ = **तनोतु,** तु નો વિકલ્પે तातङ्

तनवाव, तनवाम । अतनोत्, अतनुत । तनुयात्, तन्वीत तन्यात् । तनिषीष्ट । "अतो हलादेः-" इति वा वृद्धिः ।

અનુબંધલોપ **तनुतात्**, तस् નો ताम्, **तनुताम्**, झि નો अन्ति, उ નો यण्=व्, इ નો उ=**तन्वन्तु,** । सिप्, તેનો हि, તેનો વિકલ્પે तातङ्, અનુબંધલોપ **तनुतात्**, तातङ् ન થાય ત્યારે, 'उतश्च प्रत्ययाद०' सूत्रथी हिनो લોપ **तनु,** थस्नो तम्=**तनुतम्**, थ नो त=**तनुत** । मिप् नो नि, તેને आट् નો આગમ, उ નો ગુણ, ओ; તેનો अव् આદેશ=**तनवानि**, वस्, मस् ને आट् નો આગમ, બન્ને स् નો લોપ उ નો ગુણ, अव् આદેશ=**तनवाव**, **तनवाम** ।

આત્મનેપદમાં तन्+लोट्, તેના त, आताम्, झ વગેરે, उ પ્રત્યય ટિનો ए, તેનો आम्=**तनुताम्**, **तन्वाताम्**, **तन्वताम्** । **तनुष्व**, **तन्वाथाम्**, **तनुध्वम्** । **तनवै**, **तनवावहै**, **तनवामहै** । રૂપો एध् ના લોટ પ્રમાણે બનાવવાં.

तन्+लङ्, તેનો तिप्, तस्, વગેરે, उ પ્રત્યય, ધાતુને अट् નો આગમ, उ નો ગુણ, ति ના इकारनो લોપ=**अतनोत्**, तस् નો ताम्=**अतनुताम्**, झि, નો अन्ति, उ નો यण्, इ નો લોપ, त् નો લોપ=**अतन्वन्** । सिप् માં उ નો ગુણ इ નો લોપ स् ના રુત્વ વિસર્ગ, **अतनोः** थस् નો तम्=**अतनुतम्**, थ નો त=**अतनुत** । मिप् નો तम् उ નો ગુણ अव् આદેશ=**अतनवम्** । वस्, मस् માં ઉકારનો વિકલ્પે લોપ स्નો લોપ, **अतन्व**, **अतनुव**, **अतन्म**, **अतनुम** ।

આત્મનેપદમાં तन्+लङ्, તેનો त, आताम्, झ વગેરે उ પ્રત્યય ધાતુને अट् નો આગમ, **अतनुत**, आताम् માં यण्= **अतन्वाताम्** झ નો अत, यण्=**अतन्वत** । **अतनुथाः** आथाम् માં यण्=**अतन्वाथाम्**, **अतनुध्वम्**, । इ માં यण्=**अतन्वि**, **वहि**, **महि** મા ઉકારનો વિકલ્પે લોપ, **अतन्वहि**, **अतनुवहि**, **अतन्महि** **अतनुमहि** । રૂપો एध् ના લઙ્ પ્રમાણે બનાવવાં.

तन्+विधिलिङ्, તેનો तिप्, तस्, सि, उ પ્રત્યય, यासुट्, અનુબંધલોપ, इ નો લોપ, स् નો લોપ=**तनुयात्**, **तनुयाताम्**,

अतनीत् , अतानीत् । (४०५) तनादिभ्यस्तथासोः २ । ४ । ७९ । तनादेः सिचो वा लुक् स्यात् तथासोः । इति सिचो लुकि(४०६) अनुदात्तोपदेश-वनति-तनोत्यादीनामनुनासिक-लोपो झलि क्ङिति ६ । ४ । ३७ । अनुनासिकान्ताजामेषां वनतेश्च लोपः स्याद् झलादौ किति ङिति परे। अतत, अतनिष्ट अतथाः, अतनिष्ठाः । अतनिष्यत् । अतनिष्यत । इति तनादयः ।

---

(૪૦૫) અર્થ તન વગેરે ધાતુથી પર આવેલા સિચ્ નો વિકલ્પે લોપ થાય, त. અથવા थास् પરમાં હોય તો.

(૪૦૬) અર્થ- અનુનાસિક અંતમાં છે એવા (यम् , रम्, नम् ,गम्, हन् , मन्) ધાતુના અને तन् આદિ નવ ધાતુના અનુનાસિકનો લોપ થાય. झलादि=झल् પ્રત્યાહારનો અક્ષર આદિમાં છે તેવા કિત્ અથવા ङित् પ્રત્યય પરમાં હોય તો.

तनुयुः । तनुयाः तनुयातम् , तनुयात । तनुयाम् तनुयाव तनुयाम् રૂપો भू ના વિધિલિઙ્ પ્રમાણે બનાવવા.

આત્મનેપદમાં तन्+विधिलिङ् , તેના त, आताम् , झ, વગેરે, ड. सीयुट् અનુબંધલોપ स નો લોપ, य् નો લોપ, यण्=तन्वीत, तन्वीयाताम्, तन्वीरन्। तन्वीथाः, तन्वीयाथाम्, तन्वीध्वम्। तन्वीय, तन्वीवहि, तन्वीमहि, રૂપોएध् ના વિધિલિઙ્ પ્રમાણે બનાવવા.

तन+आशीर्लिङ् , તેનો तिप्, तस् , झि. વગેરે તેમની આર્ધ-ધાતુકસંજ્ઞા यासुट् , અનુબંધલોપ, ति ના इकारनो લોપ स् નો સંયોગાદિ લોપ, तन्यात् , तन्यास्ताम् , तन्यासुः । तन्याः, तन्यास्तम् , तन्यास्त । तन्यासम् , तन्यास्व. तन्यास्म । રૂપો भू ના આશીર્લિઙ્ પ્રમાણે બનાવવા.

तन्+आशीर्लिङ् , તેના त, आताम् , झ, વગેરે, सीयुट् , त–थ ને सुट्. બન્નેમાં અનુબંધલોપ, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, इट् નો આગમ બન્ને स् નો ष, त નો ષ્ટુત્વથી ट=तनिषीष्ट, तनिषीयास्ताम् तनिषीरन् । तनिषीष्ठाः, तनिषीयास्थाम्. तनिषीध्वम् । तनिषीय, तनिषीवहि, तनिषीमहि, રૂપો एध् ના આશીર્લિઙ્ પ્રમાણે બનાવવાં.

વ્યા૦—तन्+लुङ् , તેનો तिप् , तस्० વગેરે, ધાતુને अट् નો આગમ च्लि, તેનો सिच् , આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, अट् નો આગમ, ति ના इ નો લોપ, "अस्तिसिचो०" સૂત્રથી तिप् અને सिप् ને ईट् નો આગમ, स् નો લોપ, સવર્ણદીર્ઘ, 'अतोहला०" સૂત્રથી વિકલ્પે ઉપધા अनी વૃદ્ધિ= आ. **अतानीत्** , तस्નો ताम् , स् નો ष् , त નો ट=**अतानिष्टाम्** , झिनो "सिजभ्यस्त०" સૂત્રથી जुस् अट्નો આગમ અનુબંધલોપ स् નો ष्=**अतानिषुः । अतानीः अतानिष्टम् अतानिष्ट, । अतानिषम् अतानिष्व, अतानिष्व** । વૃદ્ધિ ન થાય ત્યારે ઉપર મુજબ કાર્ય કરી **अतनीत्** . **अतनिष्टाम्** , **अतनिषुः** । **अतनीः अतनिष्टम् अतनिष्ट । अतनिषम्** , **अतनिष्व**, **अतनिष्म**

આત્મનેપદમાં—तन्+लुङ् , त आताम् झ, વગેરે, अट् નો આગમ च्लि, તેનો सिच् , આર્ધધાતુકસંજ્ઞા અનુબંધલોપ 'तनादिभ्यः" સૂત્રથી सिच् નો લોપ "अनुदात्तोपदेश०" સૂત્રથી तन् ના न् નો લોપ **अतत**, थास् માં પણ ઉપર મુજબ. **अतथाः** सिच्नो લોપ ન થાય ત્યારે, તેને इट् નો આગમ, स् નો ष ष्टुत्वथी तनो ट=**अतनिष्ट**, थास् માં स् ના रुत्व વિસર્ગ,=**अतनिष्ठाः**, **अतनिषाताम्** , **अतनिषत । अतनिषाथाम्** , **अतनिध्वम् । अतनिषि**, **अतनिष्वहि**, **अतनिष्महि**-રૂપો भू અને एध् ના લુઙ્. પ્રમાણે કરવાં,

तन्+लृट् તેનો तिप् , तस् વગેરે, ધાતુને अट् , स्य, तिना इनो લોપ **अतनिष्यत् अतनिष्यताम्** મા तस् નો ताम् । झिनो अन्ति, પરરૂપ इनो લોપ न् નો લોપ=**अतनिष्यन्** । **अतनिष्यः**; **अतनिष्यतम्** , **अतनिष्यत**। **अतनिष्यम्** , **अतनिष्याव**, **अतनिष्याम**.

આત્મનેપદમાં ઉપર પ્રમાણે लृट्, स्य, स् નો ष, इट् નો આગમ વગેરે કાર્ય કરી **अतनिष्यत**, **अतनिष्येताम्** , **अतनिष्यन्त । अतनिष्यथाः अतनिष्येथाम् अतनिष्यध्वम् । अतनिष्ये अतनिष्यावहि अतनिष्यामहि**=રૂપો भू અને एध्ना लृङ् પ્રમાણે બનાવવાં.

૮ તનાદિ ગણ પૂરો થયો.

९ क्र्यादयः ।

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ॥१। (४०७) क्र्यादिभ्यः श्ना ३।१।८१। शपोऽपवादः। क्रीणाति । (४०८) ई हल्यघोः ६।४। ११३ । श्नाऽभ्यस्तयोरात ईत् स्यात् सार्वधातुके

---

(९) હવે ક્યાદિ ગણ શરૂ થયો,

(૪૦૭) અર્થ--ક્યાદિ ગણમાં પઠિત ધાતુઓથી श्ना પ્રત્યય થાય. शपो० આ સૂત્ર शप्‌નો બાધ કરે છે.

(૪૦૮) અર્થ—श्ना, અને અભ્યસ્ત સંજ્ઞકના आनो દીર્ઘ =ई થાય સાર્વધાતુક कित्, ङित् हल् આદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો. પરન્તુ घु સંજ્ઞાવાળો ધાતુ હોય તો તેના आनो ई થતો નથી.

(૧) डुक्रीञ्=ધનની લેવડદેવડ કરવી, વેચવું, ખરીદવું, डु અને ञ् બન્નેની ઇત્‌સંજ્ઞા લોપ કરી. क्री બચે છે.

નોટ—श्ना પણ श, श्नम्‌ની માફક શિત છે તેથી સાર્વધાતુક સંજ્ઞા થાય, અને અપિત્ હોવાથી "सार्वधा०" સૂત્રથી તેનો ङिद्वद्-ભાવ પણ થાય, ञ्‌ની ઇત્‌સંજ્ઞા લોપ થવાથી આ ધાતુ ઉભયપદી છે. तिप्, सिप्, मिप् આ ત્રણ પ્રત્યયો પર રહેતાં श्नानो આગમ કાયમ રહે છે. બાકીના પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદના પ્રત્યયોમાંથી વ્યંજન-થી શરૂ થતા સાર્વધાતુક પ્રત્યયો પર રહેતા श्ना આકારનો દીર્ઘ ई થાય છે. ને સ્વરથી શરૂ થતાં પ્રત્યયો પર રહેતા श्नाના આકારનો લોપ થાય છે. તે અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવું. વળી श्न. પ્રત્યય કર્યા બાદ વિશેષ સૂત્રો બતાવીશું. ને બાકીના भू અને एध् પ્રમાણે સૂત્રો લગાડવાં

વ્યા૦—क्री+लट्, तिप् સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, प्‌નો લોપ "क्रादिभ्यः" સૂત્રથી श्ना પ્રત્યય, शनो લોપ, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા श्ना અપિત્ હોવાથી ङिद्विद्‌भાવ, તેથી ગુણ ન થયો, ननो ण=**क्रीणाति,** क्रीणा+तस्‌માં आनो "ई हल्य०" સૂત્રથી દીર્ઘ ईકાર, स्‌ના રુત્વ વિસર્ગ **क्रीणीतः,** झिनो अन्ति; "श्नाभ्यस्त०" સૂત્રથી आनो લોપ= **क्रीणन्ति,** । **क्रीणासि** थस्‌માં आनो ई, **क्रीणीथाः,** थमां **क्रीणीथ** **क्रीणामि,** वस्, मस्‌માં आनो ई, બન્ને स्‌ના રુત્વ વિસર્ગ=**क्रीणीवः।** **क्रीणीमः** ।

क्ङिति हलि न तु घोः । क्रीणीतः । (४०९) श्नाभ्यस्तयोरातः ६ । ४ । ११२ । अनयोरातो लोपः क्ङिति सार्वधातुके । क्रीणन्ति । क्रीणासि । क्रीणीथः । क्रीणीथ । क्रीणामि । क्रीणीवः । क्रीणीमः । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । क्रीणीषे । क्रीणाथे । क्रीणीध्वे । क्रीणे । क्रीणीवहे क्रीणीमहे । चिक्राय । (४१०) अचि श्नु-धातु-भ्रुवां य्वोरियङुवङौ ६ । ४ । ७७ । श्नु-प्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तस्य धातोर्भ्रू इत्यस्य चाङ्गस्य इयङ्-उवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये

---

(४०९) અર્થ--શ્ના અને અભ્યસ્ત સંજ્ઞકધાતુઓના આનો લોપ થાય, કિત્ ઙિત્ સાર્વધાતુક પ્રત્યય પરમાં હોય તો.

(૪૧૦) અર્થ—શ્નુ પ્રત્યયાન્ત, इ વર્ણાન્ત, उ વર્ણાન્ત ધાતુને અને ભ્રૂ, અંગને इयङ्ને उवङ् આદેશ થાય, અજાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો. (इनो इयङ् અને उनो उवङ् થાય.)

વ્યા૦ આત્મનેપદમાં क्री+लट्, त, आताम्, વગેરે, श्ना, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, आनो ई, न्‌નો ण्, टिनो ए क्रीणीते, आताम માં आनो લોપ–आम् टिनो ए, क्रीणाते, झनो अत, आनो લોપ, टिनो ए=क्रीणते, थास्‌નો से, स्‌નો ष, आनो ई=क्रीणीषे, क्रीणाथे= आताम्‌ની માફક ध्वम्‌માં आ નો ई=क्रीणीध्वे, इट्‌માં आनो લોપ, टिनो ए=क्रीणे, वहि, महिमां आनो ई, टिनो ए=क्रीणीवहे, क्रीणीमहे રૂપો એધ્ પ્રમાણે કરવાં;

क्री+लिट्, तेनो तिप्–तस् વગેરે. તેમનો णल्, अतुस् વગેરે, તેમની આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, क्री નું દ્વિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા, અભ્યાસાદિકાર્ય લોપ હ્રસ્વ કુત્વ=चिक्री+अ, "अचोञ्णिति०" સૂત્રથી ईनी વૃદ્ધિ ऐ, आय् આદેશ=चिक्राय દ્વિત્વ. અભ્યાસકાર્ય કર્યાબાદ अतुस्, उस् વગેરે कित् હોવાથી ગુણવૃદ્ધિ ન થતા "अचिश्नुधातु०" સૂત્રથી इनो इयङ्• અનુબંધ લોપ स्‌નો રુત્વ વિસર્ગ=चिक्रियतुः । चिक्रियुः, चिक्री थમાં "अजन्तोकारवान्०" આ કારિકાથી વિકલ્પે

परे । चिक्रियतुः, चिक्रियुः । चिक्रेथ, चिक्रयिथ । चिक्रिये क्रेता । क्रेष्यति, क्रेष्यते । क्रीणातु क्रीणीतात् । क्रीणीताम् । अक्रीणात्. अक्रीणीताम् , अक्रीणन् । अक्रीणाः, अक्रीणीतम् , अक्रीणीत । अक्रीणाम् , अक्रीणीव. अक्रीणीम । अक्रीणीत,

---

इट्‌नो आगम, ट्‌नो लोप, गुण, अय् आदेश **चिक्रयिथ**. इट् न थाय त्यारे **चिक्रेथ** ए रूपो बने, **चिक्रियथुः चिक्रिय** बन्ने जगाए इयङ् । **चिक्राय. चिक्रय, चिक्रियिव चिक्रियिम**

आत्मनेपदमां, द्वित्व, अभ्यास संज्ञा, अभ्यासकार्य, हलादि-लोप, कुत्व, तनो एश् झनो इरेच्, अनुबंधलोप "अचिश्नुधातु०" सूत्रथी इयङ् थई–**चिक्रिये, चिक्रियाते, चिक्रियिरे । चिक्रियिषे, चिक्रियाथे. चिक्रियिध्वे । चिक्रिये, चिक्रियिवहे, चिक्रियिमहे ।**

क्री+लुट्, तनो तिप् , तस्, झि, तास् प्रत्यय आर्धधातुकसंज्ञा तिप् वगेरेना स्थानमां अनुक्रमे डा रौ रस् , गुण डित्वात्–टि=आस् नो लोप-**क्रेता, क्रेतारौ, क्रेतारः । क्रेतासि, क्रेतास्थः क्रेतास्थ । क्रेतास्मि, क्रेतास्वः, क्रेतास्मः ।** रूपो भूना लुट् प्रमाणे बनाववां. आत्मनेपदमां, **क्रेता. क्रेतारौ, क्रेतारः । क्रेतासे, क्रेतासाथे, क्रेताध्वे । क्रेताहे, क्रेतास्वहे, क्रेतास्महे,** रूपो एध् ना लुट् प्रमाणे बनाववां. क्री+लृट्, तिप् , तस् वगेरे, स्य, आर्धधातुकसंज्ञा गुण, स् नो ष् **क्रेष्यति, क्रेष्यतः, क्रेष्यन्ति । क्रेष्यसि, क्रेष्यथः, क्रेष्यथ । क्रेष्यामि, क्रेष्यावः, क्रेष्यामः ।** रूपो भू ना लृट् प्रमाणे बनाववा. आत्मनेपदमां त आताम् वगेरे स्य, आनो ए गुण टिनो ए=**क्रेष्यते, क्रेष्येते क्रेष्यन्ते । क्रेष्यसे, क्रेष्येथे, क्रेष्यध्वे । क्रेष्ये, क्रेष्यावहे. क्रेष्यामहे,** रूपो एध् ना लृट् प्रमाणे बनाववां.

क्री+लोट् । तिप् , तस् , वगेरे–सार्वधातुकसंज्ञा, श्ना अनुबंध लोप–इकारनो उकार, न् नो ण=**क्रीणातु**, तु नो तातङ् विकल्पे थाय त्यारे **क्रीणीतात्** , आताम् मां आ नो **ई**, तस् नो ताम् , –**क्रीणीताम् क्रीणन्तु** मां आ नो लोप० सिप् नो हि, आ नो

अक्रीणाताम्, अक्रीणत । अक्रीणीथाः अक्रीणाथाम् अक्रीणीध्वम् अक्रीणि, अक्रीणीवहि, अक्रीणीमहि । क्रीणीयात् , क्रीणीत ।

ई=**क्रीणीहि** । तातङ् પક્ષે **क्रीणीतात्** थस् નો तम् , आ નો इ=**क्रीणीतम्** , थ નો तम् , आ નો ई=**क्रीणीत** । **क्रीणानि, क्रीणावः क्रीणाम** માં मि નો नि, आट्, ट् નો લોપ, स्નો લોપ કરવાં,

આત્મનેપદમાં, श्ना आ નો ई. टिनो ए, ए નો आम्, વગેરે કાર્ય કરવાં-**क्रीणीताम्** , **क्रीणाताम्** , **क्रीणताम्** । **क्रीणीष्व, क्रीणाथाम्** , **क्रीणीध्वम्** । **क्रीणै, क्रीणावहै, क्रीणामहै** । રૂપો भू અને एध् નાં લોટ્ પ્રમાણે બનાવવાં.

क्री+लङ् તેનો तिप्, तस्० વગેરે, ધાતુને अट् નો આગમ–श्ना પ્રત્યય અનુબંધલોપ,, इ નો લોપ, न નો ण=**अक्रीणात्** तस् નો ताम् , ताम् માં ना ના आ નો ई, झि નો अन्ति, आ નો લોપ. इ નો લોપ, त् નો લોપ. सिप् ના स्ना रुत्व विसर्ग, थस् નો तम् , थनो त, પછી, आ નો ई मिप् નો अम् , પૂર્વરૂપ, वस, मस् ના स् નો લોપ થઈ મૂળમાં બતાવેલા રૂપો બનાવવા.

આત્મનેપદમાં अक्रीणीत लङ तेना, त , आताम् વગેરે अट् નો આગમ, न નો ण, -थास् વગેરે વ્યંગજનાદિ પ્રત્યયો પર રહતો आ નો ई, ને સ્વારાદિ પ્રત્યયો=आताम् , अत, વગેરે માં आ નો લોપ કરી મૂળમા બતાવેલા રૂપો બનાવવા. क्री+विधिलिङ्, તેનો तिप् तस्० વગેરે, श्ना, અનુબંધલોપ, यासुट् નો આગમ, અનુબંધ લોપ, श्ना ના आकार નો ई यास् ના स् નો લોપ, सि ના इकारनो લોપ, न् નો ण्=**क्रीणीयात्** , **क्रीणीयाताम्** , **क्रीणीयुः** । **क्रीणीयाः** । **क्रीणीयातम्** , **क्रीणीयात** । **क्रीणीयाम् क्रीणीयाव, क्रीणीयाम** ।

આત્મનેપદમાં, वि० लि० त, आताम्० વગેરે सीयुट् અનુબંધ લોપ, स् નો લોપ आकारनो લોપ, यू નો લોપ, न નો ण–

क्रीयात् , क्रेषीष्ट । (४११) सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ७ । २ । १ । इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् परस्मैपदे सिचि । अक्रैषीत् , अक्रेष्ट । अक्रेष्यत्, अक्रेष्यत । इति क्र्यादयः ।

---

(૪૧૧) **અર્થ**—इक् પ્રત્યાહાર ને અક્ષર અન્તર્માં છે એવા અંગની વૃદ્ધિ થાય, પરસ્મૈપદ વિષયક सिच् પરમાં હોય તો.

क्रीणीत क्रीणीयाताम् , क्रीणीरन् , क्रीणीथाः क्रीणीयाथाम् , क्रीणीध्वम् । क्रीणीय क्रीणीवहि, क्रीणीमहि રૂપો एध् ના विधि लिङ्ग પ્રમાણે બનાવવા.

क्री+आशीर्लिङ् તેનો तिप् तस् વગેરે આર્ધધાતુક સંજ્ઞા यासुट् નો આગમ, અનુબંધલોપ कित् वद् ભાવ ગુણનો નિષેધ ति ના ઇનો લોપ, स् નો સંયોગાદિલોપ=**क्रीयात् क्रीयास्ताम् क्रीयासुः । क्रीयाः क्रीयास्तम् क्रीयास्त । क्रीयासम् क्रीयास्व, क्रीयास्म**

આત્મનેપદમાં क्री+लिङ् , તેનો त; आताम् झ० વગેરે, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા सीयुट् , त અને थ ને सुट् બન્નેમાં અનુબંધ લોપ, ગુણ, બન્ને स् નો ष् , त નો ट=**क्रेषीष्ट क्रेषीयास्ताम् , क्रेषीरन् । क्रेषीष्ठाः, क्रेषीयास्थाम् , क्रेषीध्वम् । क्रेषीय क्रेषीवहि, क्रेषीमहि,** રૂપો भू અને एध् આશીલિંડ પ્રમાણે બનાવવા.

વ્યા૦—क्री लुङ् , તેનો तिप् , तस् , વગેરે, ધાતુને अट् નો આગમ, च्लि तेनो सिच् , અનુબંધલોપ, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા "सिचि-वृद्धि०" સૂત્રથી ધાતુ ના ई ની વૃદ્ધિ=ऐ तिना इ નો લોપ, स् नो ष, त् ને ईट् નો આગમ=**अक्रैषीत् , अक्रैष्टाम् अक्रैषुः। अक्रैषीः अक्रैष्टम्, अक्रैष्ट । अक्रैषम्, अक्रैष्व, अक्रैष्म ।**

આત્મનેપદમાં क्री+लुङ् તેનો त, आताम्० વગેરે-च्लि, તેનો सिच् અનુબંધ લોપ-ગુણ स् નો ष् , त નો ट=**अक्रेष्ट, अक्रेषाताम् अक्रेषत । अक्रेष्ठाः अक्रेषाथाम् अक्रेढ्वम् । अक्रेषि, अक्रेष्वहि, अक्रेष्महि ।** રૂપો एध् ના लुङ् પ્રમાણે બનાવવાં.

१० अथ चुरादयः।

चुर स्तेये ॥१॥ (४१२) सत्याप-पाश-रूप-वीणा-तूल-श्लोक-सेना-लोम-त्वच-वर्म--वर्ण--चूर्ण-चुरादिभ्यो णिच् ३।१।२५। एभ्यो णिच् स्यात्। चूर्णान्तेभ्यो धात्वर्थे, चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे। (४१३) सनाद्यन्ता धातवः ३।१।३२

(૧૦) હવે ચુરાદિગણ શરૂ થયો.

(૪૧૨) **અર્થ**–सत्याप=થી લઈ ને चूर्ण સુધીના શબ્દોથી ધાતુના અર્થમાં, અને चुरादि ગણપઠિત ધાતુઓથી. स्वार्थ=ધાતુના મૂળ અર્થમાં णिच् પ્રત્યય થાય,

(૪૧૩) **અર્થ**–सन् થી લઈ णि સુધીના (૧૨) પ્રત્યયો જેનાં અન્તે છે તેમની ધાતુસંજ્ઞા, થાય.

વ્યા૦ क्री+लृङ्, તેનો लिप्, तस् झि० વગેરે ધાતુને अट् નો આગમ स्य, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, ગુણ, स् નો ष्–ति ના इकार નો લોપ=**अक्रेष्यत्**, तस् નો ताम्=**अक्रेष्यताम्**, झि નો अन्ति પરરૂપ, इ નો લોપ, त् નો લોપ,=**अक्रेष्यन्**०। सिप् માં स् ના રુત્વ વિસર્ગ **अक्रेष्यः** थस् નો तम् थ નો त=;**अक्रेष्यतम् अक्रेष्यत**। **अक्रेष्यम्, अक्रेष्याव अक्रेष्याम**। રૂપો भू ના लृङ् પ્રમાણે બનાવવા.

આત્મનેપદમાં,क्री+लृङ्, त, आताम्, झ,० વગેરે, अट् નો આગમ, स्य, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, ગુણ, स નો ष=**अक्रेष्यत अक्रेष्येताम्, अक्रेष्यन्त। अक्रेष्यथाः अक्रेष्येथाम्, अक्रेष्यध्वम्। अक्रेष्ये, अक्रेष्यावहि अक्रेष्यामहि**। રૂપો एध् ના लृङ् પ્રમાણેબનાવવા.

(૯) આ પ્રમાણે ક્ર્યાદિગણ પુરો થયો.

વ્યા૦ सन्, क्य, काम्यच्, क्यङ्, क्यष्, આચારઅર્થમાં क्विप्, णिच्, यङ्, यक्, आय, इयङ्, णिङ् આ બાર સનાદિ પ્રત્યયો છે. तिपादि० અર્થાત્ ધાતુથી णिच् પ્રત્યય કરી લઘૂપધા ગુણ=चोरि નીધાતુસંજ્ઞા-કરી, शप्, ગુણ, अव् આદેશ. વગેરે કાર્ય કરવું.

सनादयः कमेणिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञकाः। सन् क्यच्-काम्यच्-क्यङ्-क्यषोऽथाचारक्विप्-णिज् यङौ तथा । यगायेयङ्णिङश्चेति द्वादशाऽमी सनादयः ॥ तिप्-शवादि, गुणायादेशौ । चोरयति। (४१४) णिचश्च १ । ३ । ७४ । णिजन्तादात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले ।

---

(४१४) **અર્થ**–णिच् જેના અન્તમાં છે એવા ધાતુઓથી આત્મનેપદના પ્રત્યયો થાય. ક્રિયાનુ ફલ કર્તાને મળતું હોય તો.

વ્યા૦ (૧) चुर=ચોરીકરવી, રેફમાં અકાર બોલવા માટે છે. चुर् ધાતુથી "सत्याप" સૂત્રથી णिच् પ્રત્યય, અનુબંધલોપ, આર્ધ-ધાતુકસંજ્ઞા, "पुगन्तलघू०" સૂત્રથી चुर् ના उનો ગુણ=चोरि "सना-द्यता•" સૂત્રથી ધાતુસંજ્ઞા કર્યાબાદ–चोरि+लट्, તેનો तिप्, तस्. વગેરે તેમની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, शप्, અનુબંધલોપ "सार्वधातुकार्ध०" સૂત્રથી इનો ગુણ ए, एनो अय्=**चोरयति** ઉપરમુજબ=चोरय+तस् ના स्ना रुत्वविसर्ग=**चोरयतः**, ઉપર મુજબ चोरय+झि તેના अन्ति, પરરૂપ, **चोरयन्ति**, सिप्, थस् માં प्नो લોપ, स्ना रुत्वविसर्ग=**चोरयसि**, **चोरयथः चोरयथ** । मिप्, માં प् નો લોપ=**चोरयामि** वस्, मस्, માં अ નો દીર્ઘ, स्ना रुत्व विसर्ग=**चोरयावः**, **चोर-यामः** । માણસ જ્યારે. પોતાને માટે ચોરી કરતો હોય ત્યારે णिच् કરેલા चोरि ની ધાતુસંજ્ઞા ઉપર મુજબ કરી लट् લાવી તેના સ્થાનમા "णिचश्च" સૂત્રથી આત્મનોપદનાનાં त, आताम्, झ વગેરે પ્રત્યયો, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, શપ્, ગુણ, અય્ આદેશ, टि अ નો ए=**चोरयते** **चोरयेते चोरयन्ते । चोरयसे**, **चोरयेथे, चोरयध्वे । चोरये, चोरयावहे, चोरयामहे** રૂપો एधृना लट् પ્રમાણે સિદ્ધિ કરવા. **चोरि**+लिट्, "कास्यनेकाच०" સૂત્રથી आम् પ્રત્યય, તેની આર્ધધાતુકસંજ્ઞા

चोरयते । चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट । (४१५) णि-श्रि-द्रु-स्रु-भ्यः कर्तरि चङ् ३ । १ । ४८ ण्यन्ताच्छ्रयादिभ्यश्च च्लेश्चङ् स्यात् कर्तर्थे लुङि परे । (४१६) णेरनिटि ६ । ४ । ५१ । अनिडादावार्धधातुके परे णेर्लोपः स्यात् । (४१७) णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः । ७ । ४ । १ । चङ्-

---

(૪૧૫) અર્થ-णि અન્તમાં હોય તેવા ધાતુઓથી તથા श्रि, द्रु, स्रु, ધાતુથી રહેલા च्लि નો चङ्, આદેશ થાય, કર્તૃ અર્થમાં लुङ् પરેમાં હોય તો.

(૪૧૬) અર્થ-अनिट् આર્ધધાતુક પરમાં હોય તો णि નો લોપ થાય

(૪૧૭) चङ् છે પરમાં જેના એવા णि પર રહેતાં જે અંગ તેની ઉપધાનો હ્રસ્વ થાય છે.

"अयामन्ताल्वा०" સૂત્રથી णिનો अय् આદેશ चोरयाम्=लिट् 'आमः' સૂત્રથી लिट्नो લોપ "कृञ्चानु०" સૂત્રથી लिट् પરક कृ, भू, अस्નો અનુપ્રયોગ लिट् નો तिप्, तस् વગેરે, તેમનો णल्, अतुस् વગેરે, कृ નું દ્વિત્વ, અભ્યાસસંજ્ઞા, અભ્યાસનુકાર્ય લોપ. કરી, चोरयाम्+चकृ+अ, कृની વૃદ્ધિ न નો અનુસ્વાર, પરસવર્ણ=**चोरयाञ्चकार**, भू નો અનુપ્રયોગ થાય ત્યારે, **चोरयाम्बभूव,** अस् નો અનુપ્રયોગ થાય ત્યારે **चोरयामास** રૂપો गुप् અને एध् ના લિટ્ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા ,આત્મનેપદમાં **चोरयाचक्रे** રૂપ બનાવવું.

चोरि+लुट्, તેનો तिप्, तस्. આત્મનેપદમાં त, आताम्० વગેરે, तास्, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા इट् નો આગમ, ગુણ अय् આદેશ, ति, त, ના અનુક્રમે डा, रौ, रस्, डा=डित् હોવાથી टि-आस् નો લોપ= **चोरयिता** भू. અને एध् ના लुट् પ્રમાણે-બધાં રૂપો બનાવવાં. लृट्માં तिप् तस्०वगेरे, त० आताम्० વગેરે. स्य, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા स्य, ने इट्, स नो ष्=**चोरयिष्यति** આત્મનેપદમાં **चोरष्ययिष्यते** लृट्=, भू. ને एध् ના लृट् પ્રમાણે રૂપો બનાવવા

परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् (४१८) चङि ६। १। ११। चङि परे अनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेर्द्वितीयस्य। (४१९) सन्वल्लघुनि चङ् परेऽनग्लोपे ७। ४ ३९। चङ्परे णो यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरः तस्य सनीव कार्यं स्यात् णौ अग्लोपे असति। (४२०) दीर्घो लघोः ७। ४। ९४। लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात् सन्वद्भावविषये। अचचुरत् अचचुरत। इति चुरादयः।

---

(૪૧૮) **અર્થ**–चङ् પરમાં રહેતા "અભ્યાસંજ્ઞા," વગરના ધાતુના અવયવભૂત પ્રથમ એક अच् તેનું દ્વિત્વ થાય. અને (અનેક अच् વાળા ધાતુઓમાં) અજાદિ=સ્વરાદિ ધાતુથી પર દ્વિતીય=બીજા અક્ષરનું દ્વિત્વ થાય.

(૪૧૯) चङ् છે પરમાં જેના એવા णि પર રહેલાં જે અંગ તે અંગનો લઘુ અક્ષર પરમાં છે એવો જે અભ્યાસ, તેને सन् પર-પર રહેતા જે કાર્ય થતું હોય તે કાર્ય થાય, णिच् પ્રત્યય પર રહેતા अक्=अ, इ, उ, ऋ નો લોપ ન થયો હોય તો.

(૪૨૦) **અર્થ**–લઘુ અભ્યાસનો દીર્ઘ થાય સન્વદ્ભાવના વિષયમાં

વ્યા૦ નોટ–પરસ્મૈપદમાં चोरि બનાવ્યા બાદ **चोरयतु** भू ના लोट् પ્રમાણે આત્મનેપદમાં एध् પ્રમાણે **चोरयताम्**०, બાકીના રૂપો તેજપ્રમાણે બનાવવાં. लङ् બન્નેમાં **अचोरयत्**० **अचोरयत**० વિધિલિંઙ્• **चोरयेत्**० **चोरयेत**० પરસ્મૈપદમાં આશીલિંઙ્માં "णेरनिटि" સૂત્રથી णि નો લોપ=**चोर्यात्** આત્મનેપદમાં। **चोरयिषीष्ट**० બાકીના રૂપો **भू**, **અને एध्** પ્રમાણે સિદ્ધકરવા. આ દરેક લકારના એક એક રૂપો આપેલાં છે. બાકીના રૂપો भू, एध् પ્રમાણે બનાવવાં.

चोरि+लुङ् तेने। तिप्, तस्, झि० आ० त, आतम् झ० वगेरे, धातुने अट् नो आगम, इट् ने। लोप, च्लि, तेने। "णिश्रिद्रुस्रुभ्यः" सूत्रथी अङ ने। लोप=अचोरि+अ+ति "णेरनिटि" सूत्रथी णिच् ने। लोप, "णौ चङ्युप०" सूत्रथी उपधा ओ ने। ह्रस्व=उ, "चङि" सूत्रथी चुर् नु द्वित्व, अभ्यासस'ज्ञा, अभ्यासकार्य, "सन्वल्लघु०" सूत्रथी चङ्, परक णि पर रहेतां अचुचुर् अंग ने। प्रथम चु अभ्यास, लघु-परक छे. अने णिच् प्रत्ययकर्यो त्यारे चुर् मांथी अक् ने। लोप थयो नथी, माटे सन्वद्भाव थयो. पछी "दीर्घो लघोः" सूत्रथी प्रथम चु ना उकारने। दीर्घ, "इतश्च" सूत्रथी ति ना इकारने। लोप अचूचुरत् रूपबन्युं. ते रीते अचूचुरताम्, । अचूचुरन् अचूचुरः अचूचुरतम् अचूचुरत । अचूचुरम्, अचूचुराव, अचूचुराम । आत्मनेपदमां अचूचुरत, अचूचुरेताम्, अचूचुरन्त । अचूचुरथाः, अचूचुरेथाम्, अचूचुरध्वम् । अचूचुरे, अचूचुरावहि, अचूचुरामहि, । रूपो एध् नी माफक. २६

चोरि+लृङ्-, तेने। तिप्, तस्० वगेरे, आत्म० मां त, आताम् वगेरे धातुने अट् ने। आगम, स्य, आर्धधातुकस'ज्ञा, इट् ने। आगम, गुण सूने। पू ति ना इने। लोप=अचोरयिष्यत्, अचोरयिष्यताम्, अचोरयिष्यन् । अचोरयिष्यः, अचोरयिष्यतम्, अचोरयिष्यत । अचोरयिष्यम्, अचोरयिष्याव, अचोरयिष्याम, । आत्मनेपदमां, अचोरयिष्यत अचोरयिष्येताम्, अचोरयिष्यन्त । अचोरयिष्यथाः, अचोरयिष्येथाम् अचोरयिष्यध्वम् । अचोरयिष्ये अचोरयिष्यावहि अचोरयिष्यामहि। रूपो एध् ना लृङ् प्रमाणे

(१०) चुरादि गण पूरो थयो

अथ ण्यन्तप्रक्रिया

(४२१) **स्वतन्त्रः कर्ता १। ४। ५४। क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात्। (४२२) तत्प्रयोजको हेतुश्च १। ४। ५५। कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञ: कर्तृसंज्ञः च स्यात्। (४२३) हेतुमति च ३। १। २६। प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात्। भवन्तं प्रेरयति भावयति**

હવે ણ્યન્ત પ્રક્રિયા શરૂ થઈ

(૪૨૧) **અર્થ**– ક્રિયામાં સ્વતન્ત્રપણાથી બોલવાની ઈચ્છાવાળા અર્થની કર્મસંજ્ઞા થાય.

(૪૨૨) **અર્થ**–કર્તાના પ્રયોજક =પ્રેરણા આપનારની "હેતુ" સંજ્ઞા અને કર્તૃસંજ્ઞા થાય.

(૪૨૩) **અર્થ**–પ્રયોજક૦=પ્રેરણા કરનારની પ્રવૃત્તિ प्रेषणादि= મોકલવું વગેરે વાક્ય અર્થ થતો હોય તો ધાતુથી णिच् પ્રત્યય થાય (અર્થાત् णिच् પ્રત્યનો અર્થ પ્રેરણા, મોકલવું શોધાવવું વગેરે છે.)

નોટ=देवदत्तः भवति દેવદત્ત થાય છે. આ અકર્મક કર્તરિ પ્રયોગનું ઉદાહરણ છે. **भवन्तं देवदत्तमन्यः प्रेरयति** થનારા દેવદત્તને બીજો માણસ પ્રેરણા આપે છે. इति **देवदत्तं, अन्यः भावयति** આ પ્રેરકનું રૂપ છે. भवतिक्रियानो કર્તા દેવદત્ત છે. અને પ્રેરણા અર્થમાં થયેલા णिच्‌નો भावयति રૂપનો કર્તા अन्यः છે. તેથી "तत्प्रयोको०" સૂત્રથી अन्यनी કર્તૃસંજ્ઞા અને હેતુસંજ્ઞા થયેલી છે. તેથી **भावयति** રૂપ નીચે વ્યાખ્યા પ્રમાણે સિદ્ધથાય છે. તે રીતે **पाचयति,** खादयति વગેરે રૂપો પ્રેરકના બનાવનાં .

વ્યાખ્યા–छात्रः भवति, છાત્ર થાય છે. भवन्तं छात्रं गुरुः प्रेरयति=इति गुरुः छात्रं भावयति=ગુરૂ વિદ્યાર્થીને બનાવે છે. અહીં વિદ્યાર્થી ને પ્રેરણા આપનાર ગુરૂ છે. તેથી भू ધાતુથી 'हेतुमति च" સૂત્રથી णिच् પ્રત્યય, ण्, च् નો અનુબંધલોપ=भू+इ અહીં "अचोञ्णि-

ति" સૂત્રથી भूनी वृद्धि भौ, "एचोयवायाव" સૂત્રથી औ ને आव् થઈ=भावि થયાબાદ "सनाद्यन्ताधातव" સુત્રથી તેની ધાતુસંજ્ઞા, પછી लट्, તેના સ્થાનમાં तिप्, અનુબંધલોપ, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, शप्, અનુબંધલોપ ફરીથી शप् તેની સાર્વધાતુકસંજ્ઞા "सार्वधातुकार्धधा०" સૂત્રથી भावि ના इ ને ગુણ=ए, તેને "एचोय०" સૂથી अय् આદેશ વર્ણસંમેલન થતા **भावयति,** રૂપ બને છે. **भावयतः भावयन्ति। भावयसि भावयथः भावयथ। भावयामि, भावयावः भावयामः** રૂપો भूના लट् લકાર પ્રમાણે णिच् કર્યાબાદ भावि બનાવીને સિદ્ધ કરવા.

ઉપર વ્યાખ્યામાં भवति ને કર્તા छात्र છે. भू ધાતુ અકર્મક છે. બીજા વાકયમાં भावयति ને કર્તા પ્રેરક गुरु છે. તેથી "तत्प्रयोजको०" સત્રથી ગુરૂની કર્તૃસંજ્ઞા, અને હેતુસંજ્ઞા થાય છે. તેથી गुरुः કર્તા પ્રથમાના એકવચનમાં મૂકેલ છે. અને પ્રેરક વાકયનું કર્મ छात्र છે તેથી તેની "कर्तुरीप्सीततमं-कर्म" સત્રથી કર્મ સંજ્ઞા "कर्मणिद्वितीया" સત્રથી તેના" द्वितीया થાય તેથી छात्रं પદ દ્વિતીયામા મૂકેલ તેથી તે વાકયને પ્રેરક વાકય કહેવાય છે.

भू+णिच् અનુબંધ લોપ. वृद्धि आव् કરી भाविની ધાતુસંજ્ઞા लिट्, લાવી" कास्यनेकाचो' સૂત્રથી आम् પ્રત્યય તેની આર્ધધાતુકસંજ્ઞા "अयामन्ताल्वा०" એ સૂત્રથી णि ના इ ને अय આદેશ કરી भावयाम्+लिट् "आमः" સૂત્રથી लिट् ને લોપ, "कृञ्चानुप्रयुज्य०" સૂત્રથી लिट् પરક कृ, भू , अस् ને અનુપ્રયોગ કરી, लिट् ના तिप् , તેને णल् , અનુબંધ લોપ, वुक् ને આગમ, અનુબંધલોપ, દ્વિત્વ, અભ્યાસસંજ્ઞા અભ્યાસનુ કાર્ય વગેરે भू ના लिट् લકાર મુજબ કરી म् ને અનુસ્વાર, પરસવર્ણ થઇ ને **भावयाम्बभूव०** कृના અનુપ્રયોગમાં **भावयाञ्चकार,** अस् ના અનુપ્રયોગમાં **भावयामास** રૂપો સિદ્ધ કરવા. બાકીના રૂપો भू ના लिट् પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા. लुट्=**भावयिता,** भावि બનાવ્યા બાદ

(४२४) ओः पुयण्ज्यपरे ७। ४। ८०। सनि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्य इत्स्यात् पवर्ग-यण्-जकारेष्ववर्ण॰ परेषु परतः। भूधातोर्ण्यन्ताल्लुङि अडागमे च्लेश्चङि "णिचि अच आदेशो न द्वित्वे कर्त्तव्ये" इति पूर्वं वृद्ध्य' भावे 'भू' इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासकार्ये (भस्य बत्वे ह्रस्वे च) अबुभू+इ+अ त, इति स्थितौ (परस्य) वृद्धौ आवादेशे

---

(૪૨૪) **અર્થ**- सन् પર રહેતા જે અંગ તેના અવયવભૂત અભ્યાસનો ઉકાર તેનો इकार થાય, પાછળ અકાર હોય તેવા પવર્ગ= પ, ફ, બ, ભ, મ, यण्-य् व् र् ल् અને जकार પરમાં હોય તો.

भू लुट् लकार પ્રમાણે બધા રૂપો સિદ્ધ કરવા. लट्=**भावयिष्यति**= भावि બનાવ્યા બાદ भू ના लृट् પ્રમાણે રૂપો બનાવવાં लाट्=**भावयतु**= भावि બનાવ્યા બાદ भू ના લોટ્ પ્રમાણે રૂપો બનાવવા लङ्=**अभावयत्** भावि બનાવ્યા બાદ भू ના लङ् પ્રમાણે રૂપો બનાવવા विधिलिङ्=**भावयेत्** भावि બનાવ્યા બાદ भू ના विधिलिङ् પ્રમાણે રૂપો બનાવવા आशीलिङ्= भावि+लिङ्, તેનો तिप्, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, यासुट् નો આગમ, णेर-निटि" સૂત્રથી णिच् ના इ નો લોપ इकारनो લોપ, स् નો લોપ **भाव्यात्** બાકીના રૂપો भू ના આશીલિઙ્ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા.

વ્યા–भू ધાતુથી णिच्, "અનુબંધ" લોપ, भू+इ "सनाद्यन्ता"સૂત્રથીધાતુ સંજ્ઞા,लुङ् तिप्, ધાતુને अट् નો આગમ, અનુબંધ લોપ, च्लि, णिश्रिद्रुस्रुभ्यः સૂત્રથી च्लि નો चङ् આદેશ, અનુબંધ લોપ, णिच् ને માની ને भू ની વૃદ્ધિ થવા આવી, અને "चङि" સૂત્રથી भूनुं દ્વિત્વ થવા આવ્યું. બન્નેમાથી કોણ થાય ? તે શંકા ને દૂર કરવા મૂળમાં "णिचि अच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्य इति॰ णिच् પર રહતા अच् ના સ્થાનમાં આદેશ થતો નથી દ્વિત્વ કરવુ હોય તો,, એ જ્ઞાપન વચનના આધારે અહીં भू નુ દ્વિત્વ કરવું છે. માટે વૃદ્ધિ થઈ નહીં (णिचि॰ આજ્ઞાપન વચન ओण्=अपनये ધાતુમાં ऋकारની ઈત્સંજ્ઞા કરી છે તેના થી થાય છે.) તેથી अ+भृ भू+इ+अ+ति બન્યા બાદ પ્રથમ भू ની અભ્યાસ સંજ્ઞા

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इति ह्रस्वे सन्वद्भावे अभ्यासोकारस्य इत्वे (णिलोपे) 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः—अबीभवत् । ष्ठा गतिनिवृत्तौ ।। (४२५) अर्तिह्री-व्ली-री-क्नूयी-क्ष्माय्यातां पुङ् णौ ७।३।३६। स्थापयति=तिष्ठन्तं-प्रेरयति । लुङि-अस्थाप्+इ+ अत् इति स्थितौ द्वित्वेऽभ्यासकार्ये 'अ थास्थप् इ अत्' इत्यत्र अभ्यासस्य चर्त्वे उपधाह्रस्वे, सन्वद् भावे-(४२६) सन्यतः ७।४।७९। अभ्यासस्यात इत् स्यात् सनि । इति अभ्यासस्य इत्वे षत्वे

---

(४२५) અર્થ-ऋ, ह्री, व्ली, री, क्नूयी, क्ष्मायी, અને, आकारान्त धातुने पुक् नो આગમ થાય છે. णि પરમાં હોય તો

(४२६) અર્થ—અભ્યાસના હ્રસ્વ અકાર નો હ્રસ્વ इकार થાય सन પર રહેતાં इति० એ પ્રમાણે અભ્યાસ નો इकार, सनो षकार, ष्टुत्व=त नो ट थई अतिष्ठप्, इ, अत्=એમ થયું

અભ્યાસનું કાર્ય=उकारनो હ્રસ્વ, भू नो बु=अबु भू+इ+ति भू वृद्धिनी औ, तेनो आव् આદેશ "णौचङ्युपधा०" સૂત્રથી ઉપધા નો હ્રસ્વ "णेरनिटि" સૂત્રથી णिच् ના इकार નો લોપ "सन्वल्लघुनि०" સૂત્રથી सन्वद्भाव" ओः पुयण्० સૂત્રથી बु ના उकार નો इकार "दीर्घो लघोः" સૂત્રથી इकार નો દીર્ઘ ईकार "इतश्च" સૂત્રથી तिना इकार નો લોપ થઈ **अबीभवत्** રૂપ બને છે. **अबीभवताम्, अबीभवन् । अबीभवः अबीभवतम् अबीभवत । अबीभवम्, अबीभवाव, अबीभवाम** । રૂપો **अबीभव**, કર્યા પછી भू ના लुङ् પ્રમાણે રૂપો બનાવવા.

लुङि—अस्थाप्+इ+ति એમ બન્યા પછી. દ્વિત્વ, અભ્યાસ કાર્ય કરી अ स्थाथाप् इ अत् અહીં અભ્યાસનો હ્રસ્વ કરો, અભ્યાસનું ચર્ત્વ કરી, સન્વદ્ ભાવ કરીને **अभावयिष्यत्**=भावि બનાવ્યા પછી भू ના लृङ् પ્રમાણે રૂપો બનાવવા—

ष्टुत्वे च 'अतिष्ठप् इ अत्' स्थितौ-(४२७) तिष्ठतेरित् ७। ४। ५। उपधाया इदादेशः स्यात् चङ्परे णौ। इति उपधाया इत्वे, णिलोपे च। अतिष्ठिपत्। घट चेष्टायाम्। (४२८)

---

(४२७) **અર્થ**–સ્થા ધાતુની ઉપધા ના સ્થાનમાં इकार થાય चङ् છે પરમાં જેના એવા णि પરમાં હોય તો, । इति० એ પ્રમાણે ઉપધા નો इकार અને णि નો લોપ, કરવો૦

(४२८) **અર્થ**–घट्‌ વગેરે, અને ज्ञप् વગેરે ધાતુની ઉપધા નો હ્રસ્વ થ.ય, (घटादयो०घट्‌ વગેરે, અને ज्ञप् વગેરે ધાતુઓની मित સંજ્ઞા થાય છે.)

भू ધાતુથી णिच् પ્રત્યય લાવી "णिचश्च" સૂત્રથી આત્મનેપદ કરી लट्, तिप्, शप्, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, અનુબંધ લોપ ગુણ अय् આદેશ, 'टित' આત્મનેના સૂત્રથી. टि નો एत्व **भावयते**, વગેરે રૂપો एधू પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા. બધા લકારોમાં भावि બનાવ્યા પછી लिट्= **भावयाञ्चक्रे**। लुट्=**भावयिता**। लृट्=**भावयिष्यते**। लोट्=**भावयताम्**। लङ्=**अभावयत**। विधिलिङ्=**भावयेत्**। आशीर्लिङ्=**भावयिषीष्ट**। लुङ्= **अबीभवत**। लृङ् **अभावयिष्य**। વગેરે રૂપો एधू ધાતુ પ્રમાણે બનાવવા ष्ठा=ગતિને રોકવી, સ્થિર રહેવું, "धात्वादेः षः सः" સૂત્રથી ધાતુના ष નો स થયો. "निमितापाये नैमित्तकस्याप्ययायः" કારણનો નાશ થવાથી નૈમિત્તક (કાર્ય)નો પણ નાશ થાય છે. તેથી ष હતો તો थ् નો ષ્ટુત્વથી ठ् થયેલો હવે ष નો નાશ થયો તો તેનો નૈમિત્તક જે ठ् તેનો પણ નાશ થયો તેથી. स्था રૂપ બને देवदत्तः तिष्ठति, तिष्ठन्तं देवदत्तं यज्ञदत्तः प्रेरयत्ति इति देवदत्तं यज्ञदत्तः स्थापयति આ રીતે પ્રેરકમાં વિગ્રહ કરીને स्था ધાતુથી પ્રેરકમાં णिच् કરી, અનુબંધ લોપ. "अर्तिह्रीव्ली०" સૂત્રથી पुक् નો આગમ, અનુબંધ લોપ=स्थापि ની ધાતુ સંજ્ઞા. लट्, तिप्. शप्, અનુબંધ લોપ, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા. ગુણ. अय् આદેશ=**स्थापयति**, लिट् માં **स्थापयाञ्चकार**, लुट् માં**स्थापयिता**, लृट् માં **स्थापयिष्यति**, लोट् માં **स्थापयतु**, लङ् માં **अस्थापयत्**, વિધિલિંગમાં **स्थापयेत्**, આશીર્લિંગ માં **स्थाप्यात्**, વગેરે રૂપો स्थापि બનાવ્યા બાદ भू પ્રમાણે કરવા.

मितां ह्रस्वः ६ । ४ । ९२ । घटादीनां ज्ञपादीनां च ह्रस्वः । (घटादयो ज्ञपादयश्च मितः ।) घटयति । अजीघटत् । ज्ञप ज्ञाने ज्ञापने च । ज्ञपयति । अजिज्ञपत् ॥ इति ण्यन्तप्रक्रिया ।

વ્યા૦—स्था+णिच् पुक्, અનુબંધ લોપ=स्थापि+लुङ्. तिप् अट् નો આગમ, च्लि, તેનો चङ् અનુબંધલોપ णिच् નો લોપ स्थाप् નું દ્વિત્વ અભ્યાસસંજ્ઞા, અભ્યાસનુંકાર્ય "शर्पूर्वाः खयः સૂત્રથી स् ને प् નો લોપ, અભ્યાસનો હ્રસ્વ, थ નો त "सन्वल्लघु॰" સૂત્રથી सन्वद्भाव, "सन्यतः" સૂત્રથી तના અકાર નો इકાર=स् નો ष्=अतिष्ठाप्+अ+ति "तिष्ठतेरित्" સૂત્રથી ઉપધા આકારનો इકાર, "इतश्च" સૂત્રથી ति ના इકાર નો લોપ=**अतिष्ठिपत्**, રૂપ બને છે. लृङ् માં **अस्थापयिष्यत्** બાકીનાં રૂપો स्थापि બનાવ્યા બાદ भू ધાતુના लुङ् અને लृङ् પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા.

વ્યા૦—घट् ધાતુથી णिच् અનુબંધલોપ, ઉપધાવૃદ્ધિ=घाटि "घटादयो॰ સૂત્રથી મિત્ સંજ્ઞા "मितां ह्रस्वः" સૂત્રથી ઉપધાનો હ્રસ્વ,= घटि+ની ધાતુસંજ્ઞા लट्, तिप्, शप्, અનુબંધ લોપ, ગુણ, अय् આદેશ.= **घटयति** । लिट् માં **घटयाञ्चकार, घटयाम्बभूव, घटयामास ।** लुट् માં=**घटयिता** । लृट् માં=**घटयिष्यति** । લોટ્માં=**घटयतु** । लङ् માં=**अघटयत्** । વિધિલિંગમાં **घटयेत्** । આશીર્લિંગ્માં=**घट्यात्** । लुङ्માં=घट् णिच्, ઉપધાવૃદ્ધિ, મિત્સંજ્ઞા, હ્રસ્વ, ધાતુસંજ્ઞા, लुङ्, तिप्, च्लि, चङ्, દ્વિત્વ, અભ્યાસસંજ્ઞા, અભ્યાસનું કાર્ય, સન્વદ્ભાવ,=अजघट्+इ+अ+ति, णिનો લોપ "सन्यतः" સૂત્રથી जના અકાર નો इકાર="दीर्घो लघोः" સૂત્રથી इ નો દીર્ઘ, ति ના इ નો લોપ=**अजीघटत्**, लृङ् માં **अघटयिष्यत्** । બાકીનાં રૂપો घटि બનાવ્યા બાદ भू પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં

આ પ્રમાણે ज्ञप्—જાણવું ધાતુમાં પણ ज्ञप्+णिच् ઉપધાવૃદ્ધિ, મિત્ સંજ્ઞા, હ્રસ્વ, ज्ञपि ની ધાતુસંજ્ઞા लट्, तिप्, शप्, ગુણ, अय् આદેશ કરી=**ज्ञपयति । ज्ञपयाञ्चकार । ज्ञपयाम्बभूव । ज्ञपयामास । ज्ञपयिता । ज्ञपयिष्यति । ज्ञपयतु । अज्ञपयत् । ज्ञपयेत् । ज्ञप्यात्**

अथ सन्नन्तप्रक्रिया ।

(४२९) धातोः कर्मणःसमानकर्तृकादिच्छायां वा ३ । १ । ७ । इषिकर्मण इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन् प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् । पठ व्यक्तायां वाचि । (४३०) सन्यङोः ६ । १ । ९ । सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य । पठितुमिच्छति पिपठिषति । कर्मणः किम्—गमनेनेच्छति । समानकर्तृकात्किम्—शिष्याः पठन्त्वितीच्छति गुरुः । वाग्रहणाद्वाक्यमपि लुङ्सनोर्घस्लृ (४३१) सस्यार्धधातुके ७ । ४ । १६ । सस्य तः स्यात्सा-

---

હવે સન્નન્ત પ્રક્રિયા શરૂ થઇ.

(૪૨૯) અર્થ—इष् ધાતુના કર્મ તરીકે રહેલા તથા इष् ધાતુની સાથે એક કર્તૃત્વસંબન્ધવાળા ધાતુથી सन् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય, ઇચ્છા અર્થમાં.

(૪૩૦) અર્થ—सन् અને यङ् પ્રત્યયાન્ત ધાતુના પ્રથમ એક અચ્નું દ્વિત્વ થાય, ધાતુ જો અજાદિ હોય તો દ્વિતીય અક્ષરનું દ્વિત્વ થાય.

(૪૩૧) અર્થ—सકારનો तકાર થાય, सકારાદિ આર્ધધાતુક પર રહેતાં.

વ્યા—लुङ् માં ज्ञपि, ક્યાં બાદ ઉપર પ્રમાણે પ્રક્રિયા કરી=**अजिज्ञपत्** । અહીં "दीर्घो लघोः" સૂત્રથી દીર્ઘ થતો નથી કારણ કે ज्ञ જોડાક્ષર હોવાથી "संयोगे गुरु" સૂત્રથી जि ગુરુ છે. લઘુ નથી. । लृङ् માં **अज्ञपयिष्यत्** બાકીનાં રૂપો ज्ञपि બનાવીને भू ધાતુ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

ણ્યન્તપ્રક્રિયા પૂરી થઈ.

વ્યા૦ पठ्=સ્પષ્ટ બોલવું, पठितुम् इच्छति बालकः=બાળક ભણવાને માટે ઇચ્છા કરે છે, અહીં पठ् અને इष् ધાતુનો કર્તા બાળક છે. તથા इष् ધાતુનું કર્મ पठ् છે, તેથી पठ् ધાતુથી "धातोः कर्मणः०" સૂત્રથી सन् પ્રત્યય, "आर्धधातुकं०" સૂત્રથી सन् ની આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, "आर्धधातुकस्येड्०" સૂત્રથી इट् નો આગમ ટિત્ હોવાથી આદિમાં મૂકી पठ्+इ+स "सन्यङोः" સૂત્રથી पठ् નું દ્વિત્વ, અભ્યાસસંજ્ઞા, અભ્યાસનું કાર્ય

"सन्वतः" સૂત્રથી અભ્યાસના अ નો इ=पिपठि+स, "आदेशप्रत्यययोः" સૂત્રથી स નો ष "सनाद्यन्ता०" સૂત્રથી ધાતુસંજ્ઞા, लट् तिप् शप्, અનુબંધ લોપ "अतोगुणे" સૂત્રથી પરરૂપ=**पिपठिषति** । पिपठिष બનાવ્યા બાદ દરેક લકારો લાવીને તે તે લકારનાં રૂપો भू પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં. लिट्=**पिपठिषाञ्चकार, पिपठिषाम्बभूव पिपठिषामास** । लुट्માં=**पिपठिषिता**, लट्માં=**पिपठिषिष्यति** लोट्માં=**पिपठिषतु** । लङ्માં=**अपिपठिषत्**। विधिलिङ्માં=**पिपठिषेत्** । आशीलिङ्માં=**पिपठिष्यात्** । लुङ्માં=**अपिपठिषीत्** । लृङ्માં **अपिपठिष्यत्** અનુક્રમે દશ લકારનાં રૂપો भू પ્રમાણે બનાવવાં.

સૂત્રમાં कर्मणः किम् इष् ધાતુના કર્મથી सन् થાય તેમ શા માટે કહ્યું, જો કર્મ પદ ન રાખ્યું હોત તો गमनेन इच्छति बालकः=બાલક જવા વડે ઇચ્છા કરે છે. આ વાકયમાં गमन इष ધાતુનું કર્મ નથી પણ કરણ છે. તેથી તેનાથી પણ सन् પ્રત્યય થવા આવે सन् પ્રત્યય ન થાય માટે સૂત્રમાં कर्मण પદ મૂકવામાં આવેલું છે.

समानकर्तृकात् किम् । બન્નેનો કર્તા સમાન=એક હોવો જોઈએ એમ શા માટે સૂત્રમાં કહ્યું ? "शिष्याः पठन्तु इति इच्छति गुरुः" છાત્રો ભણે એમ ગુરુ ઇચ્છે છે. આ વાક્યમાં पठ्નો કર્તા શિષ્ય છે ને इष् ધાતુનો કર્તા ગુરુ છે બન્ને ભિન્ન છે તેથી આવાં વાકયોમાં पठ् ધાતુથી सन् પ્રત્યય થઇ શકે નહીં, તે જણાવવા માટે समा० એમ મૂળમાં કહેલું છે. સૂત્રમાં च ગ્રહણ કરેલું છે તેથી सन् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. તેથી पठितुम् इच्छति छात्रः, આ રીતે વાકય પણ રહી શકે ને અર્થ पिपठिषति ના જેવો જ થાય છે. માટે મૂલમાં वा ग्रह० એમ લખેલું છે.

વ્યા૦-(बालकः) अत्तुम् इच्छति=બાલક ખાવાની ઇચ્છા કરે છે અહીં अद् ધાતુથી "धातोः समान०" સૂત્રથી सन् પ્રત્યય, તેની આર્ધધાતુકસંજ્ઞા "लुङ्सनो०" સૂત્રથી अद् નો घस्ऌ આદેશ અનુબંધ લોપ "सन्यङोः" સૂત્રથી घस्નું દ્વિત્વ.

द्वावार्धधातुके । अत्तुमिच्छति-जिघत्सति । (४३२) अज्झनगमां सनि ६ । ४ । १६ । अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घो झलादौ सनि । (४३३) इको झल् १ । २ । ९ । इगन्ताज्झलादिः सन् कित् स्यात् । कर्तुमिच्छति-चिकीर्षति । (४३५) ऋत इद्धातोः ७ । १ । १०० । ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत् स्यात् । (४३५) सनि ग्रह-गुहोश्च ७ । २ । १ । ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण् न स्यात् । बुभूषति । इति सन्नन्ताः

(૪૩૨) અર્થ–અજન્ત ધાતુઓ, હન્ ધાતુ, અને અચ્‌ના સ્થાનમાં આદેશ થયેલા ગમ્ ધાતુનો દીર્ઘ થાય झल्=પ્રત્યાહારનો અક્ષર આદિમાં છે તેવા સન્ પર રહેતાં.

(૪૩૩) અર્થ=इक्=इ उ, ऋ, ऌ, જેના અન્તે હોય તેવા ધાતુઓથી પર આવેલા झलादि સનને કિત્ થાય.

(૪૩૪) અર્થ=દીર્ઘ ऋकारान्त ધાતુના અંગના સ્થાનમાં હ્રસ્વ इकार થાય.

(૪૩૫) અર્થ=ग्रह, गुह, અને ઉગન્ત ધાતુઓથી પર આવેલા સન્‌ને इट्‌નો આગમ થતો નથી.

અભ્યાસ સંજ્ઞા અભ્યાસનું કાર્ય=સંક્ષેપ કુત્વ=જઘસ્+સ–માં "सन्यत:" સૂત્રથી અભ્યાસ=જ ના અકારનું इत्व "सःस्यार्ध०સૂત્રથી સ્ નો ત્=જિઘત્સની ધાતુ સંજ્ઞા લટ્, તિપ્, શપ્, અનુબંધલોપ, સર્વધાતુકસંજ્ઞા, પરરૂપ **जिघत्सति । जिघत्साञ्चकार । जिघत्साम्बभूव, जिघत्सामास । जिघत्सिता । जिघत्सिष्यति । जिघत्सतु । अजिघत्सत् । जिघत्सेत् । जिघत्स्यात् । अजिघत्सीत् अजिघत्सिष्यत् ।** વગેરે દશ લકારનાં રૂપો जिघत्स બનાવી ને भू પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

વ્યા૦–कर्तुम् इच्छति=તે કાર્ય કરવાની ઇચ્છા કરે છે અહીં डुकृञ् करणे (કરવું.) ધાતુના डु અને ञ् નો અનુબંધ લોપ "धातोः समान०" સૂત્રથી સન્ પ્રત્યય, ન્ નો લોપ આર્ધધાતુક સંજ્ઞા "अज्झनगमां०' સૂત્રથી कृ નો દીર્ઘ "इको झल्" સૂત્રથી સન્ ને કિત્ कृनો ગુણ થવા આવ્યો પરન્તુ

अथ भावकर्मप्रक्रिया ।

(४३६) भावकर्मणोः १ । ३ । १३ । लस्यात्मनेपदम् । (४३७) सार्वधातुके यक् ३ । १ । ६७ । धातोर्यक् भाव-

---

હવે ભાવકર્મ પ્રક્રિયા શરૂ થઈ

(૪૩૬) અર્થ=ભાવ અને કર્મ અર્થમાં લકારના સ્થાનમાં આત્મનેપદના પ્રત્યયો થાય.

(૪૩૭) અર્થ=ધાતુથી यक् પ્રત્યય થાય, ભાવ અને કર્મ અર્થ-વાચક સાર્વધાતુક પરમાં હોય તો.

सन् कित् હોવાથી "क्ङिगति च" સૂત્રથી ગુણનો નિષેધ, "ऋत इत्" સૂત્રથી ऋ નો इकार "उरण्रपरः" સૂત્રથી રપર किर्+स ઉપર મુજબ દ્વિત્વ, અભ્યાસસંજ્ઞા, અભ્યાસનું કાર્ય કકારનો ચકાર "हलि च" સૂત્રથી इनो દીર્ઘ स નો ष=चिकीर्ष ની ધાતુ સંજ્ઞા લટ્, તિપ્, શપ્ અનુબંધ લોપ, પરરૂપ=**चिकीर्षति । चिकीर्षाञ्चकार चिकीर्षाम्बभूव, चिकीर्षामास । चिकीर्षिता । चिकीर्षिष्यति । चिकीर्षतु अचिकीर्षत् । चिकीर्षेत् । चिकीर्ष्यात् । अचिकीर्षीत् । अचिकीर्षिष्यत्** । વગેરે રૂપો દશ લકારમાં चिकीर्ष રૂપ બનાવ્યા બાદ भू પ્રમાણે કરવાં.

भवितुमिच्छति=તે થવા માટે ઇચ્છે છે. भूધાતુથી सन् આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, सन् ને इट्नो આગમ થવા આવ્યો "सनिग्रह०" સૂત્રથી इट्-નો નિષેધ "इकोझल्" સૂત્રથી सन् ને કિત્ તેથી भूના ગુણનો નિષેધ ઉપર પ્રમાણે, सनो ष भूનું દ્વિત્વ, અભ્યાસસંજ્ઞા, અભ્યાસનું કાર્ય=बुभूष ની ધાતુ સંજ્ઞા લટ્, તિપ્, શપ્ અનુબંધ લોપ. પરરૂપ=**बुभूषति बुभूषाञ्चकार । बुभूषाम्बभूव । बुभूषामास । बुभूषिता । बुभूषिष्यति । बुभूषतु । अबुभूषत् । बुभूषेत् । बुभूष्यात् । अबुभूषीत् । अबुभूषिष्यत्** । વગેરે દશ લકારનાં રૂપો बुभूष બનાવ્યા બાદ भू ધાતુ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા.

નોટ—પઠ ધાતુની જેમ गम् अद्, कृ, भू, પણ इष् ધાતુઓના કર્મ વાચક છે તેથી सन् પ્રત્યય થયો છે તે રીતે=गन्तुम् इच्छति=**जिगमिषति** । पक्तुम् इच्छति+**पिपक्षति** । हन्तुम् इच्छति =**जिघत्सति** વગેરે રૂપો બની શકે છે. ॥ સન્નન્ત પ્રક્રિયા પૂરી થઈ. ॥

कर्मवाचिनि सार्वधातुके । भावः=क्रिया । सा च भावार्थकलकारेणानूद्यते । युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात् प्रथमः पुरुषः । तिङ्वाच्यक्रियाया अद्रव्यरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि, किन्त्वेकवचनमेवोत्सर्गतः । त्वया

વ્યા૦— भावः-શબ્દનો અર્થ ક્રિયા થાય છે. सा च૦ અને તે ક્રિયા ભાવ અર્થમાં થયેલા લકારથી (અર્થાત્ લટ્ આદિ દશ) અનુવાદ કરાય છે. युष्मद्० યુષ્મદ્=તું અસ્મદ્=હું અર્થવાળા શબ્દની સાથે સમાનાધિકરણ કર્તા કર્મ રૂપી એમ અર્થ બોધન નહીં હોવાથી મધ્યમ અને ઉત્તમ પુરુષના પ્રત્યયો આવશે નહિ. અર્થાત્ પ્રથમ પુરુષના જ પ્રત્યયો આવશે.

तिङ् वाच्य० તિઙ્ નો અર્થ ક્રિયા અદ્રવ્ય સ્વરૂપ હોવાથી= અર્થાત્ લિંગ, સંખ્યા અને કારકથી તે ન કહેવાતી હોવાથી દ્વિવચન અને બહુવચનનું જ્ઞાન થતું નથી. તેથી દ્વિવચન અને બહુવચનનાં પ્રત્યયો આવશે નહીં. તેથી તે વચનનાં રૂપો બનશે નહીં, કેવળ સ્વભાવજન્ય એકવચનનો પ્રત્યય આવવાથી ત્રણેય પુરુષના એકવચનના જ રૂપ દરેક લકારમાં થાય છે. દા૦ ત૦ त्वया भूयते=અહીં યુષ્મદ્ શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી भूयसे થવું જોઈએ પણ ઉપર બતાવ્યા મુજબ. દ્વિવચનનો પ્રત્યય થયો નહીં. તેવીરીતે मया भूयते, માં ઉત્તમ પુરુષનો પ્રત્યય થયો નહીં. ને अन्यैश्च भूयते ત્યાં બહુવચનનો પ્રત્યય થયો નહીં. કિન્તુ સ્વભાવથી એકવચનનો જ પ્રત્યય કરવામાં આવ્યો છે. આ રૂપો ભાવ અર્થમાં પ્રત્યય લાવીએ ત્યારે સમજવાં.

નોટ=ભાવ શબ્દનો અર્થ ભાવના થાય છે, ભાવના શબ્દનો અર્થ ક્રિયા થાય છે. ભાવ, ભાવના, અને ક્રિયા ત્રણેય શબ્દ પર્યાયવાચક છે. ક્રિયા બે પ્રકારની છે સકર્મક અને અકર્મક, સકર્મક ધાતુથી કર્તા અને કર્મમાં લકાર આવે છે. કર્તામાં લકારનું ઉદા-

याम अन्यैश्च भूयते । बभूवे । (४३८) स्य-सिच्-सीयुट्
-तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रह-दृशां वा चिण्वदिट्
च ६ । ४ । ६२ । उपदेशे योऽच् तदन्तनां च चिणीवा-
ङ्गकार्यं वा स्यात्स्यादिषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीना-
मिडागमश्च । चिण्वद्भावपक्षेऽयमिट् चिण्वद्भावाद् वृद्धिः ।
भाविता, भविता । भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत ।
भाविषीष्ट, भविषीष्ट । (४३९) चिण् भावकर्मणोः ३ । १ ।

---

(૪૩૮)અર્થ—ઉપદેશમાં જે अच्, તે છે અન્તે જેમના એવા अजन्त ધાતુઓ અને हन्, ग्रह्, दृश् ધાતુઓ. ને चिण् પર રહેતાં જે અંગકાર્ય થતું હોય તે અંગકાર્ય વિકલ્પે થાય, ભાવ, કર્મવાચક स्य, सिच्, सीयुट्, અને तास् પ્રત્યયો પર રહેતાં, તેમજ स्य વગેરે ને इट् નો આગમ પણ થાય. चिण्वद् ભાવ થવાથી અંગને વૃદ્ધિ પણ થાય.

(૪૩૯)અર્થ—च्लि ના સ્થાનમાં चिण् થાય. ભાવ અને કર્મવાચક त શબ્દ પર રહેતાં.

હરણ=देवदत्तः ओदनं पचति=દેવદત્ત ભાત રાંધે છે. કર્મમાં લકારનું ઉદાહરણ–देवदत्तेन ओदनः पच्यते=દેવદત્તથી ભાત બનાવાય છે. કર્તરિ પ્રયોગમાં કર્તા પ્રથમામાં હોય અને કર્મ દ્વિતીયામાં હોય અને કર્તા પ્રમાણે ક્રિયા ફરે, ત્યારે કર્મણિ પ્રયોગમાં કર્તા તૃતીયામાં અને કર્મ ઉક્ત થવાથી, પ્રથમા વિભક્તિમાં મૂકાય છે અને કર્મ પ્રમાણે ક્રિયા ફરે છે. ત્યારે અકર્મક ધાતુઓથી લકાર કર્તા અને ભાવમાં આવે છે. કર્તાનું ઉદાહરણ देवदत्तः भवति=દેવદત્ત થાય છે. અહીં કર્તા પ્રથમામાં છે. કર્મ નથી ને કર્તાપ્રમાણે ક્રિયા ફરે છે. ભાવ લકારનું ઉદા૦ देवदत्तेन भूयते । त्वया भूयते । मया भूयते । आवाभ्याम् भूयते । युष्माभिः भूयते । अन्यैः भूयते । ભાવ લકારમાં કર્તા તૃતીયામાં આવે ને ક્રિયા આત્મનેપદમાં આવે કર્તા ફરે પણ ક્રિયામાં ફેરફાર થાય નહીં.

ઉપરના ઉદાહરણોમાં देवदत्तेन, त्वया, વગેરે કર્તા છે પણ ક્રિયા भूयते જ છે. વિસ્તાર માટે જુઓ વૈ૦ સિદ્ધાન્તકૌમુદી ભાવ કર્મપ્રક્રિયા પ્રકરણ૦

વ્યા૦–भू ધાતુ અકર્મક છે તેથી "लः कर्मणि च भावे०" સૂત્રથી ભાવમાં लट्, અનુબંધ લોપ, "भवकर्मणोः" સૂત્રથી लના સ્થાનમાં આત્મનેપદનો પ્રત્યય त, તેની સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, "सार्वधातुके०" સૂત્રથી- ધાતુથી यक् પ્રત્યય, અનુબંધલોપ भू+य+त એમ બન્યું. "सार्व· धातु०" સૂત્રથી भूનો ગુણ થવા આવ્યો. પરન્તુ यक् કિત્ હોવાથી. "क्ङिति च" સૂત્રથી નિષેધ થયો, "टित आत्मनेप०" સૂત્રથી तના अ=ટિનો એકાર, भूयते. भू+लिट्. તેના સ્થાનમાં त "लिटस्तझया०" સૂત્રથી तનો एश्, श્નો અનુબંધ લોપ, "भुवो वुक्०" સૂત્રથી वुक्નો આગમ, અનુબંધ લોપ भूव્નું દ્વિત્વ, અભ્યાસસંજ્ઞા, અભ્યાસનું કાર્ય ह्रस्व, ઉકારનો અકાર. બનો **बभूवे** ।

भू+लुट्, તેનો त तास् પ્રત્યય તેની આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, इट्નો આગમ "स्यसिच् सीयुट्०" સૂત્રથી चिण्वद्ભાવ વિકલ્પે કરી, भूની વૃદ્ધિ भौ, आव् આદેશ, तिनो डा, डित् હોવાથી टि=आम्નો લોપ=**भाविता**, चिण् वद्भाव ન થાય ત્યારે, भूનો ગુણ, अव् આદેશ બાકી ઉપર મુજબ=**भविता**

भू+लृट्, તેનો ते, स्य, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, इट्નો આગમ વિકલ્પે ચિણ્વદ્ભાવ, વૃદ્ધિ. आव् આદેશ, ષત્વ=ટિનો ए =**भावयिष्यते**,ચિણ્-વદ્ ભાવ ન થાય ત્યારે વૃદ્ધિ સિવાયનું બધું કાર્ય ઉપર મુજબ. **भविष्यते**

भू+लोट्, त, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા. यक्, ટિનો ए, તેનો आम्, ગુણ, તેનો નિષેધ=**भूयताम्** भू+लिङ्, त, यक्, अट्નો આગમ, **अभूयत**

भू+विधिलिङ्, त, यक्, सीयुट्, અનુબંધ લોપ, स્નો લોપ, ગુણ, य्નો લોપ=**भूयेत**

भू+आशीर्लिङ्, त, આર્ધધાતુસંજ્ઞા, सीयुट्, सुट्, અનુબંધ લોપ, इट्નો આગમ વિકલ્પે चिण्वद्भाव, વૃદ્ધિ आव् આદેશ, બન્ને सનુ ષત્વ य्નો લોપ **भावयिषीष्ट** चिण्वद् ભાવ ન થાય ત્યારે, ગુણ अव् આદેશ. **भविषीष्ट**

६६ । च्लेश्चिण् स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे। अभावि, अभाविष्यत, अभविष्यत। अकर्मकोऽप्युपसर्गवशात्सकर्मकः अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेते। अनुभूयन्ते त्वमनुभूयसे। अहमनुभूये। अन्वभावि। अन्वभाविषाताम्, अन्वभविषाताम् (४४०) तनोतेर्यकि ६।४।४४। आका-

---

(४४०) અર્થ-तन् ધાતુને यक् પર રહેતાં વિકલ્પે આકાર આદેશ થાય.

भू+लुङ्, त, अट्‌નો આગમ, च्लि, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા चिण् भाव०, સૂત્રથી च्लिનો चिण् આદેશ, અનુબંધ લોપ भूની વૃદ્ધિ, आव् આદેશ. अभावि+त, "चिणो लुक्" સૂત્રથી तનો લોપ=**अभावि**।

भू+लृङ्, त, अट्‌નો આગમ, स्य, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, इट्, વિકલ્પ चिण्वद् ભાવ, વૃદ્ધિ, आव् આદેશ, षत्व, **अभावयिष्यत**, चिण्वद्भाव ન થાય ત્યારે, **अभविष्यत**।

વ્યા૦—भू-ધાતુ અકર્મક છે. છતાં ઉપસર્ગ લાગવાથી સકર્મક બને છે. તેથી મૂળમાં લખ્યું છે. કે अकर्मको०

નોટ=अनु+भू-ધાતુ સકર્મક થવાથી દશ લકારોમાં ત્રણેય પુરુષ અને ત્રણેય વચનમાં રૂપો ચાલશે. પણ અહીં કર્મમાં લકાર આવે ભાવમાં નહીં, તે ખાસ ધ્યાનમા રાખવું. अनुभू+लट्+त, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, यक्, અનુબંધલોપ, टिનો ए=**अनुभूयते** બાકીનાં રૂપો अनुभूय બનાવીને एध् ધાતુના लट् લકાર પ્રમાણે સિદ્ધ કરતાં, **अनुभूयेते, अनुभूयन्ते। अनुभूयसे अनुभूयेथे अनुभूयध्वे। अनुभूये, अनुभूयावहे, अनुभूयामहे**। સકર્મક થવાથી. अनुभूयते आनन्दः चैत्रेण, त्वया, मया च=ચૈત્રથી, તારાથી, તેમજ મારાથી આનંદ અનુભવાય છે. તેમ મૂળમાં બતાવેલ છે.

रान्तादेशो वा स्यात् । तायते, तन्यते (४४१) तपोऽनुतापे च ६ । १ । ६५ । तपश्च्लेश्चिण् न स्यत्ककर्मतर्यनुतापे च । अन्वतप्त पापेन । घुमास्थेतीत्वम् । दीयते । धीयते । ददे ।

(४४१) અર્થ–तप् ધાતુથી પર આવેલા च्लि નો चिण् ન થાય, કર્મકર્તાઅર્થમાં અને પશ્ચાતાપ અર્થમાં.

વ્યા૦–लिट् માં अनुबभूवे, लुट् માં, अनुभाविता, अनुभविता, । लृट्માં अनुभावयिष्यते, अनुभविष्यते । લોટ્ માં अनुभूयताम् । લઙ્ માં अन्वभूयत । વિધિલિંઙ્ મા अनुभूयेत। આશીલિંઙ્ માં अनुभावयिषीष्ट,, अनुभविषीष्ट । લુઙ્‌માં अन्वभावि, अन्वभाविषाताम्, अन्वभाविषत । લઙ માં अन्वभावयिष्यत अन्वभविष्यत । બાકીના દરેક લકારમાં દરેક પુરુષોમાં અને વચનમાં एघ् ધાતુ પ્રમાણે રૂપો સિદ્ધ કરવા.

तन्=વિસ્તાર કરવો=तन्+लट्, त, यक्, "तनो ते यक्ति" સૂત્રથી न् નો વિકલ્પે आ, સવર્ણદીર્ઘ ટિનો ए=तायते, આકાર ન થાય ત્યારે तन्यते બાકીનાં રૂપો एघ् ના लट् પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

लिट्માં तेने । लुट् માં तनिता । लट् માં तनिष्यते । લોટ્ માં तायताम्, तन्यताम् । લઙ્‌માં अतायत, अतन्यत । વિધિલિંગ-માં तायेत, तन्येत । આ૦ લિંગમાં तनिषीष्ट । લુઙ્ માં अतानि अतनिष्यत । બધાં રૂપો एधू ધાતુ પ્રમાણે દરેક લકારમાં દરેક વચનમાં સિદ્ધ કરવા.

तप्=સંતાપ કરવો. अनुपूर्वक तप्=ધાતુનો પશ્ચાતાપ અર્થ થાય છે.

अनु+तप्+लट्, त, यक्, ટિનો ए, अनुतप्यते लिट् માં अनुतेपे । ધાતુ अनिट् છે તેથી इट् નો, આગમ આર્ધધાતુક લકારોમાં થશે નહીં, लुट् માં अनुतप्ता । लृट्માં अनुतप्स्यते । લોટમાં अनुतप्यताम् । લઙ્‌માં अन्वतप्यत । વિધિલિંગમાં अनुतप्येत । આશીર્લિંગમાં अनुतप्सीष्ट ।

(४४२) आतो युक् चिण्कृतोः ७ । ३ । ३३ । आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च । दायिता, दाता । दायिषी दासीष्ट । अदायि । अदायिषाताम् । भञ्जो घातुः,

---

(૪૪૨) અર્થ–આકારાન્ત ધાતુ ને युक् નો આગમ થાય. चिण् પરમાં હોય તો અથવા ञित्, णित्, કૃદન્ત પ્રત્યય પરમાં હોય તો.

વ્યા૦ अनु+तप्, लुङ्, તેના સ્થાનમાં त આદેશ લુઙ્. ને अट् નો આગમ, च्लि, તેનો चिण् થવા આવ્યો. પરન્તુ "तपश्च्ले:" સૂત્રથી चिण् નો નિષેધ કર્યો. તેથી च्लि નો सिच् આદેશ, અનુબંધ લોપ. "झलो झलि" સૂત્રથી स् નો લોપ થયો' अनु ના ઉનો यण्=व् થઇ अन्वतप्त રૂપ બને છે. लङ्. માં अन्वतप्स्यत । બાકીનાં બધાં રૂપો. एध् ધાતુ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં,

નોટ–पाप: अन्वतप्त=પાપી માણુસ પશ્ચાતાપ કરતો હતો. આ કર્તૃવાચ્ય પ્રયોગ છે. તેનો ભાવવાચ્ય પ્રયોગ=पापेन अन्वतप्त=પાપી માણુસ વડે પશ્ચાતાપ કરાયો. डुदाञ्=દાન આપવું डुधाञ्=ધારણ, કરવું, પોષણ કરવું ગણ ૩ જો. "आदिर्ञिटुडवः" મૂળમાં નથી. આ સૂત્રથી બન્ને ના આદિ डु ની इत् સંજ્ઞા કરી "तस्य लोपः" સૂત્રથી લોપ કરવો, ञ्‌ની इत् સંજ્ઞા हलन्त्यम् સૂત્રથી કરી લોપ કરી=दा, धा, રૂપ બને છે. दा. અને धा, लट्, त. સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, यक् "ईद्यति" સૂત્ર (કૃદન્તમાં આપશે) થી બન્ને ના आ નો ई. तना अ=टि નો ए=दीयते । धीयते । લિટ્ માં ददे, दधे । दा, धा+लुट्, त, तास् પ્રત્યય, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, तिનો डा,ડિત્ હોવાથી टि નો લોપ दा त्+आ "स्यसिच्सीयुट्•" સૂત્રથી વિકલ્પે चिण्वद् ભાવ, અને इट् નો આગમ, 'आतो युक्०' સૂત્રથી युक् નો આગમ, અનુબંધ-લોપ. **दायिता, धायिता,** चिण्वद्‌ભાવ ન થાય ત્યારે **दाता, धाता** । लृट् માં **दायिष्यते, दास्यते, धायिष्यते धास्यते** ।

भज्यते । (४४३) भञ्जेश्च चिणि ६ । ४ । ३३ । नलोप वा

(૪૪૩) **અર્થ**-भञ्ज् ધાતુના न કારનો વિકલ્પે લોપ થાય, चिण् પરમાં હોય તો

વ્યા૦-લોટમાં **दीयताम् धीयताम्** । लुङ्‌માં **अदीयत, अधीयत** । વિધિલિંગ માં **दीयेत, धीयेत** । આશીર્લિંગમા **दायिसीष्ट, दासीष्ट, धायिसीष्ट धासीष्ट** । दा,-धा,+लुङ् , त, अट्‌નો આગમ, च्लि, તેનો चिण् અનુબંધલોપ, "आतोयुक्०" સૂત્રથી युक् નો આગમ=त-નો લોપ=**अदायि, अधायि** । लृङ् માં **अदायिष्यत, अदास्यत । अधायिष्यत, अधास्यत** બાકી દરેક લકારમાં एध् ધાતુ પ્રમાણે રૂપો સિદ્ધ કરવાં, दा, અને धा ધાતુથી કર્મમાં લકાર થાય છે તેથી બધાં રૂપો આત્મનેપદમાં एध् ધાતુ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

વ્યાખ્યા-भञ्जोआमर्दने=ભાંગી નાખવું, મરડી નાખવું (ગણ ૭) ओ નો અનુબંધલોપ, કર્મમાં लट्, त, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, यक्, અનુબંધલોપ "अनिदितां हल०" સૂત્રથી ધાતુના न् નો લોપ, त ના अ નો ए=**भज्यते** । लिट् માં **बभञ्जे** । लुट् માં **भङ्क्ता,** અહીં जनो नो "चोः कुः" સૂત્રથી कु કરવો, लृट् માં અહીં ज् નો क् કરી, क्‌ने ष्‌નો क्ष् **भङ्‌क्ष्यते** । લોટ્‌માં **भज्यताम्** लुङ् મા **अभज्यत** । વિધિલિંગમાં **भज्येत** । આશીર્લિંગ માં ज् નો क्, क् ને ष् નો क्ष्,=**भङ्‌क्षीष्ट** ।

भञ्ज्=लुङ्, त, अट्,નો આગમ, च्लि, તેનો चिण्, અનુબંધલોપ,'भञ्जेश्च' સૂત્રથી વિકલ્પે न્નો લોપ, ઉપધાવૃદ્ધિ. "चिणो लुक्", સૂત્રથી त નો લોપ=**अभाजि**. न् ના લોપ ન થાય ત્યારે **अभाञ्जि**, लृङ् માં **अभङ्‌क्ष्यत** । બાકીનાં રૂપો દરેક લકારમાં एध् મુજબ કરવાં. डुलभष् प्राप्तौ=મેળવવું, અનુબંધલોપ लभ्+लट् त, यक्. टिनो ए=**लभ्यते** । लिट्‌માં **लेभे** । लुट् માં **लब्धा** । लृट् માં भ् નો प् "खरि च સૂત્રથી કરી **लप्स्यते** । લોટમાં **लभताम्** । लङ् માં **अलभ्यत**

स्यात् । अभाजि, अभञ्जि । लम्भ्यते (४४४) विभाषा चिण्णमुलोः ७ । १ ६९ । लभेर्नुमागमो वा स्यात् । अलम्भि, अलाभि । इति भावकर्म प्रक्रिया ।

अथ कृदन्ताः । पूर्वकृदन्तम् ।

धातोरित्यधिकारः । (४४५) कृदतिङ् ३ । १ । ९३ । अत्र धात्वधिकारे तिङ्भिन्नप्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् । (४४६) कृत्याः ७ । १ ।१५ । ण्वुल्तृचावित्यतः प्राक् कृत्यसंज्ञाः स्युः । (४४७) कर्तरि कृत् ३ । ४ । ६७ । कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यात् ।

---

(૪૪૪) અર્થ=चिण् ને णमुल् પરમાં હોય તો लभ् ધાતુને વિકલ્પે नुम् આગમ થાય

હવે કૃદન્તમાં પૂર્વકૃદન્ત શરૂ થયાં.

(૪૪૫) અર્થ-"धातोः" સૂત્રનો અધિકાર ચાલે છે. अत्र० અહીં ધાતુના અધિકારમાં तिङ्=तिप्, तस्०-વગેરે ૧૮ પ્રત્યયોથી ભિન્ન=બીજા પ્રત્યયોની कृत् સંજ્ઞા થાય.

(૪૪૬) અર્થ-"ण्वुलतृचौ" સૂત્રના પહેલાં આવેલા પ્રત્યયોની कृत् સંજ્ઞા થાય.

(૪૪૭) અર્થ-कृत् સંજ્ઞાવાળા પ્રત્યયો कर्तृ અર્થમાં થાય એપ્રમાણે પ્રાપ્તિ આવી.

વિધિલિંગ માં लभेत । આશાર્લિંગ માં પણ भ् નો प् કરી लप्सीष्ट । આધાતુ અનિટ્ છે તેથી આર્ધધાતુક માં इट् નો આગમ થશે નહિ. બાકીના રૂપો દરેક લકારોમાં एध् પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા.

लभ्+लुङ् , त, अट् નો આગમ, च्लि, તેનો चिण् , અનુબંધલોપ "विभाषा चिण्ण०" સૂત્રથી વિકલ્પે नुम् નો આગમ અનુબંધલોપ, न् નો અનુસ્વાર, પરસવર્ણ=अलम्भि । नुम् ન થાય ત્યારે ઉપધા વૃદ્ધિ=अलाभि । आताम् , झ, વગેરે માં च्लि નો सिच् કરી भ् નો प् अलप्साताम् झ નો अत करी=अलप्सत , अलब्धाः માં सिच् નો લોપ, थ નો ध કરવો० अलप्साथाम् , अलब्धम् । अलप्सि , अलप्स्वहि, अलप्स्महि । लृङ् માં भ् નો प्=अलप्स्यत । બાકીનાં દરેક રૂપો एध् ધાતુ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા૦

ભાવકર્મ પ્રક્રિયા પૂરી થઇ.

इति प्राप्ते । (४४८) तयोरेव कृत्य-क्त-खलर्थाः ३।४।७०। एते भावकर्मणोरेव स्युः । (४४९) तव्यत्तव्यानीयरः ३ । १। ९६ । धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । एधितव्यम् एधनीयं त्वया,

(૪૪૮) અર્થ–કૃત્યસંજ્ઞક પ્રત્યયો, क्त પ્રત્યય, અને खलर्थ પ્રત્યયો ભાવ, અને કર્મ અર્થમાં થાય.

(૪૪૯) અર્થ–ધાતુથી तव्य, तव्यत्, અને अनीयर् પ્રત્યય થાય. ભાવે૦ ભાવમાં સ્વાભાવિક એક વચન, અને નપુંસકલિંગ થાય છે.

સૂચના=પૂર્વકૃદન્ત, અને ઉત્તર કૃદન્તના દરેક પ્રત્યયો ધાતુથી થાય છે. અને તે પ્રત્યયો, કર્તા, કર્મ ભાવ, અર્થમાં થાય છે. તે પ્રત્યયો માંથી કેટલાક કૃદન્તના પ્રત્યયો (૧) વર્તમાન કૃદન્ત (૨) ભૂત કૃદન્ત (૩) વિધ્યર્થ કૃદન્ત (૪) હેત્વર્થ કૃદન્ત (૫) સંબન્ધકભૂત કૃદન્ત (૬) ભવિષ્યત્ કૃદન્ત વગેરે વિશેષ નામથી ઓળખાય છે. અનુક્રમથ ઉદાહરણ पठ् ધાતુનું (૧) पठत्, (૨) पठित, (૩) पठनीय (૪) पठितुम् (૫) पठित्वा (૬) पठिष्यत् ।

વ્યા૦ एध् ધાતુ અકર્મક છે માટે તેનાથી एधितुम् योग्यम्= વૃદ્ધિ પામવાને માટે યોગ્ય. એ કૃદન્ત વ્યુત્પતિમાં "तव्यत्तव्या०" સૂત્રથી तव्य, तव्यत्, અને अनीयर પ્રત્યય ભાવ અર્થમાં કર્યા "कर्तरि-कृत" સૂત્રથી. ઉપરના ત્રણ પ્રત્યયો કર્તા અર્થમાં થવા આવેલા. પરન્તુ તેનો બાધ કરીને "तयोरेव कृत्य" સૂત્રથી. ભાવ, અને કર્મ માં કર્યા (અર્થાત્ ધાતુ અકર્મક હોય તો ભાવ અર્થમાં અને સકર્મક ધાતુ હોય તો કર્મ અર્થ માં થાય.) અહીં एध् ધાતુ અકર્મક છે તેથી તે ત્રણે પ્રત્યયો ભાવ અર્થમાં જ થયા. તેમાં त् ને र् ની ઇત્સંજ્ઞા, અને લોપ કરવો બન્ને तव्य ની આર્ધધાતુકસંજ્ઞા "आर्धधातुकस्येड्०" સૂત્રથી તેને इट् નો આગમ અનુબંધલોપ=एधितव्य, ની "कृत्तद्धित०" સૂત્રથી પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, ભાવમાં પ્રત્યય હોવાથી. નપુંસક પ્રથમા એક વચનમાં=सु, તેનો "अतोऽम्" સૂત્રથી अम् આદેશ, "अमिपूर्व" સૂત્રથી પૂર્વરૂપ થતાં एधितव्यम् રૂપ બને છે. તે રીતે एध्+अनीय=एधनीय+

भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वञ्च । कर्मणि-चेतव्यश्चय-नीयो वा धर्मस्त्वया । (४५०) अचो यत् ३ । ४ । ९७ ।

(૪૫૦) અર્થ-अजन्त ધાતુંથી यत् પ્રત્યય થાય સાર્વધા૦ સૂત્રથી ગુણ (કરવો)

सु તેનો अम्, પૂર્વરૂપ=एधनीयम्=અર્થ=તારે વધારવું જોઈએ૦ तव्यत् ના રૂપ ઉપર મુજબ છે. પણ तित् હોવાથી "तित् स्वरितम्" વૈદિકી પ્રક્રિયાના સૂત્રથી તેને સ્વરિત કહેવાય. સ્વરભેદ થવાથી અર્થમાં પણ ભેદ થાય છે. चिञ् चयने० સંગ્રહ કરવો. એકઠું કરવું પ મો ગણ-ધાતુ સકર્મક હોવાથી કર્મ અર્થમાં चेतुम् योग्यम्=એકઠું કરવાને યોગ્ય કૃદન્ત વ્યુત્પત્તિમાં "तव्यत्तव्या" સૂત્રથી तव्य, तव्यत्, અને अनीयर् પ્રત્યય त्, र् નો અનુબંધલોપ આર્ધધાતુકસંજ્ઞા चिનો ગુણ चेतव्य, अनीयर માં अय् આદેશ चयनीय, બન્નેની કૃદન્ત માની ઉપર પ્રમાણે પ્રતિપદિકસંજ્ઞા, सु, અનુબંધલોપ, सના રુત્વ વિસર્ગ કરી=चेतव्यः, चयनीयः=તારે ધર્મનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ. धर्म વિશેષ હોવાથી राम જેવા રૂપો સિદ્ધ કરવા.

નોટ-त्वया धर्मः चेतव्यः चयनीयः આ કર્મમાં પ્રત્યય થયેલા વાક્યોમાં तव्य, આદિ ત્રણેય પ્રત્યયોથી કર્મ ઉકત થયેલું છે તેથી કર્મને કહેનાર શબ્દ धर्म છે. તે "उक्ते कर्मणि प्रथमा" આ નિયમ પ્રમાણે પ્રથમા વિભક્તિમાં મૂકેલ છે અને કર્તા અનુક્ત હોવાથી त्वया તૃતીયા વિભક્તિમાં મૂકેલો છે. આ વાક્યને કર્મણિ વાક્ય પણ કહી શકાય. કૃદન્ત પ્રત્યયોવાળા બધા શબ્દો વિશેષણ છે તેથી વિશેષ્ય જે લિંગમાં હોય તે લિંગનાં રૂપો બનાવવાં, પરન્તુ ભાવ અર્થમાં પ્રત્યયો થવાં હોય તે નપુંસકલિંગમાં જઆવે છે.

વ્યા૦—चि=ધાતુથી चेतुं योग्य० योग्या योग्यम्, એ વ્યુત્પત્તિમાં "अचोयत्" સૂત્રથી चि ધાતુ અજન્ત હોવાથી यत् પ્રત્યય, અનુબંધ

अजन्ताङ्गातोर्यत् स्यात् । "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इति गुणः । चेयम् । (४५१) ईद्यति ६ । ४ । ६५ । यति परे आत ईत्स्यात् । देयम् । ग्लेयम् । (४५२) कर्मण्यण् ३ । २ । १ । कर्मण्युपपदेधातोरण् प्रत्ययाः स्यात् । कुम्भं करोतीति

---

(૪૫૧) અર્થ=यत् પ્રત્યય પર રહેતાં આનો દીર્ઘ ઈકાર થાય.

(૪૫૨) અર્થ–કર્મવાચક ઉપપદ રહેતાં ધાતુથી अण् પ્રત્યય થાય

લોપ, य ની આર્ધધાતુકસંજ્ઞા "सार्वधातुका०" સૂત્રથી चिનો ગુણ चेय ની કૃદન્ત માની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, सु, અનુબન્ધલોપ, सूના रुत्व વિસર્ગ =પુલિંગમાં चेयः । સ્ત્રીલિંગમાં टाप्, અનુબંધલોપ સવર્ણ-દીર્ઘ, सु લોપ થઈ चेया, નપુંસકલિંગમાં सु, નો अम्, પૂર્વરૂપ= चेयम् રૂપો, राम, रमा, ज्ञान પ્રમાણે સાતેય વિભક્તિમાં સિદ્ધ કરવા.

दातुम् योग्यः, योग्या, योग्यम्=આ કૃદન્ત વ્યુત્પત્તિમાં दा ધાતુથી ઉપર મુજબ यत् પ્રત્યય, અનુબંધલોપ, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા બાદ "ईद्यति" સૂત્રથી दा ના आ નો ई=दी તેનો ગુણ થઈ=देय, કૃદન્ત માની પ્રાતિ-પદિકસંજ્ઞા, सु લાવી, પું० મા રુત્વવિસર્ગ, સ્ત્રી० टाप्, સવર્ણ-દીર્ઘ, सु લોપ, ન० सु નો अम्, પૂર્વરૂપ કરી देयः, देया, देयम् રૂપો બને છે=અર્થ–આપવા યોગ્ય તે રીતે ग्लातुम् योग्यम्=ग्लेयम् માં પણ ઉપર પ્રમાણે यत्, आ નો ई તેનો ગુણ, सु, તેનો अम्, પરરૂપ= ग्लेयम् રૂપ નપુંસકલિંગ માં બને છે=અર્થ ગ્લાની પામવા યોગ્ય.

कुम्भं करोति=(લૌકિક વિગ્રહ) कुम्भ+अस्+कार (અલૌકિક વિગ્રહ) આ વ્યુત્પત્તિમાં "तत्रोपपदं" સૂત્રથી कुम्भની ઉપપદસંજ્ઞા કરી "उपपद-मतिङ्" સૂત્રથી સમાસ કર્યો સમાસત્વાત્ "कृतद्धित०" સૂત્રથી પ્રાતિ-પદિકસંજ્ઞા "सुपोधातु०" સૂત્રથી. सुप्. નો લોપ=कुम्भकृ થી "कर्मण्यण्" સૂત્રથી अण् પ્રત્યય, અનુબંધલોપ "अचोञ्णिति" સૂત્રથી कृ ની વૃદ્ધિ. "उरण रपरः" પર થઈ=कुम्भकार થી અનુબંધલોપ સૂના રુત્વ વિસર્ગ –कुम्भकारः રૂપ બને છે. અર્થ કુંભાર. તે રીતે मालाकारः, सुवर्ण-कारः વગેરે બની શકે છે.

कुम्भकारः । (४५३) चरेष्टः ३ । २ । १६ । अधिकरणे उपपदे । कुरुषु चरतीति कुरुचरः । ४५४) क्त-क्तवतू निष्ठा १ । १ । २६ । एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः । (४५५) निष्ठा ३ । २ । १०२। भूतार्थवृत्ते र्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः, कर्तरि कृदिति कर्तरि क्तवतुः । उकावितौ । स्नातं

---

(૪૫૩) **અર્થ**—અધિકરણ=સપ્તમી વિભક્તિ ઉપપદમાં હોય તો चर् ધાતુથી ट પ્રત્યય થાય.

(૪૫૪) **અર્થ**—क्त, क्तवतु=, બન્ને પ્રત્યયોની નિષ્ઠા સંજ્ઞા થાય.

(૪૫૫) **અર્થ**—ભૂત અર્થમાં વર્તમાન ધાતુથી નિષ્ઠા સંજ્ઞક =क्त અને क्तवतु) પ્રત્યય થાય. तत्र० તેમાં क्त પ્રત્યય ભાવ અને કર્મ અર્થમાં અને क्तवतु પ્રત્યય "कर्तरि०" સૂત્રથી કર્તા અર્થમાં થાય છે. (બન્ને પ્રત્યયોમાં રહેલા. क्. નો તથા उ ની ઈત્સંજ્ઞા અને લોપ થાય છે.)

વ્યા૦—कुरुषु चरति વિગ્રહમાં कुरु ની ઉપપદસંજ્ઞા. પછી સમાસ, સમાસત્વાત્ પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા. सुप्‌નો લોપ વગેરે ઉપર મુજબ કરી कुरुचर શબ્દથી "चरेष्टः" સૂત્રથી ट પ્રત્યય, ट्‌નો અનુબંધ લોપ, सु, અનુબંધલોપ, स्‌ના રુત્વ, વિસર્ગ, કરી, પું. પ્ર૦ એ૦ વ૦ માં **कुरुचरः** રૂપ બને છે. **અર્થ**=કુરૂદેશમાં ફરનાર. સ્ત્રીલિંગમાં ट પ્રત્યય टित् હોવાથી "टिराण्०" સૂત્રથી ङीप्, અનુબંધ લોપ, ભસંજ્ઞા અનો લોપ=**कुरुचरी** રૂપ नदी જેવા. नपुं० सु નો अम्, પૂર્વરૂપ=**कुरुचरम्** રૂપો ज्ञान જેવા કરવાં.

ष्णा शौचे=સ્નાન કરવું, પવિત્રતા જાળવવી–ગણ ૨ ધાતુના ष् નો "धात्वादेः०" સૂત્રથી स થયો તેથી આપોઆપ ण નો न થતાં स्ना ધાતુ અકર્મક હોવાથી "निष्ठा" સૂત્રથી ભાવ અર્થમાં क्त પ્રત્યય, क्‌નો અનુબંધલોપ, કૃદન્તમાની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા. नपुं० प्र० એ૦ વ૦ सु તેનો अम्, પ્રવરૂપ=**स्नातम्**=રૂપ બને છે. ભાવમાં પ્રત્યય થયો હોવાથી કર્તા मया તૃતીયા વિભક્તિમાં આવે છે. અર્થ=મારા વડે સ્નાન થયું.

मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः । विश्वं कृतवान् विष्णुः ।
(४५६) लटः शतृशानचावप्रथमा-समानाधिकरणे ३ । २ । १२४ ।
अप्रथमान्तेन समानाधिकारणे लट एतौ वा स्तः । शबादि

(૪૫૬) **અર્થ**—પ્રથમાભિન્ન સમાનાધિકરણમાં લટ્ના સ્થાનમાં शतृ અને शानचू પ્રત્યય વિકલ્પે થાય. બન્નેમાં શ્ની ઇત્સંજ્ઞા હોવાથી તેમની સાર્વધાતુસંજ્ઞા થાય તેથી शप् વગેરે થાય છે. તેથી મૂળમાં शपादि એમ લખેલું છે.

स्तुतः त्वया विष्णुः વાક્યમાં=ष्टुञ् स्तुतौ, २ ગણ, ઉપર મુજબ षूनो स् थता આપોઆપ ट्नो त थता "निष्ठा" સૂત્રથી કર્મમાં क्त પ્રત્યય, क्नो લોપ, કિત્ હોવાથી ગુણનો નિષેધ થવાથી स्तुतની કૃદન્ત માની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, પું૦ પ્ર૦ એ૦ વ૦ માં सु, અનુબંધ લોપ. सूना રુત્વ વિસર્ગ=**स्तुतः** કર્મ ઉક્ત હોવાથી विष्णुः શબ્દ પ્રથમામાં મૂકાયો અને કર્તા અનુક્ત હોવાથી त्वया તૃતીયા વિભક્તિમાં મૂકાયો છે. અર્થ તારા વડે સ્તુતિ=પ્રાર્થના કરાઈ.

विष्णुः विश्वं कृतवान्=વિષ્ણુ ભગવાને વિશ્વની રચના કરી. અહીં डुकृञ् ધાતુનો અનુબંધલોપ કરી करोति વિગ્રહમાં "निष्ठा" સૂત્રથી કર્તા અર્થમાં क्तवतु પ્રત્યય, અને क्, उ નો અનુબંધલોપ કિત્ હોવાથી ગુણનો નિષેધ=कृतवत् ની કૃદન્તમાની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, सु, અનુબંધલોપ "अत्वसन्तस्य०" સૂત્રથી ઉપધાનો દીર્ઘ "उगिदचां०" સૂત્રથી नुम्नो આગમ. અનુબંધલોપ, મિત્ હોવાથી અન્ત્ય અચ્થી પર=कृतवा+न्+त्+स् અહીં "हल्ङ्याभ्यो०" સૂત્રથી सूनो લોપ तूनो "संयोगान्तस्य०" સૂત્રથી લોપ કરી **कृतवान्** રૂપ બને છે. આ સકર્મક ધાતુ હોવાથી કર્મ અનુક્ત છે તેથી **विश्व** ની કર્મ સંજ્ઞા થવાથી તે દ્વિતીયા વિભક્તિમાં મૂકાયો છે, અને विष्णुः કર્તા ઉક્ત હોવાથી "उक्ते कर्तरि प्रथमा" નિયમના આધારે પ્રથમા વિભક્તિમાં મૂકાયો છે.

पचन्तं चैत्रं पश्य। (४५७) आने मुक् ७।२।८२। अदन्ताङ्गस्य मुगागमः स्यादाने परे। पचमानं चैत्रं पश्य। इति पूर्वकृदन्तम्

(૪૫૭) અર્થ—હ્રસ્વ અકારાન્ત અંગને મુમ્‌નો આગમ થાય. આન પરમાં હોય તો.

નોટ—क्तवतु પ્રત્યયાન્તવાળા પ્રયોગને માધ્યમિકશાળાઓમાં કર્તરિ ભૂતકૃદન્તનો પ્રયોગ કહે છે. અને क्त પ્રત્યયાન્તવાળા પ્રયોગને કર્મણિ ભૂતકૃદન્તનો પ્રયોગ કહે છે.

નોટ પરસ્મૈપદી ધાતુઓથી शतृ અને આત્મનેપદી ધાતુઓથી शानच् પ્રત્યય થાય છે.

વ્યા—**पचन्तं चैत्रं पश्य**=રસોઈ કરનાર ચૈત્રને જુઓ. અહીં डुपचष् पाके=રાંધવું ૧ ગણ. અનુબંધલોપ पचति इति पचन् तमुप च· न्तम् એ વિગ્રહમાં पच् ધાતુથી लट् આવી તેના સ્થાનમાં "लटः शतृ॰" સૂત્રથી शतृ પ્રત્યય, અનુબંધલોપ, अत्‌ની સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, शप्, અનુબંધલોપ=पच्+अ+अत्, "अतो गुणे" સૂત્રથી પરરૂપ= पचत्‌ની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા પું૦ દ્વિ૦ એ૦ ૧૦ માં अम् नुम् નો આગમ, અનુબંધ લોપ=**पचन्तम्** રૂપ બને છે. આ રૂપને વર્તમાનકૃદન્ત કહેવાય.

पचमानं चैत्रं पश्य=અર્થ ઉપર પ્રમાણે. पचते इति पचमानः तम् पचमानं એ વિગ્રહમાં पच् ધાતુ ઉભયપદી છે. તેથી लट् લાવી તેના સ્થાનમાં "लटः शतृ॰" સૂત્રથી शानच् પ્રત્યય, અનુબંધલોપ સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, शप्, અનુબંધ લોપ, પરરૂપ, पच+आन માં "आने मुक्" સૂત્રથી मुक्‌નો આગમ, અનુબંધ લોપ. कित् હોવાથી અન્તમાં કરી વર્ણ મળતાં पचमानની કૃદન્ત માની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, પું૦ દ્વિ૦ એ૦ ૧૦ માં अम् લાવી "अमिपूर्वः" થી પૂર્વરૂપ કરી **पचमानम्** રૂપ બને છે.

આ રીતે પૂર્વકૃદન્ત પૂરા થયાં.

अथोत्तरकृदन्तम् ।

(४५८) भावे ३ । ३ । १८ सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातो घञ् । पाठः (४५९) एरच् ३ । ५६ । इवर्णान्तदच् स्यात् । गुणे, अयादेशः । चयः । जयः । (४६०) नपुंसके भावे क्तः ३ । ३ । ११४ । (४६१) ल्युट् च ४ । ३। ११४। हसितम् । हसनम् । (४६२) हलश्च ३ । ३ । १२१ । हलन्ताद् घञ् ।

॥ હવે ઉત્તર કૃદન્ત શરૂ થયાં ॥

(૪૫૮) અર્થ—સિદ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત થયેલા ધાતુનો અર્થ વાચ્ય હોય તો ધાતુથી घञ् પ્રત્યય થાય.

(૪૫૯) અર્થ—ઇકારાન્ત ધાતુથી "अच्" પ્રત્યય થાય. ગુણે ગુણકરી अय् આદેશ કરવો.

(૪૬૦) અર્થ—નપુંસકલિંગમાં ભાવ અર્થમાં क्त પ્રત્યય થાય.

(૪૬૧) નપુંસકલિંગમાં ભાવ અર્થમાં ल्युट् પ્રત્યય થાય.

(૪૬૨) અર્થ—હલન્ત ધાતુથી घञ् પ્રત્યય થાય. ભાવ અર્થમાં.

નોટ—ધાતુનો અર્થ ક્રિયા છે. ક્રિયા (૧) સિદ્ધાવસ્થા (૨) સાધ્યાવસ્થા એ પ્રકારની છે. સિદ્ધાવસ્થામાં બીજી ક્રિયાની આકાંક્ષા રહે છે. દા૦ ત૦ पाकः રસોઈ અર્થ છે. અહીં સિદ્ધાવસ્થા ક્રિયા છે. ક્રિયા થાય છે. થઇ. થશે. એ રીતે બીજી ક્રિયાની અપેક્ષા રાખે છે. ત્યારે સાધ્યાવસ્થામાં, બીજી ક્રિયાની અપેક્ષા રહેતી નથી. દા૦ ત૦ पचति=તે રાંધે છે. ભાવ=શબ્દનો અર્થ સિદ્ધાવસ્થાપન્ન ક્રિયા છે.

વ્યા૦—**पठनम्** इति, આ વ્યુત્પત્તિમાં पठ व्यक्तायाम् वाचि ૧ ગણ સ્પષ્ટ બોલવું. पठ् ધાતુ થી "भावे" સૂત્રથી घञ् પ્રત્યય, અનુબંધ લોપ "पठ्+अ" अत उपधायाः" સૂત્રથી ઉપધાવૃદ્ધિ पाठनी કૃદન્તમાની પ્રાપ્તિપાદિકસંજ્ઞા પું૦ પ્ર૦ એ૦ વ૦ માં सु, અનુબંધ લોપ, सुના રૂત્વ વિસર્ગ=**पाठः** રૂપ બને છે. રૂપો રામ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

रमन्ते योगिनो यस्मिन्निति रामः । अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादि-

વ્યા૦ चयनम्, जयनम् એ વ્યુત્પત્તિમાં चि, जि ધાતુથી "एरच्" સૂત્રથી अच् પ્રત્યય, તેની, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, चूनो લોપ, "सार्वधातुका०" સૂત્રથી બન્નેના इनो ગુણ, "एचोऽयवा०" સૂત્રથી एनो अय्, चय, जयनी પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, सु, અનુબન્ધલોપ, રુત્વ વિસર્ગ=चयः, जयः રૂપો બને છે. રૂપો રામ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં. चिञ् चयने=સંગ્રહ કરવો એકઠું કરવું (૫) પાંચમો ગણ. जि जये=જીતવું (૧ ગણ)

हस् हसने=હસવું हसनम એ વ્યુત્પત્તિમાં हस् ધાતુથી "नपुंसके भावे०" સૂત્રથી क्त પ્રત્યયનો લોપ, અને "ल्युट् च" સૂત્રથી ल्युट् પ્રત્યય અનુબંધલોપ हस्+त, हस्+यु, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, तने इट्नो આગમ, युनो "युवोरनाकौ" સૂત્રથી अन આદેશ. हसत, हसन, બન્નેની કૃદન્તમાની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, ન૦ પ્ર૦ એ૦ વ૦ માં सु, તેનો अम्, પૂર્વરૂપ રૂપ થઈ=**हसितम् हसनम्=હ**સવું, રૂપો બને છે.

रमन्ते योगिनः अस्मिन् इति-જેમાં યોગીઓ આનંદ અનુભવે છે. रम् ધાતુથી "करणाधिकरणयोश्च" (મૂળમાં નથી.) સૂત્રથી અધિકરણ અર્થમાં घञ् પ્રત્યય, અનુબંધલોપ, ઉપધાવૃદ્ધિ, કૃદન્ત માની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, પું૦ પ્ર૦ એ૦ વ૦ માં सु, અનુબંધલોપ, स्ના રુત્વ, વિસર્ગ रामः રૂપ બને છે.

व्या०-अपमृज्यते अनेन व्याध्यादिः इति अपामार्गः-આનાથી રોગ વગેરે મટી જાય છે. ઝીંઝોટો-અંઘેડી૦ मृजू-शुद्धौ-સાફ કરવું (ગણ ૨) मृजू ધાતુથી "हलश्च" સૂત્રથી કરણ અર્થમાં घञ् . અનુબંધ લોપ "मृजे र्वृद्धिः" સૂત્રથી ऋકારની વૃદ્ધિ. "उरण् रपरः" સૂત્રથી रपर आर्=मार्ज्=થયા બાદ "चजोः कुघिण्यतोः" (મૂળમાં નથી.) સૂત્રથી जूनो ग् "उपसर्गस्य घञमनुष्ये" (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી पना अनो દીર્ઘ; अपामार्ग-ની કૃદન્તમાની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, પું૦ પ્ર૦ એ૦ વ૦માં सु, અનુબંધલોપ सुના રુત્વ, વિસર્ગ થઈ **अपामार्गः** રૂપ બને છે. રામ જેવાં રૂપો બનાવવાં.

रित्यपामार्गः (पुठकण्डा) (४६३) ईषद्दुस्सुषु कृच्छ्रा-र्थेषु खल् ३।३। करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम्। एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल्। तयोरेवेति भावे कर्मणि च। कृच्छ्रे-दुष्करः कटो भवता। अकृच्छ्रे, ईषत्करः। सुकरः। (४६४) समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ३।४।२१। समानकर्तृ

---

(૪૬૩) અર્થ—ईषद्, दुस्, અને सु ઉપપદ રહેતાં कृच्छ्र–દુઃખ अकृच्छ्र–સુખ અર્થમાં ધાતુથી खल् પ્રત્યય થાય, करणा० કરણ અને અધિકરણ અર્થની નિવૃત્તિ થઈ તેથી "तयोरेव०" સૂત્રથી ભાવ, અને કર્મ અર્થમાં खल् પ્રત્યય થાય.

(૪૬૪) અર્થ—એક છે કર્તા જેમનો એવા ધાતુઓમાં પૂર્વ-કાળમાં રહેલા ધાતુથી क्त्वा પ્રત્યય થાય. (અર્થાત્–એકથી વધારે ક્રિયા થતી હોય તેમાંથી પહેલી ક્રિયાને કહેનારા ધાતુથી ક્ત્વા પ્રત્યય થાય. દા૦ ત૦ ખાઈને જાય છે. આમાં પહેલી ક્રિયા ખાવું છે. તે અર્થવાળા ધાતુથી ક્ત્વા પ્રત્યય થાય.

दुःखेन कर्तुम् शक्यः, અથવા કૃચ્છ્ર અર્થમાં दुस् ઉપસર્ગપૂર્વક दुष्क्रियतेः असौ–એ વ્યુત્પત્તિમાં कृ ધાતુથી "ईषद्दुस्०" સૂત્રથી કર્મ અર્થમાં खल् પ્રત્યય, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા खू, ल्नो અનુબંધલોપ दुस्+कृ+अ, "सार्वधातु०" સૂત્રથી कृનો ગુણ, रपर થઈ–कर, दुस्ना सूनो रु, અનુબંધલોપ, વિસર્ગ "इदुदूपधस्य चाप्रत्ययः" (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી વિસર્ગનો ष्–दुष्करनी કૃદન્ત માનો પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા सु, અનુબંધલોપ, રુત્વ, વિસર્ગ दुष्करः। દુઃખથી કરવા માટે શક્ય=રૂપ બને છે. તે રીતે सुखेन क-र्तुम् शक्यः–સુખથી કરવા માટે શક્ય અહીં सु ઉપસર્ગપૂર્વક कृ થી ઉપર પ્રમાણે खल्, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, અનુબંધલોપ ગુણ, રપર, કૃદન્તમાની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, सु, અનુબંધલોપ, રુત્વ, વિસર્ગ થઈ सुकरः=કૃચ્છ્ર અર્થમાં બને છે. તે રીતે અકૃચ્છ્ર અર્થમાં ईषत् कर्तु शक्यः–થોડું કરવા માટે શક્ય૦ અહીં પણ ઉપર પ્રમાણે खल्, વગેરે કાર્ય કરી ईषत्करः માં પણ ઉપર પ્રમાણે બધી પ્રક્રિયા કરી લેવી.

कयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धतोः क्त्वा स्यात् । भुक्त्वा व्रजति
द्वित्वमतन्त्रम्=अविवक्षितम् । भुक्त्वा पीत्वा वा व्रजति ।
(४६५) न क्त्वा सेट् १ । २ । १८ । सेट् क्त्वा किन्न स्यात् ।
शयित्वा । सेट् किम्–कृत्वा । (४६६) समसेऽनञ्पूर्वेक्त्वो ल्यप्

---

(૪૬૫) અર્થ–જેને इट्‌નો આગમ થાય છે, તેવા क्त्वाને કિત્ કહી શકાતો નથી.

(૪૬૬) અર્થ–અવ્યય પૂર્વ પદમાં હોય તથા नञ् સમાસ ન હોય એવી જગાએ क्त्वा ના સ્થાનમાં ल्यप् આદેશ થાય.

વ્યા૦ (देवदत्तः) भुक्त्वा व्रजति–દેવદત્ત ખાઈ ને જાય છે. અહીં ખાવું જવું બે ક્રિયાઓ નો કર્તા એક દેવદત્ત છે તો પહેલી ક્રિયા વાચક भुज् ધાતુ છે તેવી "समानकर्तृ०" સૂત્રથી क्त्वा પ્રત્યય, क्‌નો અનુબંધલોપ, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, भुज्‌ના ઉકારનો લઘૂપધગુણ થવા આવ્યો પણ ક્ત્વા કિત્ હોવાથી ગુણનો નિષેધ "क्क्ङिति च" સૂત્રથી થયો. "चजोः कुः" સૂત્રથી ज्‌નો ग् "खरि च" સૂત્રથી ग्‌નો क्–**भुक्त्वा**, અહીં કૃદન્તમાની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા થયા બાદ सु, औ વગેરે પ્રત્યયો આવે છે. પરન્તુ "क्त्वातो सुन्कसुनः" (મૂળમાં નથી) આ સૂત્રથી અવ્યયસંજ્ઞા "अव्ययादाप् सुपः" (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી બધા सु આદિ પ્રત્યયોનો લોપ થાય છે. આ કૃદન્તને સમ્બન્ધક ભૂતકૃદન્ત કહે છે.

द्वित्वम्० સૂત્રમાં समानकर्तृकयोः એમ દ્વિવચન લખેલું છે અર્થાત્ બે જ ક્રિયામાં પહેલી ક્રિયાથી ક્ત્વા પ્રત્યય થાય, તેનો અર્થ અવિવક્ષિત છે. અર્થાત્ ગમે તેટલી ક્રિયા હોય પરન્તુ છેલ્લી ક્રિયાની પહેલા બધી ક્રિયાના અર્થવાળા ધાતુથી ક્ત્વા પ્રત્યય થાય છે. તે જણાવવામાટે अवि० એમ મૂળમાં લખ્યું છે. क्त्वाમાં ક્‌ની ઇત્સંજ્ઞા છે તેથી કિત્ કહેવાય છે.

બેથી વધારે ક્રિયાનું ઉદા૦ **भुक्त्वा, पीत्वा,** व्रजति (रामः) રામ ખાઈને પીને જાય છે. અહીં પૂર્વકાલની ક્રિયા, भुज्, અને पा ને. તેથી બન્નેથી ક્ત્વા પ્રત્યય થયો છે. "घुमास्थागापाजहातिसां हलि" (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી पाના આકારનો ई થઈ **पीत्वा** રૂપ બને છે.

७ । ३ । ३७ । अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात् । (४६७) ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ६ । १ । ७१ । प्रकृत्य । अनञ् किम्-अकृत्वा । इति उत्तरकृदन्तम् । इति श्री पूर्वपञ्जाम्बु-प्रान्त-मध्यवर्ति होशीयारपुर मण्डलान्तर्ग "जेयों" नगर-निवासि पं०श्रीरामनारायणशर्मतनुजन्म श्री पंविश्वनाथ-शास्त्रि-प्रभाकर-सङ्कलितं प्रारम्भिकपाणिनीयं सम्पूर्णम् । ॐ तत्सत् ।

---

(४६७) અર્થ-હ્રસ્વ સ્વર ને तुक्નો આગમ થાય. पित् कृत. પ્રત્યય પર રહેતાં, (पकारની ઇત્સંજ્ઞા થતી હોય તેવા कृत् પ્રત્યયને पित् કહેવાય.)

નોટ-सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्नव्येति तदव्ययम्-ત્રણે લિંગમાં, બધી વિભક્તિમાં અને બધા વચનોમાં જે રૂપો ફરે નહીં તેને अव्यय કહેવાય.

જો ધાતુ ઉપસર્ગપૂર્વક હોય તો क्त्वाનો "समासेऽनम् प्रर्वो-क्तोल्यम्" સૂત્રથી य આદેશ કરવો૦ દા૦ ત૦ भू=भूत्वा સંપૂર્વક હોય તો **सम्भूय**, जि-**जित्वा** વિપૂર્વક હોય તો **विजित्य.**

शीङ् स्वप्ने-સૂવું, शी ધાતુથી "समान कर्तृ०" સૂત્રથી क्त्वा. અનુબંધલોપ, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, "आर्धधातुकस्येड्" સૂત્રથી કૃત્વાને इट्નો આગમ, ક્ડિત હોવાથી આદિમાં "न क्त्वासटे" સૂત્રથી કૃત્વાને કિત્નો નિષેધ થયો તેથી "सार्वधातुका०" સૂત્રથી शीનો ગુણ. પછી अयू આદેશ=शयित्वा-સૂઇને ઉપર મુજબ અવ્યય છે.

सेट् किम् સૂત્રમાં सेट् શબ્દ ન લખ્યો હોત તો कृ ધાતુથી આવેલા કૃત્વાને પણ કિત નહીં મનાય અને कृનો ગુણ થઇ જાત ગુણ ન થાય માટે सेट् શબ્દ સૂત્રમાં લખ્યો છે. તેથી અહીં कृत्वा सेट् નથી, માટે ગુણ થવા આવ્યો. "क्ङिति च" સૂત્રથી ગુણનો નિષેધ કરી **कृत्वा** રૂપ બને છે.

વ્યા૦–प्र ઉપસર્ગ પૂર્વક कृ ધાતુ થી "समानकर्तृ" સૂત્રથી क्त्वा પ્રત્યય, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, અનુબંધલોપ, प्र+कृ+त्वा, અહીં "समासेऽनञ्०" સૂત્રથી त्वा નો ल्यप् આદેશ, ल् प् નો અનુબંધ લોપ, "ह्रस्वस्य" સૂત્રથી હ્રસ્વ इકારને तुक् નો આગમ क् ની ઇત્સંજ્ઞા લોપ. =प्रकृत्य=આરંભ કરીને, રૂપ બને છે. તેવી રીતે आगम्+त्वा=म् નો લોપ, त्वा નો ल्यप्, तुक् નો આગમ, અનુબંધલોપ થઈ आगत्य= આવિને=એ અર્થવાળું રૂપ બને છે. अनञ्० સૂત્રમાં नञ् સમાસમાં ल्यप् થાય નહીં. એમ શા માટે કહ્યું? न कृत्वा=अकृत्वा, અહીં नञ् સમાસ થી પર क्त्वा છે તેથી ल्यप् આદેશ થઈ જાત. તે ન થાય માટે સૂત્રમાં अनञ् એમ લખ્યું છે. ल्यप् થયો નહીં તેથી तुक् પણ થયો નહીં. અહીં "नञ्" (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી સમાસ કરી "न लोपो नञः" સૂત્રથી न् નો લોપ થતાં=**अकृत्वा** રૂપ (અવ્યય સંજ્ઞાવાળું) બન્યું.

ઉત્તર કૃદન્ત પૂરા થયાં

—o—

दयाशंकरनिर्मिता ह्युत्तरार्द्धस्य वर्धिता ।
समाप्ता विजया टीका गुर्जरातिमनोरमा ॥

પ્રારંભિકપાણિનીય =પરમલઘુકૌમુદી ઉત્તરાર્દ્ધની નવીન સંસ્કરણથી વધારેલી, અને સર્વસુજ્ઞોના મનને આનંદ આપનારી, દયાશંકરશાસ્ત્રીએ બનાવેલી "વિજયા" નામની ગુજરાતી ટીકા પૂરી થઈ.

॥ हरिः ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

પરિશિષ્ટ

નોટ—બે હજાર ધાતુઓમાંથી. કેટલાક ધાતુઓ सेट् અને કેટલાક अनिट् છે.अजन्तधातुઓમાં દીર્ઘ ऊકારાન્ત અને દીર્ઘ ॠકારાન્ત ધાતુ, यु, रु, क्ष्णु, शीङ्, स्नु, क्षु, श्वि, डीङ्, श्रि, वृङ्, वृञ्, આ ધાતુઓ सेट् છે. (અર્થાત્ તેમને इट् નો આગમ થાય છે.) આ સિવાય ના एक अच् વાળા ધાતુઓ अनिट् છે, (અર્થાત્ તેમને इट् નો આગમ થતો નથી) અને अनेक अच् વાળા ધાતુઓ ...

हलन्त ધાતુઓમાં (૧૦૨) અનિટ્ છે. કકારાન્ત-(૧) शक्ल । ચકારાન્ત (૬) पच् , मुच् ,वच् , विच् , रिच्, सिच् । જકારાન્ત-(૧૫) त्यज्. निजिर् , भज् , भञ्ज् , भुज, भ्रस्ज् , मस्ज् , यज् , युज् , रञ्ज् , रुज् , विजिर , स्वञ्जि, सञ्ज् सृज् । દકારાન્ત-(૧૬) अद् , क्षुद् , खिद् , छिद् , तुद् , नुद् , पद्य, भिद्य , विद्य (ત્રયેણ ગણ ૪ના) विनद् , (ગણ ૭) शद् , सद् , स्विद्य (ગણ ૪) स्कन्द् हद् , । ધકારાન્ત-(૧૧) क्रुध् , क्षुध् , बुध् (૪ ગણ) बन्ध् , युध्, रुध्, राध् , व्यध् , शुध् , साध् , सिध्य(ગણ ૪)। નકારાન્ત (૨) मन्य (ગ૦ ૪) हन् । પકારાન્ત (૧૩) आप् , क्षिप् , तृप् , तप् , तिप् , तृप्य्, (ગ૦ ૪) दृप्य् (ગ૦ ૪) लिप् , लुप् , वप् , शप् , स्वप् , सृप् । ભકારાન્ત-(૩) यभ् , रभ् , लभ् , । મકારાન્ત (૪) गम् , नम् , यम् , रम् । શકારાન્ત-(૧૦) क्रुश् , दंश् , दिश् , मृश् , रिश् , रुश् , लिश् , विश् , स्पृश् , (૧૧) कृष् , त्विष् , तुष् , द्विष् , दुष् , पुष्य् , (ગ૦ ૪) पिष् , विष् , शिष् , शुष् , श्लिष्य् (ગ૦ ૪) સકારાન્ત-(૨) घस् , वस् , હકારાન્ત (૮) दह्, दिह् , दुह् नह्, मिह् , रुह्, लिह्, वह् ।

નોટ-હલન્ત ધાતુઓમાં જેટલા અકારવાળા ધાતુઓ છે દા૦ ત૦ पच् , वप् જેવા તેમને. लिट् લકારમાં थल् માં વિકલ્પે इट् નો આગમ થાય છે, અને બાકીના ને નિત્ય इट् નો આગમ થાય છે. અને लिट् માં બધાય ધાતુઓને व, અને म, માં નિત્ય इट् નો આગમ થાય છે.

અજન્ત ધાતુઓમાં પણ અનિટ્ ધાતુઓને लिट् લકારમાં थल् ને વિકલ્પે इट् નો આગમ થાય છે. અને व, म, માં નિત્ય इट् નો આગમ થાય, ત્યારે હસ્વ इકારાન્ત ને थल्, અને व, म, માં इट् નો આગમ થતો જ નથી.

માર્ગદર્શન-સૂચના

(૧) વિદ્યાર્થીઓ તેમજ સંસ્કૃતાનુરાગીઓને જલદી જ્ઞાન થાય. એ હેતુથી ટીકામાં કોઈ જગાએ સંધિ કરી નથી. જે અક્ષરોની "हलन्त्यम्" અને उपदेशेऽजनु०" સૂત્રથી इत् સંજ્ઞા, તેનો "तस्य ... " ... થી લોપ થાય છે. તેને માટે અનબંધલોપ શબ્દ વાપર્યો છે.

(૨) પાણિનીય વ્યાકરણના શીઘ્ર જ્ઞાન માટે સૂત્ર, વૃત્તિ, ઉદાહરણ. પ્રત્યુદાહરણ જરૂર યાદ રાખવાં. આ બધુ યાદ ન હોય તો સૂત્રની ઉપયોગિતાનું જ્ઞાન જલદી થઈ શકશે નહીં. વ્યાકરણમાં ગો૦ પુ૦ ચી૦ નિયમ છે. ગો=ગોળવું, પૂ=પૂછવું, ચિ=ચિન્તવન કરવું૦ વિચારવું. આ ત્રણે વસ્તુને જે યાદ રાખશે, અને બરાબર અમલમાં મૂકશે, તેને વ્યાકરણ જલદીથી આવડશે, અને સરલ લાગશે. પ્રતિદિન સૂત્ર, વૃત્તિ, ઉદાહરણ વગેરે મૂલની સમજૂતી પૂર્વક આવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

(૩) દરેક જગાએ વર્ણો ને જુદા જુદા કરી, તેમાં સ્વર, વ્યંજન પ્રત્યાહાર, વગેરે કયા વર્ગનો અક્ષર, હ્રસ્વસ્વર, દીર્ઘસ્વર. માં કયો અક્ષર છે. તેનો ખ્યાલ કરવો જરૂરી છે દા૦ रामः માં र्+आ+म+अ+: ૪=અક્ષરો છે. અને ૫ મો વિસર્ગ છે. તથા गच्छति–ग्+अ+च्+छ्+अ+त्+इ=અહીં સાત અક્ષરો છે. (૪) સંધિ માં પદનો છેલ્લો અક્ષર, અને બીજા પદનો પહેલો અક્ષર જોઈ લેવો. દા. सुधी उपास्यः =માં પહેલા પદનો છેલ્લો ई છે ને બીજા પદનો પહેલો અક્ષર उ છે. તેથી. ત્યાં સંધી ई નો य् થઈ ને सुद्ध्युपास्यः રૂપ બનેલું છે.

(૫) દરેક શબ્દની અવ્યુત્પત્તિ પક્ષમાં પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા 'अर्थवद-धातु०' સૂત્રથી અને વ્યુત્પત્તિ પક્ષમાં 'कृत्तद्धित०' સૂત્રથી પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરીને सु વગેરે પ્રત્યયો લાવવા. ધાતુમાં "भुवादयो०" સૂત્રથી ધાતુ સંજ્ઞા, અને सनादि ૧૨ પ્રત્યય જેના અન્તે છે તેવાની 'सना-धन्ता०' સૂત્રથી ધાતુસંજ્ઞા કરીને लट्, વગેરે દશ લકારો લાવવા.

અભિપ્રાય-૧

श्रीदयाशङ्करशास्त्रिनिर्मिता प्रारम्भिकपाणिनीय–परमलघुकौमुद्या गुर्जराविजयाटीका सर्वातिशायिनी च सर्वश्रेष्ठाध्येतॄणामध्यापकवर्गाणां संस्कृतानुरागिणां च कृतेऽतीवोपयुक्तास्तीति निवेदयन्ति नडियादायुर्वेदमहा-[illegible]ध्यापकाः [illegible]तिलाल [illegible]मिश्रणः ।

અભિપ્રાય–૨

'પ્રારંભિક–પાણિનીય પરમલઘુકૌમુદી' શાસ્ત્રી શ્રી દયાશંકર રેવાશંકર કૃત સંપૂર્ણ વિજયા ટીકા સાથે ઈ. સ. ૧૯૬૩ માં પ્રસિદ્ધ થયેલી તે મારા જોવામાં આવેલી એમાં સૂત્ર, અર્થ, વ્યાખ્યા, સાધનિકા વગેરે વિદ્યાર્થીઓ સહેલાઈથી સમજી શકે એ રીતે આપવામાં આવેલા તે આવૃત્તિ ખલાસ થતાં આર્થિક કષ્ટને લઈને પૂર્વાર્ધ રૂ. ૩–૦૦ની કિંમતે સને ૧૯૬૭માં બહાર પડયો છે અને ઉત્તરાર્ધ ભાગ પણ ૩-૦૦ની કિંમતે સુધારા વધારા સાથે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. અને તે પુસ્તકો આયુર્વેદકોલેજમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થિઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ તેમજ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરનારાઓ તેમજ [illegible]નુ-રાગીઓને ઘણાં ઉપયોગી હોઈ વસાવી લેવાની ભલામણ છે. અને એ રીતે સંસ્કૃત ભણતાં વિદ્યાર્થીઓને આવા અલભ્ય પુસ્તકો સહેલાઈથી અને સસ્તી કિંમતે મળે એ રીતે સૌ કોઈને પ્રોત્સાહન આપવાની મારી નમ્ર વિનતિ છે. કોલેજોના પ્રિન્સિપાલો અને અધ્યાપકોમે તેમજ ખાસ કરીને આયુર્વેદકોલેજોના પ્રિન્સિપાલોને મારી આગ્રહ ભરી વિનતિ છે કે વિદ્યાર્થીઓને આ પુસ્તકો સહેલાઈથી મળી શકે અને અભ્યાસમાં સરળતા રહે એવી આ પુસ્તક માટે ભલામણ કરે તો વધારે સ્તુત્ય ગણાશે. આ પ્રકાશન કાર્યમાં વૈદ્ય **સોમાભાઈની** નિસ્વાર્થ સેવા જોઈ તેમને ધન્યવાદ આપું છું. અને લેખકને શુભાશીર્વાદ આપું છું કે સંસ્કૃતના, ઉત્કર્ષ માટે ભગવાન શ્રીહરિ તેમને દીર્ઘાયુષી બનાવે એજ ... ...

વૈદ્યશાસ્ત્રી શ્રી નટવરપ્રસાદ નારાયણ શંકર

ગુજરાતરાજ્ય આયુર્વેદબોર્ડ તથા ગુજરાતપ્રદેશ વૈદ્ય મંડળના પ્રમુખ

[illegible] આપ્યા છે.